

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (551)
березень–квітень
2020

Головний науковий редактор:
академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патрільяк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №3 від 12.03.2020 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:
В'ячеслав Григор'єв

Редактори:
В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:
Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 380 прим. Зам. №211
Підписано до друку 30.04.2020 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №24263-14103ПР видане
Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 100-річчя Варшавського договору між Польщею та УНР

Верстюк В. (Київ). Союз Пiлсудського – Петлюри в iсторiї боротьби за українську державність 4

Бруський Я.Я. (Краків, Польща). Iдея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918–1920 рр.: pro et contra 22

Менджецький В. (Варшава, Польща). 1918-й рік в iсторiї Польщі й України з перспективи століття 38

Ричка В. (Київ). «Веселие Руси...»: Пияцтво як суспільний феномен Давньоруської держави 46

Сас П. (Київ). Протиепідемічні заходи влади на Волині (початок XVII ст.) 60

Бороденко О. (Полтава). Вікові особливості першошлюбності населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг і церковних обшуків 1783–1820 та 1836–1860 рр. 78

Матяш І. (Київ). Українсько-швейцарські відносини в 1918–1926 рр.: особливості дипломатичної присутності 94

Сокирська В. (Умань). Економічне районування УСРР 1920-х рр. як засіб уніфікації «народногосподарського» простору 107

Вронська Т. (Київ), Стяжкіна О. (Київ). Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.) (закінчення) 121

Bortnikov V. (Lutsk), Bortnikova A. (Lutsk), Pavlikha N. (Lutsk). Polish Factor in the Policy of the Russian Power in Right-Bank Ukraine (the End of the Eighteenth Century – 1830s) 142

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Яремчук В. (Острогов). Чи була «грушевська іана» в українській радянській історіографії? 152
- Боровик М. (Київ). Хто створив «радянські нації»? (теоретико-історіографічні нотатки) 169
- Mandryk-Melnychuk M. (Chernivtsi), Kotsur A. (Kyiv), Sharavara T. (Poltava). Historical Interpretation of the Past: The Way of Mental Enslavement or Liberation? 187

ПЕРСОНАЛІЇ

- Шаповал Ю. (Київ), Рижева Н. (Миколаїв). Учасник і літописець Української революції: Павло Христюк (до 130-річчя з дня народження) 198

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство (В.Шандра, Київ) 217
- Гетьманщина у XVIII ст.: Історична мапа (О.Сокирко, Київ) 222
- Wolowyna O. Atlas of Ukrainians in the United States: Demographic and Socio-economic Characteristics (С.Кульчицький, Київ) 226
- Мех Н. Одвічні слова української культури: Словник з історії української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст.: базові концепти (В.Даниленко, Київ) 231

ХРОНІКА

- Корольов Г. (Київ), Скальський В. (Київ). Міжнародна наукова е-конференція «Союз Пилсудського – Петлюри з погляду століття» ... 234
- Ільницький В. (Дрогобич), Лазурко Л. (Дрогобич). III Всеукраїнська науково-практична конференція «Український визвольний рух першої половини XX ст.: краєзнавчі контексти (до 90-річчя створення Організації українських націоналістів та 110-річчя від дня народження Степана Бандери)» 236
- Молчанов В. (Київ). III Всеукраїнська науково-практична конференція «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019» 239

До 100-річчя Варшавського договору між Польщею та УНР

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.02.004>
УДК: 94(477)«1917–1921»

Владислав Верстюк
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), vverst@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6023-0471>

Союз Пілсудського – Петлюри в історії боротьби за українську державність

Анотація. Аналізується перебіг українсько-польських відносин часів Української революції 1917–1921 рр., перехід від фази збройного протистояння до налагодження союзницької взаємодії, спрямованої на відсіч спільному ворогові – російському більшовизму. **Методика дослідження** спирається на загальні наукові методи аналізу, історизму, порівняння, деталізації та узагальнення. Також застосовано компаративний і структурний методи. Події 1919–1920 рр. розглядаються у широкому міжнародному контексті становлення Версальської політичної системи, геополітичного переформатування Центрально-Східної Європи. **Наукова новизна.** На основі української та польської історіографії, через уведення до наукового обігу низки нових архівних матеріалів фокусується увага на процесі становлення українсько-польських дипломатичних відносин, дипломатичній місії на чолі з А.Лівицьким, її прибутті до Варшави у жовтні 1919 р., дискусіях із польськими політиками з приводу визначення майбутнього міждержавного кордону. Чинниками, що справляли вагомий вплив на переговорний процес, стали поразки військ УНР, перехід Української галицької армії на бік генерала А.Денікіна, жорсткі вимоги Варшави щодо включення до складу II Речіпосполитої Східної Галичини й Західної Волині, вимушене визнання українською стороною територіальних втрат, їх фіксація в декларації від 2 грудня 1919 р., реакція вітчизняних політиків на поступки уряду УНР, роль Ю.Пілсудського й С.Петлюри в підготовці договору, завершення переговорного процесу, підписання політичної та військової конвенції і похід об'єднаних сил на Київ. Детально розкривається непростий, сповнений компромісів процес пошуку шляхів до порозуміння, що зрештою призвело до єдності у протистоянні спільному ворогові. У **висновках** констатується, що Варшавський договір залишається дискусійною подією. Оцінки його позбавлені однозначності та спрощеного негативізму. Наголошується, що хоч тодішній союз і був нерівнозначним, проте дозволив продовжити боротьбу за українську незалежність до кінця 1921 р., а сьогодні є історичним плацдармом для формування позитивної візії українсько-польських стосунків.

Ключові слова: Варшавський договір, Пілсудський, Петлюра, дипломатична місія УНР, II Річпосполита, Паризька мирна конференція.

В історії зовнішньої політики Української Народної Республіки є два великих міжнародних договори, які радикально вплинули на хід розвитку Української революції 1917–1921 рр. Один – Брестський (Берестейський) – був тісно пов'язаний із початковими етапами революції та проголошенням незалежності УНР,

другий – Варшавський – продиктований відчайдушним прагненням продовжити боротьбу за національну державність на спаді революції. Обидва документа підписувалися в екстремальних умовах і не дали очікуваних результатів. Чи не тому до цього часу вони становлять предмет наукових дискусій, що не мають однозначних оцінок. Столітній ювілей Варшавського договору нагадає про цю важливу подію та дає нагоду ще раз повернутися до теми, нагадати головні спонукальні чинники, які привели обидві сторони до необхідності сісти за стіл переговорів, деталі, котрі супроводжували процес перемовин, ще раз уважно й об'єктивно проаналізувати текст документа, показати його безпосередні наслідки, а також дати цій важливій в українсько-польських відносинах події оцінку зі столітньої перспективи.

І останнє вступне зауваження. Варшавський договір варто розглядати не як одномоментну подію, прив'язану до 22 квітня 1920 р., а у ширшому контексті складного налагодження стосунків між двома державами, котрі виникли на фінальному етапі Першої світової війни. Аналізуючи двосторонні українсько-польські стосунки, важливо розуміти, в яких екстраординарних умовах вони розвивалися. Завершилося виснажливе воєнне протистояння, Європа перебувала у стані державно-політичної трансформації, формування нової Версальської системи. Особливо складною виявилася ситуація у Центрально-Східному регіоні континенту, де по закінченні Великої війни вибухнула революція, суть якої полягала в одночасному падінні імперій¹ та постанні на їх місці національних держав, що вели відчайдушну боротьбу за власні кордони, як збройну, так і дипломатичну, шукаючи прихильності Найвищої ради Паризької мирної конференції, котра конструювала й освячувала новий порядок. Водночас величезним викликом для світу стало захоплення влади в Росії більшовиками, готовими занурити Європу в нову війну, але вже під гаслами «світової революції», і зайнятими активними пошуками спільників серед лівих сил інших країн. Динаміка міжнародного життя була шаленою. У цих умовах зовнішньополітичні чинники набували визначального значення, їх тиск змушував український уряд іти на непопулярні кроки у внутрішній політиці, диктував «modus vivendi» в новій Європі, що лише народжувалася. Тому в оцінці тих чи інших кроків, які вели до підписання Варшавського договору або визначили його результати й наслідки, необхідно тісно кореспондуватися з широким тогочасним міжнародним контекстом.

Одразу ж зауважу, що маю на меті спиратися прямо чи опосередковано на достатньо вагомий доробок колег, як українських, так і польських, котрі ввели до наукового обігу велику кількість різноманітного фактичного матеріалу, фахово його проаналізували, хоч, як було сказано вище, дійшли висновків, які не завжди збігаються².

¹ Корнат М. Сім років: Геополітична революція в Центрально-Східній Європі (1914–1921 рр.) // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Мат. міжнар. наук. конф. (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.). – К.; Чернігів, 2017. – С.71.

² Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Л., 1998; Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Л., 1997; Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів: 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009; Зашикільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002; Зарецька Т. Юзеф Пiлсудський і Україна. – К., 2007; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин. – К., 1998. Див. також: Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2004; Лисевич І. У відблиску польських багнетів: Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень – червень 1920 р.). – К., 2002; Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002; Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У 2 кн. – Кн.2. – К., 2012; Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920 / За ред. Т.Кшонстека, пер. із пол. – Варшава, 2010; Прушинський М. Драма Пiлсудського: Війна 1920 / Пер. із пол. – К., 1997; Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.). – К.;

Додам, що детальний аналіз цієї літератури свого часу здійснив С.Віднянський³.

Перша світова війна та революція в Росії відкрили перед українцями шлях до здобуття державності. До кінця 1917 р. стратегія українського руху визначалася гаслом національно-територіальної автономії у складі демократичної федеративної Російської Республіки. Але після падіння Тимчасового уряду й захоплення влади в Петрограді більшовиками, після розгону ними Всеросійських установчих зборів та оголошення війни Україні стало зрозумілим, що стратегія автономії втратила будь-які шанси на реалізацію. Тому у січні 1918 р. Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку незалежною державою. Важливим атрибутом самостійності мало стати міжнародне визнання. Окрім того критично необхідною була зовнішня підтримка збройною силою в боротьбі як із білою, так і червоною Росією. Таку допомогу УНР надали країни Четверного союзу. Якби вони виграли в Першій світовій війні, українська державність із великою долею вірогідності могла б закоренитися. Однак цього не сталося. Перемогу здобула Антанта, а за Україною закріпилося тавро спільниці Центральних держав, що принесло їй чимало додаткових випробувань уже в найближчому майбутньому.

Скориставшись поразкою Четверного союзу у світовій війні радянська Росія денонсувала Брестський мирний договір і практично відразу розпочала неоголошену війну проти України. 28 листопада 1918 р. у Суджі на території Росії більшовики створили так званий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, котрий видав декрет про створення реввійськради групи військ Курського напрямку (саме таку назву з тактичних міркувань дістало російське військово-утруповання, сформоване спеціально для наступу на Україну). На початку січня 1919 р. червоні захопили Харків. 16 січня уряд УНР змушений був оголосити про стан війни з більшовицькою Росією, чії сили вели активний наступ на Катеринослав, Полтаву, Київ⁴. 17 лютого Директорія УНР звернулася до держав Антанти та США з декларацією про допомогу в боротьбі з більшовиками, а згодом надіслала повноважну делегацію на Паризьку мирну конференцію.

Як показали контакти представників УНР із командуванням французького експедиційного корпусу в Одесі на початку 1919 р., а головню робота Паризької мирної конференції, переможці не хотіли бачити на повоєнній карті Європи Україну як незалежну державу. Вони перебували в полоні формули про «триєдину» (великороси, малороси, білоруси) російську націю й робили ставку на небільшовицьку Росію. 25 травня 1919 р. Антанта визнала уряд адмірала О.Колчака єдиним представником інтересів Росії. Їх цілком задовольняла ідея федералізації колишньої імперії, в якій українці отримали б певну автономію. Українське питання мало розглядатися суто в рамках загальноросійських проблем⁵.

Чернівці, 2017; *Серійчук В.* Симон Петлюра. – К., 2004; *Солдатенко В.* Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007; *Bruski J.J.* Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Kraków, 2000; *Nowak A.* Polska i trzy Rosje: Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 r.). – Warszawa, 2001; *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. – Wrocław, 2004; *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Red. nauk. Z.Karpus, W.Rezmer, E.Wiszka.* – Toruń, 1997; *Suleja W.* Józef Piłsudski. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995 та ін.

³ *Віднянський С.* Варшавський договір 1920 року в огниці сучасної української історіографії // Україна дипломатична: Наук. щоріч. – Вип.18. – К., 2017. – С.91–100.

⁴ Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У 2 кн. – Кн.2. – С.22.

⁵ *Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 року в правовому аспекті. – Мюнхен, 1971. – С.258–259. Слушну думку з цього приводу висловив польський історик М.Корнат: «Західні держави не мали розуміння того, що робити із територіями, розташованими між “етнографічною Польщею” та “корінною Росією”, тобто

Єдиною країною, котра бачила сенс в Українській державі як буфері та союзниці в боротьбі з Росією (і комуністичною, і білою), була новопроголошена Польща (II Річпосполита). Але насамперед належало вирішити проблему кордонів і лише потім домовлятися про антибільшовицький союз. Ця проблема не мала простого розв'язку, адже існувало широке українсько-польське пограниччя, на якому обидва народи пустили глибоке коріння. Польська історична пам'ять будувалася на рефлексіях про давню Річ Посполиту та роль поляків в «окультуренні» її «кресів». Праві політичні сили, передусім націонал-демократи на чолі з Р.Дмовським, вимагали відновлення держави в кордонах 1772 р. Східна політика Польської соціалістичної партії, зокрема Ю.Пiлсудського, була поміркованішою, базованою на ідеях послаблення Росії шляхом утворення на її західних рубежах низки національних держав, пов'язаних із Варшавою федерацією. Утім і для Ю.Пiлсудського належність до Польщі Східної Галичини, як і Віленського краю, де він народився, не підлягала сумніву. Брестський мирний договір, за яким до УНР відійшли Холмщина й Підляшшя, породив першу лінію напруги в українсько-польських стосунках. Поляки вплинули на уряд Австро-Угорщини, щоб таємний додаток до цього документа про створення на території Східної Галичини окремого коронного краю не було реалізовано. Із листопада 1918 р., від моменту проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, розпочалася збройна боротьба за східну частину Галичини. Вона вилилась у масштабну польсько-українську війну, що тривала до літа 1919 р. і в яку формально була втягнута УНР після проголошення злуки із ЗУНР. Окрім того, польська й уенерівська армії зішлись у протистоянні на території Західної Волині. Уже наприкінці листопада 1918 р. поляки захопили Холмщину та вступили до Володимира-Волинського. Як показала історія 1919-го року, УНР довелося вести боротьбу на трьох фронтах: більшовицькому, денікінському, польському. Це виявилось непосильним тягарем.

Упродовж 1919 р. Директорія, а передусім С.Петлюра, намагалися встановити контакти з польською стороною та укласти принаймні перемир'я. Особливістю ситуації було й те, що ані Польща, ані УНР не оголошували одна одній війни. Ба більше, в УНР на початку 1919 р. діяло польське дипломатичне представництво на чолі з Б.Кутиловським і військова місія генерала Г.Остаповича⁶. Ця обставина спрощувала нав'язання контактів.

Відновлення польської державності, поставлене на порядок денний світовою війною, залежало від багатьох чинників. Нову Польщу довелося формувати з трьох різних частин, які понад століття перебували у складі інших держав (Австро-Угорщини, Німеччини, Росії), у зв'язку з цим виникла напруга не лише у Східній Галичині та Волині, але й на польсько-німецькому, польсько-чеському, польсько-білоруському, польсько-литовському порубіжжі. Попри це становлення польської державності відбувалося в незрівнянно сприятливіших умовах, ніж української. Антанта жодним чином не ставила під сумнів відновлення Польщі як держави, однак не мала чіткого бачення її майбутніх кордонів, схилилася до етнічного принципу їх визначення:

українськими, білоруськими та литовськими землями, на яких проживало близько п'яти мільйонів поляків. З позиції Лондона та Парижа Росія мала стати національною державною, некомуністичною, можливо демократичною, і яка надасть українському народові культурну автономію. Проте, справа в тому, що такої Росії не існувало. На руїнах царської імперії більшовики створили нову та експансивну імперію, озброєну цілком визволення пригноблених класів» (див.: *Корнат М.* Сім років: Геополітична революція в Центрально-Східній Європі (1914–1921 рр.). – С.73–74).

⁶ *Wyszczelski L.* Wojna o kresy wschodnie: 1918–1921. – Warszawa, 2011. – S.61.

«Розуміння “етнографічної” Польщі було двояким. Перше з них – французьке – допростило до визнання того, що Польща має право на суттєвий територіальний приріст за рахунок Німеччини, і, перш за все, на власне узбережжя Балтики. Однак існувала друга візія польської держави – без більшого територіального розширення на заході й півночі, без Верхньої Силезії та Померанії і, перш за все, без Гданська. У двох цих концепціях східний кордон Царства Польського, визначений на Віденському конгресі, мав бути *mutatis mutandis* східного кордону нової Польщі»⁷.

Натомість поляки хотіли більшого: відновлення Польщі у старих кордонах Речі Посполитої станом на XVIII ст. Це породжувало порубіжні конфлікти.

На українські, білоруські та литовські землі зазіхали й російські більшовики. Скориставшись виведенням німецьких військ із Литви вони розгорнули наступ, попередньо створивши Тимчасовий революційний робітничо-селянський уряд Литви на чолі з В.Міцкявічюсом-Капсукасом⁸, котрий опублікував маніфест про перехід влади до рад та створення Литовської Соціалістичної Радянської Республіки. Фактично відразу, 22 грудня 1918 р., більшовицька Росія визнала це утворення, а російська Червона армія взяла під контроль значну частину Литви включно з Вільном, куди у січні 1919 р. переїхав уряд В.Міцкявічюса-Капсукаса. Сценарій, за яким більшовики діяли в Україні, Естонії та Латвії, було успішно застосовано й у Білорусії⁹. Таким чином, більшовики з'явилися на території, яку поляки вважали своєю. У лютому 1919 р. розпочалася радянсько-польська війна. У квітні польські війська оволоділи Віленським краєм і частиною Західної Білорусії, а також просунулися на Волинь та взяли Луцьк. У травні ситуація виглядала так: у Луцьку були польські війська, у Рівному – більшовицькі, а між ними у вузькому коридорі завширшки 50 км у районі Дубно – Броди опинилась Армія УНР. Вона перебувала у кризовому стані, тому українська сторона запропонувала польській почати переговори про перемир'я на волинському фронті та спільні дії супроти більшовиків. Поляки теж були зацікавлені в пошуку шляхів примирення з українцями, але на власних умовах. Головною вимогою Польща виставляла своє право на володіння територією Східної Галичини. Звичайно, що українці, для яких цей край був «національним П'ємонт», міцно трималися думки про належність його, а також Підляшшя та Холмщини до Української держави. Цю тезу вони відстоювали на переговорах у Бресті 1918 р. перед країнами Четверного союзу. Наступного року це питання було порушене перед Паризькою мирною конференцією. Союзники, як було вже сказано вище, не мали чітких планів вирішення цієї проблеми. Антантівські місії генералів Бартеlemi¹⁰ та Боти¹¹, спрямовані до Східної Галичини, успіхом не увінчались.

Погіршення воєнно-стратегічної ситуація змушувала українців іти на прямі переговори з поляками. Причому останні, отримавши у своє розпорядження свіжі сили

⁷ Корнат М. Сім років: Геополітична революція в Центрально-Східній Європі (1914–1921 рр.). – С.73.

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция. Изд. 3-е. – Москва, 1987. – С.302.

⁹ Про справжню суть цього сценарію можна довідатися з телеграми В.Леніна червоному головнокомандувачеві І.Вацетісу від 29 листопада 1918 р.: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів» (див.: *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Т.37. – Москва, 1981. – С.224). Безумовно всі ці радянські «уряди» були маріонетковими та несамостійними, вони підпорядковувалися Москві, слухняно виконуючи вказівки. Саме за такою вказівкою в лютому 1919 р. відбулося об'єднання Литви й Білорусії в Литовсько-Білоруську Соціалістичну Радянську Республіку.

¹⁰ Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.196.

¹¹ Там само. – С.358.

генерала Ю.Галлера та успішно використавши їх проти Української галицької армії, розширили територіальні претензії до лінії Збруча. Ставало зрозумілим, що поступок з українського боку не уникнути, та допоки УГА зберігала боєздатність не зникала й надія, що ЗУНР утримається на Східній Галичині. Провал Чортківської операції остаточно розсіяв ці сподівання та спричинив додатковий тиск із польської сторони.

25 червня 1919 р. Найвища рада Паризької мирної конференції, зважаючи на більшовицьку загрозу, дозволила Польщі тимчасово окупувати територію Східної Галичини по р. Збруч із наданням цьому краю статусу автономії. Трьома днями пізніше вона дала згоду на використання армії генерала Ю.Галлера на галицько-волинському фронті для боротьби з більшовиками. Ухвалене в Парижі рішення стало вагомим аргументом на користь польської сторони. Починаючи з травня 1919 р. поляки й українці кілька разів сідали за переговори різного рівня щодо умов тимчасового перемир'я, зондування можливих варіантів узгодження міждержавних взаємин. Ішлося головню про лінію кордону. Утім саме це питання завжди ставало каменем спотикання. Обидві сторони були готові до спільних дій проти більшовиків, але не знаходили порозуміння у справі Східної Галичини та Волині. Так сталося й з черговою українською дипломатичною місією на чолі з П.Пилипчуком, яка прибула до Варшави 13 серпня.

Це був час, коли об'єднані українські армії розпочали вдалий наступ проти більшовиків і до кінця серпня 1919 р. оволоділи Правобережною Україною та підійшли до Києва, що було на руку й полякам, адже створювало для них сприятливі умови на литовсько-білоруському фронті.

1 вересня 1919 р. у Варшаві після довгих перемовин та консультацій угоду про перемир'я на галицько-волинському фронті було підписано. Документ визначав демаркаційну лінію по р. Збруч і далі від Жванчика між Славутою та Шепетівкою до Сарн – Лунинець. Бойові дії припинялися (фактично вони не велися з червня) на місяць із правом продовження цього терміну. Питання спільних дій проти більшовиків вирішене не було, але створювалася спеціальна комісія для його обговорення. Також передбачався обмін зв'язковими офіцерами між штабами армій, і вже 7 вересня до Кам'янця-Подільського прибув представник польського командування капітан В.Чарноцький¹². Однак ця угода не змогла зрушити з місця проблему кордону. П.Пилипчука після повернення до Кам'янця-Подільського ледь не заарештували, оскільки в польській пресі з'явилося його інтерв'ю, де український дипломат необережно висловився про незацікавленість уряду УНР у Східній Галичині. Причому сам П.Пилипчук виправдовувався тим, що його слова було перекручено та хибно інтерпретовано.

Улітку 1919 р. активізувалася ще одна військово-політична сила, що дедалі ускладнювало ситуацію в Україні. Збройні сили Півдня Росії під командуванням генерала А.Денікіна розгорнули потужний наступ у напрямку на Москву, при цьому захопивши своїм лівим флангом спочатку Донбас, а потім і Лівобережну Україну. 30 серпня денікінці ввійшли до Києва, який за кілька годин до цього взяли під контроль українські підрозділи. Досягти домовленості з білогвардійцями про спільну боротьбу проти більшовиків проводу УНР не вдалося. Натомість виник ще один російсько-український конфлікт – тепер уже з білими. Після оволодіння Києвом А.Денікін повів наступ на українську армію. Для цього було виділено групу військ загальною чисельністю понад 20 тис. багнетів. 24 вересня уряд УНР оголосив стан війни з «білою Росією». Це знову актуалізувало необхідність залагодження відносин із Польщею¹³.

¹² Нариси історій Української революції 1917–1921 рр. – Т.2. – С.69–70.

¹³ Ю.Пiлсудський розумів, яку потенційну небезпеку для Польщі може мати перемога над більшовиками А.Денікіна, адже головним його ідеологічним гаслом була «єдина й неподільна Росія». Тому у час вирішальних

В українців була ще одна важлива й неприємна причина для пошуку порозуміння з поляками. Дипломатична місія УНР у Парижі не змогла добитися бажаного позитивного результату. Одна з причин крилася у квотному партійному принципі формування місії, невмінні її очільника Г.Сидоренка організувати ефективну роботу, а також у різних завданнях, що їх ставили перед собою наддніпрянці та галичани. Як згадував І.Мазепа:

«Справді, паризька делегація, до якої були приділені наші найкращі дипломатичні сили, для якої уряд не жалів ніяких коштів, так скандально скраховала. “Україна не є центр організованості і ладу... Україна – нова Мексика!” – до таких висновків привела діяльність нашої паризької делегації навіть прихильників української справи в Парижі. Це був тяжкий удар для нашої справи [...] Ось за таких умов в нашому уряді чим далі все більше почала зміцнюватися думка про те, що треба розпочати нову дипломатичну акцію за кордоном, але не там, у Парижі, де ми в той час своїми слабкими силами не могли досягнути ніяких позитивних наслідків, а в новому, сусідньому для нас центрі – Варшаві»¹⁴.

Підписання перемир'я 1 вересня 1919 р. створювало сприятливі умови для українсько-польського зближення. 26 вересня в Кам'янці-Подільському на спільному засіданні Директорії було видано директиви новій дипломатичній місії, що мала відбутися до Варшави. Їй надали високого державного статусу, призначивши очільником міністра закордонних справ А.Лівицького. Відповідно до отриманих повноважень місія й цього разу повинна була дотримуватися лінії невизначеності долі Східної Галичини, державна належність якої залежала від рішення Паризької мирної конференції. Українські дипломати мали домагатися, щоб кордони між Польщею та Україною не встановлювалися до звільнення всієї України, а головно укласти військовий договір, за яким польські війська прикривали б ліве крило Армії УНР. У найтяжчій ситуації дипломатична місія могла поступитися Холмщиною й Підляшшям, і то умовно, до скликання українського парламенту, який остаточно мав вирішити цю справу¹⁵. Місія надсилалася до Варшави в порозумінні з Є.Петрушевичем, а до її складу входили і представники ЗУНР (С.Витвицький, А.Горбачевський, М.Новаковський)¹⁶.

8 жовтня 1919 р. українські дипломати прибули до Варшави, але офіційне відкриття переговорів відклалося майже на три тижні. Затримка з початком роботи мала свої причини. «Начальник» Польської держави Ю.Пілсудський, прем'єр І.Падеревський у той час перебували у Вільні на відкритті університету, і при цьому у Варшаві знаходилася денікінська місія¹⁷. Представники Антанти побоювалися, що успішні контакти петлюрівців із поляками зашкодять порозумінню останніх із

боїв між червоними та білими польська армія практично не вела активних дій. Пізніше А.Денікін навіть звинувачував Ю.Пілсудського в нібито підіграванні червоним: «Війська Київської області перебували у загроженому становищі, дивізія за дивізією радянських військ перекидалися з польського на наш фронт, а поляки не рухалися з місця» (див.: Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Т.5: Вооружённые силы Юга России. – Москва, 2003. – С.576).

¹⁴ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С.286.

¹⁵ Там само. – С.286–287.

¹⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2 т., 3 ч. – Т.1. – К., 2006. – С.523.

¹⁷ Білогвардійці на той час потрапили у складне становище під Києвом, де на них активно тиснули 12-та й 14-та армії більшовиків. Тому денікінці прагнули досягти перемир'я з поляками, використати їх для забезпечення свого лівого флангу, а також з польською допомогою нейтралізувати українські війська.

денiкiнцями. Не було також остаточного рiшення Найвищої ради Паризької мирної конференцiї щодо автономiї Галичини¹⁸. Обидвi сторони плекали надiї, що воно буде вирiшене саме на їхню користь.

Уже першi днi перебування у Варшавi члени української делегацiї використали для збору iнформацiї та нав'язання неофiцiйних контактiв iз польськими дипломатами й полiтиками. Л.Михайлiв як тимчасовий виконувач обов'язкiв голови мiсiї 9 жовтня 1919 р. побував у мiнiстерствi закордонних справ, де мав попереднi розмови з референтом з українських справ М.Шумляковським, директором департаменту схiдних справ Р.Кноллем та тимчасово виконуючим обов'язки мiнiстра закордонних справ З.Окенським. У ходi розмов з'ясувалося, що офiцiйнi переговори можуть розпочатися лише пiсля повернення до Варшави керiвництва держави. Р.Кнолль, виходячи з обставин невизнання iншими краiнами УНР, запропонував мiсiї скласти перед польським урядом полiтичну декларацiю, на пiдставi якої далi формуватимуться двостороннi вiдносини. Важливою була його теза про те, що «Польща, яка у своїй зовнiшнiй полiтицi керується вказiвками держав Антанти, не може йти всупереч iз намірами цих держав, отже для Польщi визнання України самостiйною суверенною державою є питанням, зв'язаним iз настроями й намірами Антанти»¹⁹. 14 жовтня Л.Михайлiв мав зустрiч зi В.Скшинським, який частково повторив сказане Р.Кноллем («воля Польщi зв'язана волею Антанти») та що визнання України Польщею залежатиме вiд ставлення союзникiв. У справi вiйськової допомоги великих перспектив теж не проглядалося, адже Польща не мала значних запасiв зброї. В.Скшинський обiцяв, що польський уряд не чинитиме перешкод галичанам, якi побажають приєднатися до Армiї УНР.

Зiбрана членами дипломатичної мiсiї iнформацiя назагал не була оптимiстичною. Визнання самостiйностi України й iдея союзницьких вiдносин iз нею пiдтримувалися лише у середовищi Польської соцiалiстичної партiї, тодi як лiберали сумнiвалися в доцiльностi таких крокiв, а нацiонал-демократи та консерватори були проти й вели агiтацiю за примирення з А.Денiкiним коштом України²⁰. За таких обставин 28 жовтня 1919 р. вiдбулося офiцiйне вiдкриття переговорiв. Перше засiдання обмежалося лише взаємними привiтаннями та виголошенням українцями декларацiї, яку вiд них вимагала польська сторона. Документ було гiрнтовано на пiдставi повноважень i принципiв, виданих делегацiї в Кам'янцi-Подiльському. Наголошувалося, що УНР спирається на етнографiчний принцип у розбудовi державностi. Декларацiя ставила питання про необхіднiсть визнання Польщею самостiйностi України, а також про спiвпрацю в боротьбi зi спiльним ворогом – бiльшовизмом. Отже жодним чином не йшлося про територiальнi поступки.

Однак польська сторона сподiвалася iншого, вона не хотiла приймати таку декларацiю. Тому 30 жовтня 1919 р. зажадала, щоб українські дипломати надали гарантiї дружнього ставлення України до Польщi, i найважлившою з них було визнання Схiдної Галичини польською територiєю. Категоричнiсть вимог Варшави спричинила вiдкликання декларацiї. Українським представникам потрiбен був час для прийняття кардинального рiшення. У переговорах настала пауза.

30 жовтня 1919 р. А.Лiвицького прийняв Ю.Пiлсудський. У справi визнання самостiйностi України вiн виявляв якнайбiльшу прихильнiсть i свою готовнiсть її

¹⁸ *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... – S.171.

¹⁹ *Доценко О.* Лiтопис Української революцiї: Матерiали i документи до iсторiї Української революцiї. – Т.2, кн.5. – Л., 1923. – С.21–22.

²⁰ Архiв Української Народної Республiки: Мiнiстерство закордонних справ: Дипломатичнi документи вiд Версальського до Ризького мирних договорiв (1919–1921) / Упор. В.Кавунник. – К., 2016. – С.555.

підтримувати, зазначивши, однак, що має водночас зважати на настрої польського суспільства, яке цю ідею не схвалювало. Питання кордонів, за його переконанням, треба було б залагодити у загальних рисах, щоб воно не стало фатальним у польсько-українських переговорах²¹.

На початку останнього місяця осені 1919 р. УНР зазнала ще одного потрясіння. 6 листопада командування УГА підписало перемир'я з представниками денікінців, фактично галицька армія перейшла на бік російських білогвардійців, що ліквідувало єдиний український фронт. Ця подія поставила УНР в безвихідь. Допоки військо зберігало боєздатність, дипломати мали серйозний аргумент у переговорах, але тепер компроміс із Польщею ставав безальтернативним. 1 грудня до дипломатичної місії у Варшаві прибули кур'єри від уряду УНР. У листі прем'єр-міністра І.Мазепи йшлося, що армії необхідні рушниці, набої та гроші, які вона може отримати тільки через Польщу. Польська сторона була добре поінформованою про цю ситуацію й методично збільшувала тиск на українських дипломатів. Поляки наполягали на швидкому проведенні переговорів, зрозуміло, із позитивним для себе результатом, а саме в пункті 1 декларації мало бути чітко зазначено, що кордон між Польщею та Україною проходить по р. Збруч, інакше погрожували не продовжувати стан перемир'я. Це ставило українську делегацію перед необхідністю поступок, за якими з'являвся шанс на реорганізацію армії та продовження боротьби. На засіданні місії було вирішено змінити текст декларації відповідно до польських вимог²².

Не маючи достатніх урядових повноважень на те, пам'ятаючи історію попередніх українських місій, А.Лівицький вирішив проконсультуватися з урядом і 27 листопада 1919 р. виїхав в Україну. По дорозі він мав зустріч із членом Директорії Ф.Швецем. Після обговорення проблеми останній висловився за подання декларації, яка влаштувала б польську сторону. У Тернополі А.Лівицький мав консультації з А.Степаненком, П.Христюком, М.Ковалевським, котрі вважали, що інтереси моменту вимагають підписання декларації²³. Нарешті повернувшись до Варшави, А.Лівицький 2 грудня скликав нараду з провідних політичних і державних діячів УНР, які на той час перебували в Польщі (Б.Гомзин, О.Ковалевський, Ю.Коллард, Л.Старицька-Черняхівська, В.Старосольський, С.Русова, С.Шемет та інші, усього до 30 осіб), щоб і з ними ще раз обговорити поточну ситуацію. Більшість учасників зібрання висловилися за необхідність продовжити діалог із поляками²⁴.

Того ж дня голова української дипломатичної місії А.Лівицький подав польській стороні декларацію, яка визначала західний кордон УНР від Чорного моря вздовж р. Дністер, а від Дністра між Польщею та Україною вздовж р. Збруч, і далі через Північно-Західну Волинь. Остаточна лінія українсько-польського кордону мала залежати від ухвали Паризької мирної конференції. Українська сторона забезпечувала поляків на своїй території такими національно-культурними правами, які мали отримати українці на польських теренах. У порозумінні з українцями-галичанами польський уряд мав вирішити, яку форму правління застосувати на Східній Галичині. Влада УНР гарантувала, що справедливе вирішення земельного питання буде здійснене Всеукраїнськими установчими зборами. У другій частині декларації офіційно прохалося про визнання незалежності Української

²¹ *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... – S.174.

²² Архів Української Народної Республіки: Міністерство закордонних справ: Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). – С.562–563.

²³ Там само. – С.561.

²⁴ *Мазена І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Т.2. – С.195–196.

Народної Республiки з наступним укладенням iз нею вiйськових i торговельних конвенцiй та йшлося про негайне вiдкриття транзиту з третiх держав через Польщу колишнiх полонених-українцiв, грошей i вiйськового майна. Також наголошувалося на потребi надання вiйськової допомоги, вiршення долi українцiв, iнтернованих та ув'язнених у Польщi²⁵.

Зрозумiло, що, як би не пiдстраховував себе консультацiями з українськими полiтиками А.Лiвицький, така декларацiя не могла не мати негативного розголосу. Першими її опротестували галицькi представники в дипломатичнiй мiсiї – вони вiдмовилися ставити свої пiдписи пiд текстом документа й демонстративно вийшли з її складу. Знайшлися критики декларацiї й серед наддiнпрянцiв, опонентiв С.Петлюри. Серед них перед вели М.Грушевський i В.Винниченко. Утiм голова Директорiї УНР, перед яким стояла дилема втратити все, або, пожертвувавши частину, продовжити боротьбу, прибув 7 грудня 1919 р. до Варшави й пiдтвердив чиннiсть декларацiї вiд 2 грудня.

9 грудня 1919 р. вiдбулася зустрiч С.Петлюри з Ю.Пiлсудським. У результатi українська сторона отримала принципову згоду на формування на територiї Польщi з українських полонених «вiйськової певної частини»²⁶. Фактично декларацiя вiд 2 грудня врятувала український провiд вiд повної катастрофи. Дещо згодом, наприкинцi березня 1920 р., А.Лiвицький писав:

«Спираючись на декларацiю 2-го грудня, уряд наш змiг знайти на територiї Польщi не тiльки мiсце, куди вiдступили рештки української армiї i евакуйованi державнi установи, але також i базу, на якiй, пiсля попереднiх, не зовсiм добре переведених, заходiв, – зараз вiдбувається вже в полагодженому напрямковi i по певному плановi органiзацiя нових вiйськових сил України. Не можна також замовчати i легковажити того, що Польща зараз являється єдиною дорогою для зносин України iз рештою свiту, i що здебiльшого через Польщу зноситься наш уряд з своїми мiсiями за кордоном»²⁷.

Безумовно, А.Лiвицький вiдiграв важливу роль у проведеннi українсько-польських переговорiв, але головна вiдповiдальнiсть лягала на С.Петлюру. Вiн був переконаний, що найбільша загроза Україні виходила не вiд Польщi, а вiд бiльшовикiв. С.Петлюра був одним iз перших, хто зрозумiв масштаб бiльшовицької небезпеки для Європи. 21 сiчня 1920 р. в листi до нового очiльника української дипломатичної мiсiї на Паризькiй мирнiй конференцiї М.Тишкевича вiн застерiгав, що бiльшовики за першої ж можливостi не лише порухуються з поляками, а й «перекинуться далi на Захiд». При цьому «Галичина може бути обрана ними як дорога, через яку вони будуть iти на Захiд, при чiм вони попрубують явитися в Галичинi в ролi спасителiв од польського ярма». Парадоксально, але прагнучi прихильностi Антанти, С.Петлюра досить скептично оцiнював її схiдну полiтику як хаотичну й «дальтонiчну». Вiн писав своєму адресатовi, що спроби Антанти вiдгородитися вiд бiльшовицької Росiї «санiтарним кордоном» iз Польщi, Румунiї, Чехословаччини та Югославiї – примарнi. Наголошував, що «лише Україна зможе бiльшовицькi плани переплутати, але для цього їй треба мати вiйськову свою силу»²⁸.

²⁵ Ukraine and Poland in Documents 1918–1922. – Vol.I. – New York, 1983. – P.435–437.

²⁶ Симон Петлюра. Статтi, листи, документи. – Т.IV. – К., 2006. – С.363.

²⁷ Архiв Української Народної Республiки: Мiнiстерство закордонних справ: Дипломатичнi документи вiд Версальського до Ризького мирних договорiв (1919–1921). – С.575.

²⁸ *Гентош Л.* Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича // Україна модерна. – Ч.1. – Л., 1996. – С.167–169.

Очевидно, зі свого пункту бачення голова Директорії УНР мав рацію. Паризька мирна конференція була асамблеєю переможців, на яку не допустили переможених. Її центральним завданням була підготовка договорів із країнами Четверного союзу. Усі найважливіші питання вирішували президент Франції Ж.Клемансо, прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж і президент США В.Вільсон. Однак кожен із них мав власні інтереси, котрі далеко не завжди узгоджувалися: «Американці підозрювали британців і французів у імперіалістичних задумах. Британці підозрювали французів у наполеонівських тенденціях. І британці, і французи сумнівалися в щирості американської прихильності»²⁹. Для Франції головне завдання полягало в якомога більшому послабленні Німеччини, поверненні територій, втрачених після поразки у франко-прусській війні 1870–1871 рр. Великобританія не хотіла надмірного посилення Франції й розчленування Німеччини. Американська дипломатія прагнула покарання німців за розв'язання світової війни, але одночасно побоювалася, що розвиток соціалістичного революційного руху може знищити як автократичний мілітаризм, так і ліберальний капіталізм³⁰.

За Версальським мирним договором, підписаним 28 червня 1919 р., Німеччина зберегла цілісність, але втратила 1/8 своїх довоєнних територій і всі колонії. Вона повинна була радикально скоротити збройні сили та виплатити величезні репарації. Ідеї й положення цього документа мали сильний вплив на всі інші рішення конференції. Так, було анульовано Брестський мирний договір, що також зачіпало інтереси УНР. Як уже йшлося вище, у планах Антанти Україні самостійного місця не відводилося.

10 вересня 1919 р. у Сен-Жермені було підписано мирний договір між Антантою й Австрією, яким зафіксовано розпад Австро-Угорської імперії. Непослідовність східної політики союзників у цьому акті була очевидною. Зокрема Антанта хоч і передала Східну Галичину під тимчасовий контроль Польщі, визнавалася сувереном Галичини й мала розробити статут її автономії. Та після підписання Сен-Жерменського миру східногалицька тема на деякий час утратила для Антанти актуальність. Статут автономії краю було схвалено Найвищою радою Паризької мирної конференції лише 21 листопада 1919 р. Це рішення викликало протести в Польщі, що зрештою призвело 22 грудня до призупинення дії статуту Найвищою радою на невизначений час. Автономію у Східній Галичині так і не було запроваджено³¹.

Хоча лідери Антанти створили Лігу Націй та наголошували на принципі права націй на самовизначення, однак застосовували його дуже вибірково (зокрема на українців це не поширилося). Отже в С.Петлюри були причини для скепсису. Критично оцінював сформований після Першої світової війни міжнародний порядок і Ю.Пілухський, особливо ті моменти, що стосувалися Центрально-Східної Європи. Адже Польща залишилася затиснутою між Росією й Німеччиною, що створювало для неї потенційну небезпеку³². Певним запобіжником від неї могло бути збереження Української Народної Республіки.

Отримавши від української сторони бажаний результат (кордон по Збручу), польська дипломатія загальмувала наступні переговори. Пауза була потрібна для вироблення лінії зовнішньої політики Варшави стосовно радянської Росії. Ініціатива перейшла від дипломатів до військових. 6 січня 1920 р. в Рівному за участі

²⁹ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2006. – С.955.

³⁰ Wędrowski J.R. Stany Zjednoczone wobec konfliktów na wschodzie Europy 1917–1922. – Warszawa, 2017. – S.89.

³¹ Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 рр. – Л., 2015. – С.397–399.

³² Корольов Г. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічних утопій до реальної політики (1815–1921 рр.). – К., 2019. – С.225.

очiльника Польщi вiдбулася нарада командування Волинського фронту, на якiй обговорювалося питання послаблення Росiї, визнання новопосталих прибалтiйських держав та України. Особлива увага зверталася на необхіднiсть агiтацiї за незалежнiсть України та утворення польсько-українського союзу³³.

У лютому генштаб польських вiйськ розробив i надiслав прем'єр-мiнiстровi Л.Скульському рапорт, в якому виклав власне бачення переговорiв iз радянською Росiєю. Виходячи з розумiння вiйськових, для зменшення загрози вiд цiєї краiни її треба було розчленувати на якомога бiльшу кiлькiсть незалежних держав, у тому числi виокремити з неї й Україну³⁴.

Повернення до перерваних у груднi 1919 р. українсько-польських перемовин припало на кiнець лютого – початок березня 1920 р. Це було тiсно пов'язане з польсько-радянськими справами. 28 сiчня 1920 р. бiльшовицька Росiя звернулася до уряду Польщi з пропозицiєю розпочати мирнi переговори. 23–24 лютого вiдбулося засiдання сеймової комiсії закордонних справ, присвячене виробленню вiдповiдних тез, причому стратегiчною цiллю контактiв мало стати повернення кордонiв 1772 р. 8 березня на засiданнi польського уряду щодо вiдповiдi на чергову мирну ноту наркома закордонних справ РСФРР Г.Чичерiна, було ухвалено основнi засади перемовин iз радянською стороною. Вiдносно України вiрiшили «пiдтримувати т. зв. український постулат, тобто вимогу створення самостiйної Української держави». При цьому Варшава визначала захiдний кордон України по рiчках Збруч i Стир, але не брала на себе зобов'язань вiрiшувати питання схiдних меж, котрi встановлювалися б згiдно з окремими українсько-росiйськими домовленостями³⁵. Виходячи саме з таких умов, Л.Скульський оголосив про намiр пiдписати в найближчому часi договiр з українським урядом³⁶.

На початку березня 1920 р. голову дипломатичної мiсії УНР А.Лiвицького прийняв Ю.Пiлсудський. За даними преси, на цiй зустрiчi було схвалено рiшення офiцiйно поновити польсько-українськi переговори, якi й розпочалися 11 березня³⁷. Тодi ж, спираючись на ухвалу комiсії закордонних справ, бюро пiдготовчих робiт до мирної конференцiї з радянською Росiєю при МЗС Польщi пiдготувало основнi положення польсько-українського союзу. Варшава була готова допомогти вiдбудувати Українську державу на чолi з головним отаманом С.Петлюрою за р. Збруч, визнати її незалежнiсть, пiдписати торговельну конвенцiю, але за умов залагодження проблеми кордону на Волини³⁸.

У цей перiод польська дипломатiя намагалася заручитися пiдтримкою Антанти в переговорах iз бiльшовиками³⁹. 13 березня 1920 р. мiнiстр закордонних справ С.Патек вручив попереднi мирнi пропозицiї послам Великобританiї,

³³ Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku: Wybór dokumentów. – Londyn, 1990. – S.159–160.

³⁴ Wyszczelski L. Kijów 1920. – Warszawa, 1999. – S.300–303.

³⁵ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.2. – Москва, 1964. – С.569.

³⁶ Там же. – С.570.

³⁷ Pisuliński J. Nie tylko Petlura... – S.211.

³⁸ На початку березня вiддiл вiйськової розвiдки («двуйка») Волинського фронту пiдготував iнформацiйний полiтичний огляд, в якому, зокрема, зазначалося, що «польський уряд збирається пiдтримати нацiональний український рух, щоб створити незалежну Українську державу, тим самим значно послабити Росiю, вiдбираючи землi, найбагатшi на збiгжжя i природнi ресурси». Окрiм виснаження Росiї йшлося i про «залучення України пiд польський вплив та забезпечення тим самим експансiї Польщi на схiд як iз погляду економiчного, для створення собi ринку збуту, так i з полiтичного» (див.: *Garlicki A. Polityka wschodnia obozu belwederskiego // Przegląd Historyczny. – Zesz.3. – 1978. – S.460–462; коментар див.: Nowak A. Polska i trzy Rosje... – S.561–562*).

³⁹ Waszkiewicz Z. Anglia – Francja – Stolica Apostolska wobec wojny polsko-sowieckiej 1920 roku. – Włocławek, 1997. – S.65–66.

Франції, США та Італії, реакція на які була не на користь Польщі. Рада послів, котра 1920 р. перебрала на себе функції Найвищої ради Паризької мирної конференції, не підтримала вимоги, пред'явлені Москві, а саме визнати всі новопосталі держави на теренах колишньої Російської імперії, які мають фактичний уряд, та відмовитися від територій, що дісталися Росії внаслідок поділів Речі Посполитої для наступного вирішення долі цих земель згідно з народним волевиявленням, але під польським контролем⁴⁰. Після поразки генерала А.Денікіна та набуття чинності Версальським мирним договором країни Антанти почали переглядати своє ставлення щодо Росії. Особливо наполягав на цьому прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж, який виступив у лютому 1920 р. з ініціативою припинення збройної боротьби проти радянської влади. Новий президент Франції П.Дешанель не був такою харизматичною постаттю, як Ж.Клемансо, і не залишив помітного сліду у зовнішній політиці. У жовтні 1920 р. він подав у відставку. Президент США В.Вільсон, пріоритетом для котрого було створення Ліги Націй, у 1919 р. отримав Нобелівську премію миру, однак важко хворів і фактично в 1920 р. не займався активною політикою. Парадоксально, але сенат США не ратифікував Версальський мирний договір, а сама ця країна не стала членом Ліги Націй.

Традиційно збереження територіальної цілісності Росії як союзниці у світовій війні теж було одним із важливих постулатів західної дипломатії. Ці обставини ще більше погіршували ситуацію для керівництва УНР, робили його заручником польської дипломатії. Нерівноправність української та польської сторін була очевидною. Ю.Піلسудський віддавав українцям роль помічника, на хребет якого передбачалося звалити тягар ситуації. Природно, що він, хоч і мав певні сентименти до України, керувався насамперед національними інтересами, які вимагали послаблення Росії. Проте його становище теж не було простим. Керівник Польщі не міг ігнорувати позицію Антанти, з одного боку, а з іншого – мав жорстку опозицію усередині власної країни, передусім із боку від націонал-демократів, котрі вважали шкідливими будь-які контакти з українцями. Не простим було і становище С.Петлюри, але він твердо вірив у правильність шляху на зближення з Польщею. У листі до військового міністра В.Сальського 30 березня 1920 р. голова Директорії писав:

«Мені не раз доводилось говорити з Вами на тему польсько-українського порозуміння. Це той етап, через який ми повинні перейти. Але цього мало, і це ще в моїх очах не є аргумент рішучий мотивівку потреби цього порозуміння. Ми – Польща і Україна – повинні досягти цього порозуміння, щоб перед Москвою устояти. Посилання на історію польсько-українських непорозумінь в минулому для сучасного реального політика не є аргумент. Нові відносини вимагають і з боку польського корективів до минулої політики, і життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну. Ті українські діячі, що штовхають нас в обійми російської федерації, – є люди без перспективи державної, не вміють вони піднятися вище інтересів та болів сьогоденного дня і через це вони кепські політики, а робота їх шкідлива для України»⁴¹.

Знову ж таки найскладнішим пунктом початку переговорів стало питання кордонів: після одержання згоди на лінію по Збручу польська сторона основний

⁴⁰ Wandycz P. France and Her Eastern Allies, 1919–1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. – Minneapolis, 1962. – P.143–144.

⁴¹ Цит. за: Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали і документи до історії Української революції. – Т.2, кн. 4 і 5. – Л., 1923. – С.260.

наголос зробила на розмежуванні у Західній Волині (Варшава претендувала спочатку на шість, а потім і на сім повітів), що гальмувало підписання договору. Різні тлумачення у сторін були й щодо визнання незалежності України. Тому перемовини розтяглися на півтора місяці. І в окремі моменти здавалося, що вони закінчатимуться безрезультатно. 10 квітня 1920 р. відбулося четверте засідання українсько-польської комісії, на якому детально, стаття за статтею, було розглянуто майбутній договір, але з пункту 2 про кордони так і не вдалося домовитися. 12 квітня А.Лівицький у листі до І.Мазепи повідомляв:

«Представники польського міністерства закордонних справ заявили нам в ультимативній формі, що вони вимагають, аби кордони між Україною і Польщею пройшли поза залізницею Радзивилів – Здолбунів – Рівне – Сарни, яка має одійти до Польщі. Це домагання було зроблено в зневажливій для нашої національної гідності формі... [Я] Додавив, що такий проєкт кордонів ми рішуче одкидаємо зараз, не чекаючи понеділка. Ми розійшлися для того, щоби в найближчих днях брати паспорти і їхати на Україну. Після того відбулися деякі побачення, і знову мається надія на розумне закінчення переговорів. На нашому боці є шерег людей, які нас підтримують»⁴².

Політичну конвенцію було підписано 22 квітня 1920 р. у варшавському Бельведерському палаці о 1-й год. 40 хв. Вона складалася з дев'яти пунктів, першим з яких Польща визнавала «Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з головним отаманом С.Петлюрою за верховну владу УНР». У пункті 2, що визначав лінію кордонів, було зроблено важливе уточнення: «Щодо повітів Рівненського, Дубенського й частини Кременецького, які зараз відходять до Речіпосполитої Польської, то пізніше має наступити стисліше порозуміння. Докладне окреслення кордонної лінії повинно бути переведено спеціальною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців»⁴³.

Польський уряд брав на себе зобов'язання не укладати жодних угод із третіми країнами, спрямованими проти України. Напередодні, 21 квітня, із Північного фронту до Варшави прибув Ю.Пiлсудський і мав ключову розмову з С.Петлюрою, яка розтяглася на шість годин⁴⁴. Зміст її обертався навколо протиборства з більшовиками. Для Польщі політична угода з УНР стала шляхом до укладення військової конвенції, підписаної 24 квітня. Згідно з її умовами, на території Правобережної України відбувалися спільні військові дії під верховним командуванням польського генштабу, який мав право використовувати українські формування відповідно до власних оперативних планів. Уряд УНР натомість узяв на себе зобов'язання забезпечувати польські війська продовольством⁴⁵.

25 квітня 1920 р. о 3-й год. 20 хв. під гаслом «За нашу й вашу свободу!» 3-тя польська армія розпочала наступ на Житомир. Опівдні наступного дня місто було

⁴² Михайлова О. Листи Андрія Лівицького про польсько-українські переговори у Варшаві, кінець 1919 р. – квітень 1920 р. // *Студії з історії Української революції 1917–1921: На пошану Руслана Яковича Пирого.* – К., 2011. – С.251–252.

⁴³ Цит. за: Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали і документи до історії Української революції. – Т.2, кн.5. – С.270–271.

⁴⁴ Не можна не погодитися з думкою К.Бадзяка про те, що головною метою переговорів між Ю.Пiлсудським і С.Петлюрою того дня було укладення військової конвенції в найкоротший термін і винятково на польських умовах. Навряд чи вони обговорювали текст політичної конвенції, адже Ю.Пiлсудський не був на це вповноважений. Представників УНР «приперла до муру» інформація про близький наступ польських армій на Україну (див.: *Badziak K. W oczekiwaniu na przełom: Na drodze od odrodzenia do załamania państwa polskiego: listopad 1918 – czerwiec 1920.* – Łódź, 2004. – С.532).

⁴⁵ *Ukraine and Poland in Documents 1918–1922.* – Vol.II. – P.41–45.

взяте. У наступі брали участь дві українських дивізії. Одна з них під командуванням О.Удовиченка 27 квітня оволоділа Могилевом. 6 травня об'єднані війська ввійшли до Києва. Далі наступ практично припинився. А у червні розгорнувся успішний контрнаступ Червоної армії.

Постає цікаве питання, якою була б Україна в разі українсько-польської перемоги над більшовиками? Навколо статті з Варшавського договору й досі ведуться дискусії. З одного боку, дослідники вважають, що згідно з її формулюванням Лівобережна Україна не повинна була ввійти до складу УНР⁴⁶. З іншого боку, існує переконання в тому, що за поразки українських військ на Лівобережжі та півдні або неможливості на той час оволодіння цими регіонами, саме Правобережжя стало б осередком національної державності⁴⁷. Останнє твердження більше відповідає дійсності⁴⁸. Українська сторона сподівалася отримати від Польщі все необхідне для укомплектування армії, котра була б спроможна вести наступальні дії й на Лівобережжі. Більше того, С.Петлюра розраховував на антибільшовицький селянський повстанський рух, як і на те, що українській армії з часом удасться настільки зміцнитися, щоб мати силу переглянути територіальні умови Варшавського договору⁴⁹. Навіть у листопаді 1920 р., готуючись до загального відступу, уряд УНР сподівався знайти притулок на Волині, яку вважав «тимчасово окупованою польськими військами»⁵⁰.

Підписавши 22 та 24 квітня 1920 р. договір, що складався, відповідно, із політичної та військової конвенцій, українська сторона отримала не тільки визнання незалежності УНР, але й військову підтримку Польщі в боротьбі з радянською Росією. Важливою складовою переговорного процесу треба визнати допомогу Варшави у збереженні та комплектації боєздатних частин Дієвої армії. Польща надала місце для розташування однієї дивізії в Ланцуті, а згодом у Бресті, і погодилася на формування іншої дивізії в Кам'янці-Подільському. Цим підрозділам надавалася допомога озброєнням, боєприпасами, амуніцією.

Проте слід визнати, що потенціал договірного процесу до початку спільного походу на Київ не було ефективно використано. Передусім змарновано час для роз'яснювальної роботи серед населення про бажання Польщі підтримувати Україну в боротьбі з більшовиками. Зволікання в питанні дозволу українцям відкривати в березні – квітні 1920 р. інформаційно-реєстраційних бюро стало причиною неготовності українського населення до приходу польських військ (більше того, воно було вже налаштоване проти через брутальну поведінку поляків на

⁴⁶ *Каменецький І.* УНР і українська загранична політика між двома світовими війнами // *Український історик*. – 1993. – Т.30. – С.79.

⁴⁷ *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – С.261. З іншого боку, наближений до С.Петлюри учасник делегації на Паризькій мирній конференції 1919 р. О.Шульгін уважав, що українська сторона отримала певну компенсацію за втрату своїх земель у вигляді відмови Польщі від ідеї кордонів 1772 р.: «Договір 1920 р. абсолютно не окреслював східних кордонів України, які мали бути встановлені внаслідок війни, що Польща і Україна вели тоді супроти Москви» (див.: *Шульгін О.* Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж, 1934. – С.24–25).

⁴⁸ Цю думку підтверджують також слова С.Петлюри, записані С.Чикаленком 12 травня 1920 р.: «[...] границя з Польщею приблизно має піти від Дністра по Збручеві, а потім по Стирі і по Приг'яті до Дніпра; Польща за те визнає самостійну українську державу в її етнографічних межах на сході, і військовою силою і технічною допомогою допоможе українському урядові виперти більшовиків за Дніпро. Тобто [Польща] в межах 1772 р., а далі вже самі українці мають, коли зможуть, очистити Лівобережжя від більшовиків» (див.: *Чикаленко С.* Шоденник, 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С.296).

⁴⁹ Навіть сам Ю.Піلسудський в одній із розмов з А.Лівицьким прямо сказав, що він свідомий того, що за якийсь час уряд УНР перегляне Варшавський договір і почне вимагати прилучення Галичини до України, назвавши такі вимоги справедливими (див.: *Піلسудський і Україна // Українське слово (Париж)*. – 1963. – 21 липня).

⁵⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1065. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.75.

мiсцях), а затягування з вiдкриттям цих бюро у травнi та червнi призвело до фактичного зриву широкомасштабної мобiлiзацiї.

Як уважають сучаснi вiтчизнянi iсторики, українсько-польський союз вiд самого початку видавався малопродуктивним. Про деякi причини цього мовилося вище. Значним чином це був персональний альянс очiльникiв двох держав, Ю.Пiлсудського та С.Петлюри, що спирався на їх особистi стосунки та домовленостi. Вони так i не змогли переконати в його доцiльностi своїх спiввiтчизникiв.

Варшавський договiр мав велику кiлькiсть опонентiв, насамперед серед українцiв, як також i полякiв. Вiн готувався таємно, у вузькому оточеннi двох лiдерiв, та згодом навiть отримав альтернативну назву угоди Пiлсудського – Петлюри. Проти договору висловилася значна частина української полiтичної демократiї⁵¹. Незадоволення ним насамперед охопило Схiдну Галичину, оскiльки було знехтувано її боротьбу за державнiсть. М.Грушевський, В.Винниченко, I.Мазепа, М.Шаповал, С.Шелухiн виступили проти С.Петлюри. Так, колишнiй очiльник Центральної Ради у статтi «Мiж Москвою й Варшавою» називав союз С.Петлюри з Ю.Пiлсудським «злочинним фактом», «ганебною полiтикою», а самого голову Директорiї УНР порiвнював iз гетьманом П.Тетерею⁵². Аналогiчними були оцiнки В.Винниченка, котрий уважав С.Петлюру «зрадником українських iнтересiв». У брошурi «Українська державнiсть» (1920 р.) вiн дав владi УНР убивчi характеристики: «Хто стоїть за перемогу контрреволюцiї, хто мобiлізує i органiзує де-небудь сили для боротьби з радянською Україною, з соцiалiстичною революцiєю – той є зрадник своєї нацiї, той є ворог української державностi, той є злочинець супроти свого народу»⁵³. Подiбним чином висловлювався й М.Шаповал, який очолював Український громадський комiтет у Празi⁵⁴.

Договiр не обговорювався в польському парламентi й, вiдповiдно, нiколи не був ратифiкований. Це пов'язано з тим, що полiтичнi опоненти Ю.Пiлсудського – нацiонал-демократи на чолi з Р.Дмовським – тяжили до укладення миру з радянською Росiєю та подiлу разом iз нею «схiдних земель». На знак протесту проти пiдписання Варшавського договiру знаний ендек С.Грiбський склав iз себе повноваження голови комiсiї закордонних справ сейму. Були ще й польськi комунiсти, котрi вели в робiтничому та вiйськовому середовищах антивоєнну пропаганду. Вiйськову спiвпрацю з українцями не пiдтримували поляки на Галичинi.

Проти воєнного конфлiкту Польщi з радянською Росiєю був уряд Великобританiї. Прем'єр-мiнiстр Д. Ллойд Джордж був розчарований поразкою генерала А.Денiкiна, чия армiя пiвтора роки англiйцi забезпечували всiм необхідним. Це марнотратство в умовах повоєнної економiчної кризи било по авторитету уряду. Коли на початку 1920 р. Лондон вiдвідав мiнiстр закордонних справ Польщi С.Патек очiльник британського кабiнету недвозначно вiдмежувався вiд польсько-радянського конфлiкту та застерiг вiд просування польських вiйськ за межi власних етнiчних територiй⁵⁵.

⁵¹ Див.: Бруський Я. Порозумiння та союз з Польщею в оцiнках українських полiтичних елiт (1918–1920 рр.) // Працi Українсько-Польської комiсiї дослiдження взаємин 1917–1921 рр. – Т.1. – К., 2019. – С.23–48.

⁵² Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т.4. – Кн.П: Серiя «Суспiльно-полiтичнi твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)». – Л., 2013. – С.97.

⁵³ Винниченко В. Українська державнiсть. – Вiдень; К., 1920. – С.29.

⁵⁴ Шаповал М.Ю. Свiтова революцiя, Росiя i Україна // Борiтеся – поборете! (Вiдень). – 1920. – №3. – С.1–44.

⁵⁵ Див.: Прушинський М. Драма Пiлсудського: Вiйна 1920. – К., 1997. – С.83.

Отже спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим національним чинником ані в Україні, ані в Польщі⁵⁶. Очевидно, Варшавський договір не був побудований на бажанні принизити Україну. Як більшість міжнародних актів, він став прикладом спроби поєднання обопільних інтересів, при цьому слабша сторона платила сильніший значними поступками за допомогу й підтримку.

Про це пишуть більшість сучасних вітчизняних істориків, які займаються українсько-польськими стосунками періоду 1917–1921 рр. Вони вважають, що союз запізнився принаймні на рік і вже не зміг протистояти зміцнілій більшовицькій Росії⁵⁷. Однак їхні оцінки Варшавського договору позбавлені однозначності та спрощеного негативізму, автори звертають увагу на еволюцію українсько-польських стосунків, наголошують на тому, що союз дозволив продовжити боротьбу за національну державність до кінця 1921 р., а згодом Польща стала притулком для великої української політичної та військової еміграції. Сьогодні цей епізод спільної історії безумовно впливає на процеси формування історичної пам'яті як українців, так і поляків. Для нас він має ще одне принципове значення, даючи матеріал для роздумів на тему: чому полякам удалося на той момент відстояти власну державність, а українцям – ні? А перед нашими західними сусідами ставить запитання: чи все було зроблено правильно в українсько-польських стосунках, беручи до уваги крах польської держави в 1939 р.?

REFERENCES

1. Badziak, K. (2004). *W oczekiwaniu na przelot: Na drodze od odrodzenia do załamania państwa polskiego: listopad 1918 – czerwiec 1920*. Łódź. [in Polish].
2. Bruski, J.J. (2000). *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Kraków. [in Polish].
3. Bruski, Ya.Ya. (2019). Porozuminnia ta sojuz z Polshcheiu v otsinkakh ukraïnskykh politychnykh elit (1918–1920 rr.). *Pratsi Ukraïnsko-polskoi komisii doslidzhennia vziaymyn 1917–1921 rr.*, 1, 23–48. [in Ukrainian].
4. Chykalenko, Ye. (2005). *Shchodennyk, 1919–1920*. Kyiv; Niu-York. [in Ukrainian].
5. Datskiv, I.B. (2009). *Dyplomatiia ukraïnskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv, 1917–1923 rr.* Ternopil. [in Ukrainian].
6. Deivis, N. (2006). *Yevropa. Istoriia*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Garlicki, A. (1978). Polityka wschodnia obozu belwederskiego. *Przegląd Historyczny*, 3, 460–462. [in Polish].
8. Hentosh, L. (1996). Lysty Symona Petliury do hraba Mykhaila Tyshkevycha. *Ukraina moderna*, 1, 167–169. [in Ukrainian].
9. Hetmanchuk, M.P. (1998). *Ukraïnske pytannia v radiansko-polskykh vidnosynakh 1920–1939 rr.* Lviv. [in Ukrainian].
10. Hud, B., Holubko, V. (1997). *Nelehka doroha do porozuminnia: Do pytannia henezy ukraïnsko-polskoho viiskovo-politychnoho spivrobotnytstva 1917–1921 rr.* Lviv. [in Ukrainian].
11. Hunczak, T. (Ed.). (1983). *Poland and Ukraine in Documents 1918–1922*. New York.
12. Kamenetskyi, I. (1993). UNR i ukraïnska zahranychna polityka mizh dvoma svitovymi viinamy. *Ukraïnskyi istoryk*, 30, 79–82. [in Ukrainian].
13. Karpus, Z., Rezmer, W., Wiszka, E. (1997). *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Torun. [in Polish].
14. Karpus, Z. (2016). *Arkhiv Ukraïnskoi Narodnoi Respubliki: Ministerstvo zakordonykh sprav: Dyplomatychni dokumenty vid Versalskoho do Ryzkoho myrnykh dohovoriv (1919–1921)*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kornat, M. Sim rokiv: Heopolitychna revoliutsiia v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (1914–1921 rr.). *Revoliutsiia, derzhavnist, natsiia: Ukraina na shliakhu samostverdzhennia (1917–1921 rr.): Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kyiv, 1–2 chervnia 2017 r.)*, 70–82. Kyiv; Chernihiv. [in Ukrainian].
16. Korolov, H. (2019). *Federatyvni proekty v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: vid ideolohichnykh utopii do realnoi polityky (1815–1921 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Kravitskyi, O. (1998). *Skhidna Halychyna i Polshcha v 1918–1923 rr.: problemy vziaymovidnosyn*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Kshonstek, T. (Ed.) (2010). *Polshcha ta Ukraina v borotbi za nezalezhnist 1918–1920*. [in Ukrainian].
19. Lisevych, I. (2002). *U vidblysku polskykh bahnetiv: Zhyttia Kyieva pid chas perebuvannia v nomu polskykh viisk (traven – cherven 1920 r.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Lytvyn, M. (1998). *Ukraïnsko-polska viina 1918–1919 rr.* Lviv. [in Ukrainian].
21. Lytvyn, S. (2004). *Sud istorii: Symon Petliura i petliuriana*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Matviienko, V.M. (2002). *Ukraïnska dyplomatiia 1917–1921 rokiv: na terenakh postimperskoi Rosii*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Mazepa, I. (2003). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1917–1921*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Mykhailova, O. Lysty Andriia Livytskoho pro polsko-ukraïnski perehovory u Varshavi, kinets 1919 r. – kviten 1920 r. *Studii z istorii ukraïnskoi revoliutsii 1917–1921: na poshanu R.Ya.Pyroha*, 251–252. Kyiv. [in Ukrainian].

⁵⁶ Див.: Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.385–387.

⁵⁷ Див.: Віднянський С. Варшавський договір 1920 року в оцінці сучасної української історіографії. – С.99.

25. Nowak, A. (2001). *Polska i trzy Rosje: Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*. Warszawa. [in Polish].
26. Pisuliński, J. (2004). *Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław. [in Polish].
27. Prushynskiy, M. (1997). *Drama Piłsudskoho: Viina 1920*. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Serhiichuk, V. (2004). *Symon Petliura*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Shulhin, O. (1934). *Bez terytorii: Ideolohiia ta chyn Uriadu UNR na chuzhyni*. Paryzh. [in Ukrainian].
30. Soldatenko, V. (2007). *Vynnychenko i Petliura: politychni portrety revoliutsiinoi doby*. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Suleja, W. (1995). *Józef Piłsudski*. Wrocław; Warszawa; Kraków. [in Polish].
32. Verstiuk, V. (ker. avt. kol.) (2012). *Narysy istorii Ukrainy revoliutsii 1917–1921 rr.*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Verstiuk, V. (Ed.). *Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainy Narodoi Respubliky: Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dokumenty i materialy*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
34. Vidnianskyi, S. (2017). *Varshavskiy dohovor 1920 roku v otsyntsi suchasnoi ukrainy istoriohrafii. Ukraina dyplomatychna: Naukovyi shcharichnyk*, 18, 91–100. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Wandycz, P. (1962). *France and Her Eastern Allies, 1919–1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*. Minneapolis.
36. Waszkiewicz, Z. (1997). *Anglia – Francja – Stolica Apostolska wobec wojny polsko-sowieckiej 1920 roku*. Wrocław. [in Polish].
37. Wyszczelski, L. (1999). *Kijów 1920*. Warszawa. [in Polish].
38. Wyszczelski, L. (2011). *Wojna o kresy wschodnie, 1918–1921*. Warszawa. [in Polish].
39. Yurchenko, O. (1971). *Ukrainsko-rosiiskyi stosunki pislia 1917 roku v pravovomu aspekti*. Miunkhen. [in Ukrainian].
40. Zaretska, T. (2007). *Yuzef Piłsudskiy i Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].
41. Zashkiltiniak, L., Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniiv*. Lviv. [in Ukrainian].

Vladyslav Verstiuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History Ukrainian Revolution 1917–1921,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vverst@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6023-0471>

Piłsudski – Petliura Alliance in the History of the Fight for Ukrainian Statehood

Abstract. The article is dedicated to the anniversary of the Treaty of Warsaw. **The author aims** to analyze the course of drawing up Ukrainian-Polish relations during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, transition from military confrontation to union restoration in order to repel the common enemy – Russian Bolshevism. **The research methodology** is based on common scientific methods of analysis, historicism, comparison, detailing and generalization. Comparative and structural methods have also been applied. Events of 1919–1920 are considered in the wide international context of the formation of the new Versailles political system, geopolitical reformation of Central and Eastern Europe. **Scientific novelty.** Using Ukrainian and Polish historiography, introducing a number of new archival materials into the scientific circulation, the author focuses his attention on the process of formation of Ukrainian-Polish diplomatic relations, establishing a Ukrainian diplomatic mission led by A.Livitskyi, arriving of the Ukrainian diplomatic mission in Warsaw in October 1919, setting up a negotiation process, discussions with Polish diplomats on defining the future Ukrainian-Polish border. Collapse of the UPR Army, transition of the Ukrainian Halychyna Army to the side of general A.Denikin as a factor in the weakening of Ukrainian positions. Strong demands of the Poles to include Eastern Halychyna and Western Volyn in Polish-Lithuanian Commonwealth. Forced recognition of the territorial losses by the Ukrainian side, stated in the mission declaration as of December 2, 1919. Reaction of the Ukrainian elite to the territorial concessions of UPR government. Role of J.Piłsudski and S.Petliura in the preparation of the treaty, completion of the negotiation process, signing the political and military conventions. Military campaign of the union armies to Kyiv. The article details the dramatic process of finding a path to mutual understanding, a path filled with compromises that ultimately led to unity in the fight against a common enemy. **The findings state** that this event was, and still is, scientifically relevant and debatable among historians. However, the estimates of the Treaty of Warsaw are devoid of ambiguity and simplistic negativism, they emphasize that the union, although not unequivocal, allowed to continue the struggle for Ukrainian independence till the end of 1921, and today it is a historic springboard for the formation of a positive vision of the Ukrainian-Polish relations.

Keywords: Treaty of Warsaw, Piłsudski, Petliura, UPR Diplomatic Mission, Second Polish Republic, Paris Peace Conference.

Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918–1920 рр.: pro et contra*

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні процесів формування та еволюції ставлення українських політичних еліт до концепції союзу з Польщею впродовж листопада 1918 – квітня 1920 рр. **Методологія** базується на основних принципах історизму, об'єктивності, багатфакторності та всебічного підходу. Використано методи біографічних досліджень і текстологічного аналізу. **Наукова новизна.** Спираючись на опубліковані та архівні джерела (приватне й офіційне листування, щоденники, мемуари, газетні публікації) вперше представлено широкий та різноманітний спектр оцінок, які давали репрезентанти українських еліт періоду 1918–1920 рр. взаєминам із Польщею. **Висновки.** Представники всіх головних галицьких політичних течій висловлювались однозначно проти угоди з Польщею. У результаті пізніше частина їх опинилася на проросійських, а згодом про-радянських позиціях. Більшу різноманітність в оцінках проявили політичні еліти Наддніпрянщини. Значна частина тих, хто вважав головним противником Росію (як білу, так і червону), не заперечували проти співпраці з польським сусідом. Подібні настрої переважали серед діячів правочентристських партій, соціалістів-федералістів та соціалістів-самостійників. Прихильником примирення з Польщею був також С.Петлюра. Після поразок УНР восени 1919 р. концепція українсько-польського союзу, потрактована як тактична необхідність, почала переважати й остаточно здобула ширшу підтримку. Її наслідком стало підписання 21–22 квітня 1920 р. союзницького договору, а ціною – відмова від Східної Галичини та частини Волині. Цей акт, як і раніше оголошена декларація від 2 грудня 1919 р., спричинив поляризацію української політичної сцени, зокрема галицько-наддніпрянський розбрат. Влада УНР не мала, однак, іншого виходу, як співпраця з Польщею, що в умовах 1920 р. було єдиним реальним шансом на відновлення національної державності.

Ключові слова: польсько-українські відносини, Варшавський договір 1920 р., Петлюра, Лівіцький, Пілсудський.

В момент проголошення України незалежною державою питання взаємин із Польщею не перебувало у центрі уваги українських еліт, оскільки прообраз західної сусідки лише вимальовувався. Певні думки викликала лише проблема майбутнього Підляшшя й Холмщини та подальшого врегулювання статусу Східної Галичини. Брестський мирний договір відніс Підляшшя та Холмщину до складу УНР, а Східна Галичина мала стати автономним краєм, що розцінювалося як успіх української дипломатії. Проте зобов'язання, які тоді взяла на себе Австро-Угорщина в питанні цієї території, пізніше дотримано не було. Не останнім чином це пов'язувалося з польсько-українськими суперечностями.

Уряд Української Держави почав розглядати Польщу як самостійний політичний фактор восени 1918 р., щойно шальки терезів у Першій світовій війні остаточно

* Переклад із польської мови – Геннадій Корольов (Київ)

Доповнена, виправлена й актуалізована версія доповіді, виголошеної на одному з перших засідань українсько-польської комісії з вивчення проблем 1917–1921 рр. та опублікованої українською мовою минулого року (див.: Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр. – Т.1. – К., 2019. – С.23–48). Висвітлені у статті питання автор також розглядав в інших своїх студиях (див.: *Bruski J.J. Petlurowcy: Centrum Państwowo Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924.* – Kraków, 2000; *Idem.* «Między Polską a Moskwą wybór jasny...»? Ukraińskie elity polityczne wobec koncepcji sojuszu z Rzeczpospolitą, 1918–1920 // *Przegląd Wschodni.* – 2003. – Т.VIII, z.3(31). – S.631–645).

схилилися на користь Антанти і стала очевидною близька поразка Німеччини та її союзників. Саме тоді розпочалися перші дипломатичні контакти, які показали, що гетьман П.Скоропадський не бажає втягуватися в конфлікт із Польщею через Галичину¹.

Ці контакти втратили сенс і не мали продовження у зв'язку з переможним антигетьманським повстанням, коли Директорія оголосила відновлення Української Народної Республіки. У Варшаві позитивно поставилися до цієї зміни. Натомість украї негативну оцінку отримала федеративна грамота, проголошена П.Скоропадським 14 листопада 1918 р. Польський експерт з українських питань Р.Кноль у своїй записці з цього приводу зазначав, що гетьманська влада «остаточно перестала бути урядом українського народу», ставши «клікою царських слуг і русифікаторів, дії яких повністю суперечать інтересам Польщі»². Водночас і в Польщі відбулися докорінні зміни. Після краху Центральних держав до влади прийшли політичні кола, згуртовані навколо тимчасового начальника держави Ю.Пілсудського, які виступали за незалежність України та за встановлення союзу з наддніпрянським сусідом.

Перші контакти з Директорією виглядали багатообіцяючими. У січні 1919 р. до Варшави прибула українська дипломатична місія, котра заявила про намір створення постійного представництва при польському уряді. Однак невдовзі взаємини зайшли у глухий кут. Командир січових стрільців Є.Коновалець, наділений широкими впливами в уряді УНР, негативно ставився до порозуміння з Польщею й заблокував приїзд наступних місій³. Над відносинами між Варшавою та Києвом фатально тяжів польсько-український збройний конфлікт на Східній Галичині. УНР автоматично стала його учасником у січні 1919 р., після Акту злуки із Західноукраїнською Народною Республікою. Від того часу наддніпрянці підтримували співвітчизників із-за Збруча в їхній боротьбі, відправляючи, хоч і обмежено, військові частини, постачаючи зброю та боєприпаси. У меншій мірі вплинули на польсько-українські відносини сутички на Західній Волині.

Галичани рішуче виступали проти компромісу з поляками, однак правлячі кола УНР вагалися. Війна з Польщею розпорошувала українські сили, які були необхідні в боротьбі з найбільш небезпечним ворогом – більшовиками. Український міністр закордонних справ К.Мацієвич 22 лютого 1919 р. під час зустрічі з польським посланником Б.Кутиловським висловив упевненість, що «договір, хоча б тимчасовий, із Польщею» та порозуміння з Антантою становлять два найважливіших завдання української політики⁴. У результаті перемовин із Б.Кутиловським до Варшави вирушив представник МЗС УНР Б.Курдиновський⁵.

¹ Докл.: *Kolasiński M. Stosunki dyplomatyczne Państwa Ukraińskiego (Ukraina Naddnieprzańska) z Polską w 1918 roku* // *Polski Przegląd Dyplomatyczny*. – 2008. – №5(45). – S.111–159.

² Див. звіт Р.Кноля від 19 листопада 1918 р.: *Deruga A. Nieznane dokumenty do dziejów polityki wschodniej Polski 1918–1919* // *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: Studia i materiały*. – Т.6. – Warszawa, 1970. – S.233.

³ *Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919)*. – Warszawa, 1969. – S.233–236; *Wandycz P. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–20* // *Zeszyty Historyczne*. – Z.12. – Paryż, 1967. – S.7; *Срібняк І. Симон Петлюра – на чолі держави та війська: До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 рр.* // *Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України / Упор. та передм. В.Михальчука*. – К., 1995. – С.141–142; *Pisuliński J. Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. – Wrocław, 2004. – S.97–101.

⁴ Звіт Б.Кутиловського від 20 лютого – 3 березня 1919 р. див.: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. – Т.2. – Warszawa, 1963. – S.129–130.

⁵ Докл.: *Legieć J. Misja Borysa Kurdynowskiego w Warszawie (kwiecień – sierpień 1919 r.)* // *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. – R.33. – Warszawa, 1998. – S.53–62. Див. також: *Лисевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р.* // *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / Red. Z.Karpus, W.Rezmer, E.Wiszka. – Toruń, 1997. – S.81–84; *Bruski J.J. Petlurawcy...* – S.104–110; *Pisuliński J. Nie tylko Petlura...* – S.124–140.

Тодішній керівник української дипломатії належав до правочентристської партії соціалістів-федералістів, не надто чисельної, але впливової, адже в її лавах перебували відомі громадські діячі та інтелектуали. Саме у цьому середовищі було найбільше прихильників порозуміння з Польщею. Невипадково, мабуть, есеф В.Прокопович очолив першу українську місію, відправлену до Варшави на початку 1919 р., а інші члени партії – О.Карпинський, П.Стебницький – згадувались як імовірні представники УНР у Речіпосполитій.

Головним прибічником примирення з Польщею незабаром став і головний отаман Армії УНР С.Петлюра. Спочатку він виходив із суто воєнних міркувань, твердо оцінюючи шанси одночасної боротьби з поляками та червоними. Наприкінці лютого 1919 р. С.Петлюра взяв участь у переговорах у Ходорові з посередницькою місією Антанти. Тоді він безуспішно намагався переконати делегацію уряду Західної Облaсті УНР укласти перемир'я з поляками – на умовах, запропонованих представниками союзників. Це означало необхідність важкого територіального компромісу з Польщею, але, з іншого боку, відкрило б перед українською владою шлях до міжнародного визнання та дозволило перекинути значні сили на антибільшовицький фронт⁶.

У другій половині травня 1919 р. з ініціативи С.Петлюри розпочалися польсько-українські військові переговори, які велися з різною інтенсивністю впродовж наступних кількох місяців. Метою головного отамана було припинення бойових дій, а потім укладення союзу з Польщею. Обґрунтовуючи його необхідність, він звертав увагу на катастрофічні наслідки польсько-українських конфліктів у минулому. У листі до Ю.Пілсудського від 9 серпня 1919 р. писав: «Колись, у далекій давнині, не раз ворогували проміж себе польський та український народи і, маючи спільних ворогів, роз'єднано виступали проти них. І цей розбрат спричинився до тимчасового занепаду Польської та Української держав»⁷. У цьому посланні С.Петлюра запропонував координувати дії проти більшовиків, які влітку 1919 р. становили найсерйознішу загрозу для обох сторін. Польсько-український альянс мав бути спрямований проти будь-яких спроб відновити імперську Росію – чи то у червоній, чи то в білій іпостасі. 31 березня 1920 р. в листі до міністра військових справ УНР В.Сальського С.Петлюра наголошував:

«Ми – Польща і Україна – повинні досягти цього порозуміння, щоб перед Москвою устояти. Посилання на історію польсько-українських непорозумінь в минулому для реального політика не є аргумент. Нові відносини вимагають і з боку польського корективів до минулої політики і життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну. Ті українські діячі, що штовхають нас в обійми російської федерації – є люди без перспективи державної»⁸.

⁶ Див.: *Kozłowski M.* Między Sanem a Zbruczem: Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. – Kraków, 1990. – S.243–248; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – С.265–270; *Klimecki M.* Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. – Warszawa, 2000. – S.173–177.

⁷ *Ukraine and Poland in Documents 1918–1922 / Ed. T.Hunczak.* – Part 1. – New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983. – P.237.

⁸ Див.: Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т.1. – Нью-Йорк, 1956. – С.263. Дальші події мали поглибити переконання головного отамана у тривалості українсько-російського антагонізму. Зокрема в листі до начальника Генерального штабу Армії УНР від 30 грудня 1921 р. він писав, що визвольна боротьба «повинна провадитись проти [...] Москви, якою б вона не була – більшовицькою, конституційно-царською чи абсолютично-монархічною [...]». Оця вимога логічно випливає з усієї історії україно-московських стосунків, висновки та наука котрих говорять нам, що Москва є і залишається навіки нашим історичним, непримирним ворогом» (див.: Там само. – Т.3 / Упор. В.Сергійчук. – К., 1999. – С.527).

Діаметрально протилежну позицію займав інший відомий український діяч, видатний мислитель, пізніше ідеолог гетьманського руху В.Липинський, який у 1919 р. був послом УНР в Австрії. Він стверджував, що Україна стоїть перед необхідністю пошуку союзу з одним зі своїх історичних ворогів. У листі до міністра закордонних справ В.Темницького від 27 травня 1919 р., порівнюючи противників, дійшов висновку:

«Між Польщею й Москвою вибір ясний. Поляки для нас вороги небезпечніші від москалів. Заслаба польська нація і завелика українська територія, щоби поляки могли нас всіх до себе приборати, щоби ми мали при них збирати свої землі і з польською державою “унію робити”. Та й поляки на се не підуть. Їм потрібні тільки наші західні землі, досить сполонізовані вже, щоби при помочі власного державного апарату їх цілком зробити польськими. [...] Для того ані одного кавалка землі під Польщею, ні іншими сусідніми державами від заходу, ми не сміємо лишити».

Єдиним виходом із цієї ситуації, на думку В.Липинського, був антипольський союз і федерація України з Росією⁹.

Призначений у першій декаді квітня 1919 р. соціалістичний кабінет Б.Мартоса не мав широкої концепції налагодження відносин із сусідами. Натомість права опозиція виступила зі сміливою ініціативою. Наприкінці квітня того року до Польщі втік лідер невдалого військового перевороту в Рівному отаман В.Оскілко, пов'язаний із партією соціалістів-самостійників. Він мав перемовини з Ю.Пілсудським, якому представив два меморандуми з пропозиціями щодо нормалізації польсько-українських відносин. В.Оскілко й секретар УПСС О.Мацюк запропонували Польщі антибільшовицький військовий союз, що мав стати початком ширшого співробітництва в рамках спілки східноєвропейських держав.

«Союз Польщі з Україною – читаємо у зверненні від 5 червня – [...] потягне [...] й інші народи бувшої Росії, як до центру антимосковського, при тому лояльного до своїх сусідів. [...] Польща, Україна, а за нею Білорусь у силу свого географічного, економічного та культурного становища, Литва, на півдню народи Кавказа і Крим – усе це мусить стати у широкій пасок Балтійсько-Чорноморського союзу, щоби навіки закріпити своє самоіснування й захистити себе від замірів бувшого володаря – Московщини з однієї сторони та Німеччини – з іншої сторони».

В.Оскілко й О.Мацюк розмірковували над подальшою економічною експансією обидвох партнерів у східному напрямку. Польща мала бути «фабрикуючим центром для всього союзу», тоді як Україна – «найбільшим постачаючим центром»¹⁰.

Власну багатогранну концепцію співпраці лідери УПСС протиставляли обмеженим політичним планам тодішнього українського уряду, нібито психологічно нездатного до співпраці в більш широкому масштабі, у кращому випадку готовому лише «замиритися з Польщею, та до часу підтримувати добросусідські відносини»¹¹. Відповіді Ю.Пілсудського на меморандуми не було. Імовірно, він уважав недоцільним мати справу з аутсайдерами української політичної сцени, навіть якщо їхні пропозиції пішли далі, аніж умови, запропоновані урядом УНР.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.16–18.

¹⁰ Ukraine and Poland in Documents... – Part 1. – P.124–127, 158–165.

¹¹ Ibid. – P.163–165.

Улітку 1919 р. наддніпрянські політики лівого спектра також почали схилитися до компромісу з Польщею. Це було зумовлено перш за все остаточною поразкою на галицькому фронті. У середині липня уряд диктатора Є.Петрушевича разом зі своїми військами був змушений евакуюватися за р. Збруч. Таким чином територія, підконтрольна українській стороні, скоротилася до Поділля та Волині. Попри те, що об'єднаним частинам УНР і Української галицької армії вдалося здійснити ефективний наступ проти більшовиків, успіхи все ж таки були нетривалими. Така ситуація змушувала уряд УНР до пошуку нових союзників та варіантів військової допомоги. М.Ковалевський, один із лідерів партії соціалістів-революціонерів і міністр земельних справ у кабінеті Б.Мартоса, пізніше згадував: «Для нас було ясным, що в цьому напрямку (угоди з Польщею – Я.Б.) мусить щось статися, бо в скрутних обставинах того часу ми не були в стані тримати два фронти, на заході і сході. Тим часом у певних пунктах відносно російського питання погляди наші наближались до ставлення поляків»¹².

Подібні настрої переважали серед членів українського дипломатичного корпусу. Це підтвердила конференція послів і голів закордонних місій УНР, яка відбулася в першій половині серпня 1919 р. в Карлсбаді. Дискусія була жвавою та виявила розбіжності в поглядах, проте учасники заходу були одностайними, що катастрофічна ситуація «українського питання» вимагає фундаментальної зміни як внутрішньої, так і зовнішньої політики молодій республіці¹³. Тоді ж було обговорено перспективи зближення з сусідніми країнами – Польщею та Румунією. У резюме дискусії, підготовленому послом УНР у Празі М.Славинським, ішлося: «За всяку ціну – чи то силою, чи іншим способом – мусимо укласти з ними мир, щоби можна було у такий спосіб позбутися найголовнішого ворога, російського більшовизму». Учасники зустрічі погоджувалися з необхідністю йти на поступки, додаючи, «те, що [...] втратимо зараз, можна у свій час повернути»¹⁴.

Незабаром новий курс наддніпрянської політики почав матеріалізуватися. Підстави для порозуміння з Польщею було підготовлено шляхом переговорів, переважно військового характеру, проведених раніше під патронатом головного отамана. Черговими етапами зближення стали серпнева місія П.Пилипчука у Варшаві, перемовини в Дембліні, завершені підписанням польсько-українського перемир'я від 1 вересня, та, нарешті, торговельні переговори на рубежі вересня й жовтня¹⁵. Украй важливе значення мало направлення до Польщі наприкінці вересня 1919 р. авторитетної дипломатичної місії на чолі з новим міністром закордонних справ УНР А.Лівицьким. Поряд із С.Петлюрою цей діяч – умілий дипломат і переговорник – став головним архітектором польсько-українського порозуміння. Він звертав увагу на подібні аспекти, що й головний отаман. У листі до посла УНР у Бухаресті К.Мацієвича від 22 лютого 1920 р. він писав:

«Ніколи Росія того чи іншого кольору добровільно не згодиться на відокремлення України. Тільки наша внутрішня сила і міжнародна ситуація можуть примусити той чи інший уряд Росії піти на порозуміння з нами. Хоч би ми в нашій “лівизні” дійшли до абсурду, більшовики не

¹² Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.578.

¹³ Польський переклад протоколів засідань 6–14 серпня 1919 р. див.: *Ukraine and Poland in Documents...* – Part 1. – P.245–320.

¹⁴ *Ibid.* – P.320.

¹⁵ *Wandycz P. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej...* – S.8–11; *Galuba R. Pertraktacje polityczno-wojskowe między Polską a Ukraińską Republiką Ludową (lipiec – sierpień 1919 roku) // Mars.* – T.2. – Warszawa; Londyn, 1994. – S.53–68; *Bruski J.J. Petlurowcy...* – S.112–117; *Pisuliński J. Nie tylko Petlura...* – S.151–169.

визнають нас, доки ми їх не примусимо до того. Зараз вони охоче ведуть переговори з “білогвардійською” Фінляндією і буржуазними Естонією, Латвією, Литвою і Польщею, а з нашим соціалістичним урядом не бажають говорити, і через те не можна мріяти про мир, а лише про боротьбу до побідного кінця. І в цій боротьбі нашими союзниками можуть бути лише ті народи, які теж прагнуть відірватися од Росії. А такими суть Польща, Румунія (через Бессарабію), Прибалтика, Кавказ»¹⁶.

Як відомо, адресат цього листа – К.Мацієвич – був одним із найбільших прихильників пропольської орієнтації серед українських дипломатів. Він сприймав союз із Польщею як необхідну умову для появи України на міжнародній арені, її визнання іншими західними сусідами, насамперед Румунією, а потім державами Антанти¹⁷. Подібну позицію займали також український посол у Берні М.Василько та граф М.Тишкевич – представник УНР при Святому Престолі, а пізніше голова української делегації в Парижі.

Тенденції щодо компромісу з Польщею в політиці УНР галичани сприймали зі значною стурбованістю. Наприкінці серпня 1919 р. у віденській газеті «Український прапор» зазначалося:

«Ми знаємо безмежно слабу сторону наддніпрянців, що вони, не знаючі цілковито поляків, їх мови, історії і метод безпощадного поборювання і систематичного винищування українського народу на його західних областях, взагалі будучи під тім оглядом без потрібного досвіду, вважають поляків за менше небезпечних від москалів і за свого роду своїх природних союзників в боротьбі з москалями. Наші земляки знад Дніпра забувають притім, скільки терпів і терпить нині наш народ під польським пануванням, скільки землі між Віслоком і Сяном, між Ве-пром і Бугом поляки нам сколонізували і спольщили, а які безмежні простори земель на схід від Дніпра здобув наш народ протягом двадцятого століття»¹⁸.

Останні слова були обумовлені переконанням автора про більшу силу й життєвість українського елемента, ніж російського. Підтекст містив пропозицію домовитися з менш небезпечним противником, тобто з Росією.

Проросійська орієнтація тоді з'явилася у середовищах, близьких до галицького уряду. Значний резонанс мала поява на шпальтах «Українського прапора» статті колишнього прем'єр-міністра ЗУНР К.Левицького, надрукованої пізніше також у кам'янець-подільській газеті «Стрілець». У тексті під назвою «Куди дороги?» автор запропонував союз із Добровольчою армією генерала А.Денікіна, а в довгостроковій перспективі – українсько-російську конфедерацію¹⁹.

Стосовно зближення з білогвардійцями вже закулісно діяв галицький делегат на мирній конференції в Парижі В.Панейко. Наприкінці серпня 1919 р. він надіслав листа Є.Петрушевичу, котрий тоді перебував у Кам'янці-Подільському. В.Панейко писав, нібито цитуючи слова чиновника французького міністерства закордонних справ:

¹⁶ Архів Української Народної Республіки: Міністерство закордонних справ: Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / Упор. В.Кавунник. – К., 2016. – С.569.

¹⁷ Див. лист К.Мацієвича до М.Василька від 2 грудня 1919 р.: Там само. – С.536–538.

¹⁸ Українська місія в Варшаві // Український прапор (Відень). – 1919. – 27 серпня. – Ч.5. – С.1.

¹⁹ Там само. – 23 серпня. – Ч.4. – С.4. Повний текст статті також див.: Доценко О. Літопись української революції: Матеріяли і документи до історії української революції. – Т.2, кн.4. – К.; Л., 1923. – С.89–92.

«Ви об'єднуєтесь із другорядними державами, як Польща і Румунія, ви платите їм регіонами, такими, як Галичина, Холмщина, Волинь, Бессарабія, а тим часом, входячи до складу російської федерації, можете зберегти їх. Я вважаю, що пропольська орієнтація не має сенсу. У кращому випадку її ефектом буде невелика Правобережна Україна – без Галичини, Холмщини, Західної Волині та Буковини, приречена жити на милість Польщі й бути об'єктом вічної ненависті з боку Росії. Остання буде змушена, після втрати України, порозумітися з Німеччиною, і Україна опиниться в антинімецькій та антиросійській обстановці».

В. Панейко стверджував, що єдиний раціональний вихід у цій ситуації – це «створити з російськими частинами велику російську федерацію, де будуть згруповані всі українські землі, у тому числі й Галичина. Така федерація створила б ситуацію для українців у міжнародній політиці, яку мала Угорщина в Австро-Угорщині»²⁰.

В оточенні Є. Петрушевича з'явилися поодинокі голоси, що розглядали як можливий варіант угоду з поляками. Таку можливість брав до уваги О. Назарук, котрий був, до речі, доволі антипольські налаштованим. Однак диктатор відхилив заздалегідь цю пропозицію, побоюючись реакції галицької громадськості²¹. У результаті проросійський напрям почав розглядатися як пріоритетний. Це призвело до того, що в листопаді 1919 р. відбувся остаточний розпад галицько-наддніпряньського фронту та налагоджено співпрацю УГА з А. Денікіним.

Розрив із галичанами значно погіршив воєнну ситуацію Директорії, але, з іншого боку, зробив можливим прискорення переговорів із Польщею. С. Петлюра глибоко шкодував, що їх не було вчасно завершено. «Полагодження наших стосунків з Польщею – писав він до А. Лівичького 11 листопада 1919 р. – могло би нас врятувати – дати нам базу деяку, зносини зі світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш»²². Затягування переговорів із поляками було одним із закидів, що їх висувала головному отаманові права опозиція. У відкритому листі до С. Петлюри від 26 листопада 1919 р., що був підписаний представниками народно-республіканської партії, а також партій самостійників-соціалістів і хліборобів-демократів, зазначалося: «Основна риса закордонної політики – Вашої і Вашого правительства – робити те, що необхідно було робити, але робити запізно»²³.

У час, коли було написано ці слова, УНР опинилася на краю прірви. Наприкінці листопада 1919 р. підрозділи Директорії, послаблені через епідемію тифу, контролювали лише невеличку частину власної території. Намагаючись не допустити остаточної ліквідації української державності більшовиками, керівництво УНР вирішило, аби польські війська ввійшли на ці землі. У грудні 1919 р. сам головний отаман опинився де-факто в еміграції у Варшаві.

У такій ситуації переговорна позиція українців значно ослабла. За обіцянку підтримки від Польщі уряд УНР був змушений зректися прав на Східну Галичину й Західну Волинь, а також погодитися на спеціальне врегулювання статусу польської власності в Україні. Згадані позиції окреслювалися в односторонній декларації від 2 грудня 1919 р., виданій місією А. Лівичького²⁴.

²⁰ Цит. за: *Zaks Z.* Galicja Wschodnia w polityce Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej i Ukraińskiej Republiki Ludowej w drugiej połowie 1919 r. // *Naród i państwo: Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w 60 rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1969. – S.397.

²¹ *Назарук О.* Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. – Відень, 1920. – С.175–176.

²² Див.: *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. – Т.3. – С.140.

²³ Цит. за: *Доценко О.* Літопись української революції... – Т.2, кн.5. – К.; Л., 1924. – С.87.

²⁴ Докл. див.: *Лісевич І.* Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. – С.85–87; *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... – S.169–188; *Матвієнко В.* Сторінки діяльності української дипломатичної місії у Варшаві

Цей документ, хоч і з деякими застереженнями, був прийнятий українським урядом та більшістю наддніпрянських політиків, що перебували тоді в Польщі або на теренах, контрольованих поляками. Засади декларації підтримали також член Директорії професор Ф.Швець і група провідних есерівських діячів, з якими мав перемовини А.Лівицький у Тернополі²⁵. Оголошенню декларації передувала також гаряча дискусія за участі членів місії УНР у Варшаві та представників місцевої української громади. Значна більшість учасників наради, що репрезентували широкий спектр організацій і партій, погодилася на прийняття змісту документа, визнаючи, що порозуміння з Польщею – це останній шанс на відновлення державності²⁶. Поступкам польській стороні не було надано вирішального значення. «Наслідки договору – стверджував С.Шемет із партії хліборобів-демократів – залежать цілком від сили, яку ми будемо мати в будучому, і ще й гірші умови ми могли би підписати, аби в будучині мати силу. [...] Більшовики в Берестю підписали найтяжчі умови і досягнули мир, який дав їм можливість зібрати сили і обернути Берестейський договір в шматок паперу»²⁷. Зі схожих позицій, передбачаючи можливість ревізії умов декларації в майбутньому, висловлювалася учасниця наради знана громадська діячка, пов'язана з партією соціалістів-федералістів, С.Русова²⁸. Більшість тих, хто взяв участь у дискусії, указували на те, що долю Східної Галичини – найбільш контроверсійний пункт документа – уже вирішено державами Антанти, котрі в рішенні від 20 листопада 1919 р. визнали польський 25-річний мандат на управління цим краєм. Проти суті декларації виступили галичани, що репрезентували ЗО УНР в місії А.Лівицького. На знак протесту її члени С.Витвицький, А.Горбачевський і М.Новоковський вийшли зі складу місії²⁹. Їх підтримав також наддніпрянець есер П.Мшанецький, який подав у відставку.

Значно поважнішу критику зустріла декларація від 2 грудня 1919 р. в українських емігрантських середовищах поза Польщею. Документ викликав обурення серед галичан, але спричинився також до активізації наддніпрянських груп, що залишалися у прихованій опозиції до уряду УНР. Поступки «буржуазній» Польщі викликали обурення українських соціалістів, у першу чергу есерів, котрі групувалися навколо Закордонної делегації УПСР на чолі з М.Грушевським. «Підла зрада!», – писав у своїм щоденнику про грудневу декларацію М.Шаповал, тоді ще зв'язаний із віденською групою³⁰. Перемовини з Польщею спричинили перехід есерів на радянофільські позиції. У лютому 1920 р. партійна конференція, скликана М.Грушевським, звернулася з відозвою, в якій наголошувалося, щоб УНР якнайшвидше уклала військову угоду й торговельний договір із радянською Росією та з її допомогою «вернула собі відірвані українські землі і закріпила своє політичне і державне існування». Усі домовленості, договори, укладені з Польщею, визнано як безправні та недійсні. Подібну позицію зайняла Загранична

(жовтень 1919 р. – квітень 1920 р.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.10, ч.2. – К., 2004. – С.502–507.

²⁵ Справоздання А.Лівицького для прем'єра І.Мазепи від 3 грудня 1919 р.: Архів Української Народної Республіки: Міністерство закордонних справ... – С.561.

²⁶ Протокол наради від 2 грудня 1919 р.: *Доценко О.* Літопис української революції... – Т.2, кн.5. – С.55–64.

²⁷ Там само. – С.56–57.

²⁸ «Ніякий кращий договір для нас зараз неможливий, одже які б тяжкі умови нам не прийшлося б підписати, ми мусимо то зробити. Зрештою, такі чи інші наслідки договорів завжди залежать від взаємовідносин реальних сил. Від нас самих, від нашої національно-державної праці залежить зробити в будучому ці умови найлегшими» (див.: Там само. – С.56).

²⁹ Текст протесту галичан від 1 грудня 1919 р. до голови дипломатичної місії УНР у Варшаві: *Доценко О.* Літопис української революції... – Т.2, кн.5. – С.70.

³⁰ Запис від 15 січня 1920 р.: *Шаповал М.* Щоденник. – Ч.1 / Упор. С.Зеркаль. – Нью-Йорк, 1958. – С.42.

група Української комуністичної партії, очолювана колишнім головою Директорії В.Винниченком³¹.

Цікаво, що груднева 1919 р. декларація стала імпульсом, котрий вплинув на перехід на прорадянські позиції також частини українських діячів правого спрямування. Симптоматичним було ставлення А.Жука, одного з довоєнних лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії, пізніше провідного діяча Союзу визволення України та дипломата періоду гетьманату й УНР, від кінця 1919 р. пов'язаного з консервативною Українською народною партією. 1 лютого 1920 р. цей давній друг і соратник С.Петлюри написав йому емоційного листа, в якому засуджував декларацію місії А.Лівицького: «Акт з 2 грудня – се страшна пляма на Вашій – будь-що-будь – чистій постаті». Зазначений документ він розцінював як величезний політичний злочин, гірший, аніж федеративна грамота гетьмана: «Скоропадський федерував державу в тодішніх межах [...], а Ви, стративши ту державу, віддали ворогам нашим ту її частину, яка в межічасі злучилася з головним пнем, і зробили се понад головами самих заінтересованих, в тайні від них. Яке Ви мали на се право?». Далі адресант різко резюмував останній період правління Директорії: «Поляки за вашою згодою усадовляються на Правобережній Україні, а Ви, Симоне, з Лівицьким увіходите в історію як марнотравець, який – очевидно не зі злої волі, тільки з нерозважності й безпорадності, в тяжких, що правда, обставинах, – змарнував все, що мав, і опинився під курателею найбільших, найстрашніших наших ворогів у... Варшаві». Наприкінці свого листа А.Жук пропонував переорієнтацію української політики на союз із червоною Росією.

«Отже лишається, – стверджував він, – ще пробувати збирання земель з більшовиками, а в крайнім разі хоч забезпечення якоїсь суми державних прав для України без західних земель (коли більшовики не захотять із-за Галичини і Холмщини воювати з поляками) – наразі в советській Росії. [...] коли ми [...] трохи зорганізуємось і скріпимось, то тій державності, яку нам признають більшовики, надамо такий зміст, на який нас стане. Як будемо мати сили і потрібно буде, то й суверенність можемо привернути, але хай се буде держава, а не ублюдок, який Ви хочете з поляками і ромунами будувати».

А.Жук закликав С.Петлюру до відставки та передачі влади першому голові Директорії В.Винниченкові, котрий, мовляв, зможе порозумітися з більшовиками³².

Треба зазначити, що позиція українських діячів та угруповань, що підтримували уряд УНР, також була сповнена внутрішніх суперечностей. Це можна сказати особливо про лідерів УСДРП, які не хотіли, мабуть, зрозуміти, що істотною частиною союзу з Польщею має бути військова співпраця проти більшовиків. Польсько-український альянс втрачав сенс, якби Річпосполита відмовилася від збройної інтервенції в Україні. Соціал-демократи, однак, рішуче виступали проти воєнного походу Польщі. Вони допускали лише польську підтримку зброєю, амуніцією та ліками³³. Це, своєю чергою, вплинуло на позицію уряду УНР. Ті його члени, котрі у

³¹ Кутілова Л. Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції // Українська діаспора. – 1994. – Ч.5. – С.124–126; Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С.102–104.

³² Цит. за: В.Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я.Пеленський. – Архів. – Т.1. – Листування. – Т.1 (А–Ж) / Ред. Р.Залуцький, Х.Пеленська. К.; Філадельфія, 2003. – С.835–843. Див. також: Осташко Т. А.Жук в добі національно-визвольних змагань // Молода нація. – 2002. – №3(24). – С.46–57.

³³ Див. заяву М.Сремєєва під час наради в офісі дипломатичної місії у Варшаві 2 грудня 1919 р.: Доценко О. Літопис української революції... – Т.2, кн.5. – К.; Л., 1924. – С.63. Аналогічну позицію зайняв ЦК Української

січні 1920 р. перебували у Варшаві, визнали, «що посування польських військ на Україну являється небажаним і шкودливим», та рекомендували, «аби місія в Польщі доклала всіх старань до того, щоб застерегти поляків від офензиви на Україну»³⁴.

Двозначна позиція наддніпрянців дратувала К.Мацієвича, який у лютому 1920 р. різко зазначав, що «наші відношення до поляків приймають якийсь небажаний характер. Нема справжньої лінії і справжнього порозуміння. Починається щось таке, що скидається на відношення до німців. Самі закликали, самі просили допомоги, а тепер починаємо бути незадоволеними»³⁵. У той час К.Мацієвич переконував варшавський осередок УНР і С.Петлюру, що подальша діяльність української дипломатії на стратегічному терені Румунії не буде можливою, якщо не вдасться досягти нормалізації українсько-польських відносин. Його зауваження головний отаман переказав прем'єрові УНР І.Мазепі. У листі від 15 березня 1920 р. С.Петлюра висловив переконання, що «між Румунією та Польщею є союз, згідно з яким ні одна із сторін не може сказати рішучого слова в нашій справі без взаємного порозуміння». Також укотре підкреслював: «В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці». Головний отаман звернув увагу на ще один істотний аспект справи, котрий змушував якнайшвидше завершити перемовини з поляками. Ішлося про торгівельні зносини з Європою:

«Без товарообміну ми не можемо армії сформувати, ні життя державного відновити. До моря нашого, як дороги до зносин, ми не можемо добратися зараз і закріпити за собою. Залишається Румунія і Польща. В Румунії транспорт дуже складний. І Мацієвич попереджає, щоб я не мав ілюзій на неї, як на матеріальну і амуніційну базу. [...] Залишається Польща, як чи не ширше вікно до Європи в смислі транспорту і зносин»³⁶.

Незважаючи на всі перешкоди, зближення між Польщею й УНР усе ж таки прогресувало. Велике значення мало формування нових українських військових частин за допомогою поляків. У другій половині квітня 1920 р. закінчилися складні політичні переговори, унаслідок чого було підписано договір, знаний як пакт Пілсудського – Петлюри. Річпосполита офіційно визнала уряд УНР, натомість українська сторона погодилася з належністю до Польщі Східної Галичини та західної частини Волині. Окремо було підписано військову конвенцію, де окреслювалися підстави українсько-польської мілітарної співпраці, що передбачала спільний наступ проти більшовиків³⁷.

Поза сумнівом, підписання союзу з Польщею було особистою перемогою А.Лівицького. Його зусилля високо оцінив С.Петлюра, висловивши 21 травня

соціал-демократичної робітничої партії під час наради в Кам'янці Подільському 29 січня 1920 р. (див: *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921.* – К., 2003. – С.343–349).

³⁴ Протокол засідання членів уряду УНР у Варшаві від 12 січня 1920 р.: Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т.3. – С.175.

³⁵ Лист К.Мацієвича до посла УНР у Відні Г.Сидоренка від 25 лютого 1920 р.: Архів Української Народної Республіки: Міністерство закордонних справ... – С.545.

³⁶ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т.4 / Упор. В.Сергійчук. – К., 2006. – С.374–380.

³⁷ Про останній етап перемовин і підписання документів від 21–22 та 24 квітня 1920 р. див.: *Wandycz P. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej...* – S.15–18; *Варгатюк С.* Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. // *Нова політика.* – 1996. – №2. – С.53–56; *Лісевич І.* Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. – С.90–92; *Bruski J.J.* Petlurowcy... – S.133–140; *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... – S.210–226; *Матвієнко В.* Сторінки діяльності української дипломатичної місії у Варшаві... – С.508–512; *Михайлова О.* Польсько-український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень – квітень 1920 р.) // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* – Вип.9. – К., 2005. – С.154–175.

1920 р. подяку. У своєму листі він підкреслював характерні для А.Лівицького «такт, витриманість та глибоку віру в державно-творчі сили нашого народу», водночас різко оцінюючи «те зневір'я та слабодухість, які запанували було серед деяких несталіх кругів громадянства як на самій Україні, так і за кордоном». С.Петлюра не мав сумнівів, «що досягнені нашою місією в Польщі здобутки будуть вписані в історію як сторінка нової ери нашого справді реального державного життя»³⁸.

Сам А.Лівицький рішуче захищав досягнуте порозуміння з Польщею, хоча був свідомий усіх його негативних аспектів. У листі до графа М.Тишкевича від 27 квітня 1920 р. він писав:

«Взагалі кажучи, доведення до бажаного кінця наших переговорів є великою перемогою польської демократії над польською реакцією. В той час, як польські реакційні кола бажали мира з совітською Росією і поділу України між Польщею і Росією, демократія польська на чолі з п[аном] Piłsudski'm уперто і послідовно прагнула порозуміння польських і українських народів як рівних з рівними. А в негативних рисах договору винна не демократія польська, а впливи польських імперіалістів, з якими не міг не числитись п[ан] Piłsudski. [...] Хай судить нас історія. Ми з радістю приймемо вирок, навіть жорстокий вирок, аби він був винесений вільним українським народом в незалежній Українській Державі»³⁹.

Якщо говорити про головного отамана, то на відміну від багатьох своїх соратників, він трактував підписаний із Польщею союз як елемент довготривалої стратегії української політики. Найвиразніше її основи представив у листі до генерала А.Вовка від 30 грудня 1921 р..

«Коли я в квітні 1920 р. робив умову з поляками, то мав на увазі визначним політичним актом розпочати уперту боротьбу серед нашого громадянства з його нахилами та тенденціями політичних порозумінь і договорів з Москвою, яку вважаю за історичного і вічного ворога нашого. За це, як Ви знаєте, обливаюсь помями і різними інсинуаціями. Ви могли так само бачити, що великого клопоту з цього я собі не завдаю, бо знаю, що роблю і що відповідає інтересам України як самостійної держави»⁴⁰.

На переконання головного отамана, ці інтереси вимагали тимчасової передачі на користь Польщі західних етнографічних територій, щоб потім із допомогою західного сусіда збудувати сильну та консолідовану державність над Дніпром. «Я ніколи не був максималістом в територіальних питаннях – зазначав С.Петлюра – бо вважаю таку позицію ілюзорною і, при даному відношенню внутрішніх сил на Україні, просто злочинною».

Усе це зовсім не означало остаточної відмови від втрачених на той момент земель. Головний отаман покликався на приклади Румунії, Італії та Сербії, які поступово розширювали свої території до етнічних кордонів⁴¹. Він був також переконаний, що Річпосполита неспроможна успішно колонізувати східні області. «З історії ми знаємо, – переконував він міністра військових справ УНР, – що

³⁸ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т.3. – С.208–209.

³⁹ Див.: Архів Української Народної Республіки: Міністерство закордонних справ... – С.586–587.

⁴⁰ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т.3. – С.532.

⁴¹ Див., напр., лист С.Петлюри до посла УНР у Берні М.Василька [3 листопада 1920 р.]: Архів Українського католицького університету у Римі. – Архів уряду ЗУНР. – Спр.299/С. – Арк.6. Фрагменти опубл.: *Лотоцький О. Симон Петлюра.* – [Варшава, 1936]. – С.17.

поляки – кепські колонізатори і їхня експансія на схід, себто до Дніпра, на протязі цілих віків нічого не дала. Так само не дадуть певних наслідків і змагання їхні зробити своєю Волинь чи Полісся»⁴².

Погляди С.Петлюри та його оптимізм поділяла не вся українська громадськість, навіть та її частина, що підтримувала уряд УНР. Проти договору з Польщею, підписаному нібито всупереч директивам уряду, найгостріше виступив міністр народного господарства М.Шадлун, який демонстративно подав у відставку⁴³. Двоюку позицію займав його партійний колега та лідер УСДРП І.Мазепа, котрий хоча й залишився на посаді прем'єр-міністра, проте дезавував порозуміння з Польщею. У своїх спогадах він пізніше доводив, що підписання договору стало самовільним актом А.Лівицького. Колишній посадовець, зокрема, неправдиво стверджував, що голова дипломатичної місії у Варшаві не інформував його про плани підписання військової конвенції, яка означала згоду на інтервенцію польських військ в Україні⁴⁴. Українські соціал-демократи далі підтримували уряд, але з перспективи часу намагалися представити це рішення як найвищу жертву з їхнього боку. Міністр праці О.Безпалко стверджував кількома роками пізніше: «Ми вступили (до союзу з Польщею – Я.Б.) щоб рятувати здобутки революції від зазіхань польського імперіалізму»⁴⁵. Схожу оцінку давав і сам І.Мазепа, який після багатьох років писав: «Єдине, що в цих умовах, після приходу поляків на Україну, залишалося робити українським соціалістам – це старатися впливати на “союзника” так, щоб він не давав забагато волі своїм апетитам на шкоду України. Це було тим більше потрібне, що деякі інші українські групи [...] від самого початку готові були на найдальші поступки полякам»⁴⁶.

До меншості в лавах УСДРП, яка почасти беззастережно приймала договір із Польщею, належав Л.Чикаленко. Однак С.Петлюрі не вдалося здобути підтримку його батька, ветерана й давнього мецената українського національного руху – Є.Чикаленка. У переддень підписання договору головний отаман запросив його до Варшави, маючи надію, що він підтримає своїм авторитетом урядові наміри. Проте Є.Чикаленко дистанціювався від концепції союзу з Польщею, пророкуючи йому поразку. Він відповів С.Петлюрі, що планована угода

«скінчиться так само нічим, як і договір Виговського, бо є третій контрагент – Москва, яка всіма силами буде стримитись захопити Україну, і, певне, справа української державності скінчиться так само, як і в 17 в., миром Москви з Польщею за наш кошт, тобто поділом України по якомусь новітньому Андрусівському договору. [...] Коли Ви [...] хочете поспробувати, то пробуйте на свій страх і ризик. Ім'я Виговського через таку пробу перейшло в історію з почесною репутацією, хоч та проба не вдалась»⁴⁷.

Критичне ставлення до Варшавського договору мали також представники політичних партій, що перебували в Кам'янця-Подільському. Українська Національна

⁴² Лист С.Петлюри до А.Вовка від 30 грудня 1921 р.: Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т.3. – С.532.

⁴³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. – С.400.

⁴⁴ Там само. – С.371, 398–405. Навмисні фальсифікації та маніпуляції цитатами, присутні у цьому фрагменті мемуарів І.Мазепа, показала у своїй публікації О.Михайлова (див.: Михайлова О. Листи Андрія Лівицького про польсько-українські переговори у Варшаві (кінець 1919 – квітень 1920 років) // Студії з історії Української революції 1917–1921: На пошану Руслана Яковича Пирого / Гол. редкол. В.Ф.Верстюк. – К., 2011. – С.229–252.

⁴⁵ Протокол конференції УСДРП у Празі від 10 травня 1924 р. див.: Ста

⁴⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. – С.418.

⁴⁷ Запис від 12 травня 1920 р.: Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920 / Ред. В.Верстюк, М.Антонович. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С.296–297.

Рада схвалила договір, однак так сталося головним чином завдяки дипломатичним талантам А.Лівицького та його закулісним переговорам, а не через спонтанний ентузіазм щодо порозуміння з Польщею. Зрештою документ рішуче відкинула ліва меншість у раді на чолі з колишніми прем'єрами В.Голубовичем (УПСР) і В.Чехівським (ліве крило УСДРП)⁴⁸.

Союз Пiлсудського – Петлюри був до певної мiри несподiванкою для дипломатiв УНР. Варшавський осередок не надавав своєчасно iнформацiю українським представництвам за кордоном i не надiслав їм текст договору. Дезорiєнтованi такими обставинами, посли УНР зiбралися наприкинцi травня 1920 р. у Відні, щоб обговорити наслідки укладеного альянсу. Думки роздiлилися: бiльшiсть дипломатiв уважали пiдписаний документ значним полiтичним успiхом, меншiсть указували на нерiвнiсть сторiн i небезпеку залежностi України вiд Польщi. Проте дискусiї мали здебiльшого теоретичний характер, оскiльки жоден з учасникiв конференцiї не знав реального змiсту домовленостей⁴⁹. Стосовно реакцiї представникiв УНР за кордоном на укладений у Варшавi союз цiкаву iнформацiю мiстить повiдомлення iнформатора британськoї розвiдки, який (iмовiрно в Голландiї) контактував iз двома ненаваними українськими дипломатами. Останнi стверджували, що

«українці не розглядають польсько-український договір від 22 квітня як дефінітивний. Після катастрофи української армії в листопаді [...] Петлюри нічого не залишилося, як стати союзником поляків. У будь-якому випадку Україні з нинішнього польського наступу повинна вийти якась користь: «Або поляки переможуть, тоді у нас буде невелика держава, яка матиме принаймні мир, або польська армія буде переможена, і це буде найкраще вирішення польського питання з точки зору української політики»⁵⁰.

Варшавський договір, що його віденський пресовий орган Є.Петрушевича назвав «ударом ножа у серце»⁵¹, остаточно перекреслив можливість порозуміння між урядом УНР і галицькими політиками⁵². Літом 1920 р. вони реконструювали урядові структури й дипломатичний апарат у вигнанні, відтоді послідовно виголошуючи гасло незалежної ЗУНР як самостійного від Наддніпрянської України утворення⁵³. Незважаючи на це галичани далі були у тісному контакті з середовищем наддніпрянців, опозиційно налаштованих до уряду УНР. Спільною наддніпрянсько-галицькою ініціативою стало створення на чолі з давнім опонентом С.Петлюри генералом О.Грековим Ліги віднови України, яка опублікувала «Протест... проти імперіалістичного походу Польщі в глибину Української Народної Республіки»⁵⁴.

Українські ліві кола, зосереджені навколо М.Грушевського та В.Винниченка, займали виразно ворожу позицію щодо союзу з Польщею. 22–24 травня 1920 р. у Празі відбулася чергова конференція Закордонної делегації УПСР, котра

⁴⁸ Докл. див: *Доценко О.* Літопис української революції... – Т.2, кн.5. – С.267–269. Звіт капітана Б.Медзінського від 14 травня 1920 р.: *Sąsiedzi wobec wojny 1920 r.: Wybór dokumentów / Opr. J.Cisek.* – Londyn, 1990. – S.169–170.

⁴⁹ Див.: *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – К., 2005. – С.486–487.

⁵⁰ Poland: Relations with the Ukraine // The National Archives of the UK. – FO 688/2/2. – F.375.

⁵¹ Ніж в серце // Український прапор. – 1920. – 8 травня. – Ч.30.

⁵² Див.докл.: *Голубко В.* Варшавська угода 1920 року та її перспективи у візі західноукраїнських політиків // Україна модерна. – Вип.7. – К., 2002. – С.91–102.

⁵³ Див.: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – [Відень.] 1922. – С.211–213.

⁵⁴ Український прапор. – 1920. – 8 травня. – Ч.30.

визнала С.Петлюру «зрадником», який дав згоду на «ганебний, злочинний напад на Україну». Учасники заходу задекларували також, що будь-які договори, підписані варшавським осередком УНР з іноземними державами, недійсні⁵⁵. Ще далі пішли закордонні укапісти. У травні 1920 р. їх лідер В.Винниченко поїхав до Москви, а потім до Харкова, де мав отримати посаду заступника голови Раднаркому радянської України та наркома закордонних справ⁵⁶. Тим самим він не лише відкинув ідею союзу з Польщею, але саму ідею існування УНР та власну попередню політичну діяльність.

Як бачимо, українські політичні кола здебільшого поставилися до союзу з Польщею вороже або зі значними застереженнями. Варшавський договір не мав багато ентузіастів – якщо його і сприймали, то радше як менше зло, на яке перед обличчям смертельної загрози для державності варто було піти. Зрештою важко було очікувати, що складні умови домовленостей, особливо територіальні поступки, будуть зустрінуті із захопленням. Із перспективи часу союз 1920 р. неодноразово різко оцінювався. Деякі критики, як С.Шелухин⁵⁷, підважували формальні підстави договору, дехто виступав проти самої його суті, указуючи на, як писав Д.Дорошенко, «неприродний характер польсько-української спілки»⁵⁸. Підкреслювалося, що пакт Пілсудського – Петлюри був типовим «левовим товариством» («*societas leonina*»), в якому сильніший партнер одержував весь прибуток, а на слабшого покладалися лише збитки⁵⁹.

Це не змінює того факту, що оцінка союзу з Польщею могла б бути зовсім іншою, якби він завершився військовим успіхом. Варшавський договір мав шанс здобути визнання і стати початком більш широкої політичної співпраці. Про це свідчили, між іншим, реакції деяких галицьких діячів (включаючи митрополита Андрія (Шептицького) та голову Української національної ради у Львові Р.Перфецького) на піку успіхів польсько-українського наступу⁶⁰.

Проте воєнна кампанія закінчилася невдачею. «Переможців не судять», – через п'ять років написав О.Шульгин, – а переможений завжди винен». Політика співпраці з Польщею закінчилася катастрофою, однак вона не була, переконуював згаданий автор, «ні дурною, ні злочинною, ні протинародною»⁶¹. На завершення варто згадати ще одну оцінку, сформульовану в найскладніший для польсько-українського союзу момент – уже після підписання Польщею перемир'я з радянською Росією. У листопаді 1920 р. тодішній посол УНР у Берліні М.Порш писав:

⁵⁵ Докл. про ставлення М.Грушевського й Закордонної делегації УПСР до союзу з Польщею див.: *Adamski L. Nacionalista postępowy: Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków.* – Warszawa, 2011. – S.230–236. Див. також: *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. – С.417; *Прымак Тh.М.* Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, 1987. – P.198; Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі... – С.107.

⁵⁶ Від тих посад В.Винниченко в підсумку відмовився. Про його подорож до радянських Росії та України див.: *Czajkowskyj M.* Volodymyr Vynnyk

⁵⁷ *Шелухин С.* Варшавський договір між поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 р. – Прага, 1926.

⁵⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С.518. На його думку, «неприродність» союзу полягала в тому, що одля Польщі менше всього була бажана сильна українська держава, яка б вела політику об'єднання всіх українських земель; їй був потрібний слухняний васал, держава-буфер; в її інтересах лежало, щоб на схід від польської границі якнайдовше задержався стан анархії й політичного безсилля, щоб тим часом встигла укріпитися і сконсолідуватися польська держава та з більшими силами звернути свою експансію на схід».

⁵⁹ Оцінка галицького політика С.Барана (див.: *Epilog ukraińskiej tragedji narodowej // Biuletyn Polsko-Ukraiński.* – 1935. – №19. – S.221).

⁶⁰ Див.: *Ukraine and Poland in Documents...* – Part 2. – P.108–119.

⁶¹ *Шульгин О.* Про нашу міжнародну політику // *Український вістник* (Прага; Подебради). – 1925, жовтень. – Зб.ІІ. – С.7.

«Мушу зазначити, що я не належу до прихильників польсько-української згоди. Але я не можу не визнати, що ця згода мала велике значіння для нашої державності. Це був крок наперед з погляду міжнародного взагалі і українського зокрема... Договір цей дав нам змогу зберегти зародки і традиції організованої державності, з котрих при сприятливих обставинах міг вирости і урядовий апарат, і військо, і сама держава. Цей договір був подиктований для нас, як для державних мужів, історичною необхідністю і разом з тим став нам потрібною паузою для відпочинку»⁶².

REFERENCES

1. Adamski, Ł. [2011]. *Nacjonalista postępowy: Mychajto Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [in Polish].
2. Bruski, J.J. [2000]. *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924*. Kraków: Arcana. [in Polish].
3. Bruski, J.J. [2003]. «Między Polską a Moskwą wybór jasny...»? Ukraińskie elity polityczne wobec koncepcji sojuszu z Rzeczpospolitą, 1918–1920. *Przegląd Wschodni*, VIII, 3(31), 631–645. [in Polish].
4. Chykalenko, Ye. (2005). *Shchodennyyk 1919–1920*. [Eds.] Verstiuk V., Antonovych M. Kyiv; Niu-York: Vyd. im. O.Telihiy. [in Ukrainian].
5. Cisek, J. [Ed.] [1990]. *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku: Wybór dokumentów*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna. [in Polish].
6. Czajkowskyj, M. [1978]. Volodymyr Vynnychenko and His Mission to Moscow and Kharkiv. *Journal of Graduate Ukrainian Studies*, 3, 2, 3–24.
7. Deruga, A. [1969]. *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919)*. Warszawa: Książka i Wiedza. [in Polish].
8. Deruga, A. [1970]. Nieznane dokumenty do dziejów polityki wschodniej Polski 1918–1919. *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: Studia i materiały*, 6, 231–246. Warszawa: Książka i Wiedza. [in Polish].
9. Doroshenko, D. [2007]. *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920 roky)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
10. Dotsenko, O. [1923–1924]. *Litopys ukraińskiej rewolucji: Materiały i dokumenty do historii ukraińskiej rewolucji*, 2, 4–5. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
11. Galuba, R. [1994]. Pertraktacje polityczno-wojskowe między Polską a Ukraińską Republiką Ludową (lipiec – sierpień 1919 roku). *Mars: Problematyka i Historia Wojskowości: Studia i Materiały*, 2, 53–68. Warszawa; Londyn: Oficyna Wydawnicza Adiutor. [in Polish].
12. Gostyńska, W. et alia [Eds.] [1961]. *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, 2. Warszawa: Książka i Wiedza. [in Polish].
13. Holubko, V. [2002]. Varshavska uhoda 1920 roku ta yii perspektyvy u vizii zakhidnoukrainskykh politykiv. *Ukraina moderna*, 7, 91–102. [in Ukrainian].
14. Hunczak, T. [Ed.] [1983]. *Ukraine and Poland in Documents 1918–1922*, 1. New York; Paris; Sydney; Toronto: Shevchenko Scientific Society.
15. Kavunyyk, V. [Ed.] [2016]. *Arkhiv Ukrainy Narodnoi Respubliki: Ministerstvo zakordonnykh sprav; Dyplomatychni dokumenty vid Versalskoho do Ryzkoho myrnykh dohovoriv (1919–1921)*. Kyiv: Instytut ukraińskiej arkhieohrafii i dzhereloznavstva im. M.S.Hrushevskoho. [in Ukrainian].
16. Klimecki, M. [2000]. *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen. [in Polish].
17. Kolasiński, M. [2008]. Stosunki dyplomatyczne państwa ukraińskiego (Ukraina Naddnieprzańska) z Polską w 1918 roku. *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, 5(45), 111–159. [in Polish].
18. Kovalevskyi, M. [1960]. *Pry dzherelakh borotby: Spomyny, vrazhennia, refleksii*. Insbruk: Nakladom Marii Kovalevskoi. [in Ukrainian].
19. Kozłowski, M. [1990]. *Między Sanem a Zbruczem: Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. [in Polish].
20. Kutilova, L. [1994]. Diialnist Mykhaila Hrushevskoho u pershi roky emihratsii. *Ukrainska Diaspora*, 5, 118–133. [in Ukrainian].
21. Legieć, J. [1998]. Misja Borysa Kudrynowskiego w Warszawie (kwiecień – sierpień 1919 r.). *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 33, 53–62. [in Polish].
22. Lisevych, I. [1997]. Politychni aspekty ukraińsko-polskoho sojuzu 1920 r. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Eds. Karpus Z., Rezmer W., Wiszka E. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. [in Ukrainian].
23. Lypynskyi, V. [2003]. *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii: Arkhiv*, T.1: *Lystuvannia*, 1 (A–Zh). Ed. Pelenskyi Ya. Kyiv; Filadelfia: Smoloskyp. [in Ukrainian].
24. Lytyn, M. [1998]. *Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rr*. Lviv: Instytut ukraїnoznavstva im. I.Krypiakevycha NANU, Instytut Skhidno-Tsentralnoi Yevropy. [in Ukrainian].
25. Matvienko, V. [2004]. Storinky diialnosti ukraińskiej dyplomatychnoi misii u Varshavi (zhovten 1919 r. – kviten 1920 r.). *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 10, 2, 499–517. [in Ukrainian].
26. Mykhailova, O. [2005]. Polsko-ukraińskyyi perehovorny protses ta pidpysannia Varshavskoho dohovoru (berezen – kviten 1920 r.). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 9, 154–175. [in Ukrainian].

⁶² Цит. за: Мазена І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. – С.420.

27. Mykhailova, O. (2011). Lysty Andriia Livytskoho pro polsko-ukrainski perehovory u Varshavi [kinets 1919 – kviten 1920 rokiv]. *Studii z istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921: na poshanu Ruslana Yakovycha Pyroha: Zbirnyk naukovykh prats*. Ed. Verstiuk V.F. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 229–252. [in Ukrainian].
28. Ostashko, T. (2002). A.Zhuk v dobi natsionalno-vyzvolnykh zmahanih. *Moloda natsiia*, 3(24), 46–57. [in Ukrainian].
29. Petliura, S. (1999, 2006). *Statti, lysty, dokumenty*, 3, 4. Ed. Serhiichuk V. Kyiv: Vydavnytstvo im. O.Telihiy. [in Ukrainian].
30. Pisuliński, J. (2004). *Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. [in Polish].
31. Prymak, T. (1987). *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. Toronto: University of Toronto Press.
32. Shapoval, M. (1958). *Shchodennyk. 1*. Ed. Zerkal S. Niu-York. [in Ukrainian].
33. Soldatenko, V. (2007). *Vynnychenko i Petliura: politychni portrety revoliutsiinoi doby*. Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian].
34. Sribniak, I. (1995). Symon Petliura – na choli derzhavy ta viiska: Do pytanja pro polsko-ukrainski vzaiemny 1919–1920 rokiv. *Symon Petliura ta ukrainska natsionalna revoliutsiia: Zbirnyk prats drugoho konkursu petliuroznavstv Ukrainy*. Ed. Mykhalchuk V. Kyiv: Rada. 137–164. [in Ukrainian].
35. Troshchynskyi, V. (1994). *Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe*. Kyiv: Intel. [in Ukrainian].
36. Varhatiuk, S. (1996). Varshavski perehovory dyplomatychnoi misii Dyrektorii UNR 1920 r. *Nova polityka*, 2, 53–56. [in Ukrainian].
37. Wandycz, P. (1967). Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–20. *Zeszyty Historyczne*, 12, 3–24. Paris: Instytut Literacki. [in Polish].
38. Zaks, Z. (1969). Galicja Wschodnia w polityce Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej i Ukraińskiej Republiki Ludowej w drugiej połowie 1919 r. *Naród i państwo: Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w 60 rocznicę urodzin*. Ed. Cieślak T. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 387–405. [in Polish].

Jan Jacek Bruski

Dr. Hab. in History,

Professor at the Institute of History,

Jagiellonian University

(Kraków, Poland), janjacek.bruski@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7595-7278>

The Idea of the Ukrainian-Polish Alliance in Ukrainian Political Thought 1918–1920: Pro et Contra

Abstract. The purpose of the research. The purpose of the study is to present the process of formation and evolution of the attitude of Ukrainian political elites towards the idea of an alliance with Poland in the period from November 1918 to April 1920. **The research methodology** relies on the general principles of historicism, objectivity, multifactority, and comprehensive approach. The methods of biographical research and textological analysis have been used. **The scientific novelty.** Using the extensive selection of published and archival sources (private and official correspondence, diaries, memoirs and press publications), the author presented for the first time such a broad and nuanced spectrum of opinions, formulated by representatives of the Ukrainian elite of the period 1918–1920 regarding relations with Poland. **Conclusions.** Representatives of all major Ukrainian political currents in Halychyna were unequivocally against the concept of a settlement with Poland. This eventually led some of them to pro-Russian and then pro-Soviet positions. The attitude of the Dnipro Ukrainian elite was more diverse. A significant part of them – recognizing Russia as the Ukraine’s main opponent, in both the “white” and “red” varieties – was in favour of establishing cooperation with the Polish neighbour. Initially, similar sentiments prevailed mainly in the circles of the Ukrainian center-right (socialist-federalist and socialist-independentist party). Chief Otaman S.Petliura was also a supporter of rapprochement with Poland. In the situation of a collapse of UPR in the autumn of 1919, the concept of the Ukrainian-Polish alliance, treated as a tactical necessity, began to gain wider popularity. The effect of this was the signing, at the expense of significant territorial concessions, of the Warsaw alliance treaty of 21–22 April. The conclusion of this agreement – like the earlier declaration of 2 December 1919 – led to the polarisation of the Ukrainian political scene, as well as the Halychyna-Dnipro Ukrainian split. However, UPR authorities had no other choice but to cooperate with Poland, which in 1920 was the only real chance to restore Ukrainian statehood.

Keywords: Polish-Ukrainian relations, Treaty of Warsaw 1920, Petliura, Livytskyi, Pitsudski.

1918-й рік в історії Польщі й України з перспективи століття*

Анотація. Мета дослідження. Пропонується погляд на відновлення Польської держави в 1918 р. як на доленосний, переломний історичний момент, але водночас тільки початок тривалого, історичного, тісно зв'язаного в єдине ціле процесу, учасниками якого ми зараз є. **Методологія** базується на основних принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності та всебічного підходу. **Наукова новизна** полягає в тому, що така пізнавальна перспектива дозволяє набагато глибше в порівнянні з попередніми підійти до інтерпретації окремих подій та явищ, що становлять історію Польщі за останні сто років. Іншим ефектом цієї перспективи буде можливість порівняльного аналізу різних історичних процесів, які відбуваються після 1918 р. в більш широкому масштабі, особливо в регіоні Центрально-Східної Європи. Будь-яке велике явище в історії того чи іншого народу не можна належним чином відобразити з короткої перспективи, у вузьких хронологічних рамках, без широкого порівняльного контексту. Стверджується, що відновлення польської державності не було безумовним, а відбулося завдяки, з одного боку, сприятливій системі міжнародних сил, а з іншого – ефективній діяльності як у внутрішньому вимірі, так і на світовій арені новостворених державних установ та польської політичної спільноти, котра взяла на себе відповідальність за наслідки відновлення державної суб'єктності. У цьому сенсі листопадові дні 1918 р. розпочали нову реальність, творення якої триває по цей час. **Висновки.** Сучасний історик ясно усвідомлює, що 1918-й рік – це початок розбудови нової Європи, котра впродовж ХХ ст. пережила декілька драматичних і трагічних епізодів, які однак не можна виключити із загального історичного процесу. У цьому сенсі пробудження народів Центрально-Східної Європи, їх державотворчі прагнення 1917–1921 рр. перестають бути відірваними епізодами, а складаються в єдину масштабну картину. Історія польського та українського емансипаційного й державотворчого процесів, хоч і мають відмінності, а проте демонструють низку подібностей, досі не помічених в історіографії.

Ключові слова: історія ХХ ст., Польща, Україна, Центрально-Східна Європа, історіографія, націєтворчі процеси.

Готуючи різні тексти, пов'язані зі сотою річницею відновлення Польської держави, я зрозумів, що більшість дослідників новітньої історії (зрештою і я сам) систематично не виконують основних принципів методології історичних наук. Тобто дивляться на події, що відбувалися у ХХ ст. так, ніби великі історичні процеси, на зразок будівництва національної державності або створення стабільної геополітичної системи, тривали в перспективі декількох тижнів, місяців, максимум років. Двадцятиліття міжвоєнного часу розділяємо на три доби: розбудова версальської Європи 1918–1922 рр., стабілізація версальського ладу 1923–1933 рр., криза версальської Європи 1934–1939 рр. Відновлення Польської держави зосереджується в 1918–1921 рр. Кінець, крапка¹. У 1921 р.

* Переклад із польської мови – Ярослав Кіт (Варшава)

¹ Найкращим прикладом подібного висвітлення образу історії Польщі слугує багатомне видання Інституту історії ПАН «Historia Polski» (т.1–4, 1960–1984 рр.), що завершується 1921-м роком. Періоди Першої світової війни та боротьби за незалежність представлено у томах III, ч.3 (1914–1918 рр.; за ред. Ж.Корманової, В.Найдус; 1974 р.) та IV, ч.1 (1918–1921 рр.; за ред. Я.Яндрущака; 1984 р.). Серед синтетичних видань останніх років найбільш цінна праця Ч.Бжози й А.Л.Сови (див.: *Brzoza Cz., Sowa A.L. Historia Polski 1918–1945. – Kraków, 2007*). Період після Другої світової війни ще чекає на історика, здатного по змозі об'єктивно висвітлити багатогранну історію Польщі. Сьогодні

зазнала невдачі спроба будівництва незалежної України, яка розпочалася 1917 р. Кінець, крапка.

Між тим у Польщі кожен студент-історик повинен знати, що відповідаючи на питання про процес формування шляхетської демократії, він має сягнути принаймні XIV ст. – статутів Казимира Великого й Кошицького привілею. Отже приблизно за 250 років до конвокаційного сейму та Генріхових артикулів (1572–1573 рр.). Якщо з такої перспективи ми подивимося на історію Польщі XX ст., то можемо та мусимо описати все це інакше, ніж досі. І, перш за все, урахуймо той факт, що не всі послідовні події, котрі швидко розвиваються, становлять мейнстрим історичного процесу, багато з них є випадковими або інцидентними. Виокремлення напряду й характеру історичних змін від «шуму та втручання» було неможливим упродовж дуже довгого часу.

А.Прухнік оцінював процеси формування держави та суспільства з тривалої перспективи². В.Побуг-Маліновський був активним учасником аналізованих подій³. Ще тридцять років тому історія II Речіпосполитої була заполітизованою з огляду на ідеологічні умови. Насправді тільки впродовж останніх двадцяти років міжвоєнна Польща поступово стала об'єктом наукових історичних досліджень, а не рефлексій, що відображають настрої моменту чи соціально-політичні погляди дослідників, публіцистів і політиків.

Щоправда, ніхто не сумнівається, що дата 11 листопада 1918 р. як день відновлення Польщі має умовний характер, але водночас беззаперечним є факт, що на початку жовтня того року суверенна Польська держава ще не існувала, а в кінці листопада влада та різні державні установи вже діяли ефективно не тільки у внутрішньому вимірі, але й на міжнародній арені. Цим самим без страху помилитися суму подій із жовтня – листопада 1918 р. можна визнати одними з найважливіших історичних фактів в історії Польщі. Вони описуються різними способами. З погляду історичної науки такими, що найбільш точно відображають їх дух, видаються вирази «відновлення незалежності (суверенітету)», «відбудова (відродження) держави». А чи зробимо символом їх 7-й, 11-й, 14-й, 22-й або 28-й день місяця, має вже другорядне значення.

Можна при цьому звернути увагу на той факт, що «відновлення» та «відбудова» – терміни не тотожні. Безумовно, більш адекватним здається «відновлення незалежності». При цьому потрібно підкреслити його неоднозначність. З одного боку, очевидно, що поляки знову стали господарями своєї долі. Вони отримали у своїх діях суб'єктність, а значить можливість ухвалювати у своїх справах суверенні рішення – як у внутрішньому, так і в міжнародному вимірах. З іншого боку, термін «відновлення» не залишає сумнівів у тому, що новий статус був не просто результатом наших зусиль. Умовою його виникнення стала також надзвичайно корисна система міжнародних сил. Тобто злам потужності всіх загарбницьких

найпопулярнішим є видання А.Пачковського, яке вийшло друком ще чверть століття тому (див.: *Paczkowski A. Pół wieku dziejów Polski 1939–1989.* – Warszawa, 1995).

² Адам Прухнік (1892–1942 рр.) – активний діяч Польської соціалістичної партії, за освітою історик, за професією архівіст. У 1933 р. надрукував під псевдонімом книжку «Перші п'ятнадцять років незалежної Польщі – начерк політичної історії» («Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej – zarys dziejów politycznych») із вельми критичними міркуваннями щодо соціальних та політичних проблем відродженої Польщі. На цю працю, із численними цензурними купюрами, охоче посилалася комуністична історіографія з метою довести об'єктивність висновків комуністів щодо міжвоєнної Польщі.

³ Владислав Побуг-Маліновський (1899–1962 рр.) – історик, у міжвоєнний період офіцер польської армії. Після Другої світової війни опублікував тритомник «Найновіша політична історія Польщі 1864–1945» («Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945»; Лондон, 1953–1960 рр.). Це видання – інтерпретація недавнього минулого з перспективи прихильників політики Ю.Пілсудського.

держав і підтримка польських прагнень незалежності з боку країн, що перемогли на фронтах Першої світової війни. Покликання до життя Польської держави – Польської Республіки (в термінології маніфесту від 7 листопада й перших указів начальника держави) – Речіпосполитої (відповідно до запису в Конституції 17 березня 1921 р.) – було першим фундаментальним, суверенним рішенням польської політичної спільноти щодо відновлення політичної суб'єктності. Із нашої перспективи це очевидність. Але ще раз підкреслимо можливість, а не безумовність. Що, зрештою, пізніше продемонстрували комуністи.

У чому полягав злам? Адже ще до листопада існували польські державні установи Царства Польського. До й після цього громадяни вирішували різноманітні справи в тих самих кабінетах, із тими самими чиновниками. Однак наступні події жовтня та листопада створили абсолютно нові майданчики соціальної активності. З'явилася нова реальність, в якій функції суверена обійняв польський народ (трактований як політична спільнота), і межі котрої визначили державні кордони. Звичайно, цілий ряд факторів, що творять відносини, поведінку індивідів та соціальних груп, сягав корінням у минуле. Інтереси групові й індивідуальні, наприклад селян і великих землевласників, у листопаді 1918 р. істотним чином не змінилися. Упродовж декількох листопадових тижнів між територіями, що доти належали кільком країнам-загарбникам, не зменшилися правореґуючі, як і цивілізаційні, культурні, економічні чинники. Не затерлися також іноді дуже глибокі відмінності в ментальності поляків, що мешкали під трьома різними владами. Список «оскаржень» можна продовжувати майже до нескінченності. Це, однак, не змінює того факту, що листопадові дні 1918-го року започаткували нову реальність. Наголошу ще раз, її особливістю було те, що і повна свобода в ухваленні рішень, і відповідальність за їх наслідки лежала на польській політичній спільноті.

Не сумніваючись у заяві про переломний характер листопада 1918-го, мусимо пам'ятати, що відновлення суверенітету й воля створити власну національну державу самі по собі нічого не вирішували, як і не розв'язували жодної з поточних або більш складних проблем. Листопад дав лише початок процесу будівництва відродженої Польської держави – політичної форми для польської національної спільноти⁴.

Цей процес мав, чи може має багато аспектів, напрямів перетворень, що проходять одночасно, хоча й не всі з однаковою динамікою та не завжди точно в тому самому, найбільш потрібному, векторі. Усіх їх навести неможливо, тож звернемо увагу на найголовніше:

1. Будівництво держави – ефективної, сучасної, що забезпечує внутрішню та зовнішню безпеку, дає можливо найкращу реалізацію різноманітних потреб і прагнень різних груп польського суспільства, розвитку національної культури, одночасно здатної до організації, солідарної й гармонійної співпраці всіх громадян.

2. Гарантування польській національній спільноті безпечного та прийнятного для світового співтовариства місця на мапі регіону, Європи, світу, а також включення Польщі в міжнародне співробітництво на політичному економічному, культурному просторах і, як наслідок, становлення Польської держави як необхідного елемента світового порядку.

⁴ Надзвичайно цікаві міркування з приводу процесу становлення незалежної Польської держави в міжвоєнний період та значення її відновлення у ширшій перспективі національної історії висловили Я.Паєвський (див.: *Paiewski J. Odbudowa państwa polskiego 1914–1918.* – Kraków, 1978; *Idem. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926.* – Kraków, 1995) та Р.Вапінський (див.: *Wapiński R. Polska na styku narodów i kultur: W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych XIX i XX w.* – Gdańsk, 2002).

3. Будівництво національної економіки, котра дає державі можливість реалізувати ключові для національної спільноти завдання, як-от розвиток (найбільш відповідний до вимог поточної та майбутньої системи) національної освіти, будівництво адекватної до потреби й амбіцій матеріальної інфраструктури, інтелектуального, культурного капіталів, соціальної політики, що реалізує постулат солідарності у внутрішньому та міжнародному вимірах. Одночасно не менш важливим завданням національної економіки виступає створення умов для реалізації різних потреб і життєвих прагнень усіх громадян.

4. Дієва, така, що перебуває на службі у своїх громадян держава користується авторитетом на міжнародному рівні, є заможною й залишається при цьому не самоціллю, а інструментом, що служить польській національній спільноті у створенні нової ідентичності, дедалі ближчої до ідеалу суспільства демократичного, солідарного, заснованого на взаємній довірі, що складається з творчих індивідів і соціальних верств, здатних ухвалювати найбільш важливі рішення шляхом діалогу й компромісу.

Якщо процес будівництва незалежної держави поставити в категоріях окреслених вище прагнень, стає зрозуміло, що це завдання – не на рік чи декаду, але, у кращому випадку, для кількох поколінь. Більше того, хід і темп цього процесу не є однозначно визначеними та вирішеними в будь-який момент часу. Зміни, що постійно відбуваються, супроводжує теза, сформульована політиками, дослідниками соціальних та економічних процесів, представниками різних течій громадської думки. Вона включає у себе елементи оцінки існуючих ефектів, поточного стану, а також пропозиції дій на майбутнє. Завдяки цьому політична спільнота може під впливом минулого досвіду скорегувати курс – як, наприклад, у травні 1926 р. Процеси перетворень можуть бути змінені зовнішніми факторами. Після Другої світової війни польська політична спільнота була поставлена перед завданням адаптації до реалій, створених утягненням Польщі в орбіту впливу СРСР. Однак незалежно від того, як ми будемо оцінювати й інтерпретувати вчинки Польщі й поляків у період 1944–1989 рр., здається очевидним, що весь цей час повинен бути визнаний як важливий етап будівництва сучасної держави та польського суспільства. Його досягнення й досвід спільно формували і створюють надалі польську реальність, ідентичність.

Історики повинні принаймні щопокоління ставити питання про баланс досягнень попередників і власної генерації – яким чином поляки як політична спільнота та Польська держава намагалися реалізувати кожен з перерахованих чотирьох фундаментальних національних цілей. А саме як вони будували державу й політичні спільноти на рівні центральних структур і місцевому; які в них були зовнішньополітичні бачення, як вони реалізували їх на практиці та які ефекти на міжнародній арені отримували. Потрібно при цьому підкреслити, що ці дослідження мають урахувати традиційні точки поворотів історичних періодів: 1918–1939, 1939–1945, 1945–1989, 1989–2004 рр. і час після вступу до Європейського Союзу, а також аналіз іноді дуже конкретних питань типу «дії 1-го взводу 2-ї роти 3-го полку 4-ї дивізії вранці 8 травня 1920 р.». Але й за такої необхідності слід шукати інтерпретації явищ глобального поширення, що відбуваються в довгостроковій перспективі. Адже процеси, про які йдеться, відбуваються на багатьох рівнях і ведуться безперервно, хоча й піддаються модифікації під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Це добре видно на прикладі пошуку відродженою Польщею територіальної формули. Цей процес, по суті, тривав безперервно з листопада 1918 р. й дотепер: боротьба за креси 1918–1923 рр., потім втрата

східних земель 1939–1945 рр., інтеграція північних і західних та водночас складний процес соціального прийняття нової територіальної формули, що завершився після 1989 р. Нарешті, новий підхід до територіальних питань у рамках євроінтеграції. Так само, творення сучасного польського суспільства має елементи продовження подій із листопада 1918 р., але теж рясніє глибокими кризами, розривом безперервності.

Прийняття широкої перспективи погляду на події 1918-го року й розпочаті тоді історичні процеси можуть мати істотний вплив на інтерпретацію та оцінку явищ, що відбуваються у Центральній і Східній Європі. Велике політичне пробудження народів цього регіону, державотворчі прагнення 1917–1921 рр. перестають бути відірваним епізодом, завершеним мирними договорами 1919–1921 рр. та рішеннями Ради послів, і стають етапом розтягнутого на багато поколінь процесу емансипації. Із сьогоднішньої перспективи стає ясным, навіть привабливим для історика усвідомлення, що 1918-й рік – це початок процесу розбудови нової Європи, що триває, можна з упевненістю сказати, понині. Друга світова війна, фашизм і комунізм, а потім період так званої трансформації та розширення Європейського Союзу здаються етапами створення нової геосоціотопографії нашого континенту. І у цей ширший контекст потрібно вписувати державні процеси Польщі, України, Словаччини, Румунії, а також вигини західноєвропейських інтеграційних та деінтеграційних процесів. Одним у цих процесах легше, іншим – важче. Але всі простують тим самим шляхом, у пошуках місця у створюваному новому європейському просторі⁵.

Це ясно видно, якщо зіставити державні процеси Польщі та України – як у 1914–1921 рр., так і у ширшій перспективі ХХ ст. Вони мають напрочуд багато спільного:

1. Важливо визнати, що в обох випадках ми маємо справу з емансипаційними зусиллями сучасного національного співтовариства, яке в період модернізації ХІХ ст. позбавлене можливості самостійно формувати своє буття й ідентичності. Відповіддю на таку ситуацію було формулювання проекту самостійної національної держави. В обох випадках важливу роль зіграло звернення до історичних державних традицій, але творцем і керівником національно-державної ідеології були тогочасні керівні еліти, насамперед інтелігенція.

2. Бачення ідеальної незалежної польської та української держав напрочуд схожі. В обох випадках вони повинні бути демократичними, що забезпечують вирівнювання соціальних і національних образ, реальну рівність прав та організують добровільну, партнерську співпрацю всіх громадян. Спроба побудувати правову систему, котра веде до реалізації таких мрій, спостерігалася в польському й українському законодавстві 1917–1921 рр.

3. В обох випадках маємо дуже тісний взаємозв'язок внутрішньої динаміки емансипаційних і державотворчих процесів з явищами, що відбувалися у близькому та дальшому оточенні – змінами міжнародних кон'юктур, пов'язаними з черговими етапами Першої світової війни та революцією в Росії, потім із будівництвом версальської Європи, Другою світовою війною, розвитком міжнародної ситуації й перетвореннями у СРСР аж до 1991 р., остаточним формуванням нового міжнародного порядку після зруйнування ялтинської системи. Одночасно обидві національні спільноти залишаються під безпосереднім впливом змінного

⁵ Цікаву спробу синтетичного трактування соціальних перетворень в Європі ХХ ст. з погляду прогресу й регресу у формуванні суспільства та європейської ідентичності зробив Я.Жарновський (див.: *Żarnowski J. Społeczeństwa XX w. – Wrocław, 1999*).

міжнародного клімату, соціального, політичного, ідейного панування у світі, Європі. У перші роки міжвоєнного періоду значна частина поляків та українців мали надію на створення демократичного порядку, що безпосередньо реалізує принципи самовизначення народів, щоб у наступні роки дедалі частіше потрапляти під вплив ідеологів, котрі знецінювали принципи парламентської демократії та зображали народ в етнічних, ексклюзивних категоріях. Під впливом досвіду Другої світової війни й комунізму більша частина польської та української громадської думки ще до 1989 р. виступала за повернення своїх народів на шлях розвитку, яким ішли європейські парламентські демократії. Досвід після 1990 р. призводить до внутрішніх дискусій і суперечок над постульованою формою держави й національної спільноти, котрі в даний час здаються далекими від урегулювання як над Віслою, так і над Дніпром.

4. Із сучасної перспективи обидва емансипаційних процеси досягли істотного успіху у вигляді здобуття національної держави. В обох випадках її зміцнення і стабілізацію не було завершено. Проте Польща у цьому плані просунулася набагато далі.

Розбіжності у ході й характеристиках державного процесу Польщі та України, очевидно, мають насамперед кількісний характер і зачіпають, зокрема, три питання:

1. Поляки мали, і досі володіють однозначно більшим політичним капіталом та компетенціями національних еліт. Польська (відносна) можливість у цьому питанні на початку ХХ ст. виникала з наявності значних державних традицій, сили традиційних соціальних еліт, вихідців зі шляхти і традиційного міщанства, ступеня автономії національного життя під час несвободи, але й (відносно) великого економічного потенціалу, що дозволяло здобувати освіту та компетенції за межами впливу загарбницької влади (наприклад, у Франції або Швейцарії). Більше того, після 1918 р. постання Польщі зробило можливим формування еліти з використанням усього потенціалу сучасної держави. Українці у цьому відношенні перебували в край невигідному становищі. Мало того, що традиційні еліти, як і значна частина суб'єктів соціального та культурного просування зазнали російщення або колонізації, так ще й соціальна структура, рівень добробуту українського етносу в ХІХ ст. успішно гальмували будівництво сучасної національної еліти. Ситуація не зазнала радикальних змін і після 1918 р. Особливо в межах СРСР період, сприятливий для розвитку української соціальної еліти, перепліталися з хвилями гострої асиміляційної політики. У результаті як у 1917–1921 рр., так і після 1990 р. чимала частина людей, що брали участь у будівництві українських державних структур, представляли невідому, або радше нетривку національну й культурну ідентичність, а також політичну лояльність.

2. Друга істотна відмінність стосується соціальної сфери активної підтримки державних ініціатив і самої національної держави. Особливо у другій половині ХІХ ст., після проведення аграрних реформ, в епоху індустріалізації, з одного боку, і наростання тиску онімічення та російщення – з іншого, значна активність польської інтелігенції (в тому числі католицького духовництва) на користь «націоналізації» народних мас принесла позитивні результати. Завдяки цьому в період Першої світової війни ідея будівництва незалежної Польської держави здобула ефективну підтримку значної частини польських селян та робітників. У міжвоєнний період державний апарат (зокрема школа, армія, і не тільки) інтенсивно популяризував державницьке виховання. Завдяки цьому, як у часи Другої світової війни, так і комунізму патріотичні позиції були присутніми не лише серед еліти, а й більшості суспільства.

Натомість український процес будови соціального підґрунтя для ідеї власної національної державності відбувався в набагато більш складний спосіб. Популярність великоросійської державної ідеології та дії православної церкви у величезній мірі перешкождали поширенню новітньої української національно-державної свідомості в Росії XIX ст. Також в епоху СРСР широкого резонансу набула ідеологія «радянського народу». У масовому масштабі тільки в 1990 р. стало можливим свідоме використання суспільної системи освіти для формування сучасної української національно-державної позиції.

3. Третім чинником, який чітко диференціює умови емансипаційних і державотворчих процесів поляків та українців, став рівень прийняття державної ідеї міжнародним співтовариством. В останні місяці Першої світової війни й у період формування версальського порядку серед архітекторів нового міжнародного ладу у принципі не було країн, які не визнавали б права поляків на будівництво власної національної державності. Більше того, нова Польща отримала значну допомогу з боку Франції та США. Це мало дуже важливе значення як щодо польсько-німецьких, так і польсько-більшовицьких стосунків. Пізніше, у двадцятиріччя між світовими війнами та в період Другої світової необхідність існування Польської держави ставили під сумнів тільки її прямі вороги – Сталін і гітлерівська Німеччина. Інша частина міжнародного суспільства готова була (хоча й без ентузіазму) встати на її захист. Після 1945 р. світ вітав польські прагнення незалежності та після 1989 р. надав значну підтримку у відновленні демократії й суверенітету на міжнародному рівні.

У ситуації української державної ідеї справа була геть іншою. Єдиною країною, яка бодай якийсь час реально підтримувала українські амбіції до незалежності, стала Німеччина після Брестського договору. Натомість американці та країни Антанти розглядали українські справи як елемент набагато важливішого з їхнього погляду російського питання. Також у наступні десятиліття XX ст. вільні прагнення українського національного руху не були трактовані серйозно, але використовувалися як козир у відносинах із радянською Росією. Тільки структурна криза СРСР змусила частину лідерів найбільших країн світу до переорієнтації цієї позиції й визнання, що незалежна Українська держава може бути елементом нового світового порядку. Між тим, події не лише XX ст. показують, що без серйозного міжнародного консенсусу реальні зміни на політичній мапі планети практично неможливі. Поляки у цьому болісно переконалися в XIX ст.

REFERENCES

1. Chojnowski, A., Bruski, J.J. (2006). *Ukraina*, wyd.2. Warszawa. [in Polish].
2. Dudek, A. (2005). *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej*, wyd.5. Kraków. [in Polish].
3. Hrycak, J. (2000). *Historia Ukrainy 1772–1999: narodziny nowoczesnego narodu*. Lublin. [in Polish].
4. Paczkowski, A. (1995, 2005). *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, wyd.1, wyd.5. Warszawa. [in Polish].
5. Pobóg-Malinowski, W. (1961–1983). *Najnowsza historia polityczna Polski*, t.1–3, wyd.2. Londyn. [in Polish].
6. Próchnik, A. (1933). *Pierwsze piętnastolecie Polski Niepodległej*. Warszawa. [in Polish].
7. Roszkowski, W. (1992). *Historia Polski 1914–1990*. Warszawa. [in Polish].
8. Wapiński, R. (2002). *Polska na styku narodów i kultur: W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych XIX i XX w.* Gdańsk. [in Polish].
9. Zieliński, H. (1983). *Historia Polski 1914–1939*. Wrocław. [in Polish].

Włodzimierz Mędrzecki

Dr. Hab. in History, Professor,
Institute of History Polish Academy of Science
(Warsaw, Poland), wmedrzecki@ihpan.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2115-1452>

The 1918 in the History of Poland and Ukraine from the Perspective of a Century

Abstract. The purpose of this paper is to take a look at the restoration of the Polish state in 1918, as a turning point in its history, and at the same time as the beginning of long-term historical process which we are still participating in. **The methodology** is based on the basic principles of historicism, objectivity, multifactoriality and a comprehensive approach. **Scientific novelty.** This long-term, cognitive perspective allows a more comprehensive approach in comparison with previous research to understanding of the events that make up Poland's history of the last hundred years. Another effect of this perspective is the possibility to conduct a comparative analysis of the various historical processes occurring after 1918 on a larger scale – especially in the East-Central Europe. The author believes that any significant phenomenon in the history of a nation cannot be depicted accurately from a short-time perspective, in a narrow chronological framework, without a broader comparative context. The author argues that the revival of Polish statehood was not unconditional, but it was, on the one hand, due to a favorable system of international forces, and on the other hand, due to the effective activity, both domestically and internationally, by the newly created state institutions and the Polish political community, which took the responsibility for the consequences of the restoration of state subjectivity. In this meaning, the events of November 1918 created a new reality. This new reality has been created up to nowadays. **Conclusions.** A contemporary historian is clearly aware that 1918 is the beginning of the construction of a new Europe, which went through several dramatic and tragic episodes during the 20th century, which, however, cannot be excluded from the overall historical process. In this sense, the awakening of the nations of East-Central Europe, their state-building aspirations of 1917–1921 cease to be detached episodes, but they form a common large-scale picture. According to the author, although the history of the Polish and Ukrainian emancipation and state-making processes have differences, they appear to share a number of similarities not yet noticed in historiography.

Keywords. history of 20th century, Poland, Ukraine, East-Central Europe, historiography, nation building process.

«Веселие Руси...»: Пияцтво як суспільний феномен Давньоруської держави

Анотація. Досліджується повсякденне життя давньоруських спільнот у таких специфічних його проявах, як хмільні учти та бенкетування. **Метою статті** є вивчення функцій кодексу застілля в культурі Русі та його ролі у соціальній практиці, осмислення пияцтва як суспільного феномену. **Методологічну основу** дослідження становить принцип історизму, зорієнтований на пізнання структур повсякденності, соціальної природи пияцтва як явища суспільно-політичного життя. **Наукова новизна.** Уперше в українській історіографії проведене комплексне соціально-антропологічне дослідження феномену пияцтва в Київській Русі. Робиться спроба стратифікації кодексів застілля як форми соціального спілкування руських спільнот, виявлення змістового наповнення їх соціальних функцій. **Висновки.** Споживання хмільних напоїв було важливим компонентом повсякденного життя Русі. Без цього не обходилися значущі сімейні події та громадські справи: як народження, так і укладення шлюбу чи поминки за померлими. Утім застілля мали не тільки утилітарно-споживацький характер, але й виконували важливу соціальну функцію. Вони були невід'ємною та дуже важливою складовою системи суспільної комунікації, одним із засобів соціального спілкування та знаряддям порозуміння. «Пири», що їх улаштовували князі з метою легітимізації й репрезентації своєї влади, набували інституціонального характеру. За посередництва спільного застілля стверджувалася та в наочній формі реалізовувалася соціально-психологічна єдність суспільних груп, громад і корпорацій. Такі бенкетування являли собою одну з найсуттєвіших форм соціального спілкування, просякнутого емоційними установками учасників спільної трапези. Хмільні учти в Русі були природним та органічним засобом людського спілкування, важливим елементом соціальних зв'язків. Порок побутового пияцтва, характерний для будь-якого суспільства, не став визначальною рисою повсякденного життя Київської держави.

Ключові слова: Київська Русь, повсякденне життя, кодекс застілля, вино, учти, пияцтво, соціальна комунікація.

Від найдавніших часів хмільні напої були незмінним супутником у житті людських спільнот різних куточків світу. Вони скрашували сіру одноманітність буднів. У пошуках збуджуючого тронку, аби поринути у стан сп'яніння люди вдавалися (причому безуспішно) до експериментів із різноманітними інгредієнтами. Наприклад, давні господарі причорноморських степів скіфи полюбили грецьке вино. Вони пили його, за звичаєм «варварських» народів, нерозбавленим і використовували в різноманітних ритуалах. Крім того, за свідченням Геродота, у хід ішли стебла та насіння конопель: «Скити беруть насіння коноплі, влазять під повсть і кидають насіння на розпалене огнем каміння. Воно куриться і дає стільки пари, як ніяка грецька парова купеля. Скити, тішачись парою, виють»¹.

Войовничі варяги були охочими до споживання грибів, що мали галюциногенні властивості. Під час своїх військово-торговельних експедицій по далеких світах

¹ Цит. за: Грушевський М.С. Війми з жерел до історії України-Руси: до половини XI в. // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». – Л., 2004. – С.9. Пор.: Геродот. *История в девяти книгах* / Пер. и прим. Г.А.Стратановского. – Ленинград, 1972. – IV, 75. – С.205.

вони відкрили там п'янки вина. Цю їхню пристрасть документально засвідчив арабський письменник Ібн-Фадлан, котрий у складі багдадського посольства на початку X ст. відвідав Волзьку Булгарію. У своєму звіті з-поміж іншого він зафіксував спостереження над організацією побуту та звичаїв прибулих до Булгара купців-«русів». У науці встановлено, що описані Ібн-Фадланом обрядність і зовнішній вигляд цих «русів» виказують у них скандинавів. За свідченням арабського автора, «вони дуже охочі до вина, п'ють його день і ніч, так, що іноді котрий із них і вмирає з чаркою в руках»².

І у східних слов'ян без хмільних напоїв не обходилися значущі сімейні (як от народження, укладення шлюбу, поминки за померлими) та громадські справи.

За свідченнями Ібн-Дусте, «за рік по смерті небіжчика беруть кухлів двадцять меду, іноді щось більше, іноді щось менше, несуть на той горб (могила – *В.Р.*), там же збирається родина небіжчика, їдять, п'ють і потім ідуть собі»³. Підтверджує цю, зазначену арабським автором у слов'ян практику, і вміщений у складі «Повісті временних літ» опис поминальної тризни княгині Ольги за своїм чоловіком. Вона, за свідченням літопису, звеліла передати своїм кривдникам-древлянам наступні слова: «Сице . се оуже иду к вамъ . да пристроити меды многи въ градѣ идеже оубисте мужа моего да плачюся надъ гробомъ его . и сотворю трызну мужю своему . они же то слышавше съвезоша меды многи зѣло . и възварипа»⁴. Зварені меди не віщували древлянам добра. Після того, як над могилою Ігоря було насипано земляний горб, «повелѣ (Ольга – *В.Р.*) трызну творити . посемь сѣдоша Древляне пити [...] и яко оупишася Древляне . повелѣ отроком своимъ пити на ня . а сама отиде кромѣ и повелѣ дружинѣ [своей] сѣчи Древляне . и исѣкоша ихъ пять тысяч . а Ольга възвратися Киеву и пристройи вои на прокъ ихъ»⁵.

Асортимент хмільних напоїв Русі складали переважно меди, пиво та різноманітні настоянки. Для їх виготовлення було вдосталь різноманітних плодів, дикого й культивованого хмелю. Після виходу країни на міжнародну арену, установлення політичних та економічних зв'язків із сусідніми державами на столах панівної еліти з'явилося виноградне вино. Його полюбляли смакувати вже перші київські князі. Повертаючись до столиці з переможного походу на Візантію Олег із-поміж інших дорогоцінних трофеїв віз із собою й вина: «И приде Олегъ к Киеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и всякое узорочье»⁶. Бачимо, що вишукані вина цінувалися так само, як і золототканне сукно. Грецьке вино вподобав і Святослав Ігоревич. У вкладеній київським літописцем початку XII ст. в його уста знаменитій «промові» серед причин, які обумовили наміри князя утвердити центр своєї імперії на Дунаї, згадувалося й вино, якого було вдосталь у тому краї: «Не любо ми есть в Киевѣ быти хочю жити в Переяславци на Дунаи . яко то есть середа в земли моеи . яко ту вся благая сходятся . от Грекъ злато паволоки . вина и овощеве разноличныя . изъ Чехъ же из Угоръ сребро и комони . из Руси же скоро и воскъ медь . и челядь»⁷.

Його синові – київському князеві Володимирові, котрий роздумував над вибором віри, не прийшлася до вподоби прийнята в ісламі заборона на споживання

² Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI в. – С.45. Пор.: Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. и комм. А.П.Ковалевского. – Москва; Ленинград, 1939.

³ Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI в. – С.50.

⁴ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Ленинград, 1926. – Стб.57.

⁵ Там же.

⁶ Там же. – Стб.32.

⁷ Там же. – Стб.67.

свинини й вина: «Руси есть веселье питье . не можем бес того быти»⁸. Цей вкладений літописцем у Володимирові уста вислів у стереотипах суспільної свідомості асоціюється з уявленнями про нібито віковичну відданість руського люду пороку пияцтва, який буцімто успадкували і прийдешні покоління населення Східної Європи. Такі розхожі судження потребують певного коригування. Придивімося пильніше до вкритих хрестоматійним глянцем повідомлень літописних джерел про князівські бенкетування.

Витворюючи ідеальний образ християнського володаря, старокиївські книжники щедро наділяли Володимира чеснотами старозавітних царів – мудрістю Соломона, милостивістю Давида. Він постає в їхніх творах добрим дбайливцем Руської землі, мудрим і щедрим володарем. Збудував у Києві перші муровані церкви та небачені доти на берегах Дніпра розкішні будівлі княжого двору. За свідченням літопису, «оустави на дворѣ вѣ гридьницѣ пирь творити . и приходити боляром и гридемъ . и съцьскимъ, и десятицьскимъ . и нарочитымъ мужем при князи . и безъ князя . бываше множество от мясь . от скота . и от звѣрины . бѣше по избыльиу от всего»⁹. Бувало, що захмелілі («егда же подъпыхуться») дружинники після князівського пригостання невдоволено гомоніли між собою, нарікаючи на володаря. Якось дня 996 р., за свідченням «Повісті временних літ», будучи добре напідпитку, дружина

«начьняхуть роптати на князь глаголюще . зло есть нашим головам . да намъ ясти деревяными лъжицами . а не сребряными . се слышав Володимерь повелѣт исковати лжицѣ сребрены ясти дружинѣ . рече сице . яко сребромъ и златом не имам налъсти дружины . а дружиною налъзу сребро и злато . якоже дѣдъ мой и отецъ мой доискася дружиною злата и сребра . бѣ бо Володимерь любя дружину . и с ними думая о строи земленѣ . и о ратехъ и о оуставѣ земленемъ»¹⁰.

Князівські достойники з'являлися «по вся неделя» до Володимирового двору не тільки й не стільки для того, щоб добре випити, смачно попоїсти та повеселитися. Ще М. Грушевський проникливо зауважував, що ці «пирування» мали глибший зміст. На тих трапезах

«стрічалися репрезентанти суспільності з дружинними й церковними, тут змінялися відносини сих елементів та загладжувався антагонізм їх, що відчувався, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна виказати його наочно. В таким разі гроші, що видавалися на сі пири, а такі потрібні були на *рать многу*, не були викинені марно із політичного погляду»¹¹.

Володимирові учти не мали вузькокорпоративного, за участі тільки найближчого оточення князя, характеру. Після завершення в 996 р. будівництва першого в

⁸ Там же. – Стб.85.

⁹ Там же. – Стб.126. Вражаючого розмаху київські учти князя Володимира набули й у билинах, де вони мають такі назви, як «беседа», «столованьє», «почестный пир». Так само, як і в історичній дійсності, їх епічні замальовки не вкладаються в рамки звичайної хмільної розваги: «Це або саме “почестный пир”, тобто на честь когось, хто мав громадські заслуги, хто здійснив подвиг (воєнна перемога, вдало виконане дипломатичне доручення та ін.), або своєрідна нарада князя, хоч і супроводжувана пируванням, зі своєю військовою дружиною та іншими радниками з якогось серйозного приводу» (див.: *Линец Р.С.* Епос и Древняя Русь. – Москва, 1969. – С.125–126).

¹⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб.126.

¹¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1. – К., 1991. – С.531.

Києві кам'яного християнського храму, у день його освячення, Володимир «створи праздникъ великъ въ ть день . боляромъ и старцемъ градским . и убогим раздая имѣнье много»¹². Того ж таки року, після свого чудесного врятування від печенігів поблизу Василева, князь дав обітницю збудувати у цьому місті церкву Св. Преображення. І дотримав слова: «збывъ же Володимерь сего . постави церковь . и створи праздникъ великъ . варя 300 провар меду . и съзываша боляры своя . и посадники старѣйшины по всѣмъ градомъ . и люди многы . и раздая убогимъ 300 гривенъ»¹³. Після восьмиденного свята у Василеві Володимир, «взрацашеться Кыеву на Успенье святыя Богородица . и ту паки стваряще праздникъ великъ . съзывая бесчисленное множество народа»¹⁴. Для немічних і недужих містян, котрі не могли дійти до князевого двору, щоб отримати питво та їжу, Володимир, як і належить справедливому християнському володареві, ласкавому до вбогих (Пр. 19:17), звелів спорядити вози з хлібом, м'ясом, рибою, овочами, бочками з медом, квасом і розвести ці запаси по оселях міської бідноти.

В архаїчних спільнотах доби середньовіччя такі, сказати б, пирування із залученням до спільного застілля широких верств населення являли собою одну з найсуттєвіших форм соціального спілкування, просякнутого емоційними установками учасників спільної трапези. Вони були невід'ємною й дуже важливою складовою частиною системи суспільної комунікації, одним з ефективних засобів діалогу влади з народом, її легітимізації та репрезентації. За посередництва спільного застілля стверджувалася й у наочній формі реалізовувалася соціально-психологічна єдність громадських колективів¹⁵. Отже хмільні учти мали не тільки утилітарно-споживачький характер, але й виконували важливу соціальну функцію. Указуючи на особливу значимість кодексів носіння одягу та застілля в культурі середньовіччя, Ж. Ле Гофф свого часу проникливо зауважив: «У феодальному суспільстві обидва кодекси діяли особливо ефективно, адже виступали як основний критерій при визначенні соціального статусу людини і займали важливе місце у системі цінностей. Видимість, що поставала крізь призму цих правил, набувала особливої переконливості»¹⁶.

У суспільно-політичному житті Київської Русі, розбурханому постійною ворожечєю князівських кланів, кодекс аристократичного застілля був чи не найбільш ефективним засобом послаблення напруги в міжкнязівських відносинах і зняряддям порозуміння. Зібрання князів за щедро накритим столом чи розгорнутим у полі килимом, уставленим їжею та напоями, що супроводжувалися промовами й подарунками, стали інституційним, сказати б, інструментом залагодження конфліктів та вироблення прийнятної моделі мирного і дружнього співіснування. Згадками про подібні князівські «обіди» рясніють сторінки літописів. Наприклад, після свого утвердження у квітні 1160 р. на київському великокнязівському столі Ростислав Мстиславич, прагнучи заручитися приязню чернігівського Святослава Ольговича, вирушив у травні того ж року на зустріч із ним до Морівійська. Після досягнутих домовленостей і порозуміння перший запросив другого до себе в табір на обід:

«Святославъ же ѣха к нему безо всякого извѣта . и бысть же радость во ть день межю има . и дарова мнози . да бо Ростиславъ Святославу соболями

¹² Лаврентьевская летопись. – Стб.124.

¹³ Там само. – Стб.125 («вар» – одиниця виміру хмільного меду, 1 вар = 3 бочки).

¹⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб.125.

¹⁵ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – Москва, 1970. – С.82; Его же. Пир // Словарь средневековой культуры. – Москва, 2003. – С.359–360.

¹⁶ Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / Пер. с фр. – Москва, 2001. – С.235.

и горностаями . и черными кунами . и песци и бѣлыми волкы . и рыбьими
зубы . на заутрие же . позва . Святослав . Ростислава к собѣ на обѣдъ . и
тако . быста весела паче вчерашнего дни да Святослав Ростиславу парду-
сь . и два коня борза . оу ковану сѣдлу . и тако розидостася оу свояси»¹⁷.

Через таку «обідню дипломатію» вдалося забезпечити своє володарюван-
ня на Київщині й Рюрикові Ростиславичу. Посівши після смерті Святослава
Всеволодовича у серпні 1194 р. київський великокнязівський стіл він найперше
відправив посла до свого брата у Смоленськ, кажучи йому: «Се брате се остало ми ся
старѣиши всѣхъ в Роуской землѣ . а поѣди ко мнѣ Кыевоу что боудеть . на Роуской
землѣ доумы и о братѣи своеи о Володимерѣ племени . и то все оукончаевѣ»¹⁸. Давид
прийняв запрошення брата і прибув на човнах у Вишгород. Переговори й домов-
леності про старійшинство Рюрика в Руській землі точилися за обідом у Рюрика,
білгородського князя Ростислава Рюриковича, а також за обідом, улаштованим
Давидом для київського духівництва. Потім Давид покликав на обід федератів
Русі – чорних клобуків, які попилися в нього тут усі й, задоволені князівськими
дарами, розїхалися. Кияни теж почали звати Давида на пири, «подаваючи емоу
честь великоу и дары многи». Той, своєю чергою, «позва Кыянь к собѣ на обѣдъ . и ту
бысть с ними в весельи мнозѣ и во любви велици [...] И с братом своимъ Рюрикомъ
ряды оуконча . о Роуской землѣ и о братѣи своеи о Володимерѣ племени»¹⁹.

Формою комунікації влади з рядовими верствами населення були учти, ула-
штовувані князями з нагоди церковних свят, значущих політичних подій та це-
ремоній. Сповідуючи під 1115 р. про перенесення мощей братів-страстотерпців
Бориса і Гліба до збудованої Володимиром Мономахом та чернігівськими князями
Давидом й Олегом Святославичами кам'яної церкви у Вишгороді, літописець зга-
дав урочистий обід, організований Олегом із цієї нагоди: «Обѣдаша оу Ольга . и
пища и бысть оучрежение велико . и накормиша оубогыя странъныя . по 3 дни»²⁰.

Не обходилася без великої громадської учти й церемонія посідання велико-
князівського престолу. Наприклад у 1150 р., коли Ізяслав Мстиславич увійшов до
Киева, де «сѣде на столѣ дѣда свого и отца своего . с честью великою». Після інавгура-
ції у Софійському соборі він «поѣха и съ братьею на Ярославль дворѣ и Оутры позва
со собою на обѣдъ и Кияны и ту обѣдавъ с ними . на велицемъ дворѣ на Ярославли
и пребыша оу велицѣхъ весельи»²¹. Так само, як і церемонії коронування у Західній
Європі, обряд посідання великокнязівського престолу в Київській Русі закінчував-
ся, мовлячи словами Ж. Ле Гоффа, «гастрономічним апофеозом». Подібна практи-
ка, як бачимо, була універсальною нормою політичної культури середньовіччя.

Громадські обіди, неодмінним компонентом яких ставали хмільні напої, ви-
магали значних запасів. Виноградні вина, що подавалися у князівських палацах
до святкового та, мабуть, і до повсякденного столу, були товаром дорогим, що купу-
вався на ринках Візантії, Балкан, Криму, де ще у VIII–IX ст. розвинулося товарне
виноробство. Транспортувалися і зберігалися вина здебільшого у великих глиня-
них корчагах. Більш місткими були бочки («бъчка») та «каді» («кадь»), в яких три-
мали мед, пиво, квас, інші рідини²². Місцем їх складування служили спеціально

¹⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 2001. – Стб.504.

¹⁸ Там же. – Стб.681.

¹⁹ Там же. – Стб.682.

²⁰ Там же. – Стб.280.

²¹ Там же. – Стб.416.

²² Воронин Н.Н. Пища и утварь // История культуры Древней Руси. – Москва; Ленинград, 1948. – Т.1. – С.271–272.

обладнані погребі-медуші або бретяниці. Під час міжусобних війн, коли комусь траплялося захопити князівський чи боярський двір, це ставало бажаною здобиччю переможців. Наприклад, коли 1146 р. чернігівські князі Ізяслав та Володимир Давидовичі напали на «сільце» Ігоря Ольговича, то виявили на князевому дворі «готовизни много . въ бретьяничахъ и в погребѣ и медовѣ и что тяжкого товара . всякого до желѣза и до мѣдти . не тягли бяхоуть от множества всего того вывозити»²³. Усі ці трофеї Давидовичі повантажили на вози (власні та дружинників) і звеліли запалити двір, церкву Св. Георгія, стодолу зі збіжжям. Відтак вони рушили на Путивль, утім захопити його змогли лише за допомоги війська київського князя Ізяслава Мстиславича. Останній призначив сюди свого посадника. При цьому було пограбовано князівський двір Святослава Ольговича. Із-поміж різноманітного добра, «иже бѣ немочно двигнуоти», у погребях було знайдено 500 берківців меду та 80 корчаг вина²⁴.

Чималими були запаси хмільних напоїв і в галицького боярина Судислава. Коли в 1229 р. на підступах до Галича військо Данила Романовича захопило його маєток, тут було виявлено багато зброї, вина і продовольства: «Даниль же взя дворъ Судислав якоже вино и овоща и корма и копии и стрел пристранно видите»²⁵. Данилові дружинники не відмовили собі у задоволенні почастиватися добірним вином, та так, що князь звелів відвести своє військо від гріха подалі на інший берег Дністра: «Даниил видив люди своя яко испилися не хотя стать у города (Галича – В.Р.) но идее на ину сторону Днестра»²⁶.

Скласти уявлення про гастрономічну культуру та антураж князівського застілля допомагає літературна замальовка зі «Слова про багатого й убогого», складеного болгарським проповідником близько 1200 р. (курсив мій – В.Р.):

«На обеде же его служба многа; сосуди златом оковани и серебром; брашьно многое различно – тетеря, гуси, жеравие и ряби, голуби, кури, заици и олени, вепреве, дичина [...] пирогове; множество поваров работаюче и делающе с потом, ини много текуще, и на перстах блюда носище, ини же махающе с боязнию; ини же серебряныя умывальница держаще, ини же укропничи дѣмуще, ини стьякляница с вином носище, чаше сребрыны великыи позлащены, кубъцы и котлы; *питие же многое – мед и квас, вино, мед чистый*; пития обнощная с гусльми и свирельми; веселие многое – ласкавьци, шпылеве, смехословьци; плясания, песни»²⁷.

Трапезу влаштовано за всіма правилами благородного бенкетування: на столах, покритих скатерттинами, бачимо дорогі прибори, забиту птицю, дичину та іншу вишукану їжу аристократів. Вино, що було справжньою окрасою пиру, подавалося у срібних із позолотою чашах, які, здається, були іменними. Наприклад, виявлена археологами срібна із золотим окрешем чара князя Володимира Давидовича (1139–1151 рр.) засвідчувала ім'я її власника заздоровним написом: «А се чара кня[зя] Володимирова Давидовича кто из нее пѣ[ет] тому на здорвье а хваля бога и [г]осподаря великого кня[зя]». Лаконічнішим був напис, прокреслений на внутрішній поверхні ніжки срібної чаші, що походить зі скарбу князів Ольговичів, виявленого під час археологічних досліджень 1985 р. на дитинці у Чернігові: «Княжа

²³ Ипатьевская летопись. – Стб.333.

²⁴ Там же. – Стб.334. Берковець – міра ваги, яка дорівнювала 10 пудам (понад 160 кг меду чи воску).

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб.758.

²⁶ Там же.

²⁷ Цит. за: История культуры Древней Руси. – С.271–272.

Гюрєва». Ураховуючи місце знахідки (на території князівського двору XII – середини XIII ст.) керівник розкопок В.Коваленко справедливо вважає власником чаші князя Георгія, представника чернігівської династії. Археолог запримітив, що з-поміж понад двадцяти князів, котрі посідали чернігівській стіл до середини XIII ст., коли й було заховано скарб, «відомий лише один, хто носив у хрещенні ім'я Георгій – Ігор, князь новгород-сіверський (1178–1198 рр.) та чернігівський (1198–1202 рр.), головний герой “Слова о полку Ігоревім”»²⁸.

На банкетах, як свідчать дані епіграфіки, виголошувалися хвальні промови і здравиці. За четвертою чашею зазвичай звучало слово чи *повчання*, виголошене кимось із представників вищого духівництва або духовним отцем-наставником князя. А вже за десертом гостей розважали придворні музики, блазні та акробати. Колективні й індивідуальні емоційні почуття вписуються у стиль святкування. Веселі князівські учти та видовища були нормою повсякденного життя двору. Про це свідчать деякі зі сцен на світських фресках у Софійському соборі в Києві, де зображено ігри, танці, акробатичні вправи та ін. Такі, зокрема, фрески «Боротьба ряджених», «Скоморохи», «Акробати». На першій із них, розміщеній у північно-західній вежі собору, зображено жартівливу боротьбу блазнів на святочних видовищах, а на двох інших сценах із південно-західної вежі – оркестр і танцюристів. Згадка про один такий, сказати б, музичний ансамбль при дворі великого київського князя Святослава Ярославича заховалася у житії Феодосія Печерського. Якось, увійшовши до «храмини», де перебував володар, святий побачив перед ним людей, що розважали його музикою та співами: «Вниде въ храм, идѣже князь сѣдеи, и се видѣ многыа играюще пред ним: овы гусленыа гласы испущающим, и инѣм мусикейскыа пискы гласящим, иныа же органныа, и тако всѣм играющим и веселяющимся, якоже обычай естъ пред князем»²⁹. Побачивши Феодосія, князь зніяковів і звелів музикантам замовкнути.

Банкетування ставали серйозним випробуванням для їх учасників – необережне слово, легковажний жарт або грубий жест могли спровокувати скандал. Якось галицькому князеві Данилу, котрий пирував зі своїми дружинниками, один зарозумілий боярин «лице зали ему чашею»³⁰. За свідченням Галицько-Волинського літопису володар, угамувавши гнів, продовжив банкетувати. Утім бувало й гірше. Для Юрія Долгорукого, якого недолюбували кияни, чаркування закінчилося трагічно: «Пивъ бо Гюрги . въ осменика оу Петрила . въ тѣ день на ночь разболѣся . и бысть болести его 5 днии и преставися Киевѣ»³¹. Мабуть, йому було підсипано отруйного зілля, аби в такий спосіб усунути його з київського великокнязівського столу.

Неперевершеними майстрами виготовляти й непомітно розчиняти отруту у вині були греки. Під час воєнного походу на Візантію князя Олега, коли його військо підійшло під стіни Царгороду, вони, як сповіщає літописець, «убояшася и рѣша выславше ко Олгови не погоубляи града имемъ ся податъ якоже хоцещи. и оустави Олегъ воя И вынесоша емоу брашно и вино и не приа его. бѣ бо оустроено со отравою. и оубояшася Греции. и рѣша нѣсть се Олегъ. но святыи Дмитреи

²⁸ Коваленко В. Скарб Ольговичів // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С.130.

²⁹ Києво-Печерський патерик / Підгот. тексту, вступ, прим. Д.Абрамовича. – К., 1931 [Пам'ятки мови та письменства давньої України, т.IV]. – С.68.

³⁰ Ипатьевская летопись. – Стб.763.

³¹ Там же. – Стб.489.

посланъ на ны от Бога»³². Здатність розпізнавати отруту була під силу лише такому легендарному героєві ранньої історії Русі, яким був Віщий Олег³³. Більш реалістичною видається інша замальовка київського книжника, уміщена ним у «Повісті временних літ» під 1064 р. У ній ішлося про отруєння візантійським «котопаном» (сановником високого рангу) під час застілля тмутороканського князя Ростислава Володимировича:

«Ростиславу суцю Тмуторокани . и емлюцю дань оу Касогъ . и оу инѣхъ странах . сего же оубояшеса Грьци послаша с лествю котопана . оному же пришедшу к Ростиславу . и ввѣрившюся ему . чтяшеть и Ростислав . единою же пьюцю Ростиславу с дружиною своею . рече котопанъ княже хочю на тя пити . оному же рекши пии . он же испивъ половину . а половину дасть князю пити . дотиснувся пальцем в чашу бѣ бо имѣя под . ногтемъ растворенъе смертное и вдасть князю . оурекъ смерть до дне семага . оному же испившю»³⁴.

Убивця знав, що отрута діятиме повільно, і вирахував, що Ростислав згасне за тиждень. Отож коли на сьомий день він з'явився у візантійському Корсуні (Херсонесі), то впевнено оголосив містянам, що сьогодні Ростислав помре. Корсунці розпізнали справжню причину смерті тмутороканського князя й побили котопана камінням.

Великим споживачем вина була також церква, який цей напій був потрібен насамперед для богослужінь, адже без вина служити божественну літургію заборонялося:

«Аще кромѣ вина служити божественая литургия, се безаконие велико есть: приемъ бо рече, Господь наш Иисус Христос от плода лозного чашу, и благословив и освящъ, дасть своим святым учеником и Апостолом, рекъ: пийте от нея вси. Сега ради, аще кромѣ вина иным нѣчимъ служити, съпротивникъ есть Господняго указания; кровь бо и вода стече от ребрь Господних; сега ради и мы, вино и воду вливающе, служим»³⁵.

Церкви й монастирі потребували багато вина. Його скуповували великими партіями на міжнародних ринках. Джерелами поповнення запасів монастирських винних погребів нерідко були й пожертви заможних мирян. Київський боярин Іван («Богу ему възложившу нараз ум») прислав якоесь до Печерської обителі в Києві «три възы брашна: хлѣбы и сыр и рыбу и сочиво же и пшено, еще же и мед»³⁶. Іншого разу до монастиря «привезоша три возы *коръчагъ с вином*, их же посла жена некаа, яже бѣ придръжащи вся в дому благовѣрнаго князя Всеволода»³⁷.

Ченці практикували виготовлення вина та виноградного соку й у власних винарнях. Із «Киево-Печерського патерика» довідуємося про монастирські городи та сади, де росли яблуні, кущі калини, бузку, терену. Серед археологічного матеріалу XI–XIII ст. із розкопок на території Києва трапляються знахідки насіння

³² Лаврентьевская летопись. – Стб.30.

³³ Докл. див.: Рычка В.М. Вещий Олег в истории и памяти. – Санкт-Петербург, 2019. – С.164–172.

³⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб.166.

³⁵ Памятники древнерусского канонического права, часть первая (Памятники XI–XV в.) // Русская историческая библиотека. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1908. – №32. – Стб.258.

³⁶ Киево-Печерський патерик. – С.57.

³⁷ Там само. – С.58.

малини та бузини, кісточок вишень, сливи, терену, винограду³⁸. Виноградарську традицію було запозичено з візантійської монастирської практики. Відвідуючи Константинополь, Святу Гору інокі переймали культуру садівництва й селекціонування та впроваджували її вдома. Звісно, напої, виготовлені з місцевого винограду, поступалися за якістю грецьким винам. Канонічні правила дозволяли використовувати вижатий із виноградної лози сік у разі відсутності вина на літургії³⁹.

Утім вино використовувалося не тільки для літургійних потреб. Його, разом зі хмільними медами, подавали до столу на велелюдних «духовних бенкетах», улаштовуваних із нагоди церковних свят, освячення новозбудованих храмів тощо. Щоправда, «спонсорами» таких уcht були переважно князі. Наприклад, після освячення церкви Св. Василя, збудованої Святославом Всеволодовичем на великому княжому дворі в Києві 1183 р., князь «созва на пиръ тѣи доуховный священного митрополита Никифора ины епископы игумены . и всь святительскыи чинъ . и Кыяны . и быша весели»⁴⁰. Особливу увагу до організації таких трапез виказав Рюрик Ростиславич. Після завершення в 1198 р. будівництва церкви Св. Апостолів у київському Білгороді він «созва доуховный тѣи пиръ», до участі в якому було запрошено представників вищого духівництва, ченців і простолюдинів. Наступного року, після скінчення оборонно-будівельних робіт на Видубичах, Рюрик «постави коутью оу святого Михаила . и молитву принесе от приятѣи труда . потщания своего [...] и створи пиръ не малъ . и трапезоу со приготовленьемъ . и накорми игумени . и со калугъры всеми . и всякого чина церковнаго . и подари вся яже от первыхъ даже и до последнихъ . не токмо тоу соущая . но и прилоучившаяся»⁴¹. Такі учти виpromінювали позитивні емоції та єднали людей, даруючи їм утіху та відпочинок.

Крім велелюдних «духовних бенкетів» у Київській Русі практикувалися й камерні ритуальні трапези можновладців із духівництвом. Наприклад, київський князь Ростислав Мстиславич, який плекав наміри на порозі смерті постригтися у ченці, «устроил же бяше и сю добродетель в себе оу великыи пост . в всьякую субботу и неделю сажаша на обеде у себе 12 черныца . трети на десять Поликарп и тако накорми нищихъ отпушаша». А після закінчення сорокаденного посту, у передень Лазарів, «вси Печеряны и взимаше и по всем манастырям зваше [...] оутишиваше братью Печерскую»⁴². Містично-символічне значення подібних трапез очевидне – у такий спосіб князь маніфестував свою єдність із чернечою спільнотою.

Монастирські статути регламентували норми споживання вина. Проте для ченців, змучених суворим послухом і тривалими службами, воно було не тільки втіхою, але й неабиякою спокусою. Тож братії нелегко було встояти перед нею. Митрополит Іоанн наприкінці XI ст. вказував на те, що за монастирськими мурами нерідко відбувалися гучні хмільні учти:

«Иже в монастырѣхъ часто пиры творять, съзываютъ мужа вкупѣ и жены, и в тѣхъ пирѣхъ другъ другу преспѣвають, кто лучеи створить пиръ, си ревность не о Бозѣ, но от лукаваго бываетъ ревность си, и десною лестью приходящи и образъ милости и духовное оутѣшенъе приводящимъ и творящимъ пагубу. Подобаеть сихъ всею силою

³⁸ Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження давньоруського часу та середньовіччя на території України // Археологія і давня історія України. – Вип.1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С.480.

³⁹ Див.: Памятники древнерусского канонического права, часть первая (Памятники XI–XV в.). – №12. – Стб.138.

⁴⁰ Ипатьевская летопись. – Стб.634.

⁴¹ Там же. – Стб.711–712.

⁴² Там же. – Стб.529–530.

възбраняти епископомъ, наоучаючи яко пьянству злу царства Божия лишаться»⁴³.

Пияцтво траплялося й серед білого духівництва, особливо парафіяльних священників. Новгородський архієпископ Ілля (Іоанн) у своєму «Повчанні», складеному 1166 р., закликав отців духовних «не вдаватися многому питию» та не виказувати цю свою пристрасть перед мирянами: «Оже бо простьчъ какъ любо грѣхъ створить, то до себе ему вина токмо, а оже мы, ть не намъ однимъ пагуба, нъ и всѣмъ людемъ: хотять бо рещи: а попи чему творять?». Святитель застерігав ієреїв:

«Вижу бо слышу, оже до обѣда пиете. Да оже мы до обѣда приемъ, то ти простьчемъ и чресъ ночь: на кого бо имъ зряче въстянутися? [...] Не еди-но же то, оже до обѣда пиете, въ и въ вечерѣ оупившеса, а завтра службу ствариете, челоувѣкомъ оугодия творите, а не Богови. И оли бо съ другомъ нѣ лъзя по ширью добрѣ бесѣдовати, аже нѣ съ Богомъ. Да то ми ся мнить, яко великѣ грѣхъ собі приобрѣтаемъ въ томъ слоуженьи. Да молю вы ся, братие, останется того: во мнози бо питии многа бѣда есть, души грѣхъ, тѣлоу болѣзнь, от людей оукорѣ, церковного стояния прав нѣтоуть»⁴⁴.

Духівництво закликала вірних утримуватися від пиятики. Надмірне споживання алкогольних напоїв засуджувалося. Провідним мотивом церковних повчань та канонічних настанов було таврування пороку пияцтва. Ці викривання, що відомі й у грецькій традиції, містяться в багатьох перекладних творах. Спираючись на ті зразки та авторитет Біблії (Бут., 1, 31; Сир. 31–33; Еф. 5, 18) церковні ієрархи вмотивовували, що пияцтво,

«Богом ненавидимо есть. Сам бо Господь апостолом рече пьяницы царства Божия не наследятъ, но уготована им мука с прелюбодѣи с татми и с разбойници [...] яко и велицици мужи и угодници Божии пьянством погибоша царствие царства отринуша, светлии святость погуби, силнии силу испортиша, храбрии мечю ядъ быци, багатии нищи быша, сдравили кольни быша и милостии скоро умроша»⁴⁵.

Для парафіяльних священників, котрі перебували у самій гушці життя пастви, не становило труднощів проілюструвати книжні тексти конкретними прикладами. Так, один п'яничка, добираючись додому, перечепився, упав у калюжу, де й захлинувся. Життя другого обірвалося після чергового нападу білої гарячки. Корчма та медуша – це місце, де ховається диявол, що спокушає людей на лихі вчинки. Ось чому актуального звучання набували сформульовані в біблійних книгах перестороги: «Не будь поміж тими, що жлуктять вино, поміж тими, що м'ясо собі пожирають, бо п'яниця й жерун збідніють, а сонливий одягне лахміття» (Пр. 23: 20–21).

Церква доступними їй засобами намагалася обмежити споживання вірянами п'яних напоїв. У популярному у XII ст. «Слові св. Василя Великого» зазначалося, що нормою випитого за обідом хмільного трунку, «по заповѣде святыхъ отецъ иже узакониша православнымъ», має бути три чаші. Четверта вже «есть от неприязни». Найбільшого осуду заслуговувала сьома чаша:

⁴³ Памятники древнерусского канонического права, часть первая (Памятники XI–XV в.). – №1. – Стб.16–17.

⁴⁴ Там же. – Дополнения. – №2. – Стб.350–351.

⁴⁵ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (Тексты и Заметки) / Подг. С.И.Смирнов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Книга третья (двести сорок вторая). – Москва, 1912. – №40. – С.195.

«Егда испьютъ 7-ю чашу, еже есть богопрогнѣвателна, духа святого оскорбителна, ангель отгонителна, бѣсов възвеселителна. Ангелу же отшедшу от каждого человека а бѣсу приближуся и начнутъ бѣсы своя потреби вносити, ово зависти и клеветы, а инѣ свары и лаяния, и за власы рванія, инѣ кровопролитне и убивство, инѣ же злободѣяние и блудъ и всяку нечистоту и студъ, инѣ же высокоумие и гордость, инѣ же игры бѣсовскыя и пѣсни и плясаніе, и что потреба многа глаголити, всяку кознь сатанинину»⁴⁶.

Заборонялося випивати під час посту. Хіба що «аще ли будетъ не мочно в посны дни пити кvasу житного, ино нужи ради великая испити меду, как бы пьянства не слышати»⁴⁷. Тобто випивати потроху можна було – «нужи ради». Як повчав апостол Павло, «коли ви їсте, чи коли ви п'єте, або коли інше що робите – усе на Божу славу робіть!» (1 Кор., 10:31).

Свою особливу місію церква вбачала в тому, аби стримувати можновладців від нерозважливих учинків, закликала їх дотримуватися християнських норм у поведінці, і насамперед утримуватися від пияцтва. Розмірковуючи над питанням, чому трапляються добрі й лихі володарі, літописець розвивав думку про те, що

«аще бо кая земля оуправится пред Богом . поставляеть ей царя или князя праведна . любяща суд . и правду . и властеля оустраяеть . и судью правящаго судъ . аще бо князи правдивы бывають в земли . то ему многа отдаются согрѣшенья [земли] . аще ли зли и лукави бывають . то болше зло наводитъ Богъ на землю . понеже то глава есть земли . так бо Исаия рече . согрѣшиша от главы и до ногу (Ис., 1, 6) . еже есть от царя и до простых людий . лють (горе – В.Р.) бо граду тому в немъ же князь оунъ (Екл., 10, 16) любяи вино пити съ гусльми . и съ младыми свѣтники . сяковыя бо Богъ даеть за грѣхы . а старыя и мудрыя отиметь»⁴⁸.

Натомість похвали вдостоені ті князі, хто «не помрачи ума своего пьянством». У літописному некролозі на смерть Всеволода Ярославича, уміщеному в «Повісті временних літ» під 1093 р., із-поміж інших його чеснот було те, що «вздержася от пьянства и от похоти . тѣмъ любимъ бѣ отцем своимъ»⁴⁹. Його син Володимир Мономах у своєму «Повчанні» також застерігав власних дітей ухилитися від п'янства («лжѣ блюдися и пьянства . и блуда . в томъ бо душа погыбаеть и тѣло»)⁵⁰.

Проте далеко не кожному з руських володарів удавалося не заплямувати своє ім'я пияцтвом та розпустою. Грішив цим, наприклад, галицький князь Володимир Ярославич. Коли він по смерті батька від 1188 р. почав княжити в Галицькій землі, то пристрастився до чарки («бѣ бо любезнивѣхъ питию многому . и доумы не любяшеть с мужи своими»). А на додачу ще й поклав око на якусь попівну («и поя оу попа жену и постави собѣ женоу»)⁵¹. Галицькі бояри, підбурювані Романом Мстиславичем, що й сам замірявся на галицький стіл, виступили проти свого князя, кажучи, «не хочемъ кланятися попадѣ . а хочемъ ю оубити . а ты гдѣ хочеш тоу за тя поимемъ».

⁴⁶ Слово святого великого Василя о том, како подобаетъ вздерживатися от пьянства // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – Вып.3 / Изд. журнала «Странник», под ред. проф. А.И.Пономарева. – Санкт-Петербург, 1897. – С.95–96.

⁴⁷ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (Тексты и Заметки). – С.228. Пор.: *Лука Жидята*. Поучение к братии // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1894. – С.14–16.

⁴⁸ Лаврентьевская летопись. – Стб.139–140.

⁴⁹ Там же. – Стб.216.

⁵⁰ Там же. – Стб.246.

⁵¹ Ипатьевская летопись. – Стб.659.

Володимир, прихопивши скарбницю та попадо з синами, утік під захист угорського короля Бели, котрий погодився допомогти йому повернути Галич, де на той час уже утвердився Роман. Однак у невдовзі захопленому місті Бела посадовив свого сина Андрія. Натомість Володимира Ярославича він силоміць забрав назад в Угорщину, де тримав разом із сім'єю в полоні. Лише за два роки колишньому галицькому князеві вдалося вирватися з угорської неволі. Цю історію Київський літопис подає під 1190 р.:

«Того же лѣта .оускочи Володимеръ Ярославичъ . изъ Оугоръ . из вежѣ каменое . тоу бо держашеть король и с попадею его . и с двѣма дѣтятема . поставлень бо бѣ емоу шатер на вежи . он же изрѣзав шатер . и сви собѣ оужище . и свѣсися отоуду доловъ . от сторожи же его . бяста емоу два во приязнь . яже и доведоста земли Немѣчкыя . ко цареви Нѣмѣцкому»⁵².

Тим німецьким «царем» був Фрідріх Барбаросса. Довідавшись, що Володимир є сестричем його доброго знайомця – суздальського князя Всеволода Юрійовича, він прийняв його та допоміг (щоправда небезкорисливо й чужими руками) повернути цьому п'яничці Галич.

Там, де ллеться вино, розігруються життєві драми, ламаються долі та нерідко проливається кров. Згадаймо, наприклад, криваву драму, що розігралася 1175 р. при дворі Андрія Боголюбського на Суздальщині. Злочинці, які зазіхнули на життя князя, наважилися на вбивство, коли добряче хильнули вина: «Шедше в медушу и пиша вино . сотона же веселяшеть их в медуши . и служа имъ невидимо поспѣвая я и крѣпя их»⁵³. Фатальну роль відіграло пияцтво й у долі литовського князя Войшелка. Замолоду він був затятим язичником, що розважався щоденними вбивствами своїх одноплемінників. Близько 1262 р. його сестру було віддано заміж за сина Данила Галицького – Шварна. Невдовзі Войшелк навернувся у християнську віру. Надумавши прийняти монаший чин він подався до Галича. Там охрестив Данилового онука Юрія Львовича, а потім пішов у «город Полоний», до ігумена Григорія в монастир, де постригся у ченці. Через три роки він вирішив податися на Святу Гору, але все ж повернувся у свій Новгородок, де поставив монастир на березі Німана. Після трагічної загибелі свого батька – князя Міндовґа він скинув чернечу рясу й почав княжити в Литовській землі. Діяльну участь в урядуванні брав і Шварно Данилович, який успадкував княжіння Войшелка після того, як останній зрікся князювання та знову постригся у ченці. На цей раз він обрав монастир св. Даниїла Стовпника в Угровську, кажучи: «Се ми зде . близъ мене сын мои Шварно . а другии господинъ мои . отецъ князь Василко (володимирський князь Василько Романович – В.Р) . а тѣма ся имоу оутѣшивати»⁵⁴. Проте Лев Данилович не міг змиритися з тим, що Войшелк – хрещений батько його сина Юрія – віддав ласий шмат Литовської землі не йому, а Шварнові. Обравши слушну нагоду, Лев звернувся до Василька Романовича з проханням про зустріч із ним, на яку той запросив би Войшелка. Останній, як свідчить літопис, боявся Лева й не хотів їхати на цю зустріч до Володимира, але за Васильковою порукою все ж поїхав і зупинився в монастирі св. Михайла Великого. Ця згубна для Войшелка зустріч, звісно, не обійшлася без застілля. Його влаштував на своєму дворі німецький купець: «Марколт же Нѣмѣчинь . зва к собѣ . всѣ князѣ на обѣд . Василка . Лва Воишелка . и начаша обѣдати . и пити и веселетися». Далі події розвивалися стрімко:

⁵² Там же. – Стб.666.

⁵³ Там же. – Стб.586.

⁵⁴ Там же. – Стб.867.

«Василко же напився поѣха домовъ спать . а Воишелкъ поѣха до мана-
стыря . одеже стояшеть . и по сем Левъ примха к нему в монастырь . и
поча молвити Воишелкови . куме напимся . и начаша пити . дьяволь
же исконѣи не хотя добра . чловечкому родоу . и вложи во сердце Лвови .
оуби Воишелка . завистию . оже бяшеть . даль землю Литовскоую . братоу
его Шварнови . и такъ бысть конѣць оубитья его спрятавшє тело его . и
положиша . во церкви святого Михаила Великаго»⁵⁵.

Доволі необачно було пиячити під час воєнних походів, адже нерідко для учасни-
ків хмільної учти це оберталось поразкою. Наприклад, напередодні вирішальної бит-
ви за Київ, що сталася поблизу Любеча пізньої осені 1015 р. між військами Ярослава
Мудрого та Святополка Окаянного, останній вирішив внести розмаїття у тримісячний
польовий побут, «и всю ноць пилъ бѣ с дружиною своею»⁵⁶. Це бенкетування визна-
чило долю його війська. Удосвіта Ярославові новгородці, які стояли на правому березі
Дніпра, непомітно переправилися через річку, повідштовхували ворожі човни від бе-
рега й загнали Святополка з дружиною на покрите кригою озеро. Коли ж лід не ви-
тримав такої кількості людей і проломився, Ярослав здобув перемогу.

Подібна халепа трапилася і з підпилими уграми в 1151 р. Напередодні битви
Мстислава Ізяславича з галицьким князем Володимиром загопи угорських воїнів,
надані королем у поміч Мстиславові, стали табором біля міста Сапогиня, де ота-
борилися й полки Мстислава. Дорогобузький князь Володимир Андрійович, який
був союзником Володимира, вислав у дар Мстиславові та уграм «питья много». У-
певнившись у тому, що все йде як задумано, він потай дав знати Володимирові:
«Мстиславу пьючи со Оугри же пьяни величахуся а мы с тобою же бьем». І хоч обач-
ливий Мстислав перед тим, як лягти спати, розставив навколо табору варту, напад
заскочив зненацька. Князь скочив на коня й заходився піднімати угрів на бій. Та
ті «лежаху пьяни яко мертви»⁵⁷. Цим і скористався Володимир, захопивши усіх у
полон. Натомість сам Мстислав утік до Луцька.

Так само зненацька був заскочений воїнами Володимира Ізяславича в київ-
ському Білгороді 1150 р. син князя Юрія Долгорукого Борис, котрий разом із бать-
ком вів запеклу війну за Київ. Злегковаживши небезпекою, той саме бенкетував із
дружинниками та з місцевими попами («пьяшеть в Бѣлгородѣ . на сѣньници . с
дружиною своєю и с попы Бѣлогородьскими») ⁵⁸. Коли б черговий митник не встеріг
моста через Ірпінь, не підняв його, то захопили б Бориса – піднялася паніка, засур-
мили труби й Борис, почувши це, утік до батька в Київ.

Пияцтво, як бачимо, не було на добро ані князям, ані їхнім дружинникам і
боярам, як й іншим людям, що надто захоплювалися хмільними напоями. Ті вина
та меди вже давно випиті, а вікові рецепти їх приготування забуті. Хоч і не зна-
йшлося в Русі поета, який би, подібно до шотландця Р.Бернса, оспівав їх чари, але
в доступних нам писемних джерелах, мов на денці спорожнілих чаш, залишили-
ся дорожочні візерунки, з яких і витинаються яскраві, із п'янким присмаком за-
мальовки. Хмільні учти та бенкетування в Київській Русі були природним, орга-
нічним засобом людського спілкування, важливим елементом соціальних зв'язків,
невід'ємною складовою системи суспільної комунікації. За посередництва спільного
застілля стверджувалася й у наочній формі реалізувалася соціально-психологіч-
на єдність громадських колективів. У суспільно-політичному житті, роз'ятреному

⁵⁵ Там же. – Стб.868.

⁵⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.142.

⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стб.441–442.

⁵⁸ Там же. – Стб.415.

міжкнязівською ворожнечею, аристократичний кодекс застїля нерїдко ставав чи не найбільш ефективним засобом послаблення напруги, зняттям пошуку порозуміння. Такою ж була й соціальна природа трапез, улаштовуваних із нагоди родинних, церковних свят, інших значущих подїй. І все ж характерний для будь-якого суспільства порок побутового пияцтва не став визначальною рисою повсякденного життя Київської Русї.

REFERENCES

1. Gerodot. [1972]. *Istoriya v devyati knigah*. Per. i prim. G.A.Stratanovskogo. Leningrad. [in Russian].
2. Gurevich, A.Ya. [1970]. *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoy Evrope*. Moskva. [in Russian].
3. Gurevich, A.Ya. [2003]. Pir. *Slovar srednevekovoy kultury*, 359–360. Moskva. [in Russian].
4. Hrushevskiy, M. [1991]. *Istoriia Ukrainy-Rusy, 1*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M.S. [2004]. Vyimky z zherel do Istorii Ukrainy-Rusy: do polovyny XI viku. *Tvory u 50 t., 6*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Kovalenko, V. [2002]. Skarb Olhovychiv. *A se yego srebro: Zbirnyk prats na poshanu chlena-korespondenta NAN Ukrainy Mykoly Fedorovycha Kotliara z nahody yoho 70-richchia*, 117–138. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Le Goff, Zh. [2001]. *Srednekovyyi mir vobrazhaemogo*. Moskva. [in Russian].
8. Lipets, R.S. [1969]. *Epos i Drevnyaya Rus*. Moskva. [in Russian].
9. Pashkevych, H.O. [2010]. Paleoetnobotanichni doslidzhennia давноруського часу та середновіччя на території України. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 1*, 477–483. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Rychka, V.M. [2019]. *Veshchiy Oleg v istorii i pamyati*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
11. Voronin, N.N. [1948]. Pishcha i utvar. *Istoriya kultury Drevney Rusi, 1*, 271–272. Moskva; Leningrad. [in Russian].

Volodymyr Rychka

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Chief Research Fellow,

Sector of Research on the History of Kyivan Rus,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), wolr@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

"Joyfulness of Rus'...":

Drinking as a Social Phenomenon of Ancient Rus' State

Abstract. The article explores the daily life of ancient-Rus' communities in such specific manifestations as hop feasts and banquets. **The purpose of the research** is to study the functions of the code of feast in the culture of Rus' and their role in social practice, to understand drinking as a social phenomenon of Kyivan Rus'. **The methodological basis** of the study is the principle of historicism, focused on the knowledge of the structures of everyday life, the social nature of drinking as a phenomenon of socio-political life of Rus'. **The scientific novelty** of the research is that it is the first in Ukrainian historiography a comprehensive socio-anthropological study of the phenomenon of drinking in Kyivan Rus', which attempts to stratify the codes of the feast as a form of social communication of ancient communities, to identify meaningful filling of their social functions. **Conclusions.** The study found that consumption of hop drinks was an important component of the daily life of Rus' communities. No significant family events and social affairs were complete without drinking: births, marriages, and commemorations were accompanied by hop records. Feasts in Kyivan Rus' were not only utilitarian and consumerist, but also played an important social function. They were an integral and very important part of the system of public communication, one of the means of social communication and a tool of understanding. The "feasts" arranged by the authorities of Kyivan Rus' for the purpose of its legitimation and representation became institutional in nature. With the help of a common feast, the social and psychological unity of social groups, communities and corporations was realized and in a visual form. Such banquets represented one of the most essential forms of social communication, imbued with the emotional attitudes of participants of a common meal. Cloud records in Rus' were a natural and organic means of human communication, an important hub of social connection. The vice of everyday drinking, characteristic of any society, was not a defining feature of everyday life in Kyivan Rus'.

Keywords: Kyivan Rus', daily life, feast's codex, wine, feast, drinking, social communication.

Протиепідемічні заходи влади на Волині (початок XVII ст.)

Анотація. Мета дослідження – на основі документальних матеріалів розглянути заходи карантинного характеру, до яких удавалися луцькі ґродські й земські урядники задля стримування епідемії чуми 1601 р. в Луцькому повіті, а також висвітлити особливості способу життя у цей час представників певних категорій населення. **Методологія дослідження** полягає у застосуванні порівняльно-історичного методу, принципів об'єктивності та системного підходу при вивченні соціально-історичних явищ і процесів. **Наукова новизна**. Визначено конкретні протиепідемічні заходи, їх ефективність щодо запобігання поширенню епідемії чуми, до яких удавалися ґродська й земська влада Луцького повіту. Окреслено особливості епідеміологічної свідомості та поведінки представників різних соціальних верств населення. **Висновки**. Установлено, що на території повіту епідемія тривала близько чотирьох місяців – від 2 вересня майже до кінця грудня 1601 р. На початку жовтня місцева влада перенесла через неї сесію (рочки) земського суду на початок 1602 р. Сесію ґродського суду відтермінували на шість тижнів, до 15 листопада, а по цьому її перенесли ще раз – на 27 грудня 1601 р. Попри протести деяких представників панівного соціального стану, які вбачали у скасуванні судових рочків ущемлення своїх приватних інтересів, насправді це рішення було доволі важливим з епідеміологічного погляду. Адже завдяки цьому «відомчому карантину», запровадженому ґродськими й земськими становими судово-адміністративними інституціями шляхти, удалося уникнути прибуття до Луцька з різних куточків повіту, охопленого моровицею, чималого контингенту шляхетських позивачів і відповідачів, а також їхніх слуг. Водночас зазначені протиепідемічні заходи насправді мали половинчастий характер, оскільки впродовж усього часу епідемії (за винятком невеликого періоду) регулярно засідав Луцький ґродський уряд, приймаючи відвідувачів як із термінових, так і з різних рутинних справ. Територію повіту постійно курсували возні, дрібні судові урядники. Епідемічна небезпека не змусила частину шляхтичів відмовитися від збройного насильства. Одним із наслідків подібних конфліктів стали часті поїздки їх учасників із периферії до Луцька, до ґродського уряду. Тим часом населення сільської глибинки, до якого ще не дісталася чума, не надто змінювало звичний триб життя, зокрема брало активну участь в ярмарковій торгівлі.

Ключові слова: Волинь, Луцький повіт, чума, протиепідемічні заходи, ґродські та земські рочки, ґродські й земські урядники, епідеміологічна свідомість і поведінка.

Заразні хвороби впродовж тисячоліть приносили людям страждання і смерть. Особливо страшними були пандемії (від. гр. «пав» – «увесь» та «βῆρος» – «народ»), які в минулому косили людей на різних континентах. Під час однієї з пандемій чуми, що виникла близько середини XIV ст. і дістала назву «чорної смерті», лише в Європі померли, як припускають дослідники, понад 25 млн людей. Не менше жертв моровиці було й в Азії та Африці. Остання з відомих людству пандемій чуми, що розпочалася наприкінці XIX ст., також не стала лагідною – вона забрала життя кільканадцяти мільйонів осіб¹. Свого часу влада у західноєвропейських країнах, налякана нищівними для населення наслідками, удавалися до вельми жорстких заходів, аби стримати поширення чуми. Крім іншого, на це було спрямовано суворі правові акти з промовистими заголовками на кшталт «Шибениця» – для

¹ *Byfield T.* Renaissance: God in Man, A.D. 1300 to 1500: But Amid Its Splendors, Night Falls on Medieval Christianity (Christian History Project). – Edmonton, 2010. – P.33–34; *Frith J.* The History of Plague, Part 1: The Three Great Pandemics // *Journal of Military and Veterans' Health*. – 2012. – Vol.20. – №2(April). – P.12–13, 15; *History of Epidemics and Plagues*. – 2001. – P.6–7 [Електронний ресурс]: <http://fliphtml5.com/zidh/ibir/basic>

порушників медичних законів, або «Вогонь» – за ним належало спалювати заражені об'єкти. Для населення випускали листівки, в яких у доступній формі пояснювали, як урятуватися від зараження. Із-поміж різних екзотичних рекомендацій, що їх давали тогочасні медики, траплялися і слушні з погляду сучасних епідеміологічних уявлень поради, як-от чимшвидше залишити зону зараження й уникати контактів зі хворими².

У минулому чума часто з'являлася на українських землях. Не став винятком щодо цього й початок XVII ст., коли, зокрема, від моровиці страждало населення Волині. Як уже було зазначено, нашу статтю присвячено вивченню (на основі ґродських і земських актів) історії епідемії чуми 1601 р. в Луцькому повіті. Власне, ідеться про такий аспект цієї теми, як адміністративно-правові заходи місцевої ґродської й земської влади, спрямовані на протидію поширенню інфекції. Певну увагу приділимо також розгляду деяких поведінкових реакцій населення, що проявлялися під час чуми. Оскільки дослідники не проявляли до цього питання великого інтересу, то, у цьому випадку, утримаємося від відповідного історіографічного огляду.

Натомість звернемо увагу на таке. Накопичений нашими предками досвід боротьби, або, радше, спроб боротьби з такою тяжкою заразною хворобою, як чума, виявляється, не є чимось абстрактним для наших сучасників, або темою, що цікава лише жменьці заангажованих фахівців. Нині світ, як і кілька століть тому, опинився віч-на-віч із пошестю, проти якої немає ліків. Ідеться про коронавірусну інфекцію, що забирає тисячі людських життів. Медицина поки що не може впоратися з нею – подібно до того, як у середньовічній і ранньомодерній Європі лікарі були безпорадними перед чумою. Упадає в око, що заходи, до яких нині вдаються органи влади в різних країнах для приборкання пандемії, разюче нагадують або прямо копіюють протичумні методи минулого. Приміром, суворий карантин щодо вражених епідемією міст і морських суден. Якщо у XVI ст. в деяких західноєвропейських країнах оселі з хворими на чуму позначали певними графічними знаками, огорожували ці будинки ланцюгами і прикріплювали до них віхті соломи, то щось подібне запровадила нині угорська влада³.

Отже, як можемо переконалися, заразні хвороби є реальною загрозою для населення й у наші дні, а адміністративні методи щодо запобігання епідеміям можуть повторювати досвід минулого. Звісно, це не означає, що дослідження протичумних заходів влади, до яких вона вдавалася на Волині на початку XVII ст., має на меті дати дороговказ сучасним посадовцям, або, тим паче, визначити якісь медико-санітарні інструкції для населення в непевний з епідемічного погляду час. Насправді йдеться не про публіцистичне спрощення проблем, пов'язаних із пошуком на досвіді минулого певних актуальних управлінських рішень, дотичних до епідеміологічної сфери, а про дослідження, яке потребує тривалої, копіткої праці. Завдання цієї студії полягає у здобутті нового історичного знання, пов'язаного з епідемічними циклами чуми початку XVII ст. на Волині, із діями місцевої влади, яка зіткнулася з подібним викликом, а також, певною мірою, із деякими спостереженнями щодо того, як місцеве населення реагувало на моровицю.

² *Boeckh Ch.M.* Images of plague and pestilence: iconography and iconology. – Kirksville, Missouri, 2000. – P.13–15.

³ Див.: [Електронний ресурс]: https://24tv.ua/v_ugorshhini_hvori_ta_z_pidozroyu_na_koronavirus_povinni_kleyiti_na_svoyi_budinki_spetsialni_znaki_n1306267

Початок жовтня 1601 р.: відтермінування сесій станових шляхетських судів

Восени 1601 р. на Волинь прийшла чума. Від 2 вересня пошесть поширювала-ся в різних містах і містечках, приміром у Володимирі, Ковелі, Милянєвичах, а та-кож у низці сіл. 26 вересня з'явилася в Луцьку. Епідемія не лише забирала людські життя, а й негативно вплинула на економіку, одним зі свідчень чого стало різке скорочення на Волині чопового побору (податку на спиртні напої)⁴.

Інформація про те, як представники органів станової шляхетської влади Луцького повіту відреагували на моровицю у краї, збереглася в деяких тогочасних документах. Зокрема 1 жовтня 1601 р. до Луцького замку, в якому того дня засідали ґродські урядники – суддя Остафій Єлович Малинський, бурґрабій і намісник луцького підстарости Адам Ольшамовський, а також писар Войтех Станішевський – при-були їхні колеґи із земського суду: суддя Федір Чаплич Шпановський, підсудок Іван Хрінницький і писар Михайло Гулевич Воютинський. Вони зробили таку заяву:

«Ми, згідно з нашим обов'язком, з'їхавшись сюди, до Луцька, для того, щоби судити і чинити земські святомихайлівські роки, які нинішнього, 1601 р., для провадження [їх] та суду припали на день св. Михайла. Ми готові судити ці роки. Однак нас застерегли як їх милості пани сенатори, так і багато чесних людей про небезпеку морового повітря в тутешньому Луцькому повіті – в декількох місцях і поблизу тутешнього міста Луцька. Більше того, тут, у місті Луцьку, уже вимер і зачинений один зараже-ний повітрієм дім на ринку – балвера Малхера».

Отже земські урядники на своєму засіданні (воно відбулося, судячи з усьо-го, 30 вересня 1601 р., тобто наступного дня по католицькому церковному святі св. Михайла) дійшли думки скасувати судову сесію, відкриття якої збіглося з епі-демією чуми, що поширювалася Луцьким повітом. Як уже зазначено, 1 жовтня ці урядники звернулися до ґродських колеґ, аби зафіксувати власну заяву в луцьких ґродських книгах. Цим вони фактично додатково легітимізувати своє значуще в публічно-правовому й соціально-політичному плані рішення про скасування зем-ських рочків. Ґродські урядники відреагували на звернення земських. Зокрема за присутності шляхтичів, які з'їхалися на судові рочки, вони підтвердили факт за-раження чумою будинку «балвера» (бальвера; від пол. «balwierz» – цирульник, ви-конував також функції лікаря) Малхера та ізоляцію цієї оселі.

Упадає в око, що Луцький ґродський уряд, зі свого боку, оголосив про скасуван-ня найближчої сесії ґродського суду:

«Зважаючи на цю небезпеку від повітря, за згідним зволенням усіх їх ми-лостей панів обивателів Луцького повіту, які зволіли з'їхатися сюди, до Лу-цька, а також чинячи щодо цього згідно з посполитим правом, не проводячи нині через повітріє святомихайлівських років, наказали останні відволати енеральному возному [...] Цей [...] возний, при нас, луцьких ґродських уряд-ників, відволав земські луцькі роки. Так само і ми через небезпеку повітря наказали цьому самому возному відволати (що вже зроблено) луцькі ґродсь-кі роки, які припали на четвер, 4 жовтня нинішнього 1601 року»⁵.

⁴ Заява Л.Древинського про недоїмку щодо збору чопового побору у Волинському воеводстві, 7.XII.1601 // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.793–793 зв.

⁵ Заява луцьких земських і ґродських урядників про скасування судових рочків через епідемію чуми, 1.X.1601 // Там само. – Арк.755 зв. – 756.

Як можна було переконатися, земські урядники Ф. Чаплич Шпановський, І. Хрінницький, М. Гулевич Воютинський, спираючись у тому числі на позицію авторитетних у шляхетському середовищі осіб, котрі формували своєрідну громадську думку, визнали обґрунтованим рішення скасувати сесію земського суду, що мала часову прив'язку до католицького церковного свята св. Михайла. Крім покликань на зафіксовані в повіті факти епідемії, зокрема неподалік від Луцька, земські урядники вважали за потрібне виокремити такий епізод чумної експансії: безпосередньо в місті першими її жертвами стали люди, які мешкали в домівіці балвера Малхера, а також він сам. Як видається, те, що список померлих 1601 р. в Луцьку від моровиці відкрили саме ці жителі, не було випадковістю, адже представник медицини контактував із різними пацієнтами, серед них могли трапитися й заражені. Додатковим фактором ризику для жильців цього будинку стало його розташування на ринку в Луцьку, куди звідусіль з'їжджалися люди. Тож під час епідемії ця активна в економічному плані частина міста виявилася зоною, де вірогідність інфікування була надто високою.

Невідомо, чи заблокувала місцева влада вхід і вихід із будинку балвера Малхера по тому, як було встановлено, що тут з'явилися хворі на чуму – до такої практики нерідко вдавалися за подібних обставин у західноєвропейських містах. Хай там як, цілком очевидно: після того, як в інфікованій оселі Малхера не залишилося жодної живої душі, доступ до неї стороннім заборонили. Цей захід безперечно був виправданим з епідеміологічного погляду. Адже в такий спосіб відбулася локалізація вогнища зарази, яке продовжувало тліти – у спустілому після моровиці домі явно господарювала чумна паличка, тобто небезпечний для здорових людей збудник смертельної інфекції.

Як уже зазначено, О. Єлович Малинський, А. Ольшамовський і В. Станішевський розглянули звернення земських урядників. Вони підтвердили скасування свято-михайлівської сесії Луцького земського суду, а також звеліли возному «відволати» – публічно оголосити про це. Таке рішення вони обґрунтували як покликаннями на норми чинного законодавства, так і на одностайне волевиявлення шляхти, котра прибула на судові рочки. Отже гродські урядники визнали обґрунтованим рішення скасувати сесію земського суду, що мала часову прив'язку до церковного дня св. Михайла. Наголошувалося, що це узгоджується «з посполитим правом». Справді, у Литовському статуті 1566 р. (розд. IV, арт. 27) епідемія чуми тлумачилася як одна із законних підстав скасування земських судових рочків:

«Естли бы, чого Боже ухавай, въ томъ повѣтъ повѣтрее моровое было, а то бы значнѣ показовало, подъ такимъ часомъ также роки не мають быти сужоны, а по томъ часѣ, яко повѣтрее моровое оминеть, маєть врьдъ въ томъ повѣтъ, гдѣ судъ есть, роки выволати, а тые, которымъ бы была потреба, мають се справовати за тыми жѣ позвы своими на другихъ рокохъ, которіе по томъ повѣтреу выволаные близко припадати будутъ».

Окрім того, що епідемія чуми визначалася достатньою причиною для скасування судових рочків, у статуті все ж доволі нечітко описувався механізм практичного застосування цього положення. Мовляв, відповідним чином потрібно діяти лише за умови, якщо моровиця «значно проявиться», тобто набуде в межах повіту значного масштабу. У цій статті передбачалося й те, що по завершенні епідемії місцевому уряду належало публічно оголосити про скликання наступної судової сесії, на яку переносилися справи, що їх не змогли розглянути на попередній, скасованій через чуму.

Важливо наголосити, що суддя, бурґрабій і писар, котрі представляли Луцький ґродський уряд, визнали за потрібне публічно оголосити також про скасування ґродських років, які мали бути скликані 4 жовтня 1601 р., наказавши возному їх «відволати». Проте одним цим рішенням, яке урядники ухвалили 1 жовтня, вони не обмежилися. За кілька днів, а саме 4 жовтня, відбулося засідання Луцького ґродського уряду за участю місцевого підстарости Матія Стемпковського, судді О.Єловича Малинського й писаря В.Станішевського. Вони заявили, що прибули до Луцька для проведення ґродських судових рочків. Водночас констатували, що все шляхетство, яке зібралось на судову сесію, висловилося за її відтермінування через моровицю. Представники ґродського уряду додатково прояснили свою колективну позицію з цього питання:

«Луцькі ґродські рочки... [не випадає провести в раніше визначений час] через морове повітріє, яке явно проявилось на багатьох місцях біля Луцька і чим далі, тим більше поширюється. Більше того, і тут, у самому Луцьку, [воно] помітно проявилось в балвера Малхера – з огляду на нього його дім уже замкнений. Через це [рішенням] панів земських судових, а також за дозволом усіх панів шляхти відволано й відкладено недавні земські роки, що припали на римське свято святого Михайла. Відтак [ми] відклали ці ґродські [роки] та наказали [їх] відволати генеральному возному Волинського воеводства Матису Славогурському – до найближчих луцьких ґродських років, які [згідно зі] своїм порядком припадають через шість тижнів. Цей возний, чинячи з обов'язку свого уряду, довів до загального відома: гучним голосом відволав ці роки й обнародував [це] у замку та перед Луцьким замком, про що вчинив свою реляцію й визнав особисто, ставши перед урядом»⁶.

Тобто луцькі ґродські урядники подбали про те, щоб їхнє рішення відтермінувати судову сесію, яку належало розпочати 4 жовтня 1601 р., виглядало обґрунтованим. Задля цього вони покликалися на прецедент: аналогічне рішення земських урядників. М.Стемпковський, О.Єлович Малинський і В.Станішевський загалом повторили аргументацію своїх земських колеґ щодо потреби скасувати судові рочки – ідеться про констатацію факту моровиці в Луцькому повіті, а також про історію з вимерлим від чуми й зачиненим через це будинком луцького балвера Малхера. Водночас ґродські урядники звернули увагу на вельми швидкий темп поширення епідемії на території повіту («чим далі, тим більше»). Те, що вони перенесли ґродські рочки на шість тижнів, тобто на понад сорок днів, не означало спеціальне встановлення у цих часових межах тогочасного епідемічного карантину. Насправді йшлося про звичну практику скликання сесій ґродського суду через кожні шість тижнів. Щодо порядку проведення земських рочків, то після скасування їх свято-михайлівської сесії 1601 р. наступна мала відбутися після 6 січня 1602 р., тобто по католицькому святі Трьох Королів. Звісно, що у цьому випадку – так само, як і з перенесенням ґродських рочків – ішлося про усталену політико-адміністративну і правову традицію, без її спеціальної прив'язки до суто епідеміологічних резонів.

Отже доходимо думки: через небезпеку епідемії чуми луцькі земські та ґродські урядники фактично узгоджено ухвалили скасувати сесії, відповідно, земського і ґродського судів. На практиці це означало припинення на певний час допливу до Луцька з повіту, в якому вирувала моровиця, чималої кількості людей, як-от

⁶ Заява луцьких ґродських урядників про скасування судових рочків через епідемію чуми, 4.X.1601 // Там само. – Арк.763 зв. – 764 зв.

позивачів і відповідачів – шляхтичів, котрі прибували особисто, у супроводі своїх слуг, свідків, а також осіб, що виконували адвокатські функції. За тодішньої епідемічної ситуації в Луцькому повіті всі ці люди наражали себе на небезпеку захворіти, або ж, як носії інфекції, самі ставали джерелом її поширення. Для Луцького ґродського суду цей своєрідний «відомчий карантин» мав тривати шість тижнів (тобто його сесія повинна була відкритися 15 листопада 1601 р.), а для земського – від початку жовтня 1601 до 6 січня 1602 рр. включно, тобто майже три місяці. Однак чума, схоже, не збиралася зважати на перспективні плани роботи луцьких урядників (докладніше про це йтиметься нижче).

Попри те, що земські урядники вдалися до певних обґрунтувань і правових дій, пов'язаних із відтермінуванням святомихайлівських земських рочків 1601 р., у цьому вони виявилися переконливими не для всіх представників панівного соціального стану. Про це довідуємося, зокрема, із протестації, яку 2 жовтня вніс до луцьких ґродських книг шляхтич Михайло Немира Лебецький від імені київського воеводи князя Костянтина Острозького. Із документа випливає, що через скасування сесії земського суду останній не спромігся залагодити свої боргові справи зі шляхтичем Щасним Харлінським і, відповідно, не зміг вступити у володіння деякими заставними маєтностями. М.Немира Лебецький оцінив збитки, що їх зазнав К.Острозький, у 3 тис. польських злотих через, мовляв, безпідставне скасування урядниками земських рочків («Ихъ мѣсть пань Федор Чапличъ Шпановскийи, пань Иван Хренницкийи и пан Михаилло Гулевичъ Воютинскийи, вриадники земские луцкие, без данья причины слушноє оныхъ роковъ тепер прыпалыхъ судити не хотели, поведаючи, якобы никакоєс небезпеченство от поветрия»). Представник К.Острозького заявив, що князь у судовому порядку відшкодуватиме свої втрати з маєтків винуватців – земських урядників, які буцімто неправомірно скасували сесію земського суду⁷.

Із засудженням рішення земських урядників про відтермінування святомихайлівських рочків Луцького земського суду виступив також шляхтич Ян Бавор Пилитовський. 27 грудня 1601 р. через шляхтича Яна Хмелевського, слугу шляхтича Яна Цимінського, він передав луцьким ґродським урядникам заяву на земських судових урядників – суддю Федора Чаплича Шпановського, підсудка Івана Хрінницького, а також писаря Михайла Гулевича Воютинського, звинувативши їх фактично у зриві вже згаданої судової сесії Луцького земського суду 1601 р., недотриманні процедури (передбаченої Литовським статутом) скликання трикоролівської сесії цього суду 1602 р., що завдало особисто йому чималої шкоди, адже він не зміг вчасно владнати судові суперечки з кількома шляхтичами⁸.

Отже не обійшлося без категорично незгодних зі скасуванням судових рочків через вибух чуми. Ці особи вболівали за свої економічні інтереси й вочевидь особливо не переймалися епідемічною безпекою місцевого населення. Оскільки невдоволені скасуванням сесій станового суду погрожували домагатися відшкодування своїх збитків за рахунок тих, хто ухвалював подібні рішення, то, як видається, місцеві урядники (як земські, так і ґродські) прагнули якомога ретельніше обґрунтувати своє рішення про перенесення років, що, як можемо переконатися, не завжди їм удавалося.

⁷ Протестація від імені К.Острозького щодо скасування луцьких земських судових рочків, 2.X.1601 // Там само. – Арк.760–760 зв.

⁸ Заява Я.Бавора Пилитивського про протиправні дії луцьких земських урядників, 28.XII.1601 // Там само. – Арк.814 зв. – 815 зв.

Епідемічні ризики в Луцькому повіті після скасування у жовтні 1601 р. судових рочків

Навряд чи можемо поставити під сумнів, що скасування через епідемію судових рочків, до чого вдалися земські та ґродські урядники, тією чи іншою мірою посприяло стримуванню моровиці в Луцькому повіті. Утім не варто й перебільшувати значення цього владного рішення. По-перше, воно з'явилося по тому, як чума впродовж майже місяця косила тут людей. Тобто відмова від судових рочків (до слова, попередня сесія Луцького ґродського суду розпочалася 23 серпня)⁹ не була гарантованим засобом негайної зміни ситуації з пошестю на краще, а лише спробою аби її не погіршити. По-друге, ухвалене в розпал епідемії рішення позбавити Луцьк напливу специфічного контингенту приїжджих – позивачів і відповідачів (якщо йдеться про клієнтів ґродських судів, то, як мінімум, на півтора; якщо ж про тих, кому належало прибути до земського суду – максимум на термін близько трьох місяців) аж ніяк остаточно не вирішувало проблему контролю над заразною хворобою. Річ у тому, що протичумним адміністративним заходам, до яких удалися ґродські урядники, бракувало системності. Те, що у виставлених ними 1601 р. адміністративних перепонах для чуми були великі проріхи, підтверджує, зокрема, той факт, що Луцький ґродський уряд, попри небезпечну епідемію в повіті, продовжував свою роботу у звичному безперервному режимі та, відповідно, приймав численних відвідувачів. Тож інфекція й надалі могла потрапляти до Луцька, а звідти вихлюпуватися назовні.

Те, що режим роботи ґродського уряду не змінився на початку жовтня 1601 р. – по тому, як шляхтичам повіту повідомили про скасування земських судових, а також ґродських рочків, підтверджують джерела. Приміром, 1 жовтня до Луцького ґродського уряду звернувся шляхтич Станіслав Одинець Соколовський. Він на поліг записати до актових книг, що особисто прибув до замку, аби надати правової сили договору зі шляхтичем Якубом Здитовецьким щодо застави своєї частини села Стадники Луцького повіту (нині в Острозькому р-ні Рівненської обл.), однак його контрагент не з'явився. Причому С.Одинець уважав за потрібне зазначити, що цього дня оголосили про відтермінування земських рочків через настання «повітря» («для повітря, котореє се всчинаєт»)¹⁰.

Загалом джерела дають достатньо підстав для думки, що поширення в Луцькому повіті епідемії, а також реакція на це лихо земських і ґродських урядників не спричинили припинення в місті ділової активності, яка потребувала правового підкріплення. Тож ґродським урядникам не доводилося сидіти без діла. Зокрема 2 жовтня 1601 р. в Луцькому замку перед бурґрабієм постав возний енерал Валентій Тучаницький. Він доповів про виконане ним ще 23 липня «доепідемічне» службове відрядження до міста Старого Чорторійська Луцького повіту (нині село Маневицького р-ну Волинської обл.). Там В.Тучаницький увів шляхтича Яна Семикрасу, слугу князя Ю.Чорторійського, у володіння кількома волоками землі, а також трьома підданими зі Старого Чорторійська¹¹. Неважко переконатися, що возний прозвітував про цю справу вже по тому, як Луцьким повітом почала поширюватися епідемія чуми.

⁹ Див., напр.: Запис до луцьких ґродських книг С.Левеевича про продаж земельної ділянки в Луцьку Г.Уездецькому, 28.VIII.1601 // Там само. – Спр.63. – Арк.450–452.

¹⁰ Заява С.Одинця щодо неяви до Луцького ґродського уряду Я.Здитовецького, 1.X.1601 // Там само. – Спр.62. – Арк.756–756 зв.

¹¹ Визнання возного про введення Я.Семикраси у володіння землею та підданими у Старому Чорторійську, 2.X.1601 // Там само. – Арк.759 зв. – 760.

Датовані жовтнем – першою половиною листопада 1601 р. свідчення джерел, які проливають світло на те, що відбувалося в адміністративно-судовій сфері, призначені для повітової шляхетської влади Луцького повіту, не лише підтверджують факт регулярних засідань гродського уряду в особливий судово-правовий період, що настав після того, як офіційно було скасовано земські та гродські рочки. Інформація цих джерел дає також можливість скласти предметне уявлення про те, якою мірою моровиця позначилася на способі життя повітового шляхетства, під чий потреби був налаштований спосіб життя їхніх підданих.

Узагалі для шляхтичів епідемія чуми не стала достатньою причиною, аби цілком згорнути свою активність, націлену на забезпечення власних економічних інтересів, особливо, якщо для них виникала якась загроза. Зокрема в такому ключі діяв Костянтин Хребтович Богуринський, який 5 жовтня 1601 р., ігноруючи небезпеку зараження, прибув до повітового центру. Від себе особисто, а також від імені решти власників села Богурин Луцького повіту (нині с. Бугрин Гошчанського р-ну Рівненської обл.) – матері Полонії Сасинівни Калечницького (Іванової Хребтовичової Богуринської), старшого брата Івана Хребтовича Богуринського, а також Стефанової Козинської та Андрія Рогуцького – він подав до гродського уряду протестацію проти князів Костянтина, Януша й Олександра Острозьких, власників Рівного та Рівненської волості, із чийого відома піддані останніх почали прибирати до своїх рук богуринські землі та угіддя¹².

Шляхтичі, які звикли домагатися свого грубою силою, також не бажали чекати, коли в Луцькому повіті вщухне чума. Причому вони, а також особи, які постраждали від їхньої агресивності, охоче вдавалися до доступних їм у цей непевний з епідемічного погляду час правових важелів задля здобуття переваги над опонентами. Переконатися у цьому можемо на прикладі кривавого конфлікту, що на початку жовтня 1601 р. спалахнув між Іваном Ісайковським та Якубом Сулимовським – обидва вони на певних умовах мали в держанні частини села Яловичі Луцького повіту (нині Млинівського р-ну Рівненської обл.) разом із тамтешніми селянами. Про подробиці цієї історії дізнаємося, зокрема, із протестації, з якою 6 жовтня з'явився до Луцького гродського уряду зять Я.Сулимовського шляхтич Юрій Вербицький. Він розпочав свою «жалісну» розповідь, адресовану бурґрабієві Адамові Ольшамовському (той представляв гродську владу), із нарікань на нехтування І.Ісайковським як християнських, так і шляхетських цінностей, що, на думку постраждалої сторони, спричинило невмотивований, підступно спланований і реалізований напад цього шляхтича на свого сусіда:

«Той пан Ісайковський не мав підстав для будь-яких претензій до пана Сулимовського. Однак, забувши про страх Господній, любов до ближнього, не вдовольняючися посполитим правом, яким звикувати кожен добрий чоловік, удався до непристойних і невідповідних дій. Адже 5 жовтня нинішнього 1601 року він дізнався, що пан Сулимовський, як спокійна людина, увечері того ж таки дня мав їхати на поле, щоб оглянути збіжжя. Узявши це до уваги, пан Ісайковський розставив по різних місцях своїх підданих: одних у своєму млині, других заховав на городах, а декого – біля дзвіниці. Наказав їм: “Як пан Сулимовський поїде на поле, то не зможе оминати цю греблю, там зустрінеться зі мною – щоб усі ви, лише вдарять у дзвін, кинулися, як на битву!”

¹² Протестація власників Богурина проти Костянтина, Януша та Олександра Острозьких, 5.X.1601 // Там само. – Арк.765–766.

Вишикувавши своїх хлопів по тих місцях, наказав скинути гребельний місток. Пан Сулимовський, як чоловік спокійний, бережений посполитим правом, поїхав на поле беззбройний, верхи на коні. Підїхав до греблі й побачив скинутий місток. Зліз із коня, щоб поправити той місток. Тоді пан Ісайковський зі своїми слугами та помічниками, спеціально приготувавшись до цього, вихопився і крикнув: “Бийте, убийте пана Сулимовського!”. По цьому вдарили у дзвін на гвалт – так, як наказав пан Ісайковський. Із тих потаємних місць вирвалися хлопи зі зброєю, із киями та залізниччям. Несподівано вдарили на пана Сулимовського, збили з ніг і побили. Побитого й лежачого у крові, його жорстоко рубав на землі сам пан Ісайковський. Тим часом слуги пана Сулимовського, які були у себе вдома, почули крики та гуки. Вони прибігли на порятунок свого пана, однак пан Ісайковський їх побив, потовк і жорстоко порубав. Одного з них, Станіслава Шенявського, побитого і закривавленого, він сам рубав на землі й жорстоко, тиранськи замордував. А другого – Бартоша Ястрембського, також прибитого киями до землі, люто рубав своєю рукою без будь-якого милосердя. Залишив тих побитих і лежачих у крові, бо подумав, що всі вони мертві. Після цього його хлопи пограбували і здерли все, що кожен із тих мав. По цьому настільки ганебному й мерзотному мордуванню, грабежу та обдертю приїхала вночі з возами жалісна дружина, уроджена пані Ганна Звяртовська Сулимовська, і забрала тіла до свого додому».

Ю.Вербицький не обмежився озвученням у Луцькому гродському уряді сутності цього інциденту, а й заявив, що постраждала в ньому сторона внесе додаткові протестації. А ще попросив надати йому возних для засвідчення наслідків злочину, а також для опитування свідків на місці події. Луцький гродський уряд, попри складну епідемічну ситуацію в повіті («под тотъ час теперешнии подоизраного поветриана»), призначив йому возних – Станіслава Янковського і Станіслава Сосницького, яким мали асистувати шляхтичі-свідки Валенти Лешневський і Стефан Пясецький. Возні швидко впоралися з дорученням та оперативно прозвітували про це перед гродським урядом¹³.

Як переконаємося, з'ясування стосунків між шляхтичами-сусідами, кожен з яких мав підданих у с. Яловичі, переросло в гострий конфлікт із пораненими, убивством і грабежами. Сторона, яка вважала себе постраждалою, докладно описала обставини нападу на Я.Сулимовського, що його здійснив І.Ісайковський за всіма правилами військового мистецтва – із розвідкою планів противника, вибором найзручнішого місця для атаки, прихованим розміщенням своїх сил на різних напрямках, попередньою домовленістю про бойові сигнали, а також застосуванням фактору раптовості. Для здійснення цього задуму було залучено чимало селян І.Ісайковського, а у процесі розвитку інциденту чисельність учасників останнього зростає за рахунок долучення до нього певної кількості підданих Я.Сулимовського. Навіть якщо на момент кривавого зіткнення, що відбулося в межах Яловицької маєтності, у цьому селі ще не виявили хворих на чуму, однак для місцевих мешканців вочевидь не було секретом, що епідемія цієї заразно смертельної хвороби вирує в Луцькому повіті. Це означає, що той, хто став ініціатором події на Яловицькій греблі, жив у своєму вузькому світі, обмеженому селом, не переймаючись тим, що відбувається назовні. Для нападника гостроактуальними були його поточні інтереси, а не загроза моровиці.

¹³ Протестація проти І.Ісайковського, внесена до луцьких гродських книг від імені Я.Сулимовського, 6.X.1601 // Там само. – Арк.768 зв. – 771.

Утім локалізувати конфлікт межами одного села виявилось неможливим. Для постраждалої сторони виникла потреба поїхати до Луцька, аби спробувати домогтися справедливості правовими методами. По цьому від повітового центру до Яловичого рушили двоє возних із двома своїми помічниками для з'ясування обставин інциденту. Причому в Луцькому гродському уряді звернули увагу на труднощі й небезпеки, пов'язані з відрядженням возних із повітового центру на периферію, оскільки у краї панувала епідемія. Як переконаємося, через уже згаданий конфлікт дедалі більше людей із різних місцевостей мандрували територією повіту, що став чумною зоною.

До слова, через декого з тих, хто постраждав в Яловичому, виникли небажані з епідеміологічного погляду скупчення людей в Луцьку. Про це дізнаємося зі звіту возних Станіслава Янковського і Станіслава Сосницького перед гродським урядом, який вони зробили 12 жовтня 1601 р. Крім іншого, ці возні надали інформацію, згідно з якою вони виконали певні службові обов'язки під час похорону вбитого в Яловичах Станіслава Шенявського, слуги шляхтича Якуба Сулимовського:

«Нас послали на прохання нащадків небіжчика Шенявського на похорон, або, радше, для обволання. Були при похороні тіла небіжчика Шенявського, що відбувся 12 жовтня 1601 р. в Луцьку у ченців, були в костелі. Обволали: «Це тіло замордував пан Ісайковський!». По цьому тричі, згідно з правом, обволали згаданого Ісайковського та його помічників у господі, у замку, на ринку та над труною»¹⁴.

Отже відгомін трагічних подій, які 5 жовтня 1601 р. сталися в Яловичах, дотривав до Луцька не лише в тому сенсі, що постраждала сторона звернулася до гродської влади з опротестуванням дій кривдника – у цьому місті відбувся також похорон загиблого в Яловичах шляхтича С.Шенявського. Причому з наведеного вище опису стає зрозуміло, що у жовтні в Луцьку не було якихось протиєпідемічних обмежень, пов'язаних із поховальними обрядами і процесіями. Адже вочевидь численні учасники похорону, а з ними й возні С.Янковський та С.Сосницький, по чергово побували в костелі, у господі, тобто винайнятому приміщенні, де свого часу зупинявся С.Шенявський, а ще – у замку, на ринку, на цвинтарі. У кожному з цих місць, серед яких були, отже, і такі важливі міські об'єкти, як костел, замок і ринок, в яких постійно юрмилося багато людей, возні виконували «обволання», тобто публічно оголошували імена вбивці – І.Ісайковського та його спільників.

Потрібно зазначити, що правова реакція осіб, утягнутих у конфлікт в Яловичах, не була, сказати б, дорогою з одностороннім рухом, де лише представники сторони Я.Сулимовського розповідали про вади та моральні виразки свого опонента, маючи на увазі покарати його згідно з чинними правовими нормами. Річ у тому, що І.Ісайковський також удався до дій, які, крім іншого, ще більше активізували своєрідний комунікаційний канал між Яловичами й Луцьком. Уже наступного дня по тому, як на Яловицькій греблі відбулося криваве зіткнення, І.Ісайковський послав до Луцького гродського уряду свою людину зі скаргою на сусіда, Я.Сулимовського, котрий, за його словами, учинив проти нього злочин¹⁵. Подавач судової скарги, І.Ісайковський, підкріпив свою правову позицію щодо наслідків кривавого інциденту свідченням урядових осіб, возних¹⁶.

¹⁴ Зізнання возних про обволання вбивць під час похорону С.Шенявського, 12.X.1601 // Там само. – Арк.776–776 зв.

¹⁵ Скарга І.Ісайковського на Я.Сулимовського, 24.XII.1601 // Там само. – Арк.807–808.

¹⁶ Реляція возного щодо поранення І.Ісайковського, 24.XII.1601 // Там само. – Арк.809–810.

Утім перед нами не стоїть завдання дати відповідь на запитання, чиї аргументи переконливіші: Я.Сулимовського чи І.Сайковського, і хто з цих двох шляхтичів-сусідів був нападником, а хто – жертвою нападу. Важливе те, що згадані вище документи проливають світло на життя представників шляхетського стану волинської глибинки під час епідемії чуми. У цій історії безспірний факт полягає в тому, що на території Луцького повіту, яку дедалі більше охоплювала епідемія чуми, у сільській місцевості не припинялося збройне з'ясування стосунків між представниками панівного соціального стану. Наслідком стало не лише втягнення в орбіту гострого протистояння частини місцевого населення, поранення та загибель деяких активних учасників колотнечі, а й супутній цій події шлейф правової активності, яка спричинила жваве курсування зацікавлених осіб і представників ґродської влади між Яловичами й Луцьком. Звісно, такі інтенсивні контакти аж ніяк не сприяли епідемічній безпеці населення. Упадає в око, що напередодні конфлікту шляхтичі, які володіли селом, а також їхні піддані займалися своїми звичними господарськими справами та, схоже, не надто переймалися загрозою моровиці. За великим рахунком, підтвердженням такої безтурботності – принаймні з боку шляхетських власників – може бути факт виникнення збройного протистояння між І.Сайковським і Я.Сулимовським. Адже той, хто вчинив напад, мислив категоріями своїх дуже конкретних, приземлених, прагматичних інтересів, явно абстрагуючись від будь-яких епідемічних загроз.

Примітно, що учасниками різних силових розбірок могли бути не лише чужі між собою люди, а й родичі, агресивна натура яких не вгамовувалася хоч і під час епідемії чуми. Зокрема з фізичним насильством родичів довелося зіткнутися дрібному шляхтичеві Йосипові Михновичу Гуляницькому. 30 жовтня 1601 р. він повернувся з військової служби з Підляшшя додому, до села Гуляльники Луцького повіту. Однак уже незабаром його брат Тиміш Михнович Гуляльницький улаштував новоприбулому вельми жорсткий прийом. Про це дізнаємося зі скарги Й.Гуляльницького на свого недобррозичливець, з якою 29 листопада 1601 р. він звернувся до Луцького ґродського уряду:

«Того самого вище названого дня, надвечір, мій брат Тиміш Михнович, маючи злий умисел, разом зі своїми синами Якимом та Іваном жорстоко й немилосердно побили мене киями та поранили. Якщо б мене не врятували добрі люди, то забили б до смерті. Адже погрозували моему здоров'ю, мовлячи: “Таки, – сказали, – уб'ємо тебе й утопимо. Тож не будеш ти довго ходити по світу!”. Через це прошу, щоб мою заяву записали до луцьких ґродських книг. А що не відразу подав цю мою протестацію уряду вашої милості, на те є така причина: був поголос про повітріє, яке, із Божого напущення, ніби було цієї осені в Луцьку й через небезпеку на той час тут, у Луцьку, не було ґродського уряду»¹⁷.

Достеменно невідомо, з якої саме причини Й.Гуляльницький упродовж місяця після нападу на нього в Гуляльниках і погроз йому вбивством не реагував на це у правовому плані. Хай там як, у нього, судячи з усього, не було підстав обманювати представників луцької ґродської влади щодо того, чому не поквапився з подачею протестації. Звідси напрошується думка: цей шляхтич, вочевидь як і решта мешканців Гуляльників, був неабияк збентежений чутками про небезпечну ситуацію в Луцьку з моровицею, яка, подекуди, спричинила припинення роботи ґродського уряду. Тож Й.Гуляльницький, вибираючи між тим, залишатися йому в Гуляльниках, де з ним могли жорстоко поквитатися непривітні родичі, чи їхати до

¹⁷ Протестація Й.Гуляльницького проти Т.Гуляльницького, 29.XI.1601 // Там само. – Арк.787 зв. – 788.

Луцька, сподіваючись лише на фортуна, обрав безпечніший, на його думку, варіант – сидіти вдома в очікуванні припинення або послаблення епідемії. Отже шляхтичі, котрі мешкали у сільській місцевості (куди, як у Гуляльниках, схоже, на той час ще не дісталася інфекція), хоча й знали про епідемію чуми на території повіту, однак уважали за можливе та потрібне поводитися у своєму селі так, як вони звикли це робити. Тож охоче з'ясовували стосунки між людьми свого кола (вочевидь не лише з ними) за допомогою насильства. Водночас чутки про моровицю в повітовому центрі лякали таких представників шляхетського стану, як Й.Гуляльницький. Це стримувало їх від того, щоб залишити порівняно безпечну зону свого села та негайно відбути до Луцька для вирішення нагальних проблем. До того ж вони не мали впевненості, чи працює ґродський суд з огляду на чуму.

Середина листопада 1601 р.: ще одне перенесення ґродських рочків

Після першого відтермінування наприкінці вересня – на початку жовтня 1601 р. земських і ґродських судових рочків час спливав швидко. Настало 15 листопада. Саме на цю дату луцькі ґродські урядники призначили відкриття сесії суду, адже попередню, що мала розпочатися шість тижнів тому, 4 жовтня, завадила провести епідемія чуми. Однак і у середині листопада епідемічна обстановка в Луцьку, як і в повіті загалом, залишалася кепською. Тож місцевим ґродським урядникам не залишалося нічого іншого, як знову перенести рочки на шість тижнів. Здавалося б, що в адміністративно-судовій сфері Луцького повіту нічого не змінилося порівняно зі встановленим напередодні особливим «чумним» режимом. Тим часом моровиця вочевидь сильніше, ніж раніше, вплинула на спроможність ґродської влади безперебійно функціонувати у вогнищі епідемії.

Про подібні моменти публічно-правового життя в охопленому моровицею повіті дізнаємося зі свідчення, яке наприкінці 1601 р. дав луцькому підстарості Матвієві Стемковському й судді Остафієві Єловичу Малинському возний енерал Валентій Тучаницький. Із цього документа випливає, що 8 вересня возний побував у службових справах на території Луцького повіту, а саме – у Ведмежому, де ввіткнув у ворота тамтешнього двору, який належав шляхтичеві Олександрові Загоровському, двадцять сім судових позовів. До нього в Луцькому ґродському суді позивався писар цієї установи Войтех Станішевський. Один із позовів стосувався захоплення О.Загоровським ґрунту в належному луцькому ґродському писареві Воленському (Волицькому?) маєтку, а решту позовів присвячено відшкодуванню тамтешнім селянам збитків, завданих нападниками. Розгляд справи мав відбутися на сесії Луцького ґродського суду, початок якої планувався на 15 листопада. Однак усьому завадила епідемія чуми («поменёные рочки для повітра не дошли»).

Скасування судових рочків не надто позначилося принаймні на повсякденній рутинній роботі возного В.Тучаницького. Адже моровиця моровицею, а йому потрібно було розвозити судові позови шляхтичам із викликом їх на найближчу за часом чергову сесію ґродського суду. Приміром, 20 листопада 1601 р., тобто лише через кілька днів по скасуванні судових рочків, він подався за добре знайомою йому адресою – до Ведмежого, аби вручити позови О.Загоровському. Примітно, що цього дня возний, так само, як і 8 вересня, знову ввіткнув у ворота подвір'я двадцять сім уже згаданих позовів із викликом до Луцького ґродського суду на оновлену дату судового засідання (на практиці ця судова сесія розпочалася 27 грудня, тобто за шість тижнів після останнього скасування 15 листопада). Крім ґродських В.Тучаницький залишив адресовані господареві Ведмежого ще два десятки

земських позовів. Виклик О.Загоровського до земського суду як відповідача також ініціював луцький гродський писар В.Станішевський. В одному з позовів йшлося про знищення за наказом О.Загоровського межових знаків на його волеському ґрунті, а в дев'ятнадцяти – про відшкодування збитків і про штрафи за поранення волеських підданих. Розгляд судової справи, про яку йдеться, запланували на сесію земського суду на початок 1602 р., що мала часову прив'язку до католицького свята Трьох Королів¹⁸ (із того факту, що досвідчений гродський писар, якого у судовій сфері важко було обдурити, закидав свого опонента десятками позовів, причому в різних інстанціях, можемо припустити: О.Загоровський за вчинений ним шляхетський наїзд отримав щонайменше чималий клопіт судової тяганини).

Загалом доволі очевидно, що луцькі гродські урядники фактично взяли ся протидіяти епідемії чуми у своєму повіті адміністративними напівзаходами. Поспостерігавши десь із місяць, як моровиця охоплює Волинь, у тому числі територію Луцького повіту, вони все ж наважилися скасувати на початку жовтня 1601 р. гродські рочки. Їх відтермінували на шість тижнів, однак, як з'ясувалося, урядники схилили у своїх розрахунках, адже по тому, як оголошений ними термін відкриття рочків – 15 листопада – настав, епідемія не відступила. Тож мислячи звичними для гродської влади Луцька адміністративно-організаційними часовими віхами, а також діючи методом проб і помилок, тамтешні урядники знову відсунули судову сесію на шість тижнів, тобто призначили її на 27 грудня. Натомість їхні земські колеги постали більш точними в розрахунках щодо перенесення судової сесії на час, коли вже не буде моровиці. Утім це пояснювалося не винятковою епідемічною прозорливістю земських служителів Феміди, а тим, що часові проміжки між сесіями земського суду були помітно тривалішими порівняно із гродськими.

Звісно, одного скасування судових сесій було замало, щоб упоратися з чумою. Однак навіть у межах цього «відомчого карантину» його ефективність в епідемічному плані вочевидь виявилася меншою, аніж могла бути. Як пам'ятаємо, під час першого відтермінування луцьких гродських рочків на початку жовтня 1601 р. місцевий гродський уряд у звичному для себе режимі продовжив ризиковану в перебігу пошесті діяльність, адже попри небезпеку до його канцелярії прибували відвідувачі, а урядники ухвалювали різні рішення.

Луцькі гродські урядники через чуму знову скасували заплановані на 15 листопада 1601 р. судові засідання. Уже йшлося про те, що возний енерал В.Тучаницький 20 листопада рушив у службове відрядження Луцьким повітом. Звісно, він ризикував підхопити інфекцію та, напевно, це усвідомлював. Якщо при виконанні службових обов'язків возний наражав себе на небезпеку, то чи остерігався він епідемії в тих чи інших ситуаціях повсякденного життя? Чи після того, як 15 листопада луцькі гродські урядники визнали, що епідемія в повіті триває, вони й надалі регулярно відвідували гродську канцелярію?

Відповідь на ці запитання можемо дістати, зокрема, з протестації В.Тучаницького проти Аркша Свинюського, його сина Мошка, а також Бера – євреїв із містечка Романів Луцького повіту. 8 грудня 1601 р. з цим документом ознайомився луцький бурґрабій Адам Ольшамовський, після чого його вписали до гродських книг. Отже за словами В.Тучаницького А.Свинюський зі спільниками:

«20 листопада теперешнього, 1601 р., вони спочатку заступили добровільну дорогу на мосту через річку Стир моїй двірській челяді і слугам, коли ті йшли з романівського торгу – Андрію Поповичу, Мартину Павловичу, шляхтичу

¹⁸ Свідчення возного про вручення судових позовів О.Загоровському, 31.XII.1601 // Там само. – Арк.827 зв. – 828.

Матису Головачевичу і служебній невісті (жінці – П.С.) Ганні. Без будь-якої причини, лише зі свого злого умислу, вони їх побили й поранили, залишили лежати на місці. [Подорожні] їх привезли до мого дому на возі. [Нападники] пограбували в них чимало речей, зокрема в Мартина Павловича – [взяли] копу грошей литовських із хусткою, яку куплено за 3 гроші; шапку, підшиту хутром лисиці за 1,5 золотого; сокиру за 9 грошей; сермягу за 0,5 копи грошей; ніж із поясом за 3 гроші. В Андрія Поповича – мішок, у ньому було 0,5 копи грошей; зірвали шапку за 0,5 копи та за 2 гроші; корд (короткий меч – П.С.) за 2 злотих; шкірку за 7 грошей; ніж за 2 гроші. У Матиса Головачовича – 70 грошей; хустку за 4 гроші; шапку, підшиту лисячим хутром за 3 злотих; шаблю за 1 копу грошей. У невісти Ганни пошарпали підвіку (жіночий головний убір – П.С.) за 6 грошей, товстку (хустка з грубого полотна – П.С.) за 0,5 копи; [заволоділи] мощною із 40 литовськими грошами. Щодо цього [я] не полишив би відразу вчинити проти них [нападників] протестацію. Однак, оскільки уряд вашої милості не працював через повітріє, не зміг цього зробити».

Описавши інцидент, що трапився 20 листопада 1601 р. з його підданими на мосту через Стир, возний В.Тучаницький перейшов до розповіді про нові кримінальні витівки своїх недоброзичливців – євреїв із Романова. Причому цього разу їхня агресія, у тому числі у формі фізичного насильства, виявилася спрямованою персонально проти нього самого:

«По цьому, 5 грудня, це свавільство ще більше осміліло, оскільки не дістало жодного покарання за свій попередній учинок. Довідався, що я прийняв на романівський ярмарок для купівлі для своєї потреби кількох десятків мац (міра об'єму сипких тіл, від 80 до 100 л – П.С.) жита. Був там весь день. Купивши на тому ярмарку жита, як чоловік спокійний, не очікуючи нічого злого ані від них, ані від будь-кого іншого, [я], упевнений у надійності громадського порядку й посполитого права, поїхав на санях з одним лише хлопцем добровільною дорогою через романівський міст до свого дому, до Разник. У цей час ті вище названі євреї, підготувавшись разом із бахурами, зі своєю челяддю та з багатьма іншими своїми помічниками, імена і прізвиська яких вони ліпше знають, забувши про страх Господній [...] знайшли для свого злого вчинку зручне місце: засіли в порожньому млині, який на річці Стир при мосту. Коли я вночі – могло бути кілька годин у ніч – їхав через міст до того млина, [вони] спочатку вчинили окрик, а потім [...] мене жорстко й немилосердно побили та поранили».

Згодом челядники В.Тучаницького довідалися про злу пригоду, яка з ним трапилася. Цю новину до Разник приніс хлопець – супутник постраждалого, котрому вдалося врятуватися. Піддані відшукали свого пораненого пана на місці інциденту й відвезли його на санях додому. Хоча возний залишився живий, однак побоювався, що побиття може стати для нього фатальним. У своїй протестації він нарікав також на пограбування. Зокрема нападники забрали в нього такі предмети верхнього одягу, як делію за 10 злотих, опанчу за 5 злотих, а ще шапку за 1 копу грошей литовських і турецьку шаблю за 10 злотих. Луцькій бурграбій, ознайомившись із протестацією В.Тучаницького, не лише пішов назустріч скаржникові, наказавши записати його письмове звернення до гродських книг, а й задовольнив його прохання щодо надання йому возного для засвідчення факту розбійного нападу, у тому числі для фіксації характеру поранень постраждалого¹⁹.

¹⁹ Протестація В.Тучаницького проти Аркша і Мошка Свинюських, а також Бера, 8.XII.1601 // Там само. – Арк.796–797 зв.

Із наведеної вище джерельної інформації простежуються не лише певні повсякденні реалії життя людей у волинській провінції після листопадового 1601 р. відтермінування ґродських судових рочків через епідемію чуми, а й те, як це відтермінування вплинуло на адміністративно-правові інституції Луцького повіту. Отже сталося так, що 20 листопада, тобто того самого дня, як возний В.Тучаницький у межах виконання своїх службових обов'язків доставляв конкретним адресатам судові позови, декілька його підданих із села Разник (Расники, Рясники), розташованого, судячи з усього, неподалік від містечка Романів, яке лежало східніше Луцька, подалися на романівський торг. Піше повернення разницьких підданих В.Тучаницького з торгу виявилось для них драматичним – їх побили, поранили й пограбували декілька євреїв, котрі мешкали в Романові. Возний В.Тучаницький був налаштований притягнути нападників до судової відповідальності. Першим кроком на шляху до цього мало стати внесення протесту (протестації) до ґродських книг. Однак він не зміг це зробити, оскільки Луцький ґродський уряд не працював через епідемію чуми – подібно до того, як це було під час першого перенесення судової сесії на початку жовтня 1601 р.

Тим часом 5 грудня 1601 р. возний В.Тучаницький поїхав як приватна особа на ярмарок до Романова придбати жита. Цей дрібний шляхтич мав помічника – хлопця-челядника. Вочевидь він особисто, як звичайні селяни або міщани, купував збіжжя. Напевно не надто вирізнявся серед простого ярмаркового люду і своїм одягом. Принаймні ціна шапки цього возного була близькою до цін головних уборів його підданих: якщо у В.Тучаницького вона коштувала 1 копу литовських грошей, тобто 2,5 польського злотого, то, приміром, М.Павлович мав шапку за 1,5, а М.Головачович – за 3 злотих.

Хай там як, а В.Тучаницький, котрий добре знав про чуму в Луцькому повіті, вочевидь не дуже зважав на цю загрозу, вирушаючи на велелюдний торг у Романові. Возний настільки захопився купівлею, що довелося повертатися додому поночі. Звісно, і людей, які ярмаркували в Романові, також не злякала смертельна епідемія. Як і групу вже згаданих романівських євреїв. Останні засіли у занедбаному млині аж ніяк не задля того, щоб там сховатися від моровиці – вони чекали на В.Тучаницького, аби напасти на нього.

Возний, жертва розбійного нападу, уже 8 грудня 1601 р., через два дні після інциденту, подав відповідну протестацію до Луцького ґродського уряду. Крім фактів, пов'язаних із конкретикою злочину, В.Тучаницький, який, з одного боку, вочевидь поділяв настанови шляхетської системи цінностей щодо шанування правових норм, а з іншого – під час виконання обов'язків возного часто стикався з фактами нехтування правом, убачав спонукальну причину розбійництва Аркші Свинюського та його поплічників, романівських євреїв, у тому, що вони не відповіли за свій попередній злочин. А безкарності посприяло, як впливає з протестації, тимчасове припинення діяльності ґродського уряду через чумну пошесть. Та обставина, що В.Тучаницький, котрий після нападу 20 листопада романівських євреїв на його підданих зі вже зазначеної причини не зміг подати протестацію проти них, однак після їхньої насильницької акції 5 грудня вже проти нього самого таки спромігся це зробити 8 грудня, доводить, що Луцький ґродський уряд поновив свою діяльність – як видається, через загальне поліпшення епідемічної ситуації.

Звісно, що порівняно нетривалий за часом збір у роботі шляхетської станової інституції був не випадковим. Однак справжня його причина доволі очевидна – епідемія чуми. Можливо, певну паузу у функціонуванні Луцького ґродського уряду (факт якої в останній декаді листопада 1601 р. підтвердив, отже, возний В.Тучаницький) спричинили якісь персональні проблеми луцьких ґродських урядників, як-от їх могла зачепити моровиця? Аби спробувати відповісти на це запитання, звернемося до

документальних матеріалів. Своєрідним індикатором стабільної роботи Луцького гродського уряду восени 1601 р. може бути головування в ньому бурграбія Адама Ольшамовського. Адже саме він доволі довго беззмінно представляв гродську владу в Луцькому повіті. Утім згодом він почав відходити від педантичного щоденного виконання своїх обов'язків. Приміром, якщо 9 жовтня А.Ольшамовський урядував у Луцькому замку²⁰, то наступне засідання зміг провести через два дні, 12 жовтня²¹. Наприкінці листопада визначилася стала тенденція, яка полягала в тому, що гродські урядники доволі часто змінювали один одного в ролі заступників луцького підстарости. Так, 28 листопада гродську владу в Луцьку представляв Мартин Прерацький²², а наступного дня віжки управління гродським урядом знову повернув собі А.Ольшамовський²³. Натомість 30 листопада вони опинилися в руках луцького гродського писаря Войтеха Станішевського – «за відсутності на цей час уродженого пана Матія Стемпковського, луцького підстарости»²⁴. До слова, у ці дні вже згаданий возний В.Тучаницький міг подати скаргу про напад 20 листопада романівських євреїв на його підданих. Однак цього він чомусь не зробив, маючи за краще нарікати на припинення роботи Луцького гродського уряду.

Своєрідна чехарда урядників, які заступали на владному посту луцького підстаросту (що вперше виразно проявилася наприкінці листопада 1601 р.), спостерігалася й у подальшому. Якщо 20 грудня відповідні повноваження виконував Стефан Дворецький²⁵, то 21 і 22 грудня вони перейшли, судячи з усього, до родича Адама Ольшамовського – Мартина (Марціяна) Ольшамовського²⁶. Тим часом доволі швидко А.Ольшамовський поновив свої керівні позиції в Луцькому гродському уряді²⁷.

Як бачимо, А.Ольшамовський, основний організатор роботи гродської влади в Луцьку під час епідемії чуми в осінні місяці 1601 р., перебував на фактичному керівному посту в Луцькому гродському уряді також і у грудні того року. Тобто, цілком очевидно, моровиця його не здолала. Це означає, що зауважене возним припинення роботи гродського уряду на деякий час, особливо в кілька перших днів третьої декади листопада, спричинила не хвороба того, хто тимчасово виконував обов'язки луцького підстарости (подібні виконавці, як можна було переконатися, за потреби легко змінювали один одного). Найбільш імовірною причиною збоїв у робочому ритмі Луцького гродського уряду стало накопичення проблем, пов'язаних із поширенням моровиці в межах повіту. Судячи з усього, саме через це гродські урядники вирішили взяти паузу у своїй роботі. Про це стверджував і реальний свідок зупинки роботи шляхетських судово-адміністративних інституцій в Луцьку – В.Тучаницький. Попри певну суперечливість у деталях, він, як офіційна особа, як возний, вочевидь не міг вигадати історію про вимушені канікули гродської влади через чуму. Адже подав свою протестацію від 8 листопада 1601 р. цілком обізнаний і компетентній щодо цього особі – луцькому бурграбієві А.Ольшамовському.

²⁰ Реляція возного щодо справи І.Курияновського, 9.X.1621 // Там само. – Арк.775.

²¹ Зізнання возних про обволодання вбивць під час похорону С.Шенявського, 12.X.1601 // Там само. – Арк.776.

²² Скарга М.Грановського на М.Собеського, 28.XI.1601 // Там само. – Арк.786 зв.

²³ Протестація Й.Гуляльницького проти Т.Гуляльницького, 29.XI.1601 // Там само. – Арк.787 зв.

²⁴ Реляція возного щодо справи Г.Сангушка Кошерського, 30.XI.1621 // Там само. – Арк.788.

²⁵ Свідчення возного про вручення судового позову луцькому старості від імені Я.Кашовського // Там само. – Арк.797 зв.

²⁶ Свідчення возного щодо посесії Г.Ушака Куликовського частини маєтку Полганова, 21.XII.1601 // Там само. – Арк.804 зв.; Свідчення возного про вручення судових позовів різним особам, 22.XII.1601 // Там само. – Арк.805.

²⁷ Скарга І.Сайковського на Я.Сулимовського, 24.XII.1601 // Там само. – Арк.807.

27 грудня 1601 р. в Луцьку таки відкрилися заплановані на цю дату гродські рочки. Нарешті в місті з'явився підстароста Матвій Стемпковський. Він і луцький гродський суддя Остафій Єлович Малинський відкрили судову сесію²⁸. Ця обставина, а також те, що у грудні гродський уряд, попри певні проблеми напередодні, продовжував функціонувати дає підстави припустити, що впродовж грудня 1601 р. епідемія чуми в Луцькому повіті стихла – напевно так само, як і на території Волинського воєводства загалом.

Отже під час епідемії чуми, яка в Луцькому повіті розпочалася 2 вересня 1601 р. й вочевидь охопила майже весь грудень, тобто тривала близько чотирьох місяців, повітові гродські й земські станові судово-адміністративні інституції шляхти задля стримування пошесті вдалися до певних організаційних заходів карантинного характеру. На початку жовтня було скасовано заплановані на цей час сесії земського та гродського судів. Їх перенесли на пізніший час згідно з ustalеними термінами проведення судових рочків: земські – на початок 1602 р. (що спричинило невдоволення деяких представників панівного соціального стану, яким скасована судова сесія була потрібна для залагодження власних правових та економічних проблем), а гродські – на 15 листопада. Оскільки до середини останнього осіннього місяця епідемія не завершилася, то гродські судові рочки довелося ще раз відтермінувати на шість тижнів, тобто перенести їх на 27 грудня 1601 р.

Доволі очевидно, що земські та гродські урядники в межах своїх повноважень, спираючись на чинні законодавчі норми (Литовський статут) і, принаймні формально, на «громадську думку» шляхти щодо актуального рівня епідемічної загрози, ухвалили значуще і стратегічно важливе для безпеки населення рішення про судові «канікули». Завдяки цьому було загальмовано процес інфікування населення, адже вдалося уникнути скупчення в Луцьку чималої кількості шляхтичів та їхніх слуг, котрі з'їхалися б із різних місцевостей на рочки, тісно між собою контактуючи, у тому числі у закритих приміщеннях. Оскільки у краї бушувала моровиця, то такі велелюдні судові зібрання вочевидь прискорили б темпи поширення інфекції.

Попри цілком виправдане з епідеміологічного погляду владне рішення відмовитися від проведення судових рочків, гродські урядники у своєму «відомчому карантині» діяли не системно, адже канцелярія Луцького гродського суду продовжувала працювати на регулярній основі (за винятком певних незначних часових збоїв). До неї прибували шляхтичі не лише в термінових, а й у рутинних справах, що могли зачекати сприятливішого часу. Активно перемішувалися територією повіту, охопленою епідемією, у службових справах дрібні судові урядники – возні. У Луцьку не було обмежень щодо судово-правових публічних процедур, пов'язаних із ритуальними церемоніями, які передбачали відвідування храмів, ринків та інших місць масового скупчення людей. Усе це несло неабиякі епідемічні ризики. З одного боку, симптоматичним підтвердженням реальності чумної загрози в повітовому центрі стала смерть луцького «балвера», який під час моровиці контактував із багатьма клієнтами. З іншого боку, той факт, що його вимерлий через пошесть будинок ізолювали, може слугувати прикладом спеціальних практичних заходів влади карантинного характеру.

Попри небезпеку зараження, із-поміж шляхти, і не лише в її середовищі, знаходилися особи, які не відмовлялися від насильства, аби в такий спосіб забезпечити власні економічні та інші інтереси. Причому під час подібних силових акцій, які іноді набували форми доволі масштабних бойових дій, їхніми учасниками й

²⁸ Свідчення возного про вручення судових позовів А.Фірлею, 27.XII.1601 // Там само. – Арк.814.

жертвами ставали чимало осіб, а це явно не сприяло підвищенню рівня епідемічної безпеки місцевого населення. До того ж по завершенні «гарячої фази» сторони конфлікту, аби якнайкраще забезпечити свої правові позиції, прагнули дістатися ґродського уряду, що породжувало міграції з периферії до повітового центру, і навпаки. Утім у деяких випадках постраждали відкладали подібні візити до сприятливішої епідемічної обстановки. Щодо населення сільської глибинки, яке ще не охопила моровиця, то воно, звичне до різних загроз, із-поміж яких пошесть не завжди була найстрашнішим лихом, ігнорувало чумну небезпеку принаймні в тому плані, що займалося своїми повсякденними господарськими справами, зокрема охоче вирушало на велелюдні ярмарки до найближчих містечок.

REFERENCES

1. Boeckl, Ch.M. (2000). *Images of plague and pestilence: iconography and iconology*.
2. Byfield, T. (2010). *Renaissance: God in Man, A.D. 1300 to 1500: But Amid Its Splendors, Night Falls on Medieval Christianity (Christian History Project)*.
3. Frith, J. (2012). The History of Plague. Part 1: The Three Great Pandemics. *Journal of Military and Veterans' Health*, 20, 2(April).

Petro Sas

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ukraine.middle.ages@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-5492>

Anti-Epidemic Measures of the Authorities in Volyn (Early Seventeenth Century)

Abstract. The purpose of the study is to examine, on the basis of documentary materials, quarantine measures taken by Lutsk city and county officials to curb the plague epidemic of 1601 in Lutsk county, as well as to elucidate the lifestyle of representatives of certain categories of the population at that time. **The methodology** of the study is to apply the comparative-historical method, the principles of objectivity and the systematic approach in the study of socio-historical phenomena and processes. **Scientific novelty.** The specific anti-epidemic measures and their effectiveness in preventing the spread of the plague epidemic to which representatives of the City and Zemskyi authorities of Lutsk county have been identified. The features of epidemiological consciousness and behavior of representatives of different social strata of the population are outlined. **Conclusions.** It was established that the epidemic lasted for about four months in the territory of the county – from September 2 until almost the end of December 1601. In the beginning of October, the local government postponed the session (rochky) of the Zemskyi Court to the beginning of 1602. The City Court session was postponed to six. until November 15, and after that it was rescheduled – to December 27, 1601. Despite the protests by some representatives of the dominant social status, who saw the abolition of judicial years as a violation of their private interests, in fact this decision was quite important from an epidemiological point of view. After all, due to this “departmental quarantine”, instituted by the City and Zemskyi states, the judicial and administrative institutions of the nobility managed to avoid coming to Lutsk from different parts of the county covered by the plague, a large contingent of noble claimants and defendants, as well as their servants. At the same time, these anti-epidemic measures were actually half-hearted. After all, throughout the epidemic (except for a short period), the Lutsk City Government regularly met, receiving visitors from both urgent and various routine matters. The county was constantly plied by small court officials. The epidemic threat did not force some nobles to abandon gun violence. One of the consequences of such conflicts was the frequent trips of their participants from the periphery to Lutsk, to the City Government. In the meantime, the population of the rural hinterland, which had not yet reached the plague, did not change too much the usual tribe of life, in particular, took an active part in the fair trade.

Keywords: Volyn, Lutsk county, plague, anti-epidemic measures, urban and regional court sessions, urban and regional judicial and administrative officials, epidemiological consciousness and behavior.

Вікові особливості першошлюбності населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг і церковних обшуків 1783–1820 та 1836–1860 рр.

Анотація. Мета дослідження. За матеріалами метричних книг 1783–1820, 1838–1856 й церковних обшуків 1836–1860 рр. двадцяти трьох парафій Лівобережної України обрахувати та проаналізувати за статевою ознакою показники середнього віку осіб, які вперше одружилися. **Методологія дослідження.** Змістове наповнення документації та мета дослідження зумовили використання, окрім загальнонаукових, спеціально-історичних методів. Із-поміж останніх застосовано історико-порівняльний, методи критичного аналізу, деконструкції, візуалізації тощо. **Наукова новизна.** Відомості джерел церковного обліково-статистичного спрямування створили можливості для поєднання компаративного та історико-демографічного підходів у вивченні проблеми вікових особливостей першошлюбності. **Основні результати.** Отримані квантитативні дані віку першовінчаних осіб представлено в таблицях та унаочнено у графіках, виокремлено вікові відмінності чоловіків і жінок, окремо міських, сільських наречених, зіставлено з подібними показниками в різних регіонах Європи й Азії. Середній вік наречених 1783–1800 рр., які вперше брали шлюб, для чоловіків визначено у 22,1, а для жінок – у 19,4 роки. Відповідні показники 1801–1820 рр. демонструють маскуліне (чоловіче) значення першошлюбності в межах 21,7, фемінне (жіноче) – 19,5 роки. Зі збільшенням шлюбного віку відповідно до указу 1830 р. помітне зростання середньовікових показників першовінчаних осіб упродовж 1836–1860 рр. За даними метрик, чоловіки вперше вінчалися у середньому у 23,8, а жінки – у 21,9 роки. Подібні обрахунки за матеріалами церковних обшуків становили 23,4 та 21,5 роки. Чоловіки у середньому на два – три роки пізніше одружувалися. Середньовікові значення першовінчаних осіб були вищими на 1–3 роки серед міських наречених порівняно з сільськими. Упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. чоловіки загалом вінчалися після 20-річного віку. Українські жінки в 1783–1820 рр. переважно виходили заміж до 20 років, а у 1836–1860 рр. – старшими за вказаний вік.

Ключові слова: наречені, метричні книги, середній шлюбний вік, середній вік осіб, які вперше одружилися, церковні обшуки, шлюб.

Основними джерелами для виокремлення інформації про головні демографічні процеси людності (коливання кількості, народжуваності, шлюбності¹, смертності) впродовж XVIII–XIX ст. були обліково-статистичні книги переважно церковного спрямування: метричні, сповідальні, обшуків. Шлюбною інформативністю вирізнялися метричні книги та церковні/шлюбні обшуки. Їх зміст не завжди відображав вікові дані вінчаних осіб. У зв'язку з цим французькі демографи Л.Анрі та Л.Блюм, а також англієць Дж.Гаджнал відповідно до відомостей джерел запропонували декілька методик обрахунку середнього віку осіб, які вперше одружилися. У нашому дослідженні зроблено спробу за матеріалами метричної та церковно-обшуківої документації кінця XVIII – першої половини XIX ст. з'ясувати вікові відмінності першошлюбності української людності Лівобережжя.

Мета дослідження полягає у проведенні за матеріалами метричних книг і церковних обшуків історико-демографічного аналізу шлюбно-вікових особливостей

¹ Шлюбність – у вузькому значенні процес утворення сімейних союзів, у ширшому – сукупність процесів утворення, припинення шлюбів через розлучення або смерть одного з подружжя (див.: *Рыбаковский Л.Л. Демографический понятийный словарь. – Москва, 2003. – С.24.*)

чоловіків та жінок лівобережних українських земель упродовж 1783–1820, 1836–1860 рр., які вперше уклали шлюб. Стаття ґрунтується на міждисциплінарному підході, який поєднує методи локальної соціальної історії, історичної демографії тощо. Мета, хронологічні межі та джерельна база визначили використання, окрім загальнонаукових, спеціально-історичних методів. Передусім перевагу надано квантитативним методам із використанням математичних обрахунків, систематизацією та узагальненням локальних цифрових даних у сумарні показники. Кількісні показники зумовили необхідність застосування методу візуалізації у вигляді умовно-графічних демонстрацій – таблиць і графіків. Доведення спираються на квантитативний та компаративний аналіз. Церковна документація, яка укладалася представниками парафіяльного кліру з різним освітнім рівнем, уподобаннями, ставленням до виконання професійних обов'язків обумовила застосування методу критичного аналізу. Для виокремлення потрібної статистичної інформації використано метод деконструкції. Із метою «олюднення» історичного матеріалу застосовано метод конкретизації, адже наведено приклади сімейних союзів із середовища простолюду.

Розв'язати поставлену проблему неможливо на локальному рівні, тому апелюємо до цивілізаційного підходу, адже компаративний аналіз передбачає зіставлення даних, одержаних на матеріалах вітчизняних джерел, з аналогічними показниками різних регіонів Європи та навіть Азії. Мета дослідження зумовила вивчення низки праць фахівців, в яких порушувалися питання першошлюбності населення XVIII–XIX ст., а саме англійця Дж.Гаджнала, французів Л.Анрі та Л.Блюма, італійця М. Ліві Баччі, поляків Т.Вісліча, М.Вижги, Ц.Кукля, П.Квапулінської, південнокорейця Кім Куен-Те, росіянина Б.Миронова тощо.

Дослідження ґрунтується на матеріалах метричних книг п'ятнадцяти парафій із двох губерній Лівобережної України, які охоплюють період 1783–1820 та 1838–1856 рр., а саме церкви Різдва Богородиці м. Вороньків Переяславського повіту Полтавської губернії за 1798–1802, 1838, 1839 рр.²; Георгіївської церкви с. Галки Роменського повіту Полтавської губернії за 1842–1844, 1849 рр.³; Покровської церкви с. Калинівка Роменського повіту Полтавської губернії за 1842–1843, 1848 рр.⁴; Успенської церкви с. Краснопілля Охтирського повіту Харківської губернії за 1783–1799 рр.⁵; Покровської церкви с. Новицької Слободи Роменського повіту Полтавської губернії за 1842, 1843, 1848, 1849, 1853 рр.⁶; Петропавлівської церкви с. Процівка Роменського повіту Полтавської губернії за 1842, 1843, 1848–1856 рр.⁷; Миколаївської, Петропавлівської церков м. Охтирка Охтирського повіту Харківської губернії за 1794–1809, 1849–1850 рр.⁸; Вознесенської церкви м. Ромни Роменського повіту Полтавської губернії за 1842 р.⁹; Георгіївської церкви с. Рогінці Роменського повіту Полтавської губернії за 1848 р.¹⁰; церкви Іоанна Воїна с. Рогізне Сумського повіту Слобідсько-Української (пізніше – Харківської) губернії за 1790–1805,

² Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.706. – Оп.4. – Спр.6. – 175 арк.; Спр.195. – 338 арк.

³ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф.960. – Оп.3. – Спр.537. – 356 арк.

⁴ Там само. – Спр.546. – 106 арк.

⁵ Там само. – Ф.78. – Оп.1. – Спр.1. – 194 арк.

⁶ Там само. – Ф.960. – Оп.3. – Спр.571. – 160 арк.

⁷ Там само. – Спр.575. – 152 арк.; Спр.576. – 98 арк.

⁸ Там само. – Ф.745. – Оп.2. – Спр.16. – 180 арк.; Спр.39. – 69 арк.; Спр.42. – 252 арк.; Спр.48. – 464 арк.

⁹ Там само. – Ф.960. – Оп.3. – Спр.582. – 113 арк.

¹⁰ Там само. – Спр.581. – 365 арк.

1808–1820 рр.¹¹; Успенської церкви с. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії за 1838, 1845–1848 рр.¹²; Успенської церкви с. Талалаївка Роменського повіту Полтавської губернії за 1853 р.¹³; Катерининської церкви с. Хоружівка Роменського повіту Полтавської губернії за 1842, 1843, 1848, 1849 рр.¹⁴; Собору святого архієпископа Христового Михаїла с. Єрківці (Юрковець) Переяславського повіту Полтавської губернії за 1799 р.¹⁵

Для проведення історико-порівняльного аналізу вікових особливостей осіб обох статей, які вперше реєстрували шлюб, було опрацьовано матеріали церковних обшуків восьми парафій із трьох лівобережних губерній за період 1836–1860 рр.: Хрестовоздвиженської церкви с. Вовківці Роменського повіту Полтавської губернії за 1838–1847 рр.; Варваринської церкви м. Кролевець Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1836–1857 рр.; Покровської церкви м. Кролевець Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1839–1853 рр.; Михайлівської церкви с. Мельня Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1846–1860 рр.; Різдва-Богородичної церкви с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії за 1838–1841 рр. та 1854–1858 рр.; Покровської церкви с. Реутинці Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1836–1854 рр.; Іллінської церкви м. Суми Сумського повіту Харківської губернії за 1843–1849 рр.; Хрестовоздвиженської церкви с. Хижки Конотопського повіту Чернігівської губернії за 1840–1857 рр.¹⁶ Отже загалом дослідження ґрунтується на вивченні 31 архівної справи – інформативних фоліантів метричних та обшуківих записів із 23 парафій Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній різного обсягу (від 100 до 500 арк.).

Шлюбні обшуки походили від «вѣчныхъ памятей», які запроваджено у церковне діловодство раніше за метричні книги, ще в 1697 р. Під назвою «обыскнихъ книгъ» подібна документація була поширена з 1765 р., а форми записів оновилися 1837 р.¹⁷ Шлюбні/церковні обшуки демонстрували дотримання населенням матримоніальних вимог і давали змогу провести обряд вінчання. У цій обліково-статистичній документації виокремлено графу, де зазначався вік наречених. В окремих книгах указували вік вінчаних осіб із 1836 р., а з 1838 р. вікові репрезентації набули масового поширення.

Метричні книги містили обліково-статистичну інформацію церковного спрямування, укладену за роками, і реєстрували осіб у трьох розділах: народжених, вінчаних, померлих. Документи такого типу у церковне діловодство запроваджено указами 1722, 1724 рр., дещо корегувалися в 1779 та 1806 рр., а вдосконалилися 1831 й 1838 рр.¹⁸ Щоправда, у римо-католицьких костелах Європи метричні книги набули поширення значно раніше, ще в першій половині XIV ст.¹⁹

Для вивчення історико-демографічних показників шлюбності бралися до уваги відомості других частин метрик «О брачующихся». У цих розділах масова

¹¹ Там само. – Ф.94. – Оп.1. – Спр.1. – 482 арк.

¹² ДАПО. – Ф.1011. – Оп.1. – Спр.179. – 214 арк.; Спр.180. – 145 арк.

¹³ ДАСО. – Ф.960. – Оп.3. – Спр.591. – 366 арк.

¹⁴ Там само. – Спр.594. – 273 арк.

¹⁵ ДАПО. – Ф.706. – Оп.4. – Спр.112. – 4 арк.

¹⁶ ДАСО. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.5. – 90 арк.; Ф.834. – Оп.2. – Спр.2. – 53 арк.; Спр.4. – 108 арк.; Ф.844. – Оп.1. – Спр.3. – 83 арк.; Спр.6. – 73 арк.; Ф.855. – Оп.1. – Спр.41. – 91 арк.; Ф.865. – Оп.1. – Спр.13. – 136 арк.; Ф.1036. – Оп.1. – Спр.5. – 118 арк.; Спр.27. – 26 арк.; Ф.1071. – Оп.1. – Спр.3. – 121 арк.; Ф.1187. – Оп.1. – Спр.10. – 180 арк.

¹⁷ Полное собрание законов Российской империи, с 1646 г. [в 45 т.] (далі – ПСЗРИ): Собрание первое. – Т.III. – Санкт-Петербург, 1830. – С.422; Т.XVII. – Санкт-Петербург, 1830. – С.189; Собрание второе. – Т.XII. – Ч.II. – Санкт-Петербург, 1838. – С.947–948.

¹⁸ Там же: Собрание первое. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1830. – С.707; Т.VII. – Санкт-Петербург, 1830. – С.266–267; Т.XX. – Санкт-Петербург, 1830. – С.883–884; Т.XXIX. – Санкт-Петербург, 1830. – С.254–255; Собрание второе. – Т.VI. – Ч.I. – Санкт-Петербург, 1832. – С.203–204, 817; Т.XIII. – Ч.I. – Санкт-Петербург, 1839. – С.91–92.

¹⁹ *Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* – Warszawa, 2009. – S.91.

реєстрація вікових особливостей осіб, що вінчалися, розпочалася з сенатського указу від 7 лютого 1838 р.²⁰ Відтоді й надалі метричні книги містили вікові показники наречених. Авторці вдалося відшукати одиничні екземпляри метричних 1783–1820 рр. Наявність таких фоліантів із цінною історико-демографічною інформацією підкреслює їх унікальність. У них представники парафіяльного кліру, вочевидь із власної ініціативи та для того, щоб уникнути порушень у проведенні таїнства вінчання, дотримуючись загально визначених православною церквою та директивно-розпорядчою документацією державного рівня шлюбно-вікових вимог, реєстрували наречених із позначенням їхнього віку.

Шлюбно-вікові обмеження в першій половині XIX ст. дещо змінилися. Упродовж XVIII ст. й до іменного указу від 19 липня 1830 р. були чинними вінчання, учасниками яких ставали чоловіки 16 та більше років і жінки – 14 років і старше, однак після оприлюднення названого актового документа шлюбний вік представників обох статей підвищився на два роки²¹. До того ж не дозволялися шлюби літніх осіб, які були старшими за 80 років²². Зміни шлюбно-вікових вимог вплинули на шлюбний процес українського населення, що й відображено в поданих у статті таблицях і графіках.

У дослідженні представлено три таблиці, укладених за матеріалами метричних книг. Перша подає кількісну інформацію шлюбного віку за маскулінно-фемінною ознакою кінця XVIII ст. (1783–1800 рр.), друга – початку XIX ст. (1801–1820 рр.), третя – середини XIX ст. (1838–1856 рр.). Відповідно до квантитативних показників таблиць було побудовано два графіки, де на вертикальній осі відображено сумарні числа середніх значень шлюбного віку наречених загалом і першовінчаних осіб зокрема; на горизонтальній – продемонстровано їх зміни за роками. Статеві відмінності виокремлено та відображено у вигляді двох кривих ліній.

Виходячи із проведеного історико-демографічного аналізу та представлених умовно-графічних демонстрацій спробуємо розв'язати наступні завдання. Зупинимося на роз'ясненні методологічних основ дослідження, наведених у таблицях і графіках показників, чисельності шлюбів загалом та, зокрема, перших. Побіжно звернемося до специфіки найменувань осіб-першошлюбників обох статей представниками парафіяльного кліру у церковній документації. Також здійснимо квантитативний аналіз показників середнього матримоніального віку: схарактеризуємо маскулінно-фемінні дані таблиць і графіків; виокремимо середні значення шлюбного віку у трьох досліджуваних періодах за статевою ознакою; порівняємо середньовікові показники шлюбності наречених за двома видами церковної документації; укажемо на певні чинники, які впливали на об'єктивність даних і коливання середнього шлюбного віку. Нарешті, послуговуючись принципами компаративістики, з'ясуємо середній вік наречених, які вперше вінчалися. Аналізуючи дані кінця XVIII, початку й середини XIX ст., акцентуємо увагу на середньовікових змінах першошлюбності чоловіків і жінок. Окремо, у межах часового відрізка 1836–1860 рр., виявимо відмінності у статевих показниках між даними двох церковних реєстрів. Звернемо увагу на наймолодших і найстарших осіб із-поміж наречених обох статей, які вперше вінчалися. Виокремимо середньовікові значення першошлюбності за маскулінно-фемінною ознакою у трьох досліджуваних періодах і порівняємо

²⁰ ПСЗРИ: Собрание второе. – Т. XIII. – Ч. I. – С. 91–92.

²¹ Бороденко Е. А. Девичья брачность в Левобережной Украине: христианские нормы и практика социума // European Social Science Journal [Европейский журнал социальных наук]. – 12(39). – Т. II. – Москва, 2013. – С. 357–364; ПСЗРИ: Собрание второе. – Т. V. – Ч. I. – Санкт-Петербург, 1831. – С. 740.

²² ПСЗРИ: Собрание первое. – Т. XII. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 285.

із подібними показниками інших регіонів Європи та навіть Азії. Продемонструємо шлюбно-вікові відмінності між міським і сільським населенням.

Дослідження проводилося в кілька етапів. Спочатку було виявлено метричні книги різних парафій, в яких містилася вказівка на вік вінчаних осіб. Підраховано та систематизовано показники чисельності сімейних союзів загалом, нарізно перших і повторних у кожній парафії. Надалі методом середньоарифметичного обчислення виявлено середні значення загального шлюбного віку, першошлюбників та повторношлюбників за певні роки. Ці квантитативні показники було об'єднано відповідно до кожного населеного пункту та зведено в узагальнюючі таблиці, в яких подано результати шлюбності окремо для чоловіків і жінок. Сумарні дані середнього шлюбного віку, першої шлюбності з цих таблиць було виокремлено, систематизовано за статевою ознакою та візуалізовано у двох графіках. Аналогічно опрацьовано матеріали церковних обшуків.

Зауважимо, що матеріали метричних книг представляють міські й сільські парафії. Із них Охтирка, Ромни в опрацьованих джерелах зазначені як міста, Вороньків і Сорочинці – містечка. У наведених таблицях відсутні дані за деякі роки (1790, 1836, 1837, 1840, 1841 рр.). Такі пропуски зумовлено відсутністю записів у метриках або небереженістю самих книг у цих парафіях за той час. У графіках це представлено у вигляді спадаючих стрибків кривих ліній до осі абсцис. Подібні стрибко-спадаючі криві лінії демонструють відсутність першовінчаних жінок або чоловіків за окремі роки (див., зокрема, графік 2).

Загалом за матеріалами метричних книг проаналізовано 1909 сімейних пар. У 1780–1790-х рр. представлено 687 (100%) матримоніальних союзів, із них перших – 551 (80,2%), решта – повторні; на початку XIX ст. – 553 (100%) і 449 (81,2%); у середині XIX ст. – 669 (100%) і 481 (71,9%). Спостерігаємо зменшення частки перших шлюбів з 80,2% до 71,9%, починаючи з 1783 р. і до 1838–1856 рр., та, навпаки, зростання повторних – з 19,8% до майже 28,1%. Усього за церковно-обшуковою документацією проаналізовано 1372 сімейних союзи. Більшість із них становили перші – 1009 (73,5%). Під першими шлюбами розуміємо такі, в яких обидва наречені вперше вінчалися. Першовінчаних чоловіків у джерелах зазвичай називали «женихами», «молодиками» або «отроками», а жінок – «девицями», зрідка – «безмужними жінщинами».

Обрахування річних середньовікових показників першошлюбників здійснено за методикою Дж.Гаджнала. Значення маскулінного середнього віку чоловіків-першошлюбників за рік є середнім віком усіх чоловіків, які були неодруженими до вінчання, включаючи й тих, чий наречені – удови або розлучені²³. Подібно встановлювали фемінний середній вік першошлюбності. Відповідні кількісні показники неодружених чоловіків і незаміжніх жінок, вік яких було встановлено, подано в окремих стовпчиках таблиць 1–3. Їх частки були вищими за відсотковий показник чисельності перших шлюбів.

Кількість чоловіків-першошлюбників за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр. становила 82,0%, 1801–1820 рр. – 84,6%, 1838–1856 рр. – 74,9%. Відповідні дані незаміжніх жінок, які вперше вінчалися, коливалися в межах 87,5%, 87,2%, 85,8%. Різниця між маскулініними й фемінними показниками у вказаних часових відрізках становила 5,5%, 2,6%, 10,9%, що засвідчувало перевагу жіноцтва. За матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр. частка чоловіків-першошлюбників складала 77,8%, відповідно жінок цього статусу – 86,1%. Кількісна різниця між

²³ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. ст. / Под ред. А.Г.Вишневого, И.С.Кона. – Москва, 1979. – С.26.

статтями – 8,3% на користь жінок. Названі відмінності відповідали європейським тенденціям XVIII ст., коли частка жінок-наречених, які брали перший шлюб, перевищувала на 5–10% чоловіків-першошлюбників²⁴. Щоправда, у середині XIX ст. помітно зростала різниця між чоловічими та жіночими частками першошлюбності за обома видами джерел на відміну від попередніх періодів до 8,3% та 10,9%, що вказувало на зростаюче число чоловіків-повторношлюбників.

Продовжуючи історико-демографічний аналіз, звернемося до показників середнього шлюбного віку чоловіків і жінок (див. табл. 1–3, графік 1). Маскулінна та фемінна криві лінії графіка демонструють відносну стабільність даних на відрізьку 1791–1820 рр. Обидві лінії засвідчують вищі значення показників чоловічого шлюбного віку за жіночі. Маскулінна крива загалом виходить за межі 20-річного віку, а в деякі роки (1793, 1795, 1798, 1805–1807, 1811–1812 рр.) вікові дані перевищували позначку 25 і 26 років. Фемінна лінія рівномірно з відривом у 2–4 роки поступається маскулінній. Жіноча крива графіка коливається в межах 20-річної прямої лінії даних, хоча на трьох ділянках жіночі показники були нижчими за цю позначку. Такі спадаючі показують зниження середнього шлюбного віку жінок до 19 років.

Криві лінії графіка чоловіків і жінок початку 1780-х рр. демонструють різний віковий старт. Фемінна лінія вказує на вік, нижчий за 20 років, а маскулінна – виходить за ці межі. Далі спостерігаємо значний стрибок, обумовлений відсутністю перших шлюбів 1785 р. та натомість значними для тієї епохи середніми показниками повторношлюбників: чоловіків – 42,5 роки й жінок – 34,0 роки. Починаючи з 1791 та до 1820 рр. помітна відносна вікова стабільність даних обох статей із незначними стрибками в напрямі до осі абсцис. Для прикладу, жіноча лінія графіка знижується на часових відрізках 1791–1792, 1810, 1816–1819 рр. у зв'язку з середніми значеннями шлюбного віку в межах 18–19 років. Аналогічні коливання характерні й для чоловічої кривої лінії, але з варіюванням віку в межах до та після 25-річної прямої графіка. Збільшення середнього шлюбного віку представників обох статей спостерігаємо з кінця 1830-х та впродовж 1840–1850-х рр., що пов'язано з підвищенням шлюбно-вікових вимог, затверджених указом 1830 р. Маскулінна крива графіка загалом вища за 25-річну позначку, а фемінна – 20-річну. Лише один фрагмент обох ліній демонструє незначне зниження показників 1854 р. Такий спад пояснюється відсутністю повторношлюбників обох статей, оскільки на зазначеній ділянці враховано дані тільки першошлюбності.

Показники таблиць і візуалізація середнього шлюбного віку на графіку дає змогу виокремити певні закономірності. По-перше, середнє значення матримоніального віку осіб за статевою ознакою залежало від кількості проаналізованих шлюбів за рік. Адже, вважаємо, що чим більше зібрано даних із різних парафій за окремі роки, тим об'єктивніші сумарні значення віку подружніх пар. По-друге, у випадку наявності тільки перших вінчань за рік середній показник віку буде відображати середньовікове значення першошлюбності. В іншій ситуації, за наявності тільки вінчаних наречених повторношлюбників упродовж року, середній шлюбний вік буде демонструвати середній вік осіб обох статей повторних сімейних союзів. По-третє, середній шлюбний вік залежав від кількості повторних шлюбів за рік і коливань віку повторношлюбників. Чим вищі вікові показники вінчаних осіб у повторних шлюбах і більша кількість таких сімейних союзів, тим вищий середній шлюбний вік. Це позначилося на коливаннях загальних показників середнього матримоніального віку у трьох досліджуваних часових відрізках. Наприкінці

²⁴ Там же. – С.57.

XVIII ст. маскулінний середній шлюбний вік становив 26,3 роки, на початку XIX ст. – 23,8 роки, а у середині XIX ст. – 27,1 роки. Подібні фемінні дані поступалися чоловічим і, відповідно, становили 22,1, 20,9, 23,4 роки. Різниця між чоловічими та жіночими віковими показниками складала 3–4 роки.

Здійснюючи історико-порівняльний аналіз із подібними показниками, обрахованими за матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр., можемо констатувати їх наближеність до метричних результатів, адже середній шлюбний вік чоловіків становив 26,2, а жінок – 22,9 роки. Спостерігаємо незначну різницю вікових даних між двома реєстрами середини XIX ст.: для чоловіків – 0,9, для жінок – 0,5 років.

Далі звернемося до таблиць 1–3, графіка 2 та проаналізуємо середньовікові особливості першошлюбності чоловіків і жінок. Маскулінна крива демонструє перевагу молодиків, які старші за 20 років. Лише на ділянці 1816 та 1820 рр. помітні незначні спади до відміток 19,0 та 19,7 років. На відрізку графіка 1783–1820 рр., ураховуючи показники таблиць 1–2, відображено коливання вище за 21–22 роки. Максимальний вік чоловіків-першошлюбників був визначений у 1786, 1788, 1793, 1807 рр. і відповідав 26,1, 24,0, 23,9, 23,6 рокам. Середнє значення маскулінної першошлюбності наприкінці XVIII ст. становило 22,1, а на початку XIX ст. – 21,7 роки. Відповідно до шлюбних вимог у 1783–1820 рр. наймолодшим молодиком був єдиний 16-річний: «отрокъ» Павло Максимів Головченко з с. Рогізне, який 11 січня 1795 р. повінчався з 15-річною односельчанкою Параскевою Прокопівною Сквиченко першим шлюбом²⁵.

Зі збільшенням чоловічого матримоніального віку до 18 років 1830 р. помітно зростає середній вік наречених, які вперше брали шлюб 1836–1856 рр. Маскулінна крива вже не перетинає 20-річну пряму графіка, а вікові показники збільшуються до позначок 22–24, навіть 25 років і демонструють максимальні значення в 1846, 1847 рр. – 25,5 та 25,9 роки. Середньовіковий показник чоловіків-першошлюбників у середині XIX ст. підвищився до 23,8 років. Зростання чоловічого віку першошлюбності передусім пов'язувалося з підвищенням шлюбно-вікової вимоги на державному рівні, а також значною кількістю солдатів, офіцерів і молодиків інших соціальних категорій, які вперше одружилися в доволі зрілих літах.

Найстарішим «новобрачнмъ» був мешканець м. Сорочинці 55-річний відставний солдат Данило Іоаннів Ханченко, який 4 лютого 1846 р. поєднався шлюбом з удовою Параскевою Даниловою 36 років, донькою Зеленського, вільновідпущеною з селян генерал-майором Яковом Раянком²⁶. Неодружені чоловіки зрілого віку були переважно офіцерсько-солдатського соціального походження або ж козаками. В опрацьованих джерелах натрапляємо на представників різночинства, які перебували на державній службі та затримувалися до поважного віку у статусі «холостяка», рідше – поміщицьких селян, мабуть дворових, котрі були наймитами, працівниками тощо.

Аналізуючи фемінну криву графіка 2, спостерігаємо дещо відмінну від чоловічої картину. На відрізку кінця XVIII й початку XIX ст. вік першошлюбниць був переважно нижчим за 20 років. Найвищий середній вік жіночої першошлюбності виявлено в 1802 р. – 20,9 роки. Загалом вікові показники коливалися в межах 18–19 років. Найраніше жінки виходили заміж 1810 та 1816 рр., коли середньорічні значення віку коливалися в межах 17,9 і 17,5 років. У деяких частинах графіка фемінна лінія перетинається з маскулінною або наближається до неї, що вказує на майже тотожні вікові значення чоловіків і жінок за окремі роки.

²⁵ ДАСО. – Ф.94. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.50.

²⁶ ДАПО. – Ф.1011. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.81 зв. – 82.

У метриках цього періоду з-поміж дівчат-першошлюбниць наймолодшими були дві 14-річні особи. Такою виявилася парафіянка с. Рогізне Ірена, донька померлого священника Івана Скринникова, яка в липні 1817 р. повінчалася зі студентом колегії Іваном Матвеевим Загрисоем, котрому виповнилося 26 років²⁷. На противагу українським жінкам, в окремих польських парафіях 1797–1804 рр. близько 15% вінчаних дівчат були віком 13–14 років²⁸. Наймолодшою парою в польській парафії Рациборовиці стало подружжя 17-річного та 13-річної (1747 р.)²⁹.

Найстаршою незаміжньою жінкою, яка вперше вінчалася, була 46-річна служниця-селянка графа Губовича з м. Сорочинці Параскева Вакулова Бенгина. Наречена 28 травня 1846 р. утворила сімейний союз з удівцем за першим шлюбом, селянином того ж власника 39-річним Григорієм Михайловичем Цибом³⁰. Іноді подібних жінок називали не «девица», а «безмужняя женщина». Такою була 35-річна вороньківська мешканка козацька донька Віра Іванівна Шаповалова, яка вийшла заміж 22 січня 1839 р. за 44-річного Василя Іванова Шолудька. Наречена була першошлюбницею, а наречений – удівцем за другою дружиною³¹. Незрозуміло, якими критеріями керувався ієрей вороньківської церкви Павло Козловський, відносячи деяких незаміжніх жінок у категорію «безмужнихъ женщинъ». Але до цієї групи потрапили незаміжні різного віку: 20, 22, 28, 35 років тощо. Вірогідно, ними могли бути покритки.

Середні значення віку жінок-першошлюбниць, як наприкінці XVIII, так і на початку XIX ст., були майже однаковими – 19,4 і 19,5 років. Порівняємо отримані дані за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр. для чоловіків і жінок (22,1 та 19,4 роки) зі середньовіковими маскуліно-фемінними показниками першовінчаних осіб, обрахованими нами за формулою французьких дослідників Л.Анрі та Л.Блюма. За матеріалами сповідних розписів 1775 р. сільського соціуму Полтавського полку для чоловіків цей показник становив 25,3, а для жінок – 22,9 роки³². Різниця між двома методиками підрахунків, як маскуліних, так і фемінних середньовікових значень першошлюбності відповідала 3,2 і 3,5 рокам.

Причини розбіжності такі. По-перше, записи про вік людей у матеріалах сповідних розписів не відображають справжнього віку наречених, а значення середнього віку першошлюбності визначається за формулою, яка враховує статеві особливості населення певної парафії. Відповідно й середньовіковий показник першовінчаних наречених отриманий шляхом непрямих обрахунків відсотка осіб, які на час реєстрації шлюбу ще залишалися неодруженими, у послідовних вікових групах³³. Отже вікове значення першошлюбності наречених, визначене за формулою, вірогідно, неточне. До того ж потрібно враховувати недосконалість ведення записів віку у сповідних книгах, що могло вплинути на отримані очевидно завищені результати. По-друге, метричні книги, на нашу думку, відображають більш реальні вікові дані наречених.

²⁷ ДАСО. – Ф.94. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.386.

²⁸ *Surdacki M.* Urzędów w XVII i XVIII w.: Miasto – społeczeństwo – życie codzienne. – Lublin, 2007. – S.514.

²⁹ *Wyźga M.* Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII w. // *Spółeczeństwo staropolskie: Seria nowa.* – Т.ІІІ. – Warszawa, 2009. – S.256.

³⁰ ДАПО. – Ф.1011. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.83 зв. – 84.

³¹ Там же. – Ф.706. – Оп.4. – Спр.195. – Арк.311 зв. – 312.

³² *Бороденко О.А.* Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII ст. // *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів.* – Т.25. – К., 2012. – С.245–257.

³³ *Анри Л., Блюм А.* Методика анализа в исторической демографии / Пер. с фр. С.Хока, Ю.Егоровой. – Москва, 1997. – С.48–50.

Польські фахівці Т.Вісліч і Ц.Кукльо встановили, що вік за'ясування шлюбних зв'язків польського населення XVII–XVIII ст. для чоловіків становив 25–29, а для жінок – 20–24 роки³⁴. Натомість у парафії Раціборовиці під Краковом, за обрахунками М.Виژیги, упродовж 1741–1760 рр. маскулінний середній вік першошлюбності становив 25,73, а фемінний – 20,44 роки³⁵. Італійський дослідник М. Ліві Баччі наводить таку статистику шлюбно-вікових даних: у 1740–1789 рр. шлюбний вік для дівчат Франції становив 25,7, а для чоловіків – 27,9 років; в Англії з 1610 по 1760 рр. дівчата виходили заміж у 25–26, а чоловіки – у 26–28 років; за даними 14 сіл Німеччини XVIII ст. подібні показники коливалися від 25,5 років для дівчат і 28 років для чоловіків; населення Чехії та Австрії мало середній шлюбний вік 23–24 роки; у 10 угорських парафіях між 1730 та 1820 рр. шлюбний вік починався з 20–21 років. Високі вікові показники наприкінці XVIII ст. зафіксовано в Іспанії та Португалії, де вони варіювалися від 22 до 28 років³⁶. Для містечка Селбі в англійському графстві Йоркшир середній вік чоловіків-першошлюбників становив 25,1, а жінок-першошлюбниць – 22,8 роки³⁷. Корейські жінки в 1678–1789 рр. переважно виходили заміж у віці від 15 до 20 років. Фемінний середньовіковий показник першошлюбності становив 17,5 років. Натомість чоловіки у середньому одружувалися у 18 років. Це набагато раніше, ніж в Європі, дещо раніше, ніж в Японії, але майже так само, як у Китаї³⁸. Як бачимо, установлені нами показники середнього віку першошлюбності українського населення кінця XVIII – початку XIX ст. нижчі за європейські, але вищі за наведені азіатські дані. Українські вікові значення першошлюбників наближені до угорських і польських показників.

Зміни у статевікових показниках першошлюбності помітні з 1838 р. (див. графік 2). Разом із чоловічою жіноча крива лінія 1838–1856 рр. поєднується або досягає показників вищих за 20 років. Це зумовлено високими віковими даними в порівнянні з періодом кінця XVIII – початку XIX ст. Максимальне значення середнього віку жіночої першошлюбності зафіксовано 1846 р. – 23,5 роки. Загалом усі показники перевищували лінію 20 років. Найнижчий вік зафіксовано 1844 р. – 20,5 роки. Усі зареєстровані жінки-наречені відповідно до шлюбно-вікових вимог згаданого вище указу 1830 р. були 16-річного і старшого віку, чоловіки – 18-річні та доросліші. Середньовікове значення першовінчаних жінок за період 1838–1856 рр. визначено у 21,9, для чоловіків – 23,8 роки. Різниця вікових маскулінно-фемінних даних становить 1,8 років.

Проведемо історико-порівняльний аналіз показників середнього віку першошлюбності за матеріалами двох церковних джерел 1836–1860 рр.: метричних та обшуківих книг. Середнє значення першошлюбності чоловіків за результатами церковних обшуків визначено у 23,4 роки, що незначно поступається подібному показнику метричних книг – 23,8 роки. Відповідні показники жіноцтва обраховано у 21,5 та 21,9 роки. Отже різниця даних двох реєстрів для представників обох статей була однаковою – 0,4 роки.

Порівняємо наші результати з російськими та польськими даними. На російських землях за період 1780–1850-х рр. середній вік «жениховъ» зріс із 16–18 до 20–21, а наречених-жінок – з 15–16 до 18–20 років. У середині XIX ст. більша частина

³⁴ *Wiślich T.* Upodobanie: Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej w XVII–XVIII w.: Wyobrażenia społeczne i jednostkowe. – Wrocław, 2012. – S.58; *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S.278.

³⁵ *Wyżga M.* Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII w. – S.256.

³⁶ *Ливи Баччи М.* Демографическая история Европы / Пер. с итал. А.Миролюбовой. – Санкт-Петербург, 2010. – С.151–152.

³⁷ *Bellingham R.* Age at marriage in the late-eighteenth century // *Local Population Studies*. – №61. – Autumn 1998. – P.56.

³⁸ *Kim Kuen-Tae.* Eighteenth-century Korean marriage customs: the Tanso'ng census registers // *Continuity and Change*. – 20(2). – Cambridge University Press, 2005. – P.193–209.

дівчат вінчалися до 21, а чоловіки – у 23–24 роки. На окраїнах Росії – на півночі, Сибіру, у південних губерніях – шлюб брали на рік – два пізніше, ніж у центрі європейської частини Росії. Зокрема у Херсонській губернії 1867 р. маскулінно-фемінні показники становили 20,1 та 27,5 роки³⁹. Отже якщо відносити українські землі до південних теренів Російської імперії, то українські показники відповідають тенденціям, виявленим російським дослідником Б.Мироновим. У польській Кохловецькій парафії на початку XIX ст. дівчата виходили заміж у 22–22,2, а молодики – у 24,4–24,5 роки⁴⁰.

Загалом, беручи до уваги показники, обрховані нами за метричними та обшуківими книгами 1783–1820 й 1836–1860 рр., можемо говорити про невідповідність українських показників середнього віку першошлюбників обох статей західноєвропейським. Адже, за твердженням Дж.Гаджнала, лінія розмежування для європейського типу шлюбності проходила від Санкт-Петербурга до Трієста. Середній вік незаміжніх жінок, які вперше виходили заміж, повинен бути вищим за 23–24, а чоловіків – за 25–26 років⁴¹. На схід від лінії поділу середньовіковий показник першошлюбності становив для жінок менше 22 років і 24 років для чоловіків, що відповідає нашим результатам⁴².

Порівнюючи показники першошлюбності, було виявлено певну закономірність, характерну як для чоловічого, так і для жіночого населення. У містах і містечках вікові дані були на 1–2, іноді й на 3 роки вищими за сільські. На значення середнього віку осіб обох статей, які вперше одружувалися, впливали вікові вимоги до матримоніальних союзів. Чим вищим був шлюбно-віковий ценз для наречених, визначений державою та церквою, тим відчутно зростав вік першовінчаних осіб. Із-поміж інших факторів, які могли позначатися на зростанні середнього віку першошлюбників, Б.Миронов називає усвідомлення освіченою частиною суспільства шкідливості для здоров'я надзвичайно ранніх шлюбів; затримка пубертатного періоду (статевого дозрівання) в наречених; зміни в поміщицьких інструкціях, що рекомендували розпорядникам маєтків упродовж XVIII – першої половини XIX ст. збільшити вік першовінчаних кріпосних селян⁴³.

Маскулінний середній вік залежав від кількості осіб і віку чоловіків із-поміж окремих соціальних категорій населення, а саме солдатів, офіцерів, козаків, різночинців, дворових селян, наймитів, працівників тощо. Чим більша їхня частка та вищий вік чоловіків-першошлюбників, тим помітніше зростав середній показник першошлюбності населеного пункту та регіону загалом. Жінки зрілого віку затримувалися у статусі незаміжніх, напевно, через стан здоров'я, пошук вигідної у соціальному сенсі шлюбної партії, наймитування тощо. Як бачимо, вік наречених іноді залежав від соціальної належності та специфіки трудової діяльності.

Квантитативний аналіз шлюбності ґрунтувався на матеріалах 1909 сімейних пар, вивчених за метричними документами, і 1372 – за церковними обшуками. Отже можемо підбити певні підсумки.

³⁹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – Т.1: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Санкт-Петербург, 2003. – С.167–168.

⁴⁰ *Kwapulińska P.* Rodzina w parafii kochłowskiej w XIX w. // *Śląskie studia demograficzne: Rodzina / Pod red. Z.Kwaśnego.* – Т.5. – Wrocław, 2001. – S.154.

⁴¹ *Хаджнал Д.* Европейский тип брачности в ретроспективе. – С.25–31.

⁴² *Федорова Н.А., Каримова Л.К.* Историческая демография. – Казань, 2012.

⁴³ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи... – С.167–168.

По-перше, сумарні показники шлюбності будуть об'єктивними та відображатимуть більш масові тенденції за умови опрацювання значної кількості церковних книг із різних парафій.

По-друге, коливання показників середнього шлюбного віку залежать від кількості та віку повторношлюбників. Чим більша кількість зареєстрованих повторних шлюбів за рік і доросліші повторновінчані особи, тим вищі значення середнього шлюбного віку наречених.

По-третє, середній шлюбний вік чоловіків наприкінці XVIII ст. становив 26,3, для жінок – 22,1 роки, на початку XIX ст., відповідно, 23,8 і 20,9, у середині XIX ст. – 27,1 та 23,4 роки. Порівнюючи отримані результати за метричними книгами з подібними даними церковних обшуків 1836–1860 рр., спостерігаємо незначну різницю в показниках до одного року (26,2 і 22,9 роки).

По-четверте, основним чинником, який визначав коливання значень середнього віку першошлюбників упродовж указаних років був матримоніальний віковий ценз для чоловіків і жінок, визначений церквою та закріплений законодавчими актами. Саме зі змінами шлюбного віку відповідно до указу 1830 р. помітно зростав середній вік першошлюбності наречених.

По-п'яте, динаміку показників маскулінної середньовікової першошлюбності визначали кількість і вік неодружених чоловіків певного соціального походження: офіцерів, солдатів, різночинців, наймитів, працівників, козаків тощо. Представники цих соціальних категорій найдовше затримувалися у статусі неодружених чоловіків і створювали сімейні союзи у зрілому віці.

По-шосте, на регіональні значення середнього віку першошлюбників обох статей впливала їх належність до міських чи сільських парафій. Вікові показники першовінчаних осіб у міських громадах від 1 до 3 років були вищими, ніж подібні у сільських. Отже чим більше досліджено вікових відомостей міських жителів, тим вищим буде регіональний показник, і навпаки, чим більше селян-першошлюбників узято до уваги, тим нижчі загальні показники віку.

По-сьоме, середній вік першошлюбності наприкінці XVIII ст. становив для чоловіків 22,1, а для жінок – 19,4 роки, відповідно на початку XIX ст. – 21,7 і 19,5 роки. Матеріали метрик та церковних обшуків 1836–1860 рр. продемонстрували незначну вікову розбіжність подібних показників (до півроку), що свідчить про більш масові тенденції першошлюбності маскулінних – 23,8 і 23,4, та фемінних значень – 21,9 і 21,5 роки. Візуалізація результатів у графіках дає підстави стверджувати, що ранньовікові шлюби (до 20-річного віку) були помітні серед жіноцтва кінця XVIII – початку XIX ст., а у середині XIX ст. більшість жінок виходили заміж старшими за 20 років. Чоловіки у трьох досліджуваних періодах загалом одружувалися після 20 років.

По-восьме, різниця між середніми значеннями першошлюбності для чоловіків незначно перевищувала (на 2–3 роки) відповідні показники для жінок. За твердженням Дж.Гаджнала, це визначальна ознака всіх європейських шлюбів. За інших умов, коли вікова різниця була більшою, зменшувалися шанси жінок на утворення нових сімейних союзів⁴⁴.

По-дев'яте, виокремлені дані середнього віку осіб, які вперше вінчалися, не відповідають західноєвропейським. Українські дані нижчі за них, але вищі за азійські. Вони подібні до показників народів, котрі мешкають на сході від лінії розмежування європейського типу – росіян, угорців, поляків тощо.

⁴⁴ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе. – С.59.

Табл.1

**Шлюбний вік чоловіків і жінок
за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.**

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Кількість чоловіків-першозлюбників	Середній вік чоловіків-першозлюбників	Кількість жінок-першозлюбниць	Середній вік жінок-першозлюбниць	
1783	7	23,6	19,0	6	6	22,2	6	18,0	
1784	14	28,5	25,9	9	9	20,7	9	19,4	
1785	4	42,5	34,0	–	–	–	–	–	
1786	15	27,1	20,6	13	14	26,1	15	20,6	
1787	6	27,7	21,5	4	4	22,3	4	19,5	
1788	5	29,2	25,8	2	2	24,0	3	20,0	
1789	20	25,9	22,4	16	16	21,7	16	19,0	
1790	–	–	–	–	–	–	–	–	
1791	35	20,9	18,4	33	33	20,2	34	18,2	
1792	23	22,0	19,1	21	21	21,2	22	18,6	
1793	30	25,2	21,2	24	25	23,9	27	19,7	
1794	64	27,1	22,5	45	46	22,4	55	19,8	
1795	42	25,5	21,4	33	35	21,7	36	18,5	
1796	76	24,0	19,7	64	64	21,2	70	18,9	
1797	65	24,3	20,9	51	54	21,6	56	19,7	
1798	95	25,4	21,7	78	80	22,6	84	20,1	
1799	127	23,4	20,5	107	109	21,2	112	19,3	
1800	59	24,4	20,7	45	45	21,8	52	19,9	
Разом	687	26,3	22,1	551	563	22,1	601	19,4	
Разом %		100		80,2		82,0		87,5	

Табл.2

Шлюбний вік чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Кількість чоловіків-першозлюбників	Середній вік чоловіків-першозлюбників	Кількість жінок-першозлюбниць	Середній вік жінок-першозлюбниць
1801	55	24,2	21,3	45	47	21,8	50	20,2
1802	58	23,1	21,3	54	55	22,6	56	20,9

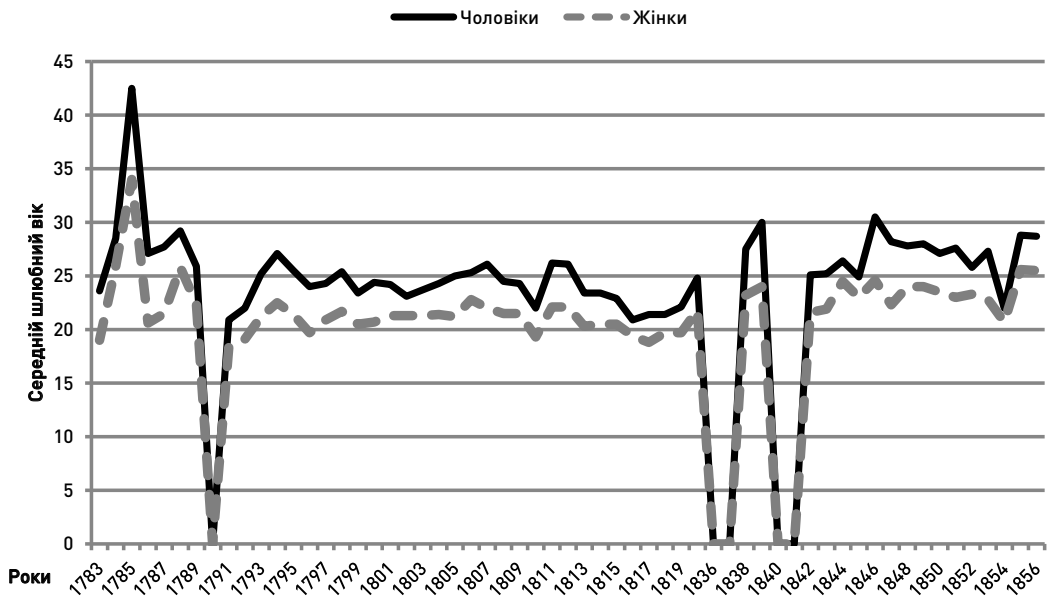
1803	61	23,7	21,3	49	52	23,2	54	20,1
1804	70	24,3	21,4	57	59	22,4	62	20,2
1805	46	25,0	21,2	39	39	21,4	39	18,9
1806	24	25,3	22,8	18	20	22,6	19	19,9
1807	15	26,1	22,0	11	12	23,6	11	20,6
1808	38	24,5	21,5	26	28	21,6	30	19,6
1809	28	24,3	21,5	20	21	21,4	22	19,4
1810	8	22,0	19,3	7	7	20,9	7	17,9
1811	16	26,2	22,1	11	11	20,7	12	18,9
1812	16	26,1	22,1	11	12	22,9	12	19,7
1813	11	23,4	20,3	9	10	22,6	10	19,4
1814	17	23,4	20,5	14	14	21,5	16	19,9
1815	16	22,9	20,5	14	15	22,7	15	19,9
1816	16	20,9	19,4	13	13	19,0	13	17,5
1817	14	21,4	18,8	14	14	21,4	14	18,8
1818	20	21,4	19,7	20	20	21,4	20	19,7
1819	15	22,1	19,7	11	13	21,2	14	19,1
1820	9	24,8	21,8	6	6	19,7	6	18,3
Разом	553	23,8	20,9	449	468	21,7	482	19,5
Разом %	100			81,2	84,6		87,2	

Табл.3

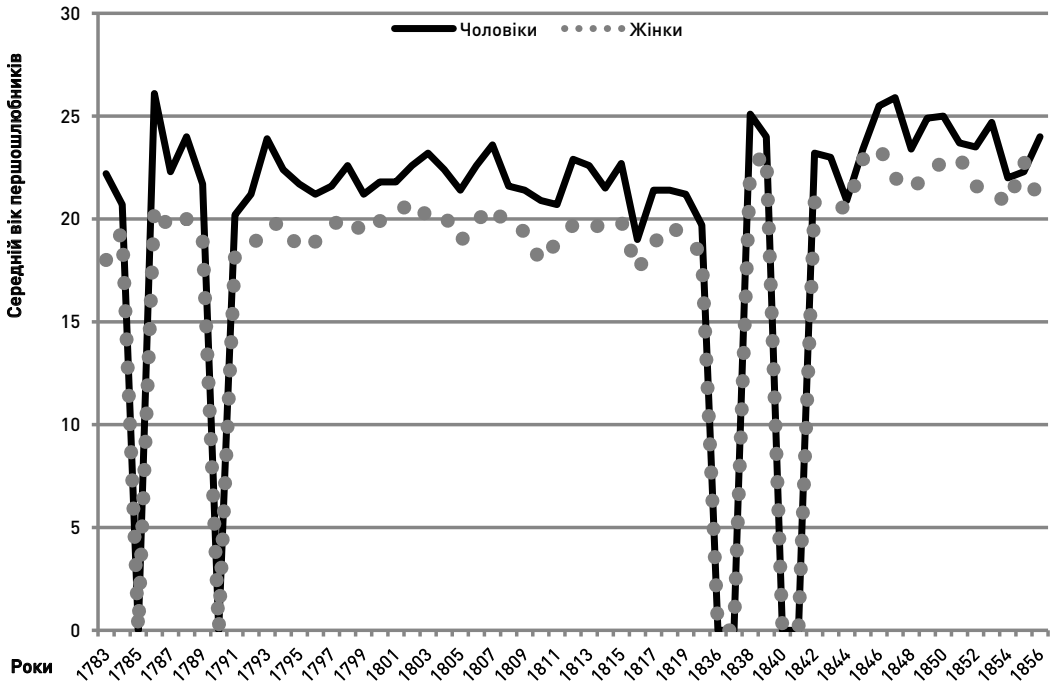
**Шлюбний вік чоловіків і жінок
за матеріалами метричних книг 1838–1856 рр.**

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Кількість чоловіків-першоплюбників	Середній вік чоловіків-першоплюбників	Кількість жінок-першоплюбниць	Середній вік жінок-першоплюбниць
1838	32	27,5	23,2	22	22	25,1	30	22,5
1839	22	30,0	24,0	20	20	24,0	21	23,2
1840	–	–	–	–	–	–	–	–
1841	–	–	–	–	–	–	–	–
1842	93	25,1	21,6	77	80	23,2	84	20,8

1843	73	25,2	21,9	57	62	23,0	63	20,7
1844	16	26,4	24,5	10	11	20,9	12	20,5
1845	45	24,9	23,0	35	36	23,4	44	22,9
1846	35	30,5	24,6	19	20	25,5	31	23,5
1847	25	28,2	22,3	21	21	25,9	24	22,0
1848	139	27,8	24,0	89	89	23,4	107	21,4
1849	78	28,0	24,0	50	55	24,9	62	22,2
1850	30	27,1	23,5	23	24	25,0	27	22,8
1851	8	27,6	23,0	3	3	23,7	8	23,0
1852	14	25,8	23,3	10	12	23,5	11	21,6
1853	38	27,3	22,8	29	31	24,7	33	21,4
1854	6	22,0	20,7	6	6	22,0	6	20,7
1855	5	28,8	25,6	4	3	22,3	4	22,8
1856	10	28,7	25,5	6	6	24,0	7	20,7
Разом	669	27,1	23,4	481	501	23,8	574	21,9
Разом %		100		71,9		74,9		85,8

Графік 1. Середній шлюбний вік чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг 1783–1820 та 1838–1856 рр.

Графік 2. Середній вік першошлюбності чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг 1783–1820 та 1838–1856 рр.

REFERENCES

- Anri, L., Blyum, A. (1997). *Metodika analiza v istoricheskoy demografii* [per. s fr. S.Khoka i Yu.Yegorovoy]. Moskva: RGGU. [in Russian].
- Borodenko, E.A. (2013). Devichia brachnost v Levoberezhnoy Ukrainie: khristianskiye normy i praktika sotsiuma. *European Social Science Journal [Evropeyskiy zhurnal sotsialnykh nauk]*. Moskva: Mezhdunarodnyy issledovatel'skiy institut, 12(39), II, 357–364. [in Russian].
- Borodenko, O.A. (2012). Shliubnist ta shliubnyi vik u selakh Poltavskoho polku druhoi polovyny XVIII st. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhheografii ta dzhereloznavstva im. M.S.Hrushevskoho NAN Ukrainy, 25, 245–257. [in Ukrainian].
- Bellingham, R. (Autumn 1998). Age at marriage in the late-eighteenth century. *Local Population Studies*, 61, 54–56.
- Fedorova, N.A., Karimova, L.M. (2012). *Istoricheskaya demografiya: teoriya i metod*. Kazan: Izd-vo Kazanskogo universiteta. [in Russian].
- Khadzhal, D. (1979). Yevropeyskiy tip brachnosti v retrospective. *Brachnost, rozhdayemost, semia za tri veka*. Eds. A.G.Vishnevskiy, I.S.Kon. Moskva: Statistika. [in Russian].
- Kim Kuen-Tae. (2005). Eighteenth-century Korean marriage customs: the Tanso ŋng census registers. *Continuity and Change*, 20(2), 193–209. Cambridge University Press.
- Kuklo, C. (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa. [in Polish].
- Kwapulińska, P. (2001). Rodzina w parafii kochtowickiej w XIX w. *Śląskie studia demograficzne. Rodzina* [Ed. Z.Kwaśny], 5, 111–155. Wrocław. [in Polish].
- Livi Bachchi, M. (2010). *Demograficheskaya istoriya Yevropy*. Seriya «Stanovlenie Yevropy» [per. s ital. A.Mirolyubovoy]. Sankt-Peterburg: Aleksandriya. [in Russian].
- Mironov, B.N. (1999). *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.): Genезis lichnosti, demokraticheskoy semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva, I*. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin. [in Russian].
- Rybakovskiy, L.L. (2003). *Demographicheskii poniatyinyi slovar*. Moskva: TSP. [in Russian].
- Surdacki, M. (2007). *Urzędów w XVII i XVIII w.: Miasto – spoczeństwo – życie codzienne*. Lublin. [in Polish].
- Wiślich, T. (2012). *Upodobaenie: Matzeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej w XVII–XVIII w.: Wyobrazenia spoceczne i jednostkowe*. Wrocław: Chronicon. [in Polish].
- Wyźga, M. (2009). Rodzina chtopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII w. *Spoczeństwo staropolskie: Seria nowa, III*, 245–278. Warszawa: DIG. [in Polish].

Olena Borodenko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Department of History of Ukraine,
V.Korolenko Poltava National Pedagogical University
(Poltava, Ukraine), elena_bs@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0292-9310>

Age Features of the First Marriage Among the Population in Left-Bank Ukraine According To the Materials of Registers of Birth and Church Searches in 1783–1820 and 1836–1860

Abstract. The aim. According to the materials of the register of birth in 1783–1820 and 1838–1856 and church searches in 1836–1860, indicators of the average age of people who first married were calculated and analyzed on the basis of gender characteristic in 23 parishes of the Left-Bank Ukraine. **Research methods.** The content of the documentation and the purpose of the study stipulated the usage, in addition to general scientific, special-historical methods. Among the latter historical and comparative, critical analysis, deconstruction, visualization and other methods are applied. **Scientific novelty.** Information from the sources of the church accounting and statistical direction created opportunities for combining comparative and historical-demographic approaches in studying the problem of age-related characteristics of first marriage. **Main results.** The obtained quantitative age data for the first time married people are presented in tables and shown in graphs, age differences of men and women, separately urban and rural brides are highlighted are compared with similar indicators in different regions of Europe and Asia. The average age of the brides was 1783–1800, they entered into marriage for the first time, for men it was determined to be 22,1 years old, and for women – 19,4 years old. The corresponding indicators of 1801–1820 demonstrate the masculine (male) value of the first marriage within 21,7 years old, feminine (female) – 19,5 years old. With an increase in marriageable age, in accordance with the decree of 1830, a noticeable increase in the average age indicators of first-time married people for 1836–1860 were noticed. According to metrics, men first married an average at the age of 23,8 years old, and women at the age of 21,9 years old. Similar calculations are based on church searches amounted 23,4 and 21,5 years old. Men are married on average 2–3 years later, unlike women. The average age value of the first married people was 1–3 years higher among urban brides compared with rural brides. During the late eighteenth and first half of the nineteenth centuries men were generally married after 20 years of age. Ukrainian women for 1783–1820 mainly married before the age of 20, and in 1836–1860 – older than this age.

Keywords: bride and groom, registers of births, average marriage age, average age of person's first marriage, church searches, marriage.

Українсько-швейцарські відносини в 1918–1926 рр.: особливості дипломатичної присутності

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні процесу інституційного становлення українсько-швейцарських відносин у 1918–1921 рр. та особливостей дипломатичної присутності УНР у Швейцарії в 1918–1926 рр. **Методологія** спирається на принципи науковості, історизму, системності. У межах міждисциплінарного підходу використано загальнонаукові та спеціальнонаукові методи, зокрема архівної евристики, історіографічного аналізу, зовнішньої і внутрішньої критики джерела. **Наукова новизна** результатів дослідження полягає в реконструкції на підставі архівної інформації, опублікованих і неопублікованих джерел діяльності українських дипломатичних та консульських представництв у Берні, Цюріху, Женеві та з'ясуванні персоналій учасників процесу становлення українсько-швейцарських відносин у 1918–1926 рр., функцій і завдань дипломатичних, консульських представництв. **Висновки.** Розвиток українсько-швейцарських відносин у 1918–1921 рр. зумовлений геополітичною та економічною ситуацією в Європі під час та після завершення Першої світової війни. Економічна криза, що істотно вплинула на соціально-економічне становище Швейцарії, викликала інтерес швейцарської сторони до встановлення торговельних відносин з Україною. Натомість для України налагодження дипломатичних відносин зі Швейцарією мало велике значення не лише у плані двосторонніх контактів, а і як можливість опосередкованої взаємодії з державами Антанти та участі в роботі міжнародних організацій. Українська дипломатична присутність у Швейцарії тривала до 1926 р. Її ключова особливість, попри «офіційний» статус, полягала у відкритості влади до потреб українського представництва.

Ключові слова: надзвичайна дипломатична місія УНР у Швейцарії, генеральне консульство Української Держави у Цюріху, консульство Української Держави у Женеві, Лукасевич, Василько.

Процес формування дипломатичних і консульських відносин України з іншими державами має науковий інтерес у контексті історії світової дипломатії та вітчизняної дипломатичної служби. Діяльність у цьому напрямі розпочалася від проголошення Українською Центральною Радою 7 листопада 1917 р. III Універсалу. Надзвичайну вагу для Української Народної Республіки мало започаткування міждержавних зносин з однією з найбагатших країн світу (хоч і дещо ослабленою економічною кризою, спричиненою Першою світовою війною), демократичною та нейтральною Швейцарською Конфедерацією.

Питання діяльності українського дипломатичного представництва у Швейцарії привертало увагу сучасних дослідників історії дипломатії¹ в контексті вивчення процесів державотворення, формування вітчизняної дипломатичної служби, вивчення персоналій її представників. Перші згадки про створення та діяльність українського посольства у Швейцарії містить праця Д. Дорошенка². Історію консульства у Цюріху поклала в основу свого роману В.О'Коннор-Вілінська³.

¹ *Веденєв Д.* Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917–1920: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 209 с.; *Заруда Т.В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 р.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 189 с.; *Соловійова В.В.* Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с. та ін.

² *Дорошенко Д.* Історія України 1918–1923 рр.: У 2 т. – Т.2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К., 2002. – 352 с.

³ *О'Коннор-Вілінська В.* На еміграції: Роман. – Л., 2005. – 232 с.

Першою спробою встановлення офіційних відносин зі Швейцарією з боку УНР стало формування у квітні 1918 р. дипломатичної делегації до Іспанії, Італії, Франції та, власне, Швейцарії. Її очолив заступник голови президії Центральної Ради М.Шраг. Попри молодий вік, він уже мав досвід суспільно-політичної діяльності: керував редколегією журналу УПСР «Боротьба», був членом ради селянських депутатів на Чернігівщині, працював у постійній комісії для розробки проекту статуту автономії України. Проте часу для роботи делегації вже не було, адже 29 квітня до влади прийшов П.Скоропадський, а 2 травня розпочав роботу новий уряд. У той період у Києві продовжувало функціонувати засноване 1902 р. консульство Швейцарії, очолюване купцем першої гільдії Г.Енні. Це давало підстави для сподівання тепер уже Української Держави на встановлення офіційних відносин зі Швейцарією. Намір очолити місію до цієї країни першим виявив О.Шульгин. Колишній очільник зовнішньополітичного відомства УНР обіймав у гетьманському міністерстві посаду радника. Разом з іншим радником – Є.Лукасевичем – він звернувся до міністра закордонних справ Д.Дорошенка з доповідною запискою, обґрунтовуючи потребу створення дипломатичного представництва в Європі. Ішлося про відрядження місії, подібної до планованої ще урядом УНР. Артикулювалася потреба порозумітися з послами Німеччини А. фон Муммом та Австро-Угорщини Й.Форґачем і просити їхньої допомоги як представників країн, що вже визнали Україну. На додаток до доповідної записки було підготовлено проект листа до президента Федеральної ради Швейцарської Республіки щодо скерування в Берн української місії на чолі з О.Шульгиним⁴. Однак його прихильність до Антанти спричинила негативну оцінку такої пропозиції німцями, тож кандидатуру відхилили⁵. Утім звернення до швейцарського президента про встановлення дружніх відносин скерували невідкладно.

Для з'ясування такої можливості до Берна «зі спеціальним дорученням» у червні 1918 р. виїхав Є.Лукасевич. Знаний громадський діяч, заступник голови Всеукраїнської спілки лікарів він належав до організаторів медико-санітарної служби УНР та Українського комітету Червоного Хреста, редагував часопис «Українські медичні вісті», упродовж січня – квітня 1918 р. очолював Департамент охорони здоров'я – перший державний орган УНР у сфері медицини. Призначення лікаря на дипломатичну посаду пояснювалося здобуттям ним освіти у Цюріху та широким колом контактів у Швейцарії. Бралася також до уваги співпраця Є.Лукасевича з Міжнародним комітетом Червоного Хреста у Женеві. За результатами поїздки передбачалося «у майбутньому вислати в Швейцарію постійне дипломатичне представництво»⁶.

До місця призначення Є.Лукасевич прибув 22 серпня 1918 р. Лист П.Скоропадського з проханням про згоду швейцарського уряду на відкриття українського представництва в Берні він невідкладно передав до Федерального політичного департаменту Швейцарії. Звернення обговорила Федеральна рада. 5 вересня Є.Лукасевича прийняв федеральний радник Е.Шультесс. Уважаючи, що для Швейцарії економічні питання мають найбільший інтерес, посланець під час розмови заявив, що Україна без особливих труднощів може відвантажити до Швейцарії 300 тис. т зерна за умови вирішення питання транзиту⁷. Його тактика ґрунтувалася на висновках майора генерального штабу М. дю Буа, який перебував у Києві з 20 квітня по 18 червня 1918 р. та збирав інформацію про ситуацію в Україні й експортний потенціал зернових для

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.2.

⁵ Донцов Д. Рік 1918: Київ. – К., 2002. – С.41.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.77.

⁷ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Упор. В.Дорнік; пер. з нім. В.Кам'янець; наук. ред. Р.Піріг. – К., 2015. – С.435.

Швейцарії⁸. Він переконався в достатніх запасах українського збіжжя, проте наголошував у звіті, що організація довозу зерна з України до Швейцарії можлива за умови згоди на це Центральних держав. На транспортування залізницею закупленого Швейцарією обсягу бракувало б вагонів, неможливим видавалося й перевезення збіжжя Чорним морем та Дунаєм⁹. Із приводу пропозиції Є.Лукаsevича Е.Шультеcс консультувався з австро-угорською делегацією в Берні й отримав пораду ставитися до неї «з великою обережністю»¹⁰. Утім український представник поспішно повідомив керівництву про зацікавленість швейцарського уряду, а також торгівельно-промислових кіл Україною. Невдовзі надійшло письмове підтвердження його слів – керівник управління зовнішньої політики Федерального політичного департаменту Лярді передав йому листа на ім'я Д.Дорошенка з подякою за візит та підтвердженням готовності швейцарського уряду прийняти в Берні «будь-якого іншого представника, який користується довірою [...] міністра закордонних справ»¹¹. У Києві ці слова потрактували як згоду прийняти українське дипломатичне представництво¹².

10 жовтня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави ухвалила закон про заснування посольства 2-го розряду у Швейцарії. Як згодом писав Д.Дорошенко, це «мало для нас дуже велике значення», адже у цій країні «сходилися нитки міжнародних зносин», тут можна було зустрітися з представниками Антанти¹³. Дипломатичну установу очолив Є.Лукаsevич. Штат місії формувався до кінця жовтня. До нього включили як працівників зовнішньополітичного відомства, так і осіб, котрі не мали відношення до дипломатії. Так, на звернення начальника Головного управління Генерального штабу до складу місії було зараховано генерального хорунжого Л.Дроздовського як військового агента¹⁴. Випускник математичного факультету Новоросійського університету, Київського піхотного юнкерського училища та Миколаївської академії генштабу, він брав участь у російсько-японській і Першій світовій війнах (був начальником штабу 1-го гвардійського корпусу), із російської армії в українську перейшов зі званням генерал-майора, обійнявши посаду першого генерал-квартирмейстера Головного управління Генерального штабу Дієвої армії УНР¹⁵. Однак Л.Дроздовський виїхав із родиною до місця призначення, не отримавши погодження швейцарської сторони, і змушений був затриматися в Берліні¹⁶. 12 жовтня на посаду секретаря посольства було призначено старшого діловода дипломатичного відділу МЗС В.Якубовського, перекладача – А.Миколаїва, позаштатного урядовця – О. ван дер Брігена, дипломатичного кур'єра – Ю.Білеця. У штаті опинилися також колишній підполковник російської армії й заступник начальника Генерального штабу Дієвої армії УНР Є.Кельчевський, співробітники зовнішньополітичного відомства Д.Андрієвський, В.Соколовський, Г.Білянкин, І.Добродієва. Поза штатом оформлено живописця С.Мако¹⁷. Решту персоналу призначив безпосередньо посол: було прийнято урядовцями Г.Чикаленко-Келлер, М.Захарченко та М.Захарченка¹⁸.

⁸ Сліпченко О. Місія майора дю Буа // Україна дипломатична. – Вип. XVI. – К., 2017. – С. 715–723.

⁹ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. – С. 434.

¹⁰ Там само. – С. 435.

¹¹ Сліпченко О. Місія майора дю Буа. – С. 722.

¹² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К., 2007. – С. 273.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 13.

¹⁵ Там само. – Арк. 15.

¹⁶ Він прибув уже після приходу до влади в Києві Директорії як аташе дипломатичної місії.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 106.

¹⁸ Там само. – Спр. 2. – Арк. 18.

Великі сподівання посол покладав на Г.Чикаленко-Келлер – доньку Є.Чикаленка і дружину німецького науковця Г.Келлера. Журналістка й перекладачка, вона вільно володіла німецькою, французькою, англійською мовами, навчалася в Лозанні й Женеві, брала участь у жіночому русі¹⁹.

Одночасно з посольством створювалися консульські установи. 7 жовтня 1918 р. тимчасовим виконувачем обов'язків генерального консула у Цюриху Д.Дорошенко призначив О.Вілінського, секретарем консульства – О.Дем'яненка²⁰. Як і для Є.Лукаsevича, для О.Вілінського Швейцарія була близькою країною: випускник і викладач Харківського університету, він у 1905–1907 рр. працював над інженерними проектами в Берліні, Давосі, Цюриху. Після повернення мешкав у Києві, працював за фахом і викладав у Київському політехнічному інституті. У 1917 р. став членом Центральної Ради, очолював департамент професійної освіти Генерального Секретаріату²¹, видавничу спілку у Львові. Секретар генконсульства мав європейську освіту – після закінчення технічного вишу в Україні спеціалізувався у Брюсселі, але перервав навчання з початком Першої світової війни та пішов добровольцем до французької армії²².

О.Вілінський їхав до Цюриха зі сподіваннями щодо налагодження економічних зв'язків. Він збирався створити Музей зразків товарів і виробів з України, домовившись про надання експонатів із міністром промислу й торгівлі І.Фещенком-Чопівським, головою кустарно-промислового відділу Міністерства народної освіти А.Середю та обговоривши потребу такої установи з представниками Дніпросоюзу, Українобанку, Товариства цукроварів. Однак коли консул із членами своєї родини та секретарем дісталися 29 жовтня 1918 р. до місця призначення, з'ясувалося, що швейцарська влада не має наміру визнавати його повноваження. Утім О.Вілінський винайняв у Цюриху помешкання на Університетштрассе, 8 і почав приймати українських громадян. Йому вдалося встановити контакти з місцевими підприємцями, зокрема з представниками фірми «Брати Куоні», виробниками взуття, тканини тощо, та навіть відправити до Одеси замовлені українським урядом товари на 2 млн крб.

Тим часом дипломатичне представництво організовувало свою роботу в Берні у приміщенні на вул. Глюкевені, 4. Як згадував Д.Дорошенко, це було дуже скромне помешкання, «схоже скоріше на якусь торговельну контору, ніж на дипломатичну місію, на одній з центральних вулиць»²³. 2 листопада 1918 р. Є.Лукаsevич був де-факто визнаний українським представником у Швейцарії, а українське представництво – «офіційною місією» (формально не пов'язаною з урядом УНР, але такою, що представляла його інтереси). Про юридичне визнання не йшлося. Усі співробітники посольства отримали «дипломатичні легітимації, як і всі інші закордонні дипломатичні представництва»²⁴. Водночас послови дали чітко зрозуміти, що кількість співробітників місії збільшувати не можна. Про причину він здогадувався, уважаючи, що «швейцарці боялися впускати громадян колишньої Росії, щоб між ними не було більшовиків, головню більшовицьких агітаторів»²⁵. Пересторога не була безпідставною з огляду на участь більшовиків в організації того року восени страйків у Швейцарії.

¹⁹ Див.: Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / Упор. В.А.Просалова. – Донецьк, 2012. – 516 с.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.95.

²¹ Вілінський Олександр Валеріянович // *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. – К., 1998. – С.75–76.

²² ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.138. – Арк.102.

²³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – С.632.

²⁴ *Лукаsevич Є.* Швейцарські перипетії // *Україна дипломатична.* – Вип.1. – К., 2000. – С.302.

²⁵ Там само.

Контакти посольства зі швейцарським зовнішньополітичним відомством координував відділ захисту підданих Швейцарії на території колишньої Росії при Федеральному політичному департаменті. Є.Лукаsevич отримав дозвіл опікуватися українськими громадянами, інтернованими у Швейцарії, та студентами-українцями. Їм посольство допомагало насамперед матеріально та сприяло поверненню додому. Важливими при цьому були відносини з Міжнародним комітетом Червоного Хреста, функції українського представника при якому виконував Є.Лукаsevич. Із початком роботи представництва до його консульського відділу почали активно звертатися народжені на території України росіяни з проханням поміняти їм видані більшовиками паспорти на українські, щоб уникнути виселення зі Швейцарії²⁶. Українські паспорти швейцарським урядом визнавалися.

Невдовзі в Берн приїхав Д.Дорошенко. Посольство забезпечувало перший візит українського високопосадовця до Швейцарії. Міністр виїхав 22 жовтня 1918 р. в Берлін із метою переконати канцлера Німеччини Максиміліана Баденського не виводити з України німецькі частини до приходу військ Антанти, та планував провести там переговори з представниками офіційних місій союзників²⁷ щодо встановлення дипломатичних відносин. Передбачалося також відвідання з цією метою Берна, Лондона й Парижа. До місця призначення Д.Дорошенко дістався хворим, у нього діагностували дифтерит. Ізольований в одній із кімнат посольства, він був змушений скасувати призначені візити і спілкувався з допомогою записок. Тим часом із Києва телеграфом надійшла новина, що в тільки-но сформованому кабінеті посада міністра закордонних справ залишилася за Д.Дорошенком²⁸. Одужавши, він розпочав інтенсивні переговори з німецькими державними діячами. Утім у ніч на 30 жовтня 1918 р. розпочалося Кільське повстання, що стало провісником Листопадової революції в Німеччині. 9 листопада кайзер Вільгельм II зрікся влади²⁹. У цей час Д.Дорошенко отримав декілька телеграм від Є.Лукаsevича про готовність його візиту до швейцарської столиці та домовленість про зустрічі з представниками голови коаліційного уряду і прем'єр-міністра Італії В.Орландо³⁰. 11 листопада було підписано Комп'єнське перемир'я. Д.Дорошенко вирушив до Берна через Ліндау, прибувши туди в день початку загального страйку у Швейцарії – 12 листопада. Лише за три дні він дістався Берна й зупинився в готелі «Бернергоф» на вул. Марктгассе, 39.

Напередодні було зроблено спробу відкрити другу українську консульську установу. 11 листопада 1918 р. на посаду консула у Женеві отримав призначення Є.Сокович³¹ – колишній міністр залізничних шляхів УНР (був звільнений через конфлікт із профспілками) та очільник комунікаційної комісії при українській делегації під час українсько-російських мирних переговорів у Києві. Його досвід практичної діяльності, як і перебування на відповідальній державній посаді та життєва позиція, мали важливе значення для роботи в консульській службі.

Першим представником Антанти, з яким у Д.Дорошенка відбулася незапланована зустріч, став керівник французького прес-бюро, який повідомив йому про зміну 14 листопада 1918 р. П.Скоропадським кабінету і призначення міністром закордонних справ Г.Афанасьєва. Це означало втрату Д.Дорошенком повноважень, хоч урядового

²⁶ Там само. – С.304.

²⁷ Україна и Державы Согласия // Киевская мысль. – 1918. – 2 ноября (30 октября). – №212. – С.2.

²⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – С.634.

²⁹ *Мартинюк А.Ю.* Листопадова революція в Німеччині 1918 // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.6: Ла – Мі. – К., 2009. – С.162.

³⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – С.670.

³¹ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.98.

рішення про це він ще не отримав. Не маючи прямого зв'язку з гетьманом і розуміючи надзвичайність змін у Києві, Д.Дорошенко не робив жодних офіційних кроків. Крім того, як згадував Є.Лукасевич, тривале перебування міністра в Берліні справило негативне враження на «антантські кола в Швейцарії»³². Тож спроби посла організувати його зустрічі з представниками Великобританії, Франції і США не мали успіху, а міністр відчував передчасність попередніх запевнень дипломата щодо готовності візиту. Через тиждень Д.Дорошенко виїхав в Україну, призупинивши повноваження Є.Лукасевича.

23 листопада 1918 р. уряд Української Держави тимчасово делегував управління справами посольства послові в Німеччині Ф.Штейнгелю³³. На початку грудня про призупинення повноважень Є.Лукасевича повідомила місцева преса³⁴. Та отримавши 16 грудня від першого секретаря посольства в Берліні О.Козія телеграму про перемогу Директорії, Є.Лукасевич відповів Ф.Штейнгелю, що залишиться на посаді через відсутність наказу про його звільнення³⁵.

24 січня 1919 р. наказом Директорії повноваження Є.Лукасевича було поновлено, а посольство перейменовано в надзвичайну дипломатичну місію УНР у Швейцарії з наданням статусу посольства 1-го розряду. У штаті дипустанови, окрім очільника, залишалось дев'ять співробітників: радник Є.Сокович, якому не вдалося налагодити роботу консульства через невизнання швейцарським урядом, очолив консульський відділ; старші секретарі О.Гладишовський, О. ван дер Бріген і В.Якубовський, драгоман Г.Чикаленко-Келлер, старші канцеляристи Д.Андрієвський і В.Соколовський, бухгалтер М.Захарченко, молодший канцелярист М.Шульгин. Були також дві позаштатних працівниці: сестра Лесі Українки музикантка й викладачка французької мови О.Косач-Шимановська та дружина О.Гладишовського – Іванна³⁶.

Кадровий склад представництва посилило прибуття на посаду керівника прес-бюро місії Д.Донцова – громадсько-політичного діяча, першого голови Співки визволення України у Швейцарії, директора Української телеграфної агенції періоду УНР та очільника бюро преси при Міністерстві внутрішніх справ Української Держави. Він виїхав у складі делегації на Паризьку мирну конференцію, однак не дістався до місця призначення. Є.Лукасевич запропонував йому очолити прес-бюро посольства у Швейцарії, тож 16 лютого 1919 р. Д.Донцов приїхав у Берн³⁷.

Одночасно в Берні зупинилася надзвичайна торгівельно-промислова місія УНР до Франції, Бельгії та Італії на чолі з колишнім членом Центральної Ради П.Чижевським³⁸. Значна частина його життя пройшла у Швейцарії, він навчався у Женевському університеті. До складу місії входили радник – директор департаменту зовнішнього торгу Міністерства торгівлі Ф.Королів, секретар – урядовець з особливих доручень при цьому департаменті Ф.Диновський та заступник секретаря З.Курбас; члени: межовий інженер М.Бейер, представник Укрінбанку, від кооперації С.Перепелиця³⁹. Завдання місії полягали у забезпеченні встановлення офіційних торгівельно-економічних відносин та особистих дружніх контактів із комерційними й

³² Лукасевич Є. Швейцарські перипетії... – С.304.

³³ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.20.

³⁴ Лукасевич Є. Швейцарські перипетії... – С.305.

³⁵ Там само. – С.306.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.4211. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.4.

³⁷ Донцов Д. Рік 1918: Київ. – С.138.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.4211. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.19.

³⁹ Там само. – Ф.3877. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.9.

фінансовими колами країн, на які поширювалися її повноваження, у веденні переговорів щодо замовлення й закупівлі машин, обладнання, іншої продукції, досягнення домовленостей про реалізацію державних і гарантованих державою позик. Місія мала право засновувати спільні торгівельні палати з метою реалізації поставлених завдань.

У Швейцарії співробітники місії очікували дозволу французького посольства на в'їзд до Франції, налагоджуючи контакти зі швейцарськими промислово-фінансовими колами. У звіті міністрові народного господарства УНР П.Чижевський характеризував Швейцарію як «Америку Західної Європи в мініатюрі» та наголошував на потребі встановлення з нею торговельних відносин. За сприяння посла Є.Лукаsevича до уряду було скеровано телеграму з проханням розширити повноваження місії на Швейцарію. Ішлося також про створення Українсько-швейцарської торгівельної палати у Женеві та про відкриття українського банку⁴⁰. Для обговорення ключових питань діяльності голова місії систематично збирав наради. Питання про створення Українсько-швейцарської торгівельної палати члени місії розглянули за участі швейцарського правника доктора Мексіна, який розробив статут палати 27 березня, ухваливши скликати установчі збори 2 квітня 1918 р.⁴¹ Однак до окресленої дати справу завершити не вдалося. У березні місія розташувалася у Женеві. 17 квітня Є.Лукаsevич телеграфом повідомив П.Чижевському наказ С.Петлюри про повернення місії, які так і не прибули до місця призначення. На екстреному засіданні було вирішено просити посольство надати оригінал наказу, а до його отримання продовжувати діяльність. Ф.Королів виїхав до Берна, де мав зустрічі в посольстві й у Господарському департаменті Швейцарії. 7 травня урядовим рішенням повноваження місії було поширено на Швейцарію⁴². Уже 20 травня члени місії обговорили порядок денний установчих зборів палати, але працювати вирішили, «доки старчить асигнованих кредитів»⁴³.

Складне фінансове становище було й у дипломатичного представництва. Є.Лукаsevич згадував, що «матеріальні засоби посольства скінчилися навесні 1919 року»⁴⁴. Проте українська місія виконувала свої повноваження. В її приміщенні збиралися представники Литви, Латвії, Грузії для обговорення стратегії, що допомогла б досягти визнання незалежності. Тісні стосунки в Є.Лукаsevича склалися з литовськими колегами. Вони заснували Українсько-литовський союз із метою проведення спільних виступів проти російських більшовиків. Докладалися зусилля в інформаційній сфері. За зауваженням посла УНР у Данії Д.Левицького, «за 1919 рік сам Лукаsevич у Берні видав більше 15 брошур пропагандивних у французькій мові з ріжних ділянок нашого життя»⁴⁵.

Проте 10 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР у «порозумінні з урядом ЗУНР» відповідно до попередніх консультацій призначила головою швейцарської місії надзвичайного посла й повноважного міністра ЗУНР М.Василька⁴⁶. Досвідчений дипломат (багаторічний посол буковинського сейму, австрійського райхстагу, учасник мирних переговорів у Бресті, перший дипломатичний представник ЗУНР у Відні) та авторитетний громадський діяч (член Української національної ради, координатор Українського крайового комітету Буковини) мав довіру

⁴⁰ Там само. – Ф.4211. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.9.

⁴¹ Там само. – Арк.10.

⁴² Там само. – Ф.3877. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.15.

⁴³ Там само. – Ф.4211. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.14. 30 червня 1919 р. телеграмою місії було повідомлено про її ліквідацію.

⁴⁴ Лукаsevич Є. Швейцарські перипетії... – С.306.

⁴⁵ Левицький Д. Дипломатичні маневри на данському терені // Україна дипломатична. – Вип.І. – К., 2000. – С.320.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.14–14 зв.

С.Петлюри. Про призначення М.Василька було повідомлено листом. Йому доручалося активізувати стосунки з представниками дипломатичного корпусу з метою досягнення визнання УНР державами, які мали дипломатичні представництва в Берні, та делегуватися нагляд за всіма українськими місіями (політичними, військовими, економічними), що перебували або мали прибути до Швейцарії, і представниками державної влади. На посаду заступника голови місії отримав призначення колишній український представник у Стамбулі М.Левитський із дорученням вести справу місії за відсутності посла⁴⁷.

С.Лукаsevич щодо такого рішення отримав телеграму за підписом міністра закордонних справ В.Темницького, однак залишати посаду не збирався. Він поставив вимогу надати йому ухвалу Директорії з цього питання або копію вповноваження міністра про наявність у нього права на звільнення послів іменем Директорії, мотивуючи необхідністю подати їх до Федерального політичного департаменту⁴⁸.

Повідомлення про зміну керівництва вплинуло на настрої в місії. Першим звернувся до МЗС із проханням перевести його до місії у Ватикані старший урядовець Д.Андрієвський⁴⁹. Про переведення до Праги клопотався аташе Л.Дроздовський. Утім міністр уважав за потрібне залишити його на посаді зі спеціальним завданням вивчення досвіду організації швейцарської армії та підготовки населення до військової служби з метою використання цих знань в Україні⁵⁰.

Тим часом 18–22 червня 1919 р. М.Василько вже як посол узяв участь у проведеної В.Темницьким нараді українських дипломатичних представників, що відбулася у Відні. Ключове питання полягало в обговоренні основних пріоритетів зовнішньополітичного курсу Директорії, які проголошувалися незмінними: соборність і незалежність⁵¹. У цьому контексті велике значення надавалося орієнтованій на визнання незалежності УНР діяльності українського представництва на Паризькій мирній конференції, виведення з території України іноземних військ, отримання допомоги в боротьбі з більшовиками. Участь у нараді очільника надзвичайної місії УНР у Швейцарії була важливою ще й з огляду на те, що згідно з рішенням Паризької мирної конференції осідок у Женеві отримала нова міжнародна організація – Ліга Націй. Відповідно до викладеного у 14 пунктах В.Вільсона плану мирного облаштування повоєнного світу, держави-учасниці Ліги Націй зобов'язувалися допомагати одна одній у разі зовнішньої агресії, сприяти процесу роззброєння, користуватися методами відкритої дипломатії. Членами її стали країни Антанти та запрошені ними держави Європи, Америки, Азії. Українська дипломатична місія в Берні отримала додаткові завдання встановлення контактів у Лізі Націй. Після завершення наради М.Василько деякий час залишався у Відні. А міністр М.Темницький відправив Є.Лукаsevичу листа з подякою за роботу на чолі дипломатичної місії та пропозицією очолити дипмісію УНР в Іспанії, узяти до складу нового представництва потрібних йому співробітників посольства у Швейцарії⁵². Є.Лукаsevич пропозицію не прийняв.

Свої міркування щодо штату місії мав і новопризначений посол. Він пропонував перевести радника Є.Соковича на посаду керівника економічного та консульського відділу, директора канцелярії О. ван дер Брігена і співробітників В.Соколовського,

⁴⁷ Там само. – Арк.14.

⁴⁸ Там само. – Арк.20–20 зв.

⁴⁹ Там само. – Арк.26.

⁵⁰ Там само. – Арк.92.

⁵¹ Див.: Жук Ю. Спогади про батька // Політика і час. – 1994. – №4. – С.61–62.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.18.

М.Шульгіна, Г.Чикаленко-Келлер – залишити на посадах, секретаря посольства О.Гладишовського й урядника В.Якубовського перевести до інших установ. На посаду першого радника посол планував В.Залозецького (переведенням із місії в Парижі), секретаря – доктора О.Райса, колишнього секретаря президента Англо-австрійського банку у Відні, керівника бюро президії крайового буковинського уряду, нагородженого Великою срібною медаллю хоробрості під час війни. М.Василько був високої думки щодо працьовитості та мовної підготовки останнього (крім української О.Райс володів німецькою, французькою, англійською, італійською, російською, румунською мовами)⁵³. На посаду офіцера планувалося взяти отамана армії ЗУНР К.Турка-Бреверна, аташе – князя С.Трубецького, аташе зі справ преси – В.Бандрівського⁵⁴. Для посилення «літературного впливу в пресі» посол просив дозволу міністра прийняти доцента Женевського університету доктора Е.Привата на засадах контракту та «двох гідних довірря жіночих помічних сил» – З.Клінгер і Л.Ганкевич⁵⁵. Відповідні призначення М.Василько здійснив за погодженням із міністерством 27 червня.

30 червня 1919 р. посол отримав повідомлення від швейцарських властей про визнання його керівником «офіційної місії» УНР у цій країні⁵⁶. Того ж дня було звільнено Є.Лукаsevича, відтак він виїхав до Варшави. М.Василько прибув у Берн 11 липня. Ключовими завданнями дипломат визначав пошуки підтримки України в її боротьбі проти більшовиків, поширення інформації про свою країну, участь у засіданнях Ліги Націй. Офіційну роботу він розпочав із візиту до міністра-президента Ф.Калондера та очільника зовнішньополітичного відомства К.Паравіччї⁵⁷. 21 липня під час аудієнції відбулося вручення вірчих документів. Посол подякував міністрові-президенту від імені С.Петлюри за прихильність Швейцарії до українців і гостинність для «працівників розумової праці», наголосивши, що насамперед це «зобов'язує його нічого не робити всупереч намірам уряду Швейцарії»⁵⁸. Важливим для М.Василька було обговорення питання про визнання цієї державою України. Ф.Калондер мотивував дотеперішню відсутність цього кроку важливістю адаптуватися до вимог Антанти та не дав жодних обіцянок.

Після офіційних візитів М.Василько взявся за налагодження контактів із дипломатичним корпусом. Першим він відвідав тимчасового повіреного у справах Чехословаччини П.Барачека-Яцкерка, зустрівся також із представниками Японії, Італії, Греції. Не вдалося йому встановити контакти з посольством Великобританії (посла перевели до Варшави) та Франції (посол не повернувся з Паризької мирної конференції). Під час зустрічей М.Василько зауважив особливий інтерес співрозмовників до політики УНР щодо А.Денікіна та поляків. Для отримання узгодженої позиції він надіслав запит із цих питань до уряду й отримав повідомлення прес-бюро про війну з денікінцями та вказівки МЗС з висвітлення цих питань⁵⁹.

Великою публічною акцією за участі посла М.Василька стали гастролі у Швейцарії Української республіканської капели під керівництвом О.Кошиця. Дізнавшись у Відні, що учасники колективу довгий час не могли отримати візи до Франції, дипломат посприяв їм щодо дозволу на приїзд у Швейцарію. Так у

⁵³ Там само. – Арк.22–22 зв.

⁵⁴ Там само. – Арк.22 зв.

⁵⁵ Там само. – Арк.23.

⁵⁶ Там само. – Арк.71.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – Арк.35.

⁵⁹ Там само. – Арк.76.

гастрольному графіку капели з'явилася ще одна країна. 10 жовтня 1919 р. у залі базельського «Штадтказино» відбувся перший концерт. До початку листопада українська пісня пролунала в Берні, Цюріху, Женеві, Лозанні. Кожен із десяти концертів мав позитивні відгуки в місцевій пресі⁶⁰. У фіналі гастролей М.Василько влаштував на честь артистів банкет, запросивши на нього дипломатів, журналістів, представників політичних та економічних кіл. Невдовзі вдалося отримати французькі візи, тож із Берна капела вирушила у Францію.

15 листопада 1919 р. Директорія УНР ухвалила рішення про скорочення штатів дипломатичних представництв та видатків на їх утримання. У швейцарській місії з 1 грудня мали залишитися 7 штатних співробітників (голова, радник, секретар, аташе, бухгалтер, старший і молодший урядовці)⁶¹. Проте прилюдно врочисту обіцянку (відповідно до своєї посади) про службу УНР і її верхній владі 26 листопада склали всі співробітники місії⁶².

У січні 1920 р. фінансування українських дипломатичних представництв зосередилося в руках посла М.Василька. Іноді йому доводилося оплачувати заходи та діяльність, зокрема місії у Швейцарії, власним коштом. Скорочення штату стало нагальною потребою, тож було звільнено Д.Андрієвського, С.Старосольського. Натомість із проханням допомогти заступникові секретаря торгівельно-економічної місії З.Курбасу, який через її ліквідацію змушений був затриматися у Женеві, не одержував платні та витратив усі свої заощадження, звернувся до М.Василька П.Чижевський⁶³. Так З.Курбас опинився у складі дипломатичної місії.

Поряд із фінансовими проблемами українське представництво зіткнулося з інформаційним подразником у вигляді діяльності відкритого журналістом В.Степанківським (фундатор Українського інформаційного бюро в Лозанні) франкомовного тижневика «L'Ukraine». Як прихильник гетьмана П.Скоропадського, він негативно оцінював С.Петлюру та владу УНР. 20 травня 1920 р. посольство поширило інформацію для швейцарської преси про те, що часопис є приватним проектом В.Степанківського й не має відношення до українського уряду та до будь-якої політичної партії⁶⁴. Відповідно до «строго довірочної» вказівки МЗС УНР на виконання доручення головного отамана М.Василько мав позбавити журналіста дипломатичного паспорта, оскільки «вся його праця і напрямок його часопису є ворожі справи УНР і її уряду»⁶⁵. Невдовзі В.Степанківський виїхав до США.

З огляду на інформаційну протидію місія використовувала всі можливості та майданчики для пропаганди української справи. Проведення у Швейцарії різноманітних міжнародних форумів сприяло реалізації цього завдання. Важливою подією був, зокрема, виступ співробітниці дипломатичного представництва Г.Чикаленко-Келлер на конгресі Союзу для виборчих прав жінок, що відбувся 6–12 червня 1920 р. у Женеві. Вона стала першою українкою, котра виголосила доповідь англійською мовою на заході такого рівня, висвітливши становище жінок в Україні, участь їх у державному управлінні, парламентських і муніципальних виборах⁶⁶.

М.Василькові довелося виконувати й урядове завдання щодо забезпечення повернення українських вояків, які опинилися за кордоном, та їх обліку з метою

⁶⁰ Там само. – Ф.3965. – Оп.2. – Спр.46. – Арк.7–10.

⁶¹ Там само. – Ф.3512. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.11.

⁶² Там само. – Ф.3965. – Оп.2. – Спр.46. – Арк.7–23.

⁶³ Там само. – Ф.3877. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.21.

⁶⁴ Там само. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.368. – Арк.9.

⁶⁵ Там само. – Арк.58.

⁶⁶ Там само. – Спр.369. – Арк.9–11.

поповнення лав національної армії. У цьому питанні він співпрацював зі швейцарськими гуманітарними організаціями, зарубіжними місіями. 30 червня 1920 р. на запит міністра закордонних справ УНР представництво звернулося до штаб-квартири Міжнародного комітету Червоного Хреста у Женеві щодо сприяння звільненню заручників, захоплених російськими більшовиками. Посаду заступника очільника комітету тоді обіймав син званого художника Миколи Ге – Микола Ге (молодший). Випусник юридичного факультету київського Університету св. Володимира, він здобув освіту в Італії та Франції, на деякий час повертався на Чернігівщину, де осів батько, але знову виїхав до Західної Європи й мешкав у маєтку Женжен поблизу Женеві. Завдяки його особистій зустрічі з керівником Міжнародного комітету Червоного Хреста лист міністра закордонних справ УНР потрапив до адресата⁶⁷.

На авторитет і зв'язки М.Василька розраховував очільник зовнішньополітичного відомства, звернувшись 24 червня 1920 р. до нього з проханням узяти участь у складі української делегації в міжнародній конференції в бельгійському місті Спа, куди збиралися представники країн Антанти, Польщі, Чехословаччини та Німеччини. Передбачалося, що захід, котрий мав розпочатися 5 липня, розгляне питання виконання постанов Версальської мирної конференції, обговорить суми німецьких репарацій і претензії Антанти до Німеччини, радянсько-польську війну, територіальні суперечки. Крім М.Василька, до складу делегації планувалися М.Тишкевич, А.Марголін, А.Яковлів⁶⁸. М.Василько отримав також пропозицію обійняти ще й посаду посла в Італії, яку він прийняв.

Утім добитися розгляду українського питання на конференції у Спа М.Василькові не вдалося. Делегація УНР була змушена констатувати, що «всі зусилля українського уряду і його представників за кордоном в справі досягнення співчуття країн Антанти в настільки справедливій боротьбі українського народу щодо визнання права на самовизначення [...] залишилися безплідними»⁶⁹. Невизнання УНР державами Антанти перешкоджало позитивному вирішенню звернень українських представництв і до Паризької мирної конференції й Ліги Націй. Невдачі змусили М.Василька дати негативну оцінку діяльності графа М.Тишкевича, котрий 22 серпня 1919 р. очолив українську місію на Паризькій мирній конференції⁷⁰.

Напружена праця М.Василька позначилася на його здоров'ї: у нього почала розвиватися важка форма астми. Фінансуючи діяльність місії зі власних коштів, він змушений був зменшувати платню співробітникам і скорочувати штат. Натомість його функції розширювалися. Після звільнення Г.Сидоренка з посади посла УНР у Відні наприкінці 1921 р. до обов'язків М.Василька, окрім місій у Швейцарії та Італії, додалося ще й керівництво посольством в Австрії⁷¹.

До кінця 1921 р. становище місії, як й інших українських представництв, значно ускладнилося. Невизнаним офіційно дипломатичним установам, які репрезентували «країну без території» та часто не мали ані фінансування, ані зв'язку з державними органами, виконувати свої функції ставало дедалі важче. Натомість радянський уряд вислав своїх «повпредів» у ключові держави. Після тривалого лікування 7 листопада 1921 р. М.Василько переїхав до Берліна. Його функції відтепер поширювалися й на посольства в Німеччині та місію в Будапешті. У Берні

⁶⁷ Там само. – Спр.531. – Арк.21.

⁶⁸ Там само. – Спр.368. – Арк.21.

⁶⁹ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Док. і мат. – К., 2010. – С.406.

⁷⁰ Див.: *Добрянський О.В.* Микола Василько – видатний український дипломат початку ХХ ст. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.14. – К., 2008. – С.222–228.

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.533. – Арк.143, 148.

ж залишився консул З.Курбас, котрого М.Василько призначив секретарем надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії, доручивши заступати його в разі відсутності на правах повіреного у справах⁷².

Намагаючись зберегти місію в Берні, М.Василько реалізував свої керівні функції з Берліна. Задля скорочення видатків на утримання диппредставництва посол вирішив відновити роботу консульства у Цюріху і призначити його керівником голову фірми «Брати Куоні» комерсанта та власника нерухомості у цьому місті С.Куоні. Консул брав утримання посольства в Берні на власний кошт⁷³. Структурні зміни було затверджено відповідними наказами. У штаті місії від 1 грудня 1921 р. залишилися секретар-керуючий посольством, канцелярський урядовець і служник, а у Цюріху створювалося консульство УНР. Однак до червня 1922 р. С.Куоні не отримав консульського посвідчення. Лише наприкінці того року після повторного звернення М.Василька до МЗС питання було вирішено. На той момент більшість українських дипломатичних представництв уже припинили діяльність.

Детально спланованим заходом стала організація переїзду С.Петлюри з Варшави до Парижа, що відбулося у середині 1923 р. за участі М.Василька. Підписання Польщею прелімінарної угоди з радянською Росією у жовтні 1920 р. обернулося вимогою УСРР 1923 р. до польських властей щодо заборони діяльності уряду УНР і видачі С.Петлюри як «ворога народу». Залишатися у Варшаві для нього ставало небезпечно. Поїздки було сплановано через Будапешт. Перебування колишнього голови Директорії в угорській столиці підготував очільник надзвичайної дипломатичної місії УНР у цій країні В.Сікевич. Саме в Будапешті відбулася остання зустріч С.Петлюри та М.Василька, який, з огляду на свою хворобу, допомогу в переїзді головного отамана до Парижа через Швейцарію доручив З.Курбасові.

На той момент місія УНР у Швейцарії існувала вже суто формально, і це тривало до 1926 р. Основна функція З.Курбаса полягала у збереженні архіву установи. Зрештою документи було передано Е. фон Бергену, родина якого зберігала папери до 1969 р., коли їх передали у Федеральний архів Швейцарії.

Таким чином, розвиток українсько-швейцарських відносин у 1918–1921 рр. зумовлювала геополітична та економічна ситуація в Європі під час і після завершення Першої світової війни. Економічна криза, що істотно вплинула на соціально-економічне становище Швейцарії, сприяла пробудженню інтересу швейцарської сторони до встановлення торговельних відносин з Україною. Натомість для України налагодження дипломатичних відносин зі Швейцарією мало велике значення не лише у площині двосторонніх контактів, а і як можливість опосередкованої взаємодії з державами Антанти та участі в роботі міжнародних організацій. Важливість справи для української сторони засвідчував статус посольства, наданий дипломатичному представництву, перебування у Швейцарії української торговельної місії, створення консульських установ у Цюріху, Женеві, Українсько-швейцарської торговельної палати, Українського інформаційного бюро. Ключова особливість вітчизняної дипломатичної присутності у Швейцарії в 1918–1926 рр. полягала в «офіціозному» статусі представництва та у відкритості швейцарської влади попри відсутність офіційного визнання держави. Є всі підстави вважати, що діяльність українського представництва у Швейцарії, як і швейцарського консульства в Києві заклали підвалини інституційної історії двосторонніх відносин.

⁷² Там само. – Арк.19.

⁷³ Там само. – Арк.18.

REFERENCES

1. Dobrzhanskyi, O.V. (2008). Mykola Vasytko – vydatnyi ukrainskyi dyplomata pochatku XX st. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 14, 222–228. [in Ukrainian].
2. Dornik, V. (Comp). (2015). *Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Doroshenko, D. (2007). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Zhuk, Yu. (1994). Spohady pro batka. *Polityka i chas*, 4, 60–63. [in Ukrainian].
5. Levytskyi, D. (2000). Dyplomatychni manevry na danskomu tereni. *Ukraina dyplomatychna*, 1, 320–325. [in Ukrainian].
6. Lozyskyi, V.S. (2000). Arkhiv Nadzvyzhainoi dyplomatychnoi misii UNR u Berni za 1918–1926 rr. peredano v Ukrainu. *Arkhiv Ukrainy*, 1/3, 74–80. [in Ukrainian].
7. Matiash, I.B. (Ed.). (2010). *Istoriia ukrainskoi dyplomatii: pershi kroky na mizhnarodnii areni (1917–1924 rr.): dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. O’Konnor-Vilinska, V. (2005). *Na emihratsii: roman*. Lviv. [in Ukrainian].
9. Prosalova, V.A. (Comp). (2012). *Ukrainska diaspora: literaturni postati, tvory, biobibliografichni vidomosti*. Donetsk. [in Ukrainian].
10. Soloviova, V.V. (1999). *Dyplomatychni predstavnytstva Ukrainkoi Narodnoi Respubliky v krainakh Tsentralnoi Yevropy za doby Dyrektorii (1918–1920 rr.) (Extended abstract of Candidates thesis)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
11. Viedenieiev, D. (1994). *Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainy, 1917–1920 (Candidates thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Zaruda, T.V. (1995). *Zovnishnopolitychna diialnist uriadu Ukrainkoi Derzhavy, 1918 r. (Candidates thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Iryna Matiash

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Leading Research Fellow,
 Department of History of International Relation and Foreign Policy of Ukraine,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), matio@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

Ukrainian-Swiss Relations 1918–1926: Diplomatic Presence Features

Abstract. The purpose of the research is to clarify the process of formation of Ukrainian-Swiss relations in 1918–1921 and to establish the peculiarities of Ukraine’s diplomatic presence in Switzerland in 1918–1926. The research methodology is based on the principles of scientific, historicism, systemic. In the framework of interdisciplinary approach, general scientific and special-scientific methods are used. During the discovery and research of historiographical and historical sources, the methods of archival heuristics, historiographical analysis, external and internal criticism of the source were the key. The scientific novelty of the research results is the reconstruction of archival information revealed by the author in published and unpublished sources, the activities of the Ukrainian diplomatic and consular missions in Bern, Zürich, Genève and clarification personalities of participants in the process of Ukrainian-Swiss relations in 1918–1926, establishing functions and tasks of diplomatic and consular representatives. **Conclusions.** The development of Ukrainian-Swiss relations in 1918–1926 was due to the geopolitical and economic situation in Europe during and after the end of the World War I. The economic crisis, which significantly influenced the socio-economic situation in Switzerland, caused the Swiss party’s interest in establishing trade relations with Ukraine. For Ukraine, the establishment of diplomatic relations with Switzerland was of great importance not only as the establishment of bilateral contacts, but also as an opportunity for indirect interaction with the Entente states and participation in the work of international organizations. The status of the embassy provided to the Ukrainian office in Switzerland confirmed the importance for the Ukrainian State of establishing relations with the Swiss Confederation. This confirmed Switzerland’s visit to Ukraine’s trade mission, the creation of consular offices in Zürich and Genève, Ukrainian-Swiss Chamber of Commerce, Ukrainian Information Bureau. The diplomatic representation of the UPR in Bern formally existed until 1926. A key feature of Ukraine’s diplomatic presence in Switzerland in 1918–1926 is the "official" status and openness of the Swiss authorities to the needs of the missions.

Keywords: UPR’s extraordinary diplomatic missions in Switzerland, Ukrainian States consulate general in Zürich, Ukrainian States consulate in Genève, Lukasevych, Vasytko.

Економічне районування УСРР 1920-х рр. як засіб уніфікації «народногосподарського» простору

Анотація. Мета дослідження – виокремити та проаналізувати форми й методи радянської централізаторської політики в галузі економічного районування та управління промисловістю, систему підпорядкування базових галузей республіканської промисловості. **Методологічну основу** склали загальнонаукові та історичні підходи і принципи. Застосовано загальнонаукові, спеціальні, між-дисциплінарні методи дослідження, що дало можливість вивчити різні документи, нагороди, статистичні дані й систематизувати емпіричний матеріал, проаналізувати статистичні дані. **Наукова новизна.** На основі широкого кола опублікованих джерел та архівних матеріалів досліджено особливості здійснення радянською владою політики економічного районування УСРР, проаналізовано форми й методи централізаторських зусиль у галузі економіки та управління промисловістю, систему підпорядкування базових галузей республіканської промисловості. **Висновки.** Формуванням комуністичної системи виробництва та розподілу передбачалося й докорінна модернізація продуктивних сил. Установлено, що план ДЕЕЛРО поклав початок практичної реалізації цієї політики. За ним радянська влада рахувалася тільки з Півднем Росії, а саме з Донбасом. Інтереси інших частин республіки, особливо Правобережжя, у ньому не знайшли відображення. Економічний принцип мав стати основою нового адміністративно-територіального поділу за тричленною формулою: область – округ – район. Адміністративні межі областей і кордони республік належало змінити відповідно до економічного районування. Територію УСРР планувалося поділити на два економічних райони, підпорядковані московським центральним органам. Доведено, що здійснення економічного районування з одночасним реформуванням системи управління промисловістю за винятком другорядних галузей позбавили республіку регулятивних функцій.

Ключові слова: УСРР, РСФРР, СРСР, модернізація, економічне районування, радянська влада, «народне господарство».

Прихід на початку 1920-х рр. до влади в Україні більшовиків, які намагалися зберегти не лише політичну, а й економічну єдність новоутвореної радянської імперії, та політика націоналізації засобів виробництва сформували передумови перетворення економіки країни в «єдиний народногосподарський комплекс», що розвивався не за законами ринку, а на основі планів. Серед наукових підвалин їх розробки була й методологія економічного районування, започаткована ще до революції К.Арсеньєвим, П.Семеновим-Тян-Шанським, Д.Менделєєвим та ін.¹ У нових умовах районування, крім пасивного збору, аналізу економіко-географічних і статистичних даних, ставало тим інструментом, яким мали забезпечити загальний розвиток так званих територіально-виробничих комплексів, що охоплювали відразу кілька країв, областей і навіть союзних республік. У радянський час визначальним чинником ставали загальна спеціалізація промисловості окремих територій та існування виробничих зв'язків між підприємствами всередині економічних районів.

¹ Див.: *Никитин Н.П.* К.И.Арсеньев и его роль в развитии экономической географии в России // Вопросы географии. – Сб.10. – Москва, 1948. – С.17–26; *Козлов И.В., Козлова А.В.* Пётр Петрович Семёнов-Тян-Шанский: 1827–1914. – Москва, 1991. – 267 с.; *Погодин С.А.* Менделеев Дмитрий Иванович // Большая советская энциклопедия [В 30 т.]. – Т.16: Мёзия – Моршанск. – Москва, 1974. – С.67–69.

Проблема радянського економічного районування відноситься до малодосліджених як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Першими її істориками стали партійно-радянські діячі 1920-х рр. (І.Александров, М.Баранський, М.Волобуєв та ін.), які брали безпосередню участь у розробці програми економічного районування². Побіжно цю проблему відображено у праці С.Якубовської та українського історика в діаспорі К.Кононенка³. Серед сучасних вітчизняних фахівців у дослідженні окресленої проблеми належне слід віддати студіям С.Кульчицького й О.Шаблія⁴. Нинішня російська історіографія приділяє мало уваги питанням 1920-х рр., особливо відносинам між радянськими республіками. Однак стаття Є.Кареліна спонукає до історіографічної дискусії⁵. Автор зробив спробу виокремити та проаналізувати форми, методи російської радянської централізаторської політики в галузі економічного районування й управління промисловістю, систему підпорядкування базових галузей республіканської промисловості.

На II Всеросійському з'їзді рад народного господарства у грудні 1918 р. тодішній адміністративний поділ європейської частини Росії на губернії й повіти було визнано застарілим і таким, що не відповідав організації соціалістичної економіки радянської держави. З'їзд запропонував Вищій раді народного господарства РСФРР спільно з народним комісаріатом внутрішніх справ та адмінвідділом ВЦВК приступити до перегляду адміністративних меж із метою впровадження нової системи поділу на райони, сформовані, головним чином, на економічних ознаках.

На виконання цих завдань VII Всеросійський з'їзд рад, що відбувся у грудні 1919 р., доручив ВЦВК практично розробити питання про новий адміністративно-господарський поділ РСФРР. Формуванням комуністичної системи виробництва та розподілу передбачалася й докорінна модернізація продуктивних сил. Для визначення перспектив господарського розвитку країни на більш високій технічній базі Г.Кржижановському за вказівкою В.Леніна доручалося розробити на найближчі 10–20 років план електрифікації народного господарства⁶.

План ДЕЕЛРО (рос. ГОЕЛРО) від 1920 р. поклав початок практичній реалізації цієї ідеї і представляв собою спробу формування перспективного господарського плану на основі принципів енергетичного районування. Це надалі відіграло вирішальну роль у подальших заходах з економічного районування. Фактично передбачалася соціалістична перебудова «народного господарства» паралельно з вирішенням питань економічного районування. «При виробленні раціонального плану господарства для країни, – писав Г.Кржижановський, – належить розділити її на господарсько-самостійні одиниці – райони – і йти шляхом порівняння варіантів господарського плану, що розроблялися на основі проведення у життя різних

² Александров И.Г. Экономическое районирование России. – Москва, 1921. – 15 с.; Баранский Н.Н. Экономическая география СССР: обзор по областям Госплана. – Москва; Ленинград, 1926. – 117 с.; Волобуев М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №2–3.

³ Якубовская С.И. Развитие СССР как союзного государства 1922–1936 гг. – Москва, 1972. – 226 с.; Кононенко К.С. Украина і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. – Мюнхен, 1965. – 431 с.

⁴ Кульчицький С.В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.11. – К., 2003. – С.3–32; Його ж. УСРР у добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – К., 1995. – 203 с.; Шаблій О.І. Актуальні питання методології і теорії макрорегіоналізації України // Український географічний журнал. – 1999. – №1. – С.15–18.

⁵ Карелин Е.Г. «Западная область Госплана»: из истории экономического районирования страны в 1920-е годы // Российская история. – 2010. – №2. – С.15–18.

⁶ Большевицкое руководство: Переписка: 1912–1927: Сб. док. / Сост. А.В.Квашенкин, О.В.Хлевнюк, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая. – Москва, 1996. – С.187.

заходів, зокрема електрифікації»⁷. У 1920-х рр. відповідно до сітки економічного районування Держплану РСФРР було проведено реформу адміністративно-територіального поділу.

У зв'язку з тим, що VII Всеросійський з'їзд рад доручив ВЦВК «практично розробити питання про новий адміністративно-територіальний поділ країни», на Держплан РСФРР покладалося завдання розробити методологію економічного районування. Для цього було проведено низку важливих наукових досліджень як стосовно методу районування, так і з'ясування тих практичних можливостей та організаційних форм, які пов'язані були б і з раціональністю районування. Підготовка здійснювалася державною загальноплановою комісією, що співпрацювала з адміністративною комісією ВЦВК, комісією з районування наркомзему РСФРР і ЦСУ. Під час розробки цього проекту враховувалася необхідність скорочення числа адміністративних одиниць. Результати було обговорено на спеціальній комісії ВЦВК і схвалено її президією.

Перший етап радянського економічного районування припадає на 1920–1931 рр. У цей період відбувався революційний розвиток теорії і практики районування під впливом непівської реформи, розроблення й реалізації плану ДЕЕЛРО, упровадження схеми поділу країни на економічні райони: у 1921 р. – вісім, потім запроваджувалося планове районування у формі реалізації цільових комплексних програм.

Разючий приклад сваволі кремлівського керівництва щодо УСРР продемонструвала практика роботи Комісії електрифікації Росії і створеного на її основі Держплану РСФРР. Згідно з матеріалами Укрдержплану, відомий план ДЕЕЛРО рахувався тільки з Півднем Росії, конкретно з Донбасом. Інтереси інших частин України, особливо Правобережжя, у ньому не знайшли відображення. Зовсім не враховувалися інтереси республіки як єдиного економічного та політичного організму⁸.

В основу районування закладався економічний принцип. У район передбачалося виділяти своєрідну та економічно завершену частину території країни, яка завдяки природним особливостям, культурним досягненням і підготовленості населення до виробничої діяльності стала б однією з ланок загального «народногосподарського» ланцюга. Принцип економічного завершення створював можливість на добре підбраному комплексі місцевих ресурсів, капітальних цінностей, принесених ззовні, нової техніки й загальнодержавного плану «народного господарства» прискорити розвиток району на основі використання всіх можливостей за найменших витрат. Виникали можливості для спеціалізації районів. Проголошений радянською владою принцип самовизначення повинен був зберегтися. Економічне районування мало стати підґрунтям для високого розвитку автономних національних об'єднань у господарському плані. Залучення до процесу утворення економічних областей союзних республік передбачалося здійснювати на основі спеціальних угод.

Після вироблення методології районування й мережі районів, на вимогу В.Леніна 4 листопада 1921 р. проект держплану заслуховувався в Раді праці й оборони. Вона звернулася до президії Всеросійського центрального виконавчого комітету з проханням створити комісію за участі представників ВЦВК, відомств і національних республік для опрацювання основних положень держплану. 10 листопада президія ВЦВК створила комісію для розроблення проекту районування під головуванням М.Калініна⁹. Із діяльністю Державної комісії електрифікації

⁷ Вопросы экономического районирования СССР: сборник материалов и статей (1917–1929 гг.) / Под общ. ред. акад. Г.М.Кржижановского. – Москва, 1957. – С.5.

⁸ *Кульчицький С.В.* УСРР у добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – С.117.

⁹ Вопросы экономического районирования СССР... – С.6.

Росії і створення на її основі Держплану РСФРР пов'язаний повчальний приклад цілковитого ігнорування інтересів УСРР як союзної республіки.

Загальний проект і методологію реформи районування було доручено розробити групі фахівців на чолі з І.Александровим. Видана ним 1921 р. брошура¹⁰ пропонувала зміни у системі адміністративного поділу відповідно до виділених економічних районів і фактично стала офіційним проектом генерального плану перебудови країни.

Головною системоутворюючою ознакою, що використовувалася Держпланом при районуванні, було надання адміністративним одиницям можливості економічного самоуправління. Вона мала забезпечуватися наявністю єдиної мінерально-сировинної бази, мережі залізниць і шосейних доріг, професійної підготовки робітників з урахуванням економічної спеціалізації, а також відносною замкненістю економіки району¹¹.

У результаті розроблення проекту районування Держплан висунув наступні положення: 1) райони повинні культивувати у своїх межах переважно ті види виробництва, які можна розвивати з найменшими витратами з огляду як на природні, так і на спеціальні умови; 2) райони мають представляти собою комбіновану систему господарства, побудовану на засаді максимальної спільної працездатності; 3) принцип районування повинен служити базою для найвищого розквіту в господарському та культурному відношенні всіх національностей і народів; 4) райони мають бути зв'язаними між собою за допомогою добре організованого транспорту¹².

Передбачалося, що принцип районування встановить тісний зв'язок «між природними ресурсами, навичками населення, культурними цінностями, накопиченими попередньою історією, новою технікою, і дозволить отримати оптимальну економічну комбінацію, проводячи, з одного боку, доцільний розподіл праці між окремими областями, а з іншого – організовуючи область у велику комбіновану господарську систему»¹³.

Поняття економічного району стало одним із ключових у радянській «районній» школі економічної географії. Економічний район розуміли як комбіновану виробничу цілісну сукупність, що спиралася на «енергетичний принцип», із максимально завершеним, але не замкненим господарством. Території адміністративних районів виділялися відповідно до завдань перспективного розвитку, у плановому порядку вони мали спеціалізуватися та пов'язуватися найбільш доцільним чином з усією системою «народного господарства» країни¹⁴.

Фактично економічний принцип мав стати основою нового адміністративно-територіального поділу за тричленною формулою: область – округ – район. Першу розглядали як велику територіальну одиницю із завершеною системою виробничих елементів та потужним виробничим центром загальнодержавного значення. Округ, що за площею мав дорівнювати невеликій губернії, повинен був стати територіальним господарським об'єднанням місцевого масштабу на чолі з виробничим центром другого порядку. Нарешті район перетворювався на дрібну одиницю радянського управління з місцевим господарським центром – торговельно-промисловим поселенням.

Автори проекту при цьому намагалися розвантажити центральні державні органи від вирішення відносно дрібних питань і дати простір для розвитку самостійності регіонів при збереженні єдності господарської політики за центром. Ішлося

¹⁰ Александров И.Г. Экономическое районирование России. – Москва, 1921.

¹¹ Кузбашев Э.Н., Козьева И.А. Экономическая география и регионалистика. – Курск, 2000. – С.133.

¹² Вопросы экономического районирования СССР... – С.6.

¹³ Там же. – С.103.

¹⁴ Карелин Е.Г. «Западная область Госплана»... – С.15.

про створення адміністративно-економічного механізму, за яким право на ведення загальнодержавного господарства надавалося федерації, а розвиток місцевої самостійності їй, відповідно, підйом економічної могутності цього району покладалися на регіон.

До компетенції округів відносилися основні сфери місцевого господарського життя, у тому числі муніципальне господарство, агрономічна допомога на місцях, дрібні меліоративні роботи, регулювання місцевої промисловості й торгівлі, управління виділеними центральною владою у відання округу промисловими підприємствами, електростанціями¹⁵. Округ повинен був мати свій бюджет, що формувався з місцевих податків і зборів, а також асигнувань із центру.

Коло діяльності обласного керівництва розширювалося за рахунок передання йому, у певних межах, прав центральних наркоматів. До сфери компетенції області повинні були ввійти будівництво та управління шляхами сполучення місцевого значення, промисловими підприємствами, електростанціями, лісовими площами, наданими центральною владою у відання обласних органів, провадження меліоративних робіт обласного значення, закордонний товарообмін тощо. Обласний бюджет асигнувався з центру, відрахувань із прибутків округу та інших місцевих джерел.

До сфери компетенції федеральних органів мали входити основні загальнодержавні питання: митна політика, фінансова система, магістральні шляхи сполучення, промислові підприємства державного значення, володіння землею, регулювання зовнішньої торгівлі тощо.

На основі цих методологічних передумов І.Александров розробив детальний проект економічного районування. У межах європейської частини Росії створювалися 12, а в азійській – 9 економічних районів: Північно-Західний, Західний, Центральньо-Промисловий, Ветлузько-Вятський, Уральський, Південно-Західний, Центральньо-Чорноземний, Середньо-Волзький, Південно-Східний, Південний гірничопромисловий, Кавказький, Західно-Сибірський, Кузнецько-Алтайський, Єнісейський, Ленсько-Ангарський, Якутський, Далекосхідний, Західно-Киргизький, Східно-Киргизький, Туркестанський та ін.¹⁶ Адміністративні межі областей і кордони республік належало змінити відповідно до економічного районування.

І.Александров у своїй схемі замість УСРР як союзної республіки виділяв Південно-Західний район разом із Кримом із центром у Києві та Південний із центром у Харкові. Фактично територія Україна мала бути поділена на дві частини, підпорядковані московським центральним органам. Від неї відокремлювалися всі промислові регіони – Харківщина, Донбас, Придніпров'я й чорноморські порти, адже в них, мовляв, не переважав «український пролетаріат». Фактично це було відновлення концепції утворення Донецько-Криворізької, Одеської та інших радянських «республік» зразка 1918–1919 рр. У своєму виступі на засіданні президії Вищої ради народного господарства у жовтні 1921 р. І.Александров заявляв: «Наша позиція під час створення автономних областей на даний час спирається на зовсім інший принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав»¹⁷. Схему економічного районування СРСР авторства І.Александрова схвалила президія ВРНГ. Держплану РСФРР було доручено представити її для законодавчого затвердження на черговому Всеросійському з'їзді рад. Вище партійне керівництво на чолі з В.Леніним

¹⁵ Вопросы экономического районирования СССР... – С.106.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.851. – Арк.4.

¹⁷ Якубовская С.И. Развитие СССР как союзного государства 1922–1936 гг. – С.108.

уважало, що реалізація економічного районування обов'язково має бути пов'язана з великою попередньою пропагандою цієї ідеї та побудована таким чином, начебто відповідні бажання йдуть переважно «з місць».

У результаті роботи комісії було вироблено тези, схвалені й затверджені президентом ВЦВК 13 квітня 1922 р., котрі стали ґрунтом для постановки питання про районування на XII з'їзді партії. Комісія з районування на чолі М.Калініним узяла за основу проект Держплану та затвердила ключові принципи проведення цієї реформи. Указувалося, що «район повинен будуватися на низці природно-історичних та економічних ознак. Причому необхідно уникати механічного накладення на територію цих ознак»¹⁸.

При створенні національних адміністративних одиниць допускалися значні відступи від меж економічних районів. Проголошений радянською владою принцип самовизначення повинен бути збереженим, а економічне районування мало служити базою для «найвищого розквіту» автономних національних об'єднань у господарському питанні. У зв'язку з цим передбачалося, що кордони автономій при входженні їх до економічної області не порушуватимуться: дрібні входять як підрайони, великі, економічно цілісні, утворюватимуть самостійний район, а найбільш розлогі матимуть у своєму складі декілька районів. Політичні права національних об'єднань, передбачені Конституцією і спеціальними декретами, не повинні применшуватися¹⁹.

У питанні районування РСФРР закладалися низка моментів, що змушували досить критично поставитися до запропонованого плану в тій його частині, яка зачіпала проблему районування УСРР, котра в тодішніх межах була, як це стверджували спеціалісти, самостійним цілим, доволі відмінним від європейської частини Росії як у географічному, так і в етнографічному й економічному вимірах. У запропонованих комісією тезах, незважаючи на вказівки, що районуванням не зачіпаються права автономних національних об'єднань, ніде не згадувалося про взаємовідносини між державною владою договірних республік і проєктованими областями. Тож створювалося враження повної ліквідації України як державного організму, оскільки області, згідно з проєктом, безпосередньо підпорядковувалися загальнофедеративній владі. Природно, що в такому вигляді для УСРР тези були абсолютно неприйнятними й вимагали заперечень у категоричній формі.

Так само неприйнятним був і, власне, план поділу республіки на дві великих області, що охоплювали не лише Україну, а й весь Крим, значні частини Донської губернії та Північного Кавказу. Такий поділ виглядав досить примітивним і, з одного боку, стирав кордони УСРР, перетворюючи її на звичайні дві області європейської частини Росії, з іншого – не враховував особливостей Чорноморсько-Азовського узбережжя. Саме ця частина України завжди була відмінною від решти території республіки та могла утворити одну або й дві області.

Із наукового погляду сам принцип районування передбачав не механічний розподіл території й населення – він мав орієнтуватися суто на економічні особливості, урахувати географічні, ґрунтові, геологічні та етнографічні чинники. Натомість проявлялася надмірна подрібненість адміністративно-територіальних одиниць базового рівня, що зменшувало ефективність їх функціонування. Необхідність скорочення таких одиниць і зменшення витрат на управління, а також неможливість із губернських центрів охопити величезні українські терени диктувала нагальну потребу збільшення кількості адміністративних одиниць, відповідних тодішнім

¹⁸ Карелин Е.Г. «Западная область Госплана»... – С.15.

¹⁹ Вопросы экономического районирования СССР... – С. 306.

губерніям, і ліквідацію проміжних утворень – повітів. Виходячи з рішення комісії ВУЦВК з економічного районування, найбільш доцільним було б прийняти запропоновані в тезах схеми: державне ціле – область – округ – волость (район) – комуна (сільське товариство). Уважалося, що за такого поділу територію України можна було б розділити на три – чотири області.

Тож комісія ВУЦВК домагалася повної самостійності районування республіки, обмежившись прийняттям у загальнофедеративному масштабі єдиного принципу поділу і схеми районування, яке мало здійснюватися суто в межах тодішньої території УСРР як єдиного господарського й державного організму, допускаючи лише вирівнювання, але не ліквідовуючи її кордонів із РСФРР. Мала бути витримана чітка структура взаємовідносин у форматі «український обласний центр – загальноукраїнський центр», у жодному разі не допускалося підпорядкування і навіть відносини областей із федеральними центральними органами РСФРР. Усю територію планували розподілити приблизно на 50 округів із середньою чисельністю населення 500–600 тис. осіб, допускаючи в окремих випадках незначні відхилення. Кожен округ мав складатися з 15–20 районів або волостей із населенням 20–30 тис. осіб. Це скоротило б кількість адміністративних одиниць із понад 2000 до 900–1000 і, відповідно, значно зменшило б витрати на утримання органів радянської влади, створило можливість більш раціонального розподілу наявних спеціалістів²⁰.

Голова РНК УСРР Х.Раковський оскаржив економічний поділ республіки перед очільником РНК РСФРР В.Леніним, оскільки це порушувало умови союзного договору від 28 грудня 1920 р. Проходження проекту І.Александрова у законодавчих інстанціях було заблоковано й цим підтримано бажання українського радянського керівництва зберегти УСРР як єдиний економічний район²¹. Супротив планам Москви вплинув на президію Держплану. Цілком очевидно, що політбюро ЦК РКП(б) не побажало стати на бік Держплану РСФРР або ЦК КП(б)У. Проте трактування цього питання в контексті союзного договору, який мав силу закону, справило належний ефект. Улітку 1922 р. президія Держплану РСФРР відрядила професора І.Александрова до Харкова, де він висловив позицію, що відомство не наполягатиме на поділі України²².

ХІІ з'їзд РКП(б) у 1923 р. визначив районування як невідкладне завдання «радянського будівництва», водночас обмеживши реформу завданням «спрощення, здешевлення й наближення до мас радянського апарату»²³. В ухваленій резолюції підкреслювалася невідповідність адміністративного поділу республіки новим політичним та економічним потребам, необхідність «проведення у життя» нової системи адміністративно-господарського поділу. Проектом промислового районування Москва намагалася стерти кордони УСРР у значенні народно-господарського організму й повернути структуру території, що існувала за царату – губернії як складові адміністративних одиниць не окремої республіки, а колишньої Російської імперії. Лише тепер в основу районування покладався не адміністративний поділ, а характер промислового розвитку. За цим принципом Україна мала бути поділена на дві смуги, які разом із сусідніми подібними районами Росії створювали окремі краї як складові частини єдиної держави.

Визнавалася також необхідність доповнення, перевірки і зміни на основі досвіду плану економічного районування, розробленого Держпланом та адмінкомісією президії ВУЦВК. На з'їзді було ухвалено рішення, крім досвіду нового адміністративного

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.851. – Арк.2.

²¹ Кульчицький С.В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу. – С.8.

²² Кульчицький С.В. УСРР у добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – С.118.

²³ Двенадцатый съезд РКП(б): 17–25 апреля 1923 г.: Стенографический отчёт. – Москва, 1968. – С.167.

поділу, що проводився в УСРР, провести такий ще у двох районах (промислового, сільськогосподарського) з організацією в них обласних виконкомів, що й було потім здійснено на Уралі та Північному Кавказі.

Президії ВЦВК РСФРР і СРСР утворили у травні – серпні 1923 р. спільну комісію з районування на чолі з Т.Сапроновим. За активної підтримки Держплану у центрах запланованих областей було створено оргбюро і планові комісії, котрі мали «зсередини» створюваного регіону розробити проекти його внутрішньої організації й визначити найбільш ефективні шляхи розвитку «народного господарства».

Пізніше Держплан СРСР в основу економічного районування поклав принцип економічної завершеності району разом із певною спеціалізацією у загальносоюзному масштабі. Український республіканський Держплан мав відношення до радянського планового апарату, тим самим був посередником і відповідав за напрями економічної політики. Його функції можна окреслити як дорадчі. Держплан СРСР проводив свою роботу у всесоюзному масштабі, не вважаючи за потрібне консультиватися з республіканськими держпланами.

Та все ж діяльність Держплану УСРР як дорадчого органу республіканського значення мала на увазі саме інтереси республіки як певного окремого господарського цілого, і тому дуже відрізнялася від результатів усесоюзного планування. Інтереси окремих республік центральне відомство підпорядковувало загальносоюзним, а точніше російським інтересам. А це означало, що проектування окремих промислових галузей здійснювалося централізовано, а географічне розташування об'єктів не завжди враховувало господарську специфіку конкретного району.

У ході дискусій 1920-х рр. озвучувалися ідеї збереження за союзним Держпланом та іншими центрами загальнофедеративних функцій. Українські господарські плани мали підлягати зміні лише в тому разі, якщо вони суперечили цим директивам. Загальносоюзні господарські плани повинні були попередньо розглядатися на союзному з'їзді Держпланів та остаточно затверджувалися двома палатами ЦВК СРСР²⁴.

Зв'язок проблеми економічного районування з адміністративними питаннями не означав, що в її суті лежить адміністративний поділ СРСР. Згідно з позицією Держплану, в основу економічного районування покладался принцип економічної завершеності району разом із певною спеціалізацією у загальносоюзному масштабі. Територія не повинна була ділитися, лише організовуватися. В основу районування покладался економічний принцип. У район, як уважалося, слід виділяти своерідну, за можливості завершену територію країни, яка завдяки комбінації природних особливостей, культурних надбань минулого й населення з його підготовкою для продуктивної діяльності, представляла б собою ланку, що зв'язувала загальний ланцюг «народного господарства»²⁵.

Суттєво зачіпав поняття національної економіки проект промислового районування, який створював сприятливе поле для втрати цілісності української промисловості. Фактично це можна розцінювати як намагання наступу на національне існування України, як таку господарську політику, що полягала в економічному об'єднанні, створенні єдиного управління залізницями, формуванні єдиної фінансової системи, чим створювалися всі умови для позбавлення республіки економічної незалежності. Кремль започаткував цілеспрямовану акцію повернення України до колоніального становища, а створення СРСР стало першим кроком у цьому.

²⁴ Шаповал Ю.І. «Я помилявся, взявши на себе провину...»: До 90-річчя М.С.Волобуєва-Артемова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С.107.

²⁵ Районирование СССР: собрание материалов по районированию 1917–1925 гг. – Москва, 1926. – С.11.

Цей проект зустрів із боку УСРР рішучий спротив. Виразником настроїв республіканського керівництва фактично став М. Волобуєв, який у своїй статті 1928 р. вказував на той очевидний факт, що Україна – «не провінція Росії». Мав бути використаний підхід до аналізу господарства СРСР як до комплексу національних економік, а до кожної національної економіки – як до певної цілісності²⁶. Економічний принцип районування повинен служити матеріальному й духовному розвитку всіх націй і народностей відповідно до особливостей їх побуту, культури, економічного становища. Проголошений радянською владою принцип самоврядування потрібно було зберегти, а економічне районування мало служити базою для розвитку національних об'єднань із господарського боку. Методологія районування передбачала, що кордони автономних республік, країв чи областей при входженні до складу економічного району не повинні порушуватися, «дрібні мали входити як підрайони, більші – утворювати самостійні і найбільші утворюють у складі своєю кілька районів»²⁷.

Фактично між економічним поділом і збереженням принципу національної єдності існували глибокі розбіжності. Досить гостро поєднання цих двох засад увійшло у суперечність на прикладі УСРР. Республіка, за проектом Держплану, поділялася на два економічних райони, оскільки її територія була більшою за один край чи область. Такий поділ призвів би до порушення територіальної й «народногосподарської» єдності. Українські економісти того часу вказували на ці моменти: «Щодо українських районів тут, передусім, треба мати справи як з “величиною постійною”, і в усякому разі такою, що не підлягає відсовуванню всередину України»²⁸.

Після РСФРР Українська СРР була потужним членом радянської федерації, і значення республіканської економіки у загальносоюзній було надзвичайно важливим. Тому Україну економісти вважали за «народногосподарське ціле»²⁹. Побоювання центрального союзного керівництва пояснювалися тим, що економічна єдність, при збереженні мовно-культурної та національної єдності, надавала б більше перспектив у боротьбі за звільнення цієї території від колоніальної експлуатації. Подальша перспектива вбачалася в можливості інтеграції такого національно-господарського комплексу, як Україна, у світову систему господарства, що не відповідало політиці більшовиків.

Здійснення держпланівського проекту щодо поділу української території на дві економічних зони створювало суттєві перешкоди національно-визвольному руху: це призвело б до розчленування України і включення до неї Кримської автономії, що входила до складу РСФРР. Фахівці Держплану під час вироблення програми економічного районування СРСР не зважали на проголошену раніше національну політику партії та не рахувалися з тим, що Україна – «не провінція Росії»³⁰. Вони вважали «країну Рад» за абсолютну й постійну єдність і не розуміли, що колишня єдність Російської імперії та єдність СРСР відрізнялися.

Насправді постійні зміни територій і адміністративних ланок на місцях у поєднанні з бюрократичним насадженням національно-державних і національно-адміністративних одиниць зумовлювали замість декларованого «спрощення» управлінської структури її нерациональне ускладнення. До 1924–1925 рр. рішення ЦК ВКП(б) уже призвели до розширення території України й Білорусії, національно-державного виокремлення республік у Середній Азії. Сама ж Росія дедалі більше

²⁶ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №3. – С.47.

²⁷ Там само. – С.48.

²⁸ Баранский Н.Н. Экономическая география СССР: обзор по областям Госплана. – С.25.

²⁹ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №2. – С.49.

³⁰ Там само.

перетворювалася на джерело проведення політики піднесення національних районів. Із погляду інтересів центрального партапарату затягування реформи було вигідним, адже, як зауважив В.Молотов, «районування найближчих районів дає по партійній лінії мінуси, тому що нині ЦК безпосередньо управляє губкомами, а після повинен буде управляти через обласні центри, тобто з'являться нові інстанції»³¹.

Крім того, сама комісія з районування перетворювалася на поле лобювання вузькогрупових інтересів. Найбільшою активністю відзначалися В.Молотов, Л.Каганович, К.Ворошилов. Часта зміна керівництва комісії (Т.Сапронов, С.Тер-Габріелян, А.Снукідзе, Я.Полуян) перетворювала її на маловпливовий і недієздатний орган. За висновком Робітничо-селянської інспекції, «незважаючи на систему персонального призначення в комісію, головну роль намагався грати її секретаріат. Реального зв'язку з обласними оргбюро з районування в комісії не було. [...] Така важлива реформа, як районування, не має у центрі органу, здатного підготувати проведення у життя принципу децентралізації управління»³².

Починаючи з 1925 р. боротьба з Москвою в економічній площині набула яскраво виражених рис суцільного національного фронту, адже «велася за право України бути цілісним народногосподарським тереном, за комплексний розвиток її економіки»³³. Це було в інтересах розвитку як української промисловості, так і сільського господарства.

Реалізація непу вимагала дієвого перетворення всього державного устрою, але піти шляхом глибокої децентралізації й федералізації аж ніяк не входило у плани партійної верхівки. Промисловість, як і все «народне господарство» СРСР, спиралася в основному на вугільно-металургійну базу України, котра в 1920-х рр. була по суті єдиною вугільно-промисловою базою «країни Рад». Від її всебічного розвитку значною мірою залежали темпи індустріалізації.

На початку 1926 р. оргбюро ЦК, скориставшись зверненнями деяких губвиконкомів, наказало президії ВЦВК припинити подальше проведення реформи. Комісія з районування, оргбюро й облплани неоформлених областей були скасовані. Вищий партапарат виявився нездатним піднятися до принципово іншої політики розвитку непу та демократизації політичної системи, розуміючи її небезпеку для власної монопольної влади. Районування не встигло виявити своїх довготривалих переваг і не набуло завершеного вигляду.

Серед важливих завдань управління великими районами були митна політика; грошовий обіг і державні кредити; управління магістральними залізницями; морські перевезення, великі порти; електромережі й державні районні електростанції; надра та видання ліцензій на їх розроблення; опрацювання нормативних документів.

Українські радянські економісти, зокрема М.Волобуєв, критикували план економічного районування, побудований на невизнанні територіальної й економічної єдності УСРР. Союзні економічні органи розглядали підлеглі їм організації союзних республік як безпосередню частину свого, забуваючи, що ці організації були складовою національно-господарського організму. Систематичність такого підходу давала підстави відстоювати зміни в господарській організації, де було б забезпечено більше права для економічних центрів України, для чого, зокрема, переглядався старий поділ промисловості на союзна й республіканську. У 1920-х рр. спостерігалася

³¹ Цит. за: Карелин Е.Г. «Западная область Госплана»... – С.18.

³² Там же. – С.19.

³³ Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. – С.197.

тенденція зменшення виробництва в УСРР предметів широкого вжитку. Це демонструвало відставання темпів зростання обробної промисловості республіки.

Україна, незважаючи на непомірну руйнацію та подальший фінансовий вижиск, усе ж зуміла в перші роки непу дати більше зростання оптової промислової продукції, ніж у цілому по СРСР. У 1922/1923 р. в порівнянні з попереднім цей приріст продукції по країні становив 30,7%, а по республіці – 52%; у 1923/1924 р., відповідно, 29,5% і 52,5%; у 1924/1925 р. – 47,2% та 66,3%³⁴. Таким чином, навіть у тих найважчих умовах, продовжуючи відчувувати значну частину свого натурального доходу на користь Москви, Україна виявляла більші промислові потенції, ніж Росія. Особливо яскраво це проявлялося на прикладі розвитку текстильної галузі³⁵.

Прискореними темпами здійснювався розвиток легкої та переробної промисловості – тут УСРР намагалася надолужити відставання, спричинене її колоніальним статусом. Збільшилася кількість сільськогосподарської сировини, яка раніше відправлялася до РСФРР, а відтепер перероблялася в республіці. Поряд зі зростанням головних галузей важкої промисловості, Україна відстоювала потребу розгортання виробництва продукції масового споживання, що могло виправити шкоду, завдану її економіці колоніальною політикою царату.

Тенденції до обмеження Москвою промислового розвитку республіки проявилися й у ставленні до цукрової галузі. Переважна більшість підприємств навіть у роки непу не працювали через брак коштів на їх відновлення. Утім за п'ятирічним планом Цукротресту передбачалося побудувати 22 нових цукроварні, з яких на долю України припадало 41% (хоча її продукція становила 82% від загальносоюзної). Крім того, намічалася ліквідація низки підприємств у республіці, хоча вони й не були такими збитковими, як у РСФРР. За тим самим планом визначалося збільшення потужності цукроварень: по Україні – на 26%, по Курському району РСФРР – на 23%, по Східному – на 113%. Причому порівняно з 1913 р. потужність заводів УСРР зростала на 8,7%, а по Курському району – на 17,7%. Найбільша доля зростання припадала на Орловську, Тульську, Тамбовську губернії й Кубань. Виробництво цукру по УСРР збільшувалося на 67,5%, а по РСФРР – на 109%. Отже план Цукротресту передбачав поступове перенесення цукровиробництва до РСФРР³⁶. Такий підхід був економічно не вигідним і нерациональним. На 1 пуд підвищення виробництва цукру по УСРР припадало 6,9 коп., а по РСФРР – 7,53 коп. Крім того, вимоги ефективності цукрової промисловості полягали в орієнтації на достатньо високу щільність населення, чому відповідали лише Україна. Недоцільним було й рішення створити в Москві, а не в Києві Інститут цукрової промисловості.

У питанні розвитку металургійної промисловості перевага надавалася Уралу та Кузнецькому басейну, що відсувало Україну на третє місце в державі. За п'ятирічним планом ВРНГ СРСР із загальної програми будівництва 26 нових заводів на долю республіки припадало лише 3³⁷. Відповідно внаслідок нової політики промислового будівництва частка України в металопромисловості СРСР знижувалася пропорційно до того, як зростала частка Уралу. В основі такого курсу лежало прагнення союзних органів перенести центр виробництва засобів виробництва до РСФРР, що здійснювалося в тому числі за рахунок природних багатств України. Причому капітальні витрати на заводах республіки на третину, а почасти й на

³⁴ Нариси розвитку народного господарства УСРР. – К., 1949. – С.203.

³⁵ Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. – С.198.

³⁶ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №3. – С.53.

³⁷ Там само. – С.54.

половину були меншими, ніж на Уралі та Кузбасі. І все ж усупереч економічній доцільності, стану транспортного забезпечення, наявності компактного зосередження рудних покладів та їх якості нові підприємства будувалися не в Україні.

Даремними були намагання УСРР покликатися на економічну раціональність, адже не вона ставала визначальним критерієм у практичному підході до справи, а прагнення Росії розбудувати свою промисловість за рахунок «країн». За таких умов перевитрати на Уралі в порівнянні з Україною втрачали своє вирішальне значення, оскільки цю різницю компенсувала сама ж республіка шляхом неповного отримання власних промислових накопичень³⁸.

У плані електрифікації Україна посідала місце, абсолютно невідповідне її господарській ролі й потенціалу у загальносоюзній економіці. Згідно з «Матеріалами до п'ятирічного плану», на 1927 р. потужність електростанцій УСРР була у 12 разів меншою порівняно з РСФРР і навіть у 2,5 рази меншою проти ЗСФРР. Москва розглядала Україну як територію переважно сільськогосподарську та прикордонну, що не могла претендувати на форсування масштабного промислового будівництва³⁹. Фактично центр створив умови, коли за рахунок національного доходу УСРР мала жити економіка РСФРР. У результаті такої політики Україна фінансово обеззброювалася, а тим самим унеможлиблювалося і здійснення планів її промислового розвитку.

Мета радянського економічного районування полягала в намаганні поділити СРСР на великі територіальні частини, які спеціалізуватимуться у загальнодержавному поділі праці. Тому в межах УСРР райони були не внутрішньореспубліканськими, а всесоюзними. Їх завдання полягало у виробництві продукції (часом у зосередженні певної технологічної стадії виробництва) для всього СРСР або у задоволенні експортних інтересів «країни Рад». Економічні райони часом роз'єднували деякі республіки. Українська СРР – класичний тому приклад⁴⁰.

Економісти республіки не погоджувалися із заявленим станом речей. Ознайомившись із першим п'ятирічним проектом для планування «народного господарства» СРСР, представленим навесні 1927 р., Держплан УСРР підготував окрему резолюцію, де опротестував усесоюзні постанови, якими завдавалася шкода інтересам економіки України. На шпальтах спеціалізованого видання відбулася дискусія⁴¹.

Республіканські економісти протестували проти союзного планування, яке не відображало інтересів цілісності господарського організму УСРР та не служило потребам власне української економіки. Загальносоюзні планові органи ігнорували інтереси окремих республік, підпорядковуючи їх потребам центру: «Союзний Держплан на першій стадії роботи з п'ятирічного плану не визначив і, по суті кажучи, не намагався визначити характер свого співробітництва з місцями, що в певній мірі впливало з тієї установки на монополію розв'язання завдання, яку взято було союзною комісією з перспективного плану при укладанні першого варіанту п'ятирічки»⁴².

Держплан УСРР ініціював створення низки спеціалізованих комісій, завданням яких було вивчення питання розвитку окремих галузей промисловості,

³⁸ Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. – С.208.

³⁹ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №3. – С.58.

⁴⁰ Шаблій О.І. Актуальні питання методології і теорії макрорегіоналізації України. – С.16.

⁴¹ Дискусія по перспективному плану народного господарства // Хозяйство Украины. – 1927. – №11/12. – С.127.

⁴² Введенский В. Основные народнохозяйственные задачи Украины в ближайшее пятилетие // Там же. – №6. – С.11.

занедбаних або нерозвинених ще за часів існування Російської імперії. Також відомство мало протистояти намаганням усеосоюзних органів влади перенести осередок важкої промисловості на схід країни, що планувалося робити за рахунок промисловості України. Фактично між центральними й республіканськими органами назрівав конфлікт. Українські радянські економісти обґрунтовано доводили, що республіка була потужним господарським районом із високорозвинутою промисловою базою та багатими природними ресурсами. Гірничопромисловий південь становив єдиний комплекс завершеного циклу. Поєднання видобування вугілля й руди з виробництвом заліза, машинобудуванням, хімічною та силікатною промисловістю, залізничним і водним транспортом створювали найважливіший у СРСР центр виробництва засобів виробництва.

За умови збереження наявного стану та нових капіталовкладень Донбас на десятиліття був покликаний стати основним енергетичним центром, що забезпечуватиме твердим мінеральним паливом майже всю європейську частину СРСР. Поєднання кам'яновугільних покладів із потужними запасами залізних і марганцевих руд Криворізько-Нікопольського басейну за сприятливої кон'юнктури зробило б Україну оптимальним місцем в європейській частині СРСР для розвитку чорної металургії, важкого машинобудування, транспорту, забезпечуючи одночасно можливість створення високотехнічних підприємств зі спеціалізованою масовою продукцією.

Отже у складі СРСР Україна представляла різноманітний і потужний господарський комплекс, що відігравав значну роль в усіх областях загальносоюзної економіки. Практично всі галузі промисловості мали тут потужну базу з огляду на значні запаси місцевої сировини, були тісно пов'язаними одна з одною. Якщо промисловість Уралу освоювалася, то Криворізько-Донецький регіон мав сформовану соціально-економічну структуру, яка приваблювала центр. Засобами політики економічного районування Москва намагалася здійснювати адміністративно-територіальну експансію в УСРР через поділ регіонів впливу, формування загальносоюзного «народногосподарського простору», його номенклатурне підпорядкування. В умовах 1920-х рр. районування, окрім пасивного збору та аналізу економічно-географічних і статистичних даних, ставало тим інструментом, який забезпечував загальний розвиток так званих територіально-виробничих комплексів, що охоплювали відразу кілька країв, областей і навіть союзних республік. Територія України мала бути поділена на дві частини, підпорядковані центральним органам. Фахівці Держплану під час обговорення програми економічного районування СРСР не зважали на проголошену раніше національну політику партії та не рахувалися з тим, що Україна – «не провінція Росії». Сам факт існування комісії з районування, на нашу думку, означав наявність структурно-функціонального обмеження формального економічного суверенітету республіканських урядів УСРР і РСФРР. За таких обставин їх відносини з міждержавних трансформувалися в міжгосподарські на рівні оперативних і міждержавних підприємств.

Здійснення економічного районування з одночасним реформуванням системи управління промисловістю за винятком другорядних галузей позбавили УСРР регулятивних функцій. Через систему загальносоюзних наркоматів і союзних трестів відбулася адміністративно-територіальна інкорпорація та політико-економічна уніфікація промислової інфраструктури Донбасу, Придніпров'я. Республіканські органи влади, місцеві економісти намагалися протистояти механічним тенденціям союзного центру, які прагнули поділити Україну на два економічних райони. Такі плани суперечили принципу господарської єдності республіки та викликали опір національно-політичного характеру.

REFERENCES

1. Aleksandrov, I. (1921). *Ekonomicheskoe rajonirovanie Rossii*. Moskva. [in Russian].
2. Baranskij, N. (1926). *Ekonomicheskaya geografiya SSSR: obzor po oblastiam Gosplana*. Moskva; Leningrad. [in Russian].
3. Krzhizhanovskij, G.M. [Ed.]. (1957). *Voprosy ekonomicheskogo rajonirovaniya SSSR: sbornik materialov i statej (1917–1929 gg)*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].
4. Karelin, Ye.G. (2010). „Zapadnaia oblast Gosplana“: iz istorii ekonomicheskogo rajonirovaniya strany v 1920-e gody. *Rossijskaya istoriya*, 2, 15–18. [in Russian].
5. Kozlov, I.V., Kozlova, A.V. (1991). *Petr Petrovich Semenov-Tyan-Shanskij: 1827–1914*. Moskva: Nauka. [in Russian].
6. Kononenko, K.S. (1965). *Ukraina i Rosiia: Sotsialno-ekonomichni pidstavy ukraïnskoi natsionalnoi idei 1917–1960*. Miunkhen. [in Ukrainian].
7. Kuzbazaev, E.N., Kozeva, I.A. (2000). *Ekonomicheskaya geografiya i regionalistika*. Kursk: Kurskij gosudarstvennyj tekhnicheskij universitet. [in Russian].
8. Kulchytskyi, S.V. (2003). Ukraina v systemi zahalnosoiuznogo narodnohospodarskoho kompleksu. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 11. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S.V. (1995). *USRR u dobu novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
10. Nikitin, N.P. (1948). K.I.Arsenev i ego rol v razvitii ekonomicheskoy geografii v Rossii. *Voprosy geografii*, 10, 17–26. [in Russian].
11. Pogodin, S.A. (1974). Mendelev Dmitrii Ivanovich. *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya* [v 30 t.], 16. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. [in Russian].
12. Shablii, O.I. (1999). Aktualni pytannia metodolohii i teorii makrorehionalizatsii Ukrainy. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal*, 1, 15–18. [in Ukrainian].
13. Shapoval, Yu.I. (1994). „Ya pomyliavsia, vziavshy na sebe provynu...“: Do 90-richchia M.S.Volobuieva-Artemova. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 104–110. [in Ukrainian].
14. Vvedenskij, V. (1927). Osnovnye narodnokhozyajstvennye zadachi Ukrainy v blizhajshee pyatiletie. *Khozyajstvo Ukrainy*, 6, 4–12. [in Russian].
15. Volobuiev, M. (1928). Do problemy ukraïnskoi ekonomiky. *Bilshovyk Ukrainy*, 2, 46–73; 3, 42–64. [in Ukrainian].
16. Yakubovskaya, S.I. (1972). *Razvitie SSSR kak soyuznogo gosudarstva 1922–1936 gg*. Moskva: Nauka. [in Russian].

Vladylena Sokirska

Doctor of Historical Sciences [Dr. Hab. in History], Professor,
Department of World History and Methods of Teaching,
P.Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine), vlada.sokirska@ukr.net,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9983-3234>

The 1920s Economic Zoning of UkrSSR as a Means of Unification the “People’s Economic” Space

Abstract. The purpose of the research is to analyze the forms and methods of Russian Soviet centralization policy in the field of economic zoning and management of industry, the system of subordination of the basic industries of the republican industry. **The research methodology** is general scientific and historical approaches and principles. Applied general scientific, special and interdisciplinary research methods, which gave an opportunity to study various documents, to accumulate and systematize empirical material, to analyze statistical data. **The scientific novelty.** On the basis of a wide range of published sources and archival materials, the peculiarities of the implementation of the policy of economic regionalization of UkrSSR by the Soviet authorities, the forms and methods of Soviet centralization policy in the field of economics and industrial management, the system of subordination of the basic branches of the republican industry are analyzed. **Conclusions.** Productive forces were to be radically updated after the establishment of the communist system of production and distribution. It is found that the GOELRO plan, the first-ever Soviet plan for national economic recovery and development, initiated the practical implementation of this policy. Under this plan, the Soviet regime took into account the interests of only southern Russia and, specifically, the Donbas. The interests of other parts of UkrSSR, especially Right-Bank Ukraine, were ignored, as well as the interests of UkrSSR as a single economic and political organism. The activities of the State Commission for Electrification of Russia and the following creation of the State Planning Committee of the RSFSR demonstrated complete neglect of the interests of UkrSSR as a republic. The economic principle was to become the basis for a new administrative-territorial division according to the three-member formula: region-precinct-district. The administrative boundaries of regions and the state boundaries of the Republics were to be changed in accordance with economic regionalization. The territory of UkrSSR was planned to be divided into two economic districts subordinated to central authorities in Moscow. It is proved that the implementation of economic regionalization with the simultaneous reforming of the industrial management system, except for secondary industries, deprived the UkrSSR of regulatory functions.

Keywords: UkrSSR, RSFSR, USSR, modernization, economic zoning, Soviet power, “people’s economy”.

Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.)*

Анотація. Мінусники – це вербальний та соціальний витвір радянської держави, яка через репресії, дискримінацію й контроль створювала спільноти «своїх» і «чужих», тавруючи останніх каральними методами та формуючи специфічну мову для їх позначення. У статті йдеться про особливу категорію громадян «країни Рад», яких було визнано «соціально небезпечними» й покарано заборону селитися в низці місцевостей СРСР після примусового «видалення» з місць постійного проживання, а також відбуття покарання у системі ГУЛАГ. Репресовані в такий спосіб люди отримували припис, де заборонені для них території позначалися як «мінус 6», «мінус 12» (цифри означали кількість визначених місцевостей, а слово «мінус» увійшло в радянську новомову як коренева конструкція поняття, що позначало репресовану та дискриміновану в такий спосіб спільноту). **Метою статті** є оприявлення мінусників, тривалий час практично «невидимої» для дослідників категорії репресованих. Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають в аналізі процесу конструювання більшовицької концепції географічної ізоляції «нелояльних», практичного запровадження цього виду покарання, визначення логіки творення радянського простору як простору заборон. **Методологія** дослідження поєднує інструментарій історико-правового аналізу, соціальної антропології та концепції соціального творення простору. **Наукова новизна** полягає не лише у включенні до дослідницького тезаурусу нового поняття «мінусники», а й у розширенні загального уявлення про політичний терор і його наслідки. Режимність радянських територій аналізується не як прояв сталінської репресивної політики, а як органічна частина існування тоталітарного механізму, перші оберти якого відбулися одночасно із захопленням влади більшовиками. Подаються соціально-політичні портрети мінусників та причини набуття ними такого статусу. Простежується трансформація «карти заборонених просторів», з'ясовується логіка й парадигмальні зміни у творенні символічної радянської географії. **Висновки.** Доведено, що в арсеналі тотального терору, окрім добре відомих форм репресування (фізичне знищення, позбавлення волі, заслання), широко використовувалося «очищення» суспільства цільовою географічною ізоляцією громадян, визнаних «соціально небезпечними», а також колишніх в'язнів системи ГУЛАГ. Вислання й заборона на проживання в окремих місцевостях ставали ефективним механізмом соціальної інженерії пролонгованої дії. Створення великого загону мінусників було складовою процесу атомізації суспільства, конструювання просторової ієрархії, соціального відчуження людей і території.

Ключові слова: терор, репресії, дискримінація, примусове виселення, мінусники, ізоляція, соціальна інженерія, режимні території, простір терору.

Розширення кола мінусників і мапи заборонених територій

Упродовж 1920-х рр. дореволюційна практика вислання в «географічний мінус» осіб, визнаних владою «соціально небезпечними», не лише поновилася, а й в умовах перманентної «надзвичайщини», укоріненої більшовиками в усіх сферах життя, набула небачених раніше масштабів. Свавілья, яке йменувалося «пролетарським правом», створювало для подібних заходів сприятливий ґрунт та умови.

* Закінчення; першу частину статті див.: Український історичний журнал. – 2020. – №1. – С.89–111.

Нормативні акти, ухвалені в ту пору, розширювали повноваження органів внутрішніх справ і державної безпеки, нівелюючи чіткі критерії, котрі мали розмежовувати каральні заходи адміністративного та кримінального характеру, сприяючи нехтуванню засадами класичного права. А практика вислання реальних опозиціонерів або тих, кого влада вважала ними, у 1920-х рр., за словами Н.Муан, засвідчувала наявність успадкованого від імперських часів ієрархічного бачення простору¹.

Естафету попередніх років щодо створення численного загону мінусників перейняла кампанія з паспортизації, котра стартувала у СРСР наприкінці 1932 р., і яка сукупно із діями з підготовки Великого терору підняла «санацію» території радянської України на вищій щабель. На відміну від аналогічних заходів європейських імперій, які всередині країни використовували паспортні системи для уніфікації управління, вирівнювання громадянських прав, більшовики створювали механізми, котрі через запровадження та підтримку нерівності громадянських прав сприяли руйнації соціальних зв'язків, атомізації спільнот. Слід визнати, що такі методи європейські імперії застосовували в колоніях для підкорення й контролю поневолених². Натомість у практиках «внутрішньої колонізації»³ народів, що їх більшовики проголошували «своїми», паспортна система слугувала додатковим знаряддям терору.

Паспорт як документ, задуманий для ідентифікації особи та контролю за її пересуванням, увібравши у себе багато інших функцій, виявився ефективним інструментом соціально-політичного «оголення» у взаєминах між державою та людиною. Відсутність цього документа визначала спосіб життя й таврувала тих, кому відмовили в його отриманні та змусили залишити місцевості, де здійснювалася паспортизація, оселившись деінде. Оголосивши широке коло громадян «зайвими», їх, навіть без установлення факту якоїсь протиправної діяльності, лише за походженням чи належністю до певних прошарків населення, у насильницький спосіб «видаляли» з рідних домівок. Ці люди опинялися в певній географічно-соціалній ізоляції, утративши не лише право вільного пересування територією держави, а й можливості влаштуватися на роботу за фахом, здобути освіту тощо.

Спочатку такі заходи було проведено в Москві, Ленінграді, 100-кілометровій зоні навколо цих міст, у Мінську, Ростові-на-Дону, а також у Харкові з 50-кілометровою смугою. Згодом, навесні – влітку 1933 р., паспортизація та пов'язана з нею «санація» розгорнулася в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Сталіно⁴.

¹ Муан Н. Внутрисоюзные границы гражданственности: территориальное выражение дискриминации в Советском Союзе через паспортную систему // Режимные люди в СССР. – Москва, 2009. – С.259.

² Ширер Д.Р. Сталинский военный социализм: репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. / Пер. с англ. А.Л.Раскина. – Москва, 2014. – С.354.

³ Эткінд А. Внутренняя колонизация: Имперский опыт России / Авториз. пер. с англ. В.Макарова. – Москва, 2013. – 448 с.

⁴ У постанові ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» від 27 грудня 1932 р. згадувалися Москва, Ленінград, Харків, Київ, Мінськ, Ростов-на-Дону, Владивосток, Одеса. В інструкції від 14 січня 1933 р. йшлося про видачу цих документів у Москві, Ленінграді та 100-кілометровій зоні навколо, а також Харкові та 50-кілометровій приміській смузі. Уже 3 лютого 1933 р. паспортизація, а отже й відповідний статус, постановою РНК СРСР були оголошені в Магніторську, Сталінграді, Баку, Горькому. Трохи згодом такі ж статусні зміни відбулися й у містах Батумі, Тифлісі (Тбілісі). У постанові РНК СРСР №861 від 28 квітня 1933 р. «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території СРСР» режимно-дискримінаційні заходи суттєво активізувалися. Відбулося розширення території, охопленої паспортизацією. Тепер йшлося не лише про вказані в постанові від 27 грудня 1932 р. населені пункти, а й про все населення міст, робітничих селищ, районних центрів, новобудов, а також працівників транспорту, радгоспів, МТС, і в межах 100-кілометрової смуги на європейському кордоні СРСР. У п. 10 згаданої постанови наводився перелік міст і місцевостей, які фактично зараховувалися до кола режимних: «Київ, Одеса, Мінськ, Ростов-на-Дону, Сталінград, Сталінськ, Баку, Горький, Магнітогорськ, Челябінськ, Грозний, Севастополь, Сталіно, Перм, Дніпропетровськ, Свердловськ, Владивосток, Хабаровськ, Нікольськ-Уссурійськ, Спаське, Благовещенськ, Анжеро-Судженськ, Прокоп'євськ, Ленінськ». Про це свідчила ремарка, що видача паспортів у згаданих містах здійснюється «на тих самих підставах, що й у Москві, Ленінграді та Харкові, у 100-кілометровій смузі навколо Москви та Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова».

Перший чіткий перелік стигматизованих режимом осіб подавався в таємному додатку до інструкції з видачі паспортів, затвердженій радянським урядом 14 січня 1933 р. До нього ввійшли всі, хто відбув покарання за політичними статтями, члени родин репресованих; позбавленці, розкуркулені та колишні «куркулі», що втекли з місць заслання й ін.⁵ Згодом (у 1934, 1936, 1940 рр.) цей проскрипційний список уточнювався завдяки дрейфу в бік дедалі більших обмежень для справжніх та уявних політичних опонентів сталінізму. «Із запровадженням паспортної системи, – зауважив Д.Ширер, – належність до категорії “соціально шкідливих елементів”, котра існувала доволі давно, було офіційно визнано соціальним станом, що карався за законом»⁶. А термін «мінусники», який стосувався людей, котрим не видавали паспорти через підозру в нелояльності до влади та які могли проживати в населених пунктах не ближче «енного» кілометра від великих міст, ще міцніше вкоренився в радянському репресивно-каральному лексиконі та в побутовому мовленні.

Повноваження застосовувати вислання з обмеженням права проживання в інших місцевостях покладалося на так звані «паспортні трійки», створені у серпні 1933 р. при всіх регіональних підрозділах ДПУ. З огляду на те, що їх рішення затверджувалися Особливою нарадою, ця позасудова інституція не фігурувала ані у вироках, ані в реабілітаційних документах мінусників.

Паспортизація не випадково збіглася у часі з Голодомором, який у 1932–1933 рр. нищив українське село. Вона стала ефективною підмогою владі в дотриманні режиму надзвичайщини у сільській місцевості. Водночас карально-репресивні органи не відмовилися й від попередньої практики – вислання в адміністративному порядку, зокрема з прикордонних районів, де місцеві мешканці, намагаючись вижити в голодні роки, удавалися до несанкціонованого перетину кордону, аби виміняти речі на продовольство. Такі вчинки кваліфікувалися як «шпигунство», «спроба втечі» з СРСР та ін.

Використовували й сімейне заручництво – покарання родичів утікачів. Так, стосовно родини Прилипків (брат, дві сестри) з с. Пороги Ямпільського району на Вінниччині Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР 19 квітня 1933 р. винесла вирок: «Позбавити права проживання у 12 п.п. (прикордонних пунктах – *Авт.*) строком на три роки». Такий (до речі, некоректно сформульований⁷) присуд було спричинено тим, що їхній брат Олександр у серпні 1932 р. перетнув Дністер, утікши до Румунії. Матір згаданої особи – Марфу (1871 р. н.) тим самим рішенням позасудовий орган покарав трирічним засланням у північний край⁸. Родину Прилипків реабілітували лише 1998 р.

28 квітня 1933 р. Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР позбавила права проживати в рідній оселі кількох селян із Київщини: Г.Стрільковському, С.Степенку, З.Купріянчуку присудили «мінус 12». Георгій Стрільковський (1895 р. н.) з с. Мар'янівка Васильківського району, незважаючи на свою посаду секретаря колгоспу, був обвинувачений у «розкольницькій діяльності» та «агітації проти заходів радянської влади на селі». У провину поставили й те, що його дружина доводилася дочкою колишньому поміщикові, а також згадали службу у військах гетьмана П.Скоропадського⁹. Схоже обвинувачення висунули шкільному вчителю з с. Луки Таращанського

⁵ Вронська Т. Запровадження паспортного режиму // Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.631–632.

⁶ Ширер Д. Сталинский военный социализм... – С.314.

⁷ Саме так помилково (інструкція не передбачала такого запису) формулювали у вироках: «п.п.». «Прикордонні пункти» згадувалися серед 12 «мінусів».

⁸ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВіО). – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.12581. – Арк.29.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.263. – Оп.1. – Спр.28969. – Арк.1, 20–23.

району Саві Степенку (1894 р. н.)¹⁰. Мешканцеві с. Пустоварівка Сквирського району селянинові-одноосібнику Захарові Купріянчуку (1897 р. н.) інкримінувалася служба в армії Директорії УНР, а також «агітація проти колгоспного ладу». В обвинувальному висновку зафіксовано, як він неодноразово заявляв: «Колгоспи довго не проіснують, люди не терпітимуть такої наруги та насилля, адже забирають весь хліб до фунта»¹¹. До числа мінусників, засуджених того дня, потрапив і рахівник колгоспу з с. Узин Білоцерківського району Дементій Німак (1896 р. н.) – через «приховування хліба, захист куркульського елементу, шкідництво, розкол суспільного господарства»¹². Усіх цих громадян було реабілітовано лише в 1989 р.

Реєстр вигнанців із Київщини в ту пору (як і пізніше) поповнять ще багато селян. Їм пощастить уникнути найсуворіших санкцій – позбавлення волі або депортації на Крайню Північ Росії. Але й таке покарання було спричинене лише виявами незгоди з більшовицькими методами господарювання на селі. Цим людям, які здебільшого навіть не належали до заможних прошарків, інкримінували «агітацію та пропаганду», інші доволі важкі обвинувачення.

Неминуче виникає запитання: чому такі «гріхи», як і в 1920-х рр., коли слідство вимагало застосування санкції «ув'язнення в концтаборі», зрештою виливалися у винесення Особливою нарадою більш м'якого вироку? Не виключено, що це було спричинено підготовкою до ухвалення спільної вказівки ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про припинення масових виселень селян, упорядкування арештів і розвантаження місць ув'язнення (позбавлення волі)» від 8 травня 1933 р.¹³, якою фактично оголошувалося про необхідність згортання гострих форм репресій. Утім це припущення вимагає серйознішої аргументації.

Упродовж 1934–1935 рр. відбувалася реорганізація карально-репресивних, а відтак і позасудових органів, що відчутно позначилося на долі потенційних мінусників. Відповідно до постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. органи державної безпеки ввійшли до структури народного комісаріату внутрішніх справ. Було скасовано судову колегію і «трійки», які існували у системі ОДПУ, а також Особливу нараду при ДПУ УСРР. Право на позасудові репресії зберігалося лише за Особливою нарадою при НКВС СРСР. Оновленим положенням про цей орган, ухваленим восени того ж року, як і раніше, передбачалися репресії щодо осіб, визнаних «суспільно небезпечними».

За часів «нового пришествя» Особливої наради вона отримала ширші повноваження: право ув'язнення до таборів на 5 років (від 1937 р. – на 8, згодом і на 10 років; у 1941 р. – навіть розстріл, а по війні – 25 років позбавлення волі); вислання до 5 років під гласний нагляд із заборонаю проживання у столицях союзних республік та великих містах СРСР; «видалення» за межі країни іноземних підданих¹⁴.

Убивство С.Кірова 1 грудня 1934 р. стало формальною причиною чергової «санації» великих культурно-промислових центрів країни. Цього разу примусове вислання колишніх «активних троцькістів і зінов'євців», зокрема з Донбасу, Харкова, Дніпропетровська, Києва, Одеси, назвали «перекиданням соціально чужих та антирадянських елементів»¹⁵

¹⁰ Там само. – Спр.29226. – Арк.4, 27, 33.

¹¹ Там само. – Спр.28913. – Арк.1–1 зв., 8–8 зв.

¹² Там само. – Спр.29151. – Арк.1–2, 20–21.

¹³ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Документы и материалы. В 5 т. – Т.3: Конец 1930–1933 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – Москва, 2001. – С.746–750.

¹⁴ Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. – Москва; Жуковский, 2006. – С.138.

¹⁵ Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 1930-е гг. – Москва, 1996. – С.143–148.

до інших місцевостей. Хоча по суті згадані категорії осіб були такими самими мінусниками, як і ті, кого примусово виселяли рішенням Особливої наради.

Вірогідно, не випадково саме у цей час (10 січня 1935 р.) при республіканських НКВС та обласних управліннях клонували ліквідовані роком раніше паспортні «трійки», назвавши їх тепер «міліцейськими». Ці реанімовані структури мали завдання «видаляти» з міст кримінальних і «декласованих» «елементів», а також «злісних порушників» паспортного режиму, керуючись положенням про Особливу нараду. Остання й затверджувала всі рішення згаданих «трійок»¹⁶.

Наступного зимового місяця до владного та «чекістського» тезаурусу було запроваджене визначення «режимна територія» (котре існувало й доти за умовчанням). Воно використовувалося в наказі НКВС СРСР від 14 лютого 1935 р., яким оголошувалася чергова (на додаток до попередньої від 14 січня 1933 р.) інструкція з паспортної роботи. Окрім суто організаційних нюансів, укотре регламентувалися заборонні заходи та дискримінаційні застереження для мінусників¹⁷. За словами Д.Ширера, «із середини 1930-х рр. поліцейські органи визначали не тільки громадянський статус людей, а й соціальну та географічну конфігурацію соціалізму в Радянському Союзі»¹⁸.

Реалізуючи задекларовані заходи з «очищення» території СРСР, найбільшу активність «чекісти» розгорнули в «колісці революції» – Ленінграді. Із цього міста впродовж лютого 1935 р. «видалили» майже 12 тис. осіб (4833 голів родин та їхніх родичів), стигматизованих тавром «колишні люди», народженим у надрах радянських органів держбезпеки. Більшість цих громадян не становили жодної загрози владному режиму, а просто не вписувалися до нового соціального стандарту більшовицької держави. У квітні 1935 р. операція з «очищення» Ленінграда вийшла за його межі у 100-кілометрову смугу навколо. Уже на 25 квітня звідси вислали 22 511 нових мінусників¹⁹.

Далі подібна акція відбулася й у Києві, про що у квітні 1935 р. наркомові внутрішніх справ УСРР В.Балицькому доповів начальник обласного управління НКВС М.Шаров²⁰. Д.Ширер зазначає, що масштаби репресій, пов'язаних із паспортизацією та «санаціями», які були одним із завдань при її впровадженні, важко оцінити, однак у масштабах усього СРСР вони зачепили «сотні тисяч людей, імовірно наближаючись до одного мільйона»²¹. Створивши свій власний прошарок «каторжан» та «висланих», більшовицька влада у червні 1935 р. спровокувала «самоліквідацію» Всесоюзного товариства колишніх політичних каторжан і засланих поселенців, припинила вихід у світ її друкованого органу «Каторга й заслання»²². Паралелі між радянською та царською політикою ставали дедалі очевиднішими, а кількість людей, котрі могли їх завважити, неухильно зростала.

Однак якщо ці паралелі були очевидними для жертв, то організаційна складова тих акцій виявилася не зовсім зрозумілою для виконавців. Тому в наркоматі внутрішніх справ підготували чергову вказівку, яка стала «дороговказом» для співробітників відомства й сумною перспективою подальшого життя – для мінусників.

¹⁶ Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. – С.143.

¹⁷ Вронська Т. Запровадження паспортного режиму. – С.635.

¹⁸ Ширер Д. Сталинский военный социализм... – С.25.

¹⁹ Котельников К. 1935 год: Операция «Бывшие люди» [Електронний ресурс]: <https://diletant.media/articles/36288190/>

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.28. – Спр.13. – Арк.72.

²¹ Ширер Д. Сталинский военный социализм... – С.254.

²² Див.: Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев: Образование, развитие, ликвидация: 1921–1935 / Сост. Я.В.Леонтьев, М.Юнге. – Москва, 2004.

Ідеться про інструкцію НКВС СРСР від 17 серпня 1935 р., у котрій, окрім інституту заслання, регламентувався протокол і процедура примусового виселення для осіб, визнаних «соціально небезпечними», а також контроль за ними на наступні десятиліття. До того ж чітко виокремлювалися дві категорії мінусників. Для першої (пункт «а»), яких «видаляли» на строк до 5 років із забороною проживати в певних місцевостях без гласного нагляду, у спеціальному додатку №1 фіксувалося: «Особи, вислані в адміністративному порядку за постановою Особливої наради (при НКВС СРСР – Авт.) позбавляються права проживання: у наведених нижче населених пунктах: Москва, Ленінград та 100-кілометровій зоні навколо них; Київ і 50-кілометровій прилеглий місцевості, Харків, Сталіно, Дніпропетровськ, Кримська АСРР, Азово-Чорноморський, Північно-Кавказький край, ЗСФРР, Свердловськ, Магнітогорськ, Чита, Хабаровськ, усі населені пункти прикордонної смуги»²³ («мінус 15»). На мінусників, згаданих у пункті «б» цього документа, чекали суворіші обмеження. Вони перебували під гласним наглядом, що передбачало періодичну (кожні три дні, раз на два тижні, або щомісяця – це визначав регіональний підрозділ наркомату внутрішніх справ) «явку» для реєстрації за місцем проживання. Їм заборонялося оселятися не лише у згаданих вище місцевостях, а й у режимних пунктах, установлених НКВС²⁴.

Після цього відомчого «лікнепу» робота виконавців на місцях похвалилася. У 1936 р. відбулися чергові акції з «очищення» Києва та населених пунктів Одеської, Дніпропетровської, інших областей УСРР²⁵.

Слід зазначити, що із запровадженням паспортної системи й закріпленням в юридичній «новомові» терміна «режимна територія» частково змінилася логіка творення репресивної радянської географії. Заборонені та дозволені для проживання «шкідливих елементів» місцевості «перетворювали мапу країни на мозаїку соціалістичних і несоціалістичних частин»²⁶. «Режимний статус», з одного боку, залишався історією про страх більшовиків перед реальними й уявними опонентами, однак, з іншого, він «давав режимним містам певні привілеї в постачанні та зводив їх у ранг місць “соціалізму, що перемиг”»²⁷. «Шкідливим елементам» заборонялося жити не тільки там, де вони потенційно могли здійснювати «ворожу діяльність» проти безпеки країни або її лідерів, а й на курортах Північного Кавказу та Криму, де полюбили відпочивати останні²⁸. Їм не можна було мешкати там, де були така-сяка ситість і (порівняно з «дозволеними» регіонами) налагоджена система постачання. Покарання простором у цій новій логіці означало витіснення призначених «ворогів» на голодні, некомфортні, небезпечні території та використання цих «ворогів» для їх освоєння. Маргіналізація людей із середини 1930-х рр. ішла поряд із символічною маргіналізацією просторів «країни Рад». І на цих теренах, придатних для примусово виселених, радянські, у тому числі й українські, партійці з подивом знаходили «найбільшу кількість відсталих [...] ворожих настроїв»²⁹.

²³ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф.45. – Спр.3. – Арк.51.

²⁴ Там само. – Арк.52.

²⁵ Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.4.

²⁶ Ширер Д. Сталинский военный социализм... – С.321.

²⁷ Там же. – С.322.

²⁸ Орлов И.Б. Советский курорт 1930-х гг.: на «экспорт» и для внутреннего пользования // Современные проблемы сервиса и туризма. – 2009. – №3. – С.25–30.

²⁹ Секретар ЦК КП(б)У С.Косіор у виступі на лютево-березневому 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б) зазначав: «Перепис показав, що в нас є ще чимало прикладів страшної дикості, консерватизму, зашкарублості навіть у містах. Я не кажу вже про маленькі містечка, ведмежі закутки. Там ми викрили найбільшу кількість

Неабияке значення для потенційних мінусників мала постанова РНК СРСР №1441 від 8 серпня 1936 р. про зміни та доповнення інструкції щодо видачі паспортів у режимних місцевостях Союзу РСР, затверджена радянським урядом ще 14 січня 1933 р.³⁰ Цей документ уточнював і розширював коло стигматизованих: «У містах Москві, Ленінграді й Харкові, 100-кілометровій смузі навколо Москви та Ленінграда, 50-кілометровій смузі навколо Харкова³¹ не видаються й не прописуються паспорти особам, які відбули строкове позбавлення волі або заслання за вироками судів чи Особливої наради при НКВС СРСР (до створення НКВС СРСР – колегії ОДПУ), котрі вступили у силу, за такі злочини: шкідництво, дезертирство, шпигунство, ухилення від призову на військову службу, пропаганда й агітація, розкрадання громадського майна, умисне вбивство, групове звалтування, скуповування та продаж бойової стрілецької зброї». Окрім того, паспортні органи було зобов'язано всім громадянам, які відбули покарання за вироками та рішеннями згаданих вище судових і позасудових установ, перебіжчикам із-за кордону, а також позбавленим виборчих прав робити в паспортах обмежувальний запис: «Виданий на підставі п. 11 постанови РНК СРСР за №861 від 28.IV. – [19]33 р.»³².

Згадані нововведення й уточнення було продубльовано та деталізовано в наказі НКВС СРСР №094 від 16 серпня 1936 р.³³ Цей документ спільно з урядовою постановою визначав алгоритм діяльності органів внутрішніх справ щодо «санації» території країни від «соціально небезпечних» категорій громадян.

Чергові жорсткіші зміни для мінусників відбулися вже навесні 1937 р., коли 8 квітня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило нове (вже третє від початку створення цього позасудового органу) положення про Особливу нараду при НКВС СРСР. Знову, як і раніше, підтверджувалися її повноваження щодо вислання на строк до 5 років під гласний нагляд у місцевості, список яких мав визначати наркомат внутрішніх справ, із супутньою заборонаю проживання у столицях союзних республік, великих містах і промислових центрах СРСР. У згаданому документі містилася й новація. Особлива нарада отримала право позбавляти волі осіб, визнаних «соціально небезпечними», на строк від 5 до 8 років³⁴. Останнє, а також те, що відтоді вже всі вислані без винятку мали перебувати під гласним наглядом органів держбезпеки, означало, що готується чергова хвиля терору.

23 травня 1937 р. з'явилася постанова політбюро ЦК ВКП(б), якою оголошувався старт кампанії примусового «видалення» з великих міст СРСР осіб, виключених у попередні роки з лав партії і членів родин «ворогів» радянської влади, об'єднаних під аббревіатурою ЧСЗБ (член сім'ї зрадника Батьківщини; рос. ЧСИР – «член семьи изменника Родины»). У документі зазначалося: «Усі сім'ї троцькістів, зінов'євців, правих децистів та учасників інших антирадянських терористичних і шпигунських організацій, розстріляних та засуджених до позбавлення волі на строки від 5 [років] і вище – із Москви, Ленінграда й Києва виселити в непромислові райони Союзу з прикріпленням на проживання до визначених пунктів»³⁵.

відсталих настроїв, найбільшу кількість ворожих настроїв» (цит. за: Кошелева Л.П., Наумов О.В., Роговая Л.А. Матеріали февральсько-мартовського пленума ЦК ВКП(б) 1937 г. // Вопросы истории. – 1993. – №6. – С.8).

³⁰ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.36–37.

³¹ Тут знову (як і в багатьох інших документах, вірогідно через неувважність або банальний примітивізм – копіювання попередніх приписів) простежується різночитання щодо 50-кілометрової смуги навколо Києва й Харкова. Перед тим і пізніше ця зона визначалася або лише навколо Харкова, або Києва (після перенесення туди столиці УСРР).

³² ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.36.

³³ Там само. – Арк.35–35 зв.

³⁴ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД: 1937–1938: Документы / Под ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. В.Н.Хаустов, В.П.Наумов, Н.С.Плотникова. – Москва, 2004. – С.126–127.

³⁵ Там же. – С.189–190.

Отже йшлося про фактичне заслання. За три тижні, 15 червня 1937 р., союзний НКВС підготував інструкцію про порядок реалізації цього задуму та визначив строки (від 25 червня до 25 липня). Утім за вже усталеною традицією виконавці перевершили наміри партійних вождів, адже не лише розширили до шести перелік міст (додано Ростов-на-Дону, Таганрог, Сочі), звідки мали примусово «видаляти» «ворожі» родини, а й по-своєму прочитали визначення «непромислові райони СРСР» («республіки Середньої Азії, Башкирія, Красноярський край, Північна, Кіровська, Оренбурзька, Омська та Челябінська області»), що й закріпили у своїй інструкції³⁶. Через поспіх або навіть свідомо «забули» вказати строки такого покарання, хоча це передбачалося всіма попередніми регламентними документами.

Невдовзі стало зрозуміло, чому «чекісти» так квапилися і «плутали» види поза-судової репресії – активно готувалася чергова масштабна операція з репресування широкого кола громадян, яка стартує в липні 1937 р. після оперативного наказу НКВС СРСР №00447.

Незважаючи на те, що наприкінці червня – у першій половині серпня 1937 р. відбулися перші акції з «очищення» Москви та Ленінграда, регламентовані партійною постановою й інструкцією союзного НКВС від 15 червня, у вищих ешелонах влади та карально-репресивних органах деякі посадовці нарешті зрозуміли, що цей документ хибує неточними визначеннями. Окрім цього, остаточно визріла ідея деталізації й розширення палітри репресивних заходів. З огляду на оновлені перед тим повноваження Особливої наради, це було цілком «логічним» кроком.

У першій половині липня 1937 р. одна за одною з'явилися кілька директив НКВС СРСР, з яких випливало, що заслання родичів «найзапекліших ворогів» (засуджених військовою колегією Верховного суду СРСР) призупиняється, плануються суворіші заходи – позбавлення волі у спеціально створюваних для них таборах. Тоді ж виконавцям репресій на місцях розглумачили, кого саме належить включати до проскрипційних переліків «потенційно небезпечних» родин: дружину, чоловіка, дітей, а також осіб, які перебували на утриманні годувальника (батько, матір, брати, сестри)³⁷. Отже рельєфно окреслювалося коло майбутніх жертв і радикальна зміна концепції сталінського терору: з одного боку, заслання для членів родин репресованих військовослужбовців та деяких категорій цивільних уважалося надто м'яким заходом, з іншого – такий вид покарання планували замінити примусовим виселенням із певних місцевостей із відповідними географічними обмеженнями, або застосовувати паралельно.

Це остаточно стало зрозумілим після появи 1937 р. двох базових директив НКВС СРСР – №00447 (від 30 липня) і №00486 (від 15 серпня). У першій, окрім стратифікації «ворогів народу» на три категорії і створення позасудових «трійок», містився припис щодо позбавлення волі членів сімей «зрадників Батьківщини» в гулагівських таборах. Визначався й алгоритм відправлення їх у «географічний мінус». Отже в документі йшлося: «Сім'ї репресованих за першою категорією, які проживають у Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі та в районах Сочі, Гагри й Сухумі, підлягають виселенню з цих пунктів в інші області за їхнім вибором, за винятком прикордонних районів»³⁸. Остання ремарка суттєво відрізнялася від задекларованого в директиві від 15 червня, оскільки тепер ішлося про фактичне вислання, а не заслання. Дивно, але «профільна» для членів сімей «зрадників

³⁶ *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жены...» // Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / [Сост. В.М.Гринёв и др.]. – Москва, 2003. – С.8.

³⁷ Там же. – С.9.

³⁸ Цит. за: *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С.147.

Батьківщини» директива союзного наркомату внутрішніх справ, що вийшла 15 серпня 1937 р., «замовчувала» долю мінусниць. Забігаючи наперед, варто зауважити, що, вірогідно, якраз саме тому ця категорія покараних лише зрідка потрапляла до відомчої статистики. Щоправда, у наказі НКВС СРСР №00486 виконавці виявили надмірну «щільність» стосовно дітей із «ворожих» сімей, приписавши влаштувати їх лише в ті дитбудинки, що розташовані поза великими містами, а також якомога далі від колишніх місць проживання родин, із котрих вони походили. Отже й ці найменші за віком «вороги» радянської влади апріорі ставали мінусниками.

Доповідна записка начальника УНКВС по Київській області М.Шарова від 21 серпня 1937 р., адресована наркомові внутрішніх справ УРСР І.Леплевському, окрім бадьорого рапортування про «вислання» (реально – заслання у віддаленні місцевості СРСР) 403 київських «ворожих» сімей (1038 осіб), містила інформацію про розгубленість щодо застосування іншого виду репресій. «Оформлення значної кількості справ на виключених із КП(б)У нами відкладено. Це стосується колишніх комуністів, виключених із КП(б)У не за безпосередню причетність, а за зв'язки та приховування троцькістів і правих», – зазначав М.Шаров. І далі продовжував: «На наші неодноразові запити стосовно цієї категорії до цього часу ми відповідей не отримали, через що питання про вислання цих осіб із Києва залишається відкритим»³⁹.

З огляду на «прогалини» директиви й розгубленість виконавців, 23 серпня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський розіслав своїм підлеглим на місця наказ НКВС СРСР №00486 у супроводі циркулярного роз'яснення «про виселення дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій»⁴⁰.

Але не лише в УРСР, а й в інших союзних республіках не розуміли, як розрізняти та застосовувати до членів сімей «зрадників Батьківщини» заслання й вислання. І надалі жоден із директивних приписів, відомчих документів НКВС не прописував процедуру примусового виселення мінусників з їх числа. Певне розуміння алгоритму та розмежуванні цього виду репресування й заслання з'явилося лише пізньої осені 1937 р., коли, набравши обертів, найсуворіші репресії проти дружин за «національними лініями» було раптом пригальмовано. 22 листопада заступник наркома М.Єжова М.Фриновський направив усім НКВС та УНКВС указівку (курсив наш – *Авт.*): «1. Припинити арешти дружин репресованих за польською, німецькою, харбінською та румунською операціями. 2. Дружини засуджених за цими операціями будуть найближчим часом *розселені*, для чого подайте цифрові дані [про] кількість дружин і дітей, які підлягають *виселенню*. 3. Повідомте кількість арештованих дружин, які на цей момент утримуються у слідчих тюрмах, [а] також число відібраних дітей для визначення їх подальшого направлення (до дитячих будинків системи наркомпросу і НКВС – *Авт.*)»⁴¹.

І справді, долі заарештованих до листопада 1937 р. жінок склалися по-різному. Декого з них устигли засудити до позбавлення волі, інших утримували в тюрмах, частину «розселили» – вислали в адміністративному порядку, причому як підставу для цього репресивного заходу продовжували використовувати інструкцію від 15 червня 1937 р. (котра вже практично «не працювала» на той час, але й не була формально скасована), а також наказ НКВС СРСР №00486, що, як уже зазначалося,

³⁹ Бажан О. «Ми всіх ворогів народу зметемо з лица землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...»: Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Вип.1(47). – К., 2017. – С.22.

⁴⁰ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці... – С.152–153.

⁴¹ Там само. – С.155.

не містив приписів стосовно вислання або гласного нагляду для членів сімей «зрадників Батьківщини».

Мінусницями ставали не лише мешканки великих індустріальних центрів і малих міст республіки, як це регламентувалося згаданими вище документами, а й селянки. Приміром, Марфу Шостак (1900 р. н.) – дружину розстріляного 9 листопада 1937 р. поляка Антона Станіславовича Шостака (1899 р. н.)⁴² з с. Городещина Поліського району на Київщині рішенням Особливої наради вигнали з домівки, позбавивши права проживання у 12 населених пунктах СРСР упродовж п'яти років⁴³.

Упадає в око, що згадана та деякі інші жінки отримували «мінус 12» у той час, коли вже набули чинності норми щодо заборони для таких, як вони, проживання в 15 населених пунктах. Отже небезпідставним буде припущення, що співробітники НКВС у період Великого терору, як і до того, достеменно не володіли приписами своєї ж відомчої бази, неухважно й недбало виконуючи настанови.

Вивчення справ мінусниць 1937–1938 рр. дає змогу перекоонатися, що більшість із них усе ж отримали «мінус 15». Так, 2 вересня 1938 р. саме в такий спосіб покарали мешканку м. Козятин Вінницької області Марію Качуровську (1907 р. н.)⁴⁴, заарештовану слідом за чоловіком 10 жовтня 1937 р. Її справу передали на розгляд Особливої наради ще 14 листопада того ж року, а присуд з'явився лише за рік. Весь цей час жінку утримували в тюрмі Бердичева⁴⁵.

Після восьмимісячного перебування за ґратами вислали з с. Вишеград Макарівського району сукупно з п'ятирічною забороною проживання в 15 населених пунктах (постанова Особливої наради від 2 липня 1938 р.) і Мотрону Фумич (1887 р. н.) – дружину поляка з Київщини⁴⁶. Схожою виявилась доля іншої мінусниці – акушерки з м. Кагановичі (нині – Поліське) Віри Кислової (1900 р. н.). «Знала про к[онтр]р[еволюційну] шкідницьку роботу свого чоловіка й не повідомила про це відповідні органи», – записали в обґрунтуванні для розгляду справи на Особливій нараді. 21 червня 1938 р. позасудовий орган ухвалив вердикт вислати жінку з малої батьківщини, позбавивши «права проживання в 15 пунктах строком на 5 років, рахуючи від 4 листопада 1937 р.»⁴⁷.

У 1938 р. таке саме покарання лише за те, що були дружинами своїх чоловіків, отримали Ніна Стрільковська (1891 р. н.) з Київщини, Ганна Смоляр (1902 р. н.), Ганна Бишевська (1899 р. н.), Явдоха Бржезовська (1898 р. н.), Текля Варяниця (1902 р. н.) з Дніпропетровщини, Віра Зільбершер (1901 р. н.) з Харківщини, Марія Лаврова-Козир (1912 р. н.) з Полтавщини⁴⁸ та багато інших жінок, які до арешту мешкали в різних регіонах УРСР. Усіх згаданих мінусниць реабілітували в 1989–1991 рр.

Характерною ознакою примусового виселення, якого зазнали названі вище та інші люди, був той факт, що воно відбувалося без супроводу гучних кампаній у радянській пресі й узагалі поза полем зору широкого загалу. «Виховний момент» спрямовувався на локальні, невеликі та почасти не надто забезпечені газетами спільноти. Виразне послання «так буде з кожним/кожною, хто піде проти більшовиків» формувалося як наочний досвід бачення спустілих хат, кімнат, квартир. Цей

⁴² А.Шостака реабілітовано в 1964 р., його дружину – у 1965 р.

⁴³ Реабілітовані історією: Київська область. – Кн.2. – К., 2007. – С.722.

⁴⁴ М.Качуровську реабілітовано 17 грудня 1958 р.

⁴⁵ ДАВіО. – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.8335. – Арк.1–2, 9, 12, 17, 22.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.66552. – Арк.8, 14, 18, 21–21 зв.

⁴⁷ Там само. – Спр.32239. – Арк.4, 16, 25. В.Кислову реабілітували в 1964 р.

⁴⁸ Там само. – Спр.56468; Національний банк репресованих ([Електронний ресурс]: <http://www.reabit.org.ua/nbr/>). – Записи №105303, 102751, 99926.

досвід закріплювався чутками – не менш надійним інструментом моделювання соціальної поведінки, аніж преса. З іншого боку, таке покарання, з огляду на жорстокість радянських репресивних заходів, сприймалося як шалена удача або навіть милість, виявлена з боку влади. Адже люди залишалися живими, і не в таборі або в'язниці. Не виключено, що це могло слугувати доказом наївної впевненості численного загалу радянських громадян у «справедливості» системи. Примусова, репресивна мобільність їх, спричинена висланнями, могла б розглядитися й у широкій перспективі постанови модерного суспільства, якби географія пересування не була чітко окреслена дозволеними та забороненими територіями. Освоєння простору заходами репресивного виселення не розширяло межі можливої мобільності, а натомість консервувало традиційний селянський погляд на навколишній світ як на чужий і ворожий. Однак подолання страху перед простором для декотрих людей було рятівним механізмом уникання репресій.

Серед жінок, чиї чоловіки зазнали переслідувань, траплялися й такі, які після примусового «видалення» з квартир, не очікуючи на арешт чи інші дискримінаційні заходи, разом із дітьми буквально тікали з великих міст. Іншими словами – удавалися до «самомінуса», аби у глухих закутках перечекати чергову хвилю терору, уберегти залишки сім'ї від повного знищення.

21 травня 1938 р. було розширено коло позасудових органів, які мали право ухвалювати рішення щодо заслання та примусового виселення членів сімей «зрадників Батьківщини» з великих промислових центрів УРСР на 5 років, як і перебування під гласним наглядом за місцем проживання. Відповідно до інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР того дня⁴⁹, подібними повноваженнями наділялася не лише Особлива нарада, а й регіональні міліцейські (колишні паспортні) та оперативні позасудові «трійки», створені за наказом №00447.

Кількість мінусниць із числа членів сімей «зрадників Батьківщини» в УРСР, як і СРСР загалом, визначити неможливо. Частка покараних у такий спосіб не подавалася у звітах НКВС. Є лише уривчасті дані, що не дають змоги встановити масштаби. Приміром, з інформації, наведеної Київським обласним управлінням НКВС (за період від 1 червня 1937 до 8 січня 1938 рр.), можна зрозуміти, що за межі Києва було вислано 719 сімей у складі 1564 осіб⁵⁰. Але достеменно з'ясувати, хто з них був відправлений у заслання, а хто – «видалений» зі столиці радянської України із заборною оселятися в певних місцевостях, важко.

Аналіз справ мінусниць, покараних слідом за своїми чоловіками, переконує, що такі, порівняно м'які, вироки ухвалювалися здебільшого на другому етапі кампанії Великого терору. Уже восени 1938 р. вийшли директиви НКВС СРСР, якими операцію з репресування членів сімей «зрадників Батьківщини» спочатку було звужено за своїми масштабами⁵¹, а згодом і зовсім припинено. Це сталося у загальному контексті згорання репресій паралельно з констатацією величезних прорахунків і спотворень у роботі НКВС та прокуратури, зафіксованих у спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. (якою, до речі, було ліквідовано всі сумнозвісні «трійки»)⁵².

⁴⁹ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.5: 1937–1939. – Кн.2: 1938–1939. – Москва, 2066. – С.123–126.

⁵⁰ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.30. – Спр.105. – Арк.288.

⁵¹ Ідеться про наказ НКВС СРСР від 17 жовтня 1938 р., яким скасовувалася невідворотність репресування дружин слідом за чоловіками. Відтепер покарання залежало від часу спільного проживання дружини зі своїм чоловіком та рівня її «соціальної небезпечності».

⁵² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. – Т.1: Накануне. – Кн.1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – Москва, 1995. – С.3–8.

Проте припинення масштабних репресій відчутно не вплинуло на долю вже покараних, зокрема й мінусниць, примусово виселених рішеннями позасудових органів. Лише влітку 1939 р. в надрах НКВС раптом виявили підвищений інтерес до згаданих категорій. За офіційною версією цю увагу було «нав'яно» численними зверненнями і скаргами репресованих за сімейною спорідненістю та їхніх родичів.

У наказі НКВС СРСР «Про адміністративне заслання та виселення», який з'явився 1 червня 1939 р., наголошувалося, що в компетенції Особливої наради, як і раніше, залишаються права, надані їй постановою ЦВК та РНК СРСР від 5 листопада 1934 р., зокрема вислання до 5 років і заборона проживання в певних місцевостях. З огляду на те, що багатьом «видаленим» із місць постійного мешкання не визначили часові рамки такого покарання, функціонери – виконавці репресій – «благородно» наголошували, що віднині строк «виселення обчислюються з дня арешту, про що спеціально фіксується в рішенні Особливої наради»⁵³.

У цій самій директиві містилася вказівка наркомам внутрішніх справ союзних республік, регіональним і лінійним підрозділам НКВС узяти всіх висланих на спеціальний облік; видати їм паспорти, замість документів, що в них є; звільнити осіб, які відбули свої строки або були неправильно засуджені. На відміну від попередніх регламентних настанов, нарешті подавалося чітке визначення поняття «адміністративне вислання»: «Міра покарання, коли особа, стосовно якої Особлива нарада виносить таку постанову, виселяється з постійного місця проживання під гласний нагляд органів НКВС із заборонаю проживання в певних місцевостях СРСР»⁵⁴. Перелік останніх, стратифікований у двох списках (№1 і №2), було зафіксовано окремо, відповідно у §7–8 наказу. Прикордонну зону, усі столиці республік СРСР, зокрема Київ, Харків із 50-кілометровою зоною навколо них, а також Ростов-на-Дону, Сочі та групу курортів Мінеральних Вод включили до першого проскрипційного реєстру. До другого ввійшли згадані вище міста, а також Дніпропетровськ, Запоріжжя, Сталіно, Ворошиловград, Вінниця та деякі інші⁵⁵. Таким чином, коло заборонених місцевостей, порівняно з інструкцією від 17 серпня 1935 р., суттєво розширилося і включало 27 великих промислових центрів. Мінусникам, які отримували вужчі обмеження – заборону оселятися в місцевостях за списком №1, у 10-й графі паспорта записували: «На підставі §7 інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР №0143 за 1939 р.». Решті громадян, котрі мали суворіші обмеження в пересуванні: «На підставі §8 інструкції...».

Лише за два з половиною місяці після появи згаданої директиви – 16 серпня 1939 р. – за підписами наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР вийшов наказ «Про перегляд справ адміністративно висланих із центральних міст», розісланий для виконання всім наркомам та прокурорам союзних республік, а також відповідним профільним керівникам у регіони. Документ починався словами, які не лише визнавали «перегини», а й указували на тих, хто їх припустився: «У ході масових операцій із виселення соціально небезпечних елементів із Москви, Ленінграда та ін[ших] центральних міст колишнім ворожим керівництвом НКВС допущено низку викривлень: вислання, як правило, здійснювалося без диференційованого підходу, не визначалися строки такого покарання, низку осіб зараховано до соціально небезпечних елементів без достатніх підстав». Утім далі, не зраджуючи усталеній

⁵³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.617. – Арк.266–277.

⁵⁴ Там само. – Арк.266–267.

⁵⁵ Там само. – Арк.271–272. У списку №2 опинилися також міста Тула, Ярославль, Калінін, Сталінград, Свердловськ, Магнітогорськ, Челябінськ, Перм, Ірозний, Смоленськ, Куйбишев, Петрозаводськ, Воронеж, Орел, Карачев, Красноярсськ, Саратов, Казань, Іжевськ, Іваново.

концепції «пролетарської пильності», наголошувалося, що під ці (м'які репресивні) заходи потрапили й «активні вороги», котрі заслуговують більш серйозного покарання. У постановляючій частині документа наказувалося скасувати інструкцію НКВС СРСР від 15 червня 1937 р. про виселення з центральних міст осіб, виключених із лав ВКП(б), та членів родин репресованих, а також циркуляр НКВС і припис прокуратури №80 від 13 квітня 1938 р. з цього ж приводу. Особливій нараді при НКВС СРСР, окрім перегляду справ безпідставно висланих, рекомендувалося, ухвалюючи рішення щодо обмеження прав чи запровадження інших дискримінаційних заходів, обов'язково враховувати ступінь «соціальної небезпечності» кожного окремого громадянина. Після здійснення аналітичної та слідчої роботи пропонувалося «неправильно висланих» членів родин репресованих звільнити, а до «соціально небезпечних» і надалі застосовувати відповідні режимні обмеження з чіткою фіксацією строку дії, причому «найбільш небезпечних» – арештовувати⁵⁶. Отже незважаючи на скасування згаданих вище відомчих нормативних актів, керуючись якими з великих міст СРСР, зокрема й УРСР, у протиправний спосіб вислали членів родин репресованих, органи внутрішніх справ і прокуратура здебільшого акцентували на «просіюванні», а не на встановленні справедливості в повному обсязі.

Навесні 1940 р., реагуючи на наполегливі звернення багатьох висланих щодо повернення їх додому та відшкодування конфіскованого майна, між прокурором СРСР і його підлеглими на місцях розгорнулося активне листування. Апеляції здебільшого залишалися без задоволення. А регіональним функціонерам радили відповідати скажникам загальними відписками на кшталт: «Це питання зараз перебуває на розгляді директивних органів / розглядається в НКВС»⁵⁷. По суті, вирішення долі конкретних людей делегувалося тим самим структурам, які здійснювали репресії.

Наприкінці літа 1939 – на початку 1940 рр. стало остаточно зрозумілим, що «каяття» партійних органів і НКВС мало декларативний характер. Служителі «радянської Феміди», замість захищати головні підвалини права, почали нагадувати вождям СРСР про те, що прийшов час згортати «відлигу». Це довели чергові масові каральні акції у Західній Україні.

У новому положенні про паспорти (1940 р.), окрім офіційного встановлення двох категорій режимних місцевостей⁵⁸, подавався перелік громадян, яким заборонялося проживання в них. Найсуворіші обмеження розповсюджувалися на тих, хто відбув покарання (позбавлення волі або заслання) за «контрреволюційні злочини», на перебіжчиків із-за кордону, позбавленців, спецпереселенців і їхніх дітей, біженців із території колишньої Польщі, що тепер опинилася у складі Німеччини. У місцевостях, віднесених до другої категорії режимності, таке вето отримували всі вислані Особливою нарадою, корейці, переселені з Далекого Сходу, а також особи, «видалені» із західних областей УРСР у рамках заходів з «очищення» прикордонної смуги та ін.⁵⁹

⁵⁶ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці... – С.232–233.

⁵⁷ Там само. – С.233.

⁵⁸ Адміністративні та промислові центри СРСР, що мали велике економічне значення, відносилися до режимних місцевостей першої категорії. Тут установлювалися обмеження для проживання ширшого кола осіб, ніж у режимних місцевостях другої категорії. Загалом в УРСР статус режимних територій було надано Києву та одинадцятьом районам Київської обл., у Чернігівській обл. – Шосткінському й Ніжинському р-нам, у Харківській – обласному центру та дванадцяти районам, у Житомирській – Житомиру й вісімнадцяти районам, у Кам'янець-Подільській – Кам'янцю-Подільському та двадцяти трьом районам; а також, окрім обласних центрів, у Миколаївській обл. – семи районам, Вінницькій – тридцяти трьом, Одеській – п'ятнадцяти, у Сталінській обл. – місту Сталіно, Дніпропетровській – Дніпропетровську, Запорізькій – Запоріжжю (див.: ГДА МВС України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.6. – Арх.27–28).

⁵⁹ Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система. – С.7.

Переконаємося, що цей перелік відрізнявся від попередніх. Так, у ньому відсутні «колишні люди». Але з'явилися категорії, зумовлені «законотворчими новаціями» 1934–1937 рр., а також інкорпорацією західноукраїнських земель. Нове положення про паспорти легітимізувало нову конфігурацію радянського соціалізму, а з тим – і нових «ворогів». «Якщо у двадцятих роках СРСР був державою рівних національностей і нерівних класів, – зауважив С.Єкельчик, – то в кінці тридцятих він перетворився на державу рівних класів і нерівних національностей, де центр дедалі більше ототожнювався з російською нацією»⁶⁰. Нові «вороги» у цій моделі набували акцентованих етнічних ознак.

Відразу після появи згаданого документа у великих адміністративно-промислових центрах СРСР, зокрема й у Києві та інших містах УРСР, відбулися спецперевірки паспортів і «видалення» мінусників. Про реакцію наркома внутрішніх справ республіки І.Серова на доповіді з місць щодо наслідків таких рейдів можна довідатися з документів, які зберігаються в архіві МВС України. Ознайомившись з одним із подібних звітів згаданий посадовець висловив гостре невдоволення «лояльністю» вжитих заходів і закарбував на папері: «Останній раз попереджаю. Мені потрібен не облік порушників паспортного режиму [...], а звіт про кількість посаджених на поїзди й вивезених до нережимних місцевостей»⁶¹.

У період Другої світової війни карально-репресивна система використала досвід, набутий у попередні роки, послуговуючись тими самими методами. Зокрема в перші години німецької агресії в контексті загальних заходів, регламентованих 22 червня 1941 р. указами Президії Верховної Ради СРСР «Про военний стан» і «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», військовій владі на місцях, окрім іншого, надавалися повноваження щодо адміністративного виселення осіб, визнаних «соціально небезпечними як за своєю злочинною діяльністю, так і за зв'язками зі злочинним середовищем»⁶².

До категорії потенційних мінусників, згідно зі спільною директивою НКВС та НКДБ СРСР від 4 липня 1941 р., якою було суттєво розширено тлумачення указу про воєнний стан, потрапили «колишні члени антирадянських політичних партій, котрі виявляли пораженьські настрої; колишні керівники чи активні учасники різноманітних контрреволюційних організацій і груп; усі колишні троцькісти та праві, які в минулому притягалися до відповідальності в партійному, судовому або адміністративному порядку; усі, хто вже відбув строк покарання за обвинуваченням у шпигунстві, диверсіях, терорі, шкідництві або закличках до повстання; колишні політбандити, перебіжчики та інші категорії осіб, на яких був компрометуючий матеріал; а також виключені з лав ВКП(б) за політичними мотивами, якщо вони виявляли невдоволення існуючим ладом та антирадянські настрої; безробітні, особи без певних занять і місця проживання, рецидивісти-кримінальники». Члени сімей перерахованих категорій підлягали «виселенню» лише тоді, коли голову родини за тих чи інших обставин було заарештовано⁶³.

Утім задля справедливості зауважимо, що до окупації УРСР масштабних операцій із «санації» території республіки у формі примусового «видалення» в «географічний мінус» «соціально небезпечного елемента» та членів «ворожих» родин не

⁶⁰ Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – С.19–20.

⁶¹ Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система. – С.8.

⁶² Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сборник документов. – Т.2: Начало. – Кн.1 (22 июня – 31 августа 1941 г.). – Москва, 2000. – С.6.

⁶³ Там же. – С.176–177.

відбулося. В умовах швидкого просування військ противника влада була зосереджена на інших питаннях. Тих, кого затримували й не позбавляли волі, відправляли, коли ще зберігалася така можливість, у віддалені місцевості СРСР (фактично у заслання).

О.Бажан подає дані про операцію з «очищення» столиці УРСР від «антирадянського, підозрілого та кримінальних елементів», проведену НКВС наприкінці липня – у першій декаді серпня 1941 р. У результаті відповідних заходів тоді «було затримано 2525 осіб, серед них 1436 порушників паспортного режиму»⁶⁴. Вірогідно, і цих людей не «видаляли» на 51-й кілометр, а обійшлися з ними значно суворіше. У кращому випадку в атмосфері загального передокупаційного хаосу – видали усне розпорядження «виїхати з міста».

Навіть і в перші місяці після вигнання нацистів вище керівництво держави здебільшого фокусувалося на прирощенні загону мінусників із числа працівників стратегічних галузей «народного господарства» та військово-промислового комплексу, яким замість паспортів видавали тимчасові посвідчення сукупно із заборною пересуватися далі встановленої межі. Таке «виробниче кріпацтво» тривало й у повоєнні роки. Крім того, упродовж 1943–1945 рр. лави мінусників поповнювалися за рахунок стигматизованих владою категорій населення: «пособників окупантів», колишніх військовополонених, оточенців, переміщених осіб тощо.

В умовах воєнного часу на очищеній від нацистів території УРСР зберігався, а іноді й суттєво підвищувався рівень режимності. Уряд, партійні та військові органи ухвалили низку рішень обмежувального характеру, які не дозволяли не лише згаданим вище, а й іншим категоріям громадян вільно повернутися до Харкова, Києва, Дніпропетровська, Одеси, населених пунктів прикордонної зони. Звичайно, найбільш суворі обмеження, як і раніше, поширювалися на столицю УРСР і 50-кілометрову смугу навколо. Упродовж 1944 р., а також у 1945–1946 рр. вийшла низка нормативних ухвал. Доволі розлогий перелік категорій громадян, які підпадали під санкції режимного характеру, наводився в постанові військкраси Київського військового округу від 28 липня 1944 р. та в наказі НКДБ УРСР від 2 серпня 1944 р. Примусовому виселенню з Києва та 50-кілометрової приміської зони до східних областей республіки (за винятком режимних міст) підлягали родини тих, кого було засуджено за «зраду», «контрреволюційні» й інші злочини ще до війни (зокрема за грабїж, розбій, фальшивомонетництво тощо), а також сім'ї тих, хто відступив разом із нацистами. Аналогічні заходи наказувалося застосовувати й до громадян, «видалених» зі столиці УРСР раніше – у межах «очищення» її як режимного міста першої категорії. Це ж стосувалося осіб, котрі прибули до Києва в період окупації. Окремим пунктом ішлося про жінок, що мали інтимні стосунки з окупантами⁶⁵. Утім розшук і покарання висланням таких жінок не стали головним напрямом у роботі органів держбезпеки. По-перше, тому, що спільноти воліли зберігати від влади свої секрети. По-друге, моральний дух та бойові якості військовослужбовців були настільки пріоритетними для радянської влади, що «органи» навіть узялися до адвокатування щодо поведінки в окупації дружин бійців та командирів. У грудні 1943 р. народним комісарам держбезпеки союзних, автономних республік, начальникам управлінь держбезпеки країв, областей, керівникам відділів військової

⁶⁴ Бажан О. Політичні репресії в Києві в часи Другої світової війни // Наукові записки НаУКМА. – Т.130: Історичні науки. – К., 2012. – С.35.

⁶⁵ Докл. див.: Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України. – Вип.1. – К., 1997. – С.125–143.

цензури фронтів було надіслано вказівку НКДБ СРСР. У документі йшлося про необхідність ужити запобіжних заходів щодо листів у діючу армію, в яких повідомлялося про «аморальну поведінку» дружин і родичів бійців. Такі дописи було названо «провокаційними», «спрямованими на підрив боездатності». Згадані відправлення «з метою припинення подібних методів антирадянської роботи» пропонувалося конфісковувати, а їх авторів – розшукувати й арештовувати⁶⁶.

У повоєнний час чітко окресленою групою мінусників залишалися колишні гулаївські в'язні, строк позбавлення волі в яких вичерпався під час або після війни. До цієї категорії належали передусім засуджені за політичними статтями з додатковим покаранням у вигляді п'ятирічного позбавлення прав сукупно із забороною проживання в режимних місцевостях. Більшість із них не мали паспортів. Їм спочатку видавали довідку про звільнення, згодом тимчасові 6-місячні посвідчення, пізніше – на 1 рік (або паспорт такого ж терміну дії з відповідним обмежувальним записом). Тих, хто порушував заборону й намагався повернутися до великих міст УРСР, або оселитися попри обмеження в режимних місцевостях (станом на початок 1953 р. їх налічувалося 340⁶⁷), чекало неминуче покарання за відповідною статтею Кримінального кодексу.

Рубіжною подією у житті мінусників, як і решти репресованих за політичними мотивами, стала смерть Й.Сталіна. Саме в перші місяці після цього з'явилися паростки надії на повернення до більш-менш нормального життя, нехай і в радянській державі. Ці сподівання були небезпідставними, адже деякі колишні соратники «вождя», намагаючись дистанціюватися від терору попередніх років, удавалися до певних кроків із послаблення обмежень, зокрема і для мінусників. Так, Л.Берія, обіймаючи одночасно посади першого заступника голови Ради Міністрів СРСР та очільника союзного МВС, 13 травня 1953 р. звернувся з відповідною пропозицією до президії ЦК КПРС. Утім у його записці не наводилося загальної кількості громадян, які були у примусовий спосіб «видалені» з певних місцевостей в адміністративному порядку. Такі дані подавалися лише за окремий період, зокрема від 1942 до 1952 рр. стосовно табірному контингенту союзних мінусників: «За останні 10 років за судимістю отримали паспортні обмеження 3 млн 900 тис. громадян (із них лише за один 1952 р. – 275 286 осіб), які після відбуття покарання не можуть повернутися до режимних місцевостей»⁶⁸. Окрім іншого, автор пропонував скасувати обмежувальні записи для багатьох громадян СРСР, видавши їм новий («чистий») паспорт. Виняток становили особи, які мали судимість за «особливо небезпечні державні злочини», а також «нероби». Однак анонсоване масштабне скорочення обмежень так і не відбулося. Після усунення з посади (наприкінці червня 1953 р.) та страти Л.Берії більшість його новацій було проігноровано.

1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР нарешті ліквідували Особливу нараду при МВС СРСР. Уперше за всю історію існування органів державної безпеки вони втратили позасудові повноваження. Отже і значне прирощення загону мінусників апріорі ставало неможливим. 21 жовтня 1953 р. вийшла постановою Ради Міністрів СРСР №2666-1124 «Про скорочення кількості режимних міст і місцевостей та переліку паспортних обмежень». Одночасно затверджувалося нове положення про паспорти⁶⁹, в якому подавався перелік територій, де зберігався

⁶⁶ Докл. див.: Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х рр. – К., 2019. – С.261–263.

⁶⁷ Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3 т. – Т.1: Март 1953 – февраль 1956 / Сост. А.Н.Артизов, Ю.В.Сигачев, В.Г.Хлопов, И.Н.Шевчук. – Москва, 2000. – С.18.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.299. – Арк.267–267 зв.; 268–274 зв.

«особливий паспортний режим»⁷⁰. Як і раніше, особам, котрі підпадали під обмеження, власне мінусникам, у 8-й графі паспорта вимагалось робити додатковий запис із посиланням на відповідну статтю згаданого положення. Окрім репресованих за «контрреволюційні злочини» (всі пункти ст.58 КК РРФСР; відповідно – ст.54 КК УРСР), до цієї категорії потрапили раніше засуджені за умисне вбивство, бандитизм, розбій, військовополонені, покарані за «здачу в полон ворогові», депортовані із Західної України та ін.⁷¹ 30 жовтня того ж року уряд УРСР своєю постановою оголосив перелік місцевостей, закритих для мінусників, до якого ввійшли Київ, Одеса, Харків, Львів, Ялта та прикордонні зони⁷². У 1956 р. рішенням союзної влади нарешті зняли з обліку спецпоселенців, депортованих із Криму, заборонивши їм повертатися додому, а також скасували режимні обмеження для колишніх військовополонених, засуджених за «здачу в полон ворогові»⁷³. Тим часом покарані за політичними статтями, як і депортовані із Західної України, продовжували залишатися у статусі мінусників. Таким чином, у повоєнний період очікуваної системної лібералізації не сталося, хоча окремі непослідовні кроки у цьому напрямі було зроблено.

У постсталінські часи до когорти мінусників рішенням партійної верхівки, яка перебрала на себе повноваження відсутнього вже позасудового органу, було зараховано дружин тих, хто ще недавно виступав ініціатором репресивно-дискримінаційних заходів. Президія ЦК КПРС 10 травня 1954 р. ухвалила постанову «Про членів сімей та родичів засуджених ворогів народу», яка своєю назвою переіменувалася з лексику 1937–1938 рр. Близьким і далеким родичам колишніх керівників вищої ланки органів держбезпеки заборонили проживання в Москві, Ленінграді, Тбілісі, інших режимних місцевостях. Ішлося про Л.Берію (16 осіб – мати, брати, сестри спільно з дружинами й чоловіками, племінники та ін.), В.Меркулова (дружина, мати), В.Деканозова (дружина, син із сім'єю, теща), Б.Кобулова (дружина, дочка, мати, сестра), С.Гоглідзе (дружина й син), П.Мешика (дружина, мати), Л.Влодимирського (дружина та її батьки) – загалом 33 особи⁷⁴. Вони нібито за власним рішенням виїхали: хто – у Казахстан, хто – до Красноярського краю. Але вже в ті роки режим перебуванні в такому великому «географічному мінусі» був значно м'якшим, ніж у тих, кого примусово «видаляли» зі своїх домівок, іноді безстроково, за часів, коли ті самі Л.Берія чи В.Меркулов стояли біля керма карально-репресивних органів.

У кожній із директив, які ухвалювалися вже після смерті Й.Сталіна, начебто спрямованих на послаблення режиму утримання репресованих, для покараних за політичними статтями робилися негативні винятки, що не дозволяли їм сподіватися на зняття обмежень, зокрема й у частині свободи пересування. Так, у постанові Ради Міністрів від 5 липня 1954 р. зазначалося, що «на осіб, засуджених за особливі небезпечні державні злочини та направлених у заслання на поселення після

⁷⁰ Режимний статус було надано Києву, Мінську, Ташкенту, Тбілісі, Вільнюсу, Ризі, Сревану, Талліну, водночас його скасували в Ашхабаді, Сталінабаді, Алма-Аті, Фрунзе. Так само скоротили й перелік промислових центрів СРСР (раніше було 27 міст), що перед тим мали відповідний статус. Серед режимних залишили Одесу та Харків, натомість виключили Дніпропетровськ, Запоріжжя, Сталіно, Ворошиловград, Вінницю, а також усі залізничні вузли і станції.

⁷¹ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.299. – Арк.273 зв. – 274 зв.

⁷² Ботвінкін О.В. Розвиток правового забезпечення функціонування системи охорони державної таємниці в УРСР у другій половині ХХ ст. // Інформаційна безпека. – 2011. – №1(5). – С.122–129.

⁷³ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. – С.92–94.

⁷⁴ Политбюро и дело Берия: Сб. док. – Москва, 2012. – С.615–619.

відбуття строку покарання⁷⁵; а також на категорії спецпоселенців, указаних у додатку⁷⁶, пом'якшення⁷⁷ режиму не розповсюджується»⁷⁸.

У середині 1950-х рр. навіть амністованим за політичні «злочини» (відповідно до чинного положення про паспорти) заборонялося оселятися у великих режимних містах. Це вможлилювала лише повна реабілітація, яку тоді називали «припиненням справи за відсутністю складу злочину». Тому колишні в'язні й боролися за неї відчайдушно та послідовно. Так, письменниця З.Тулуб, котра вже після звільнення із заслання продовжувала обстоювати своє право на зняття принизливого тавра мінусниці – тобто скасування заборони проживати в режимних місцевостях, 30 липня 1954 р. звернулася до голови Президії Верховної Ради СРСР: «Я прошу не перегляду справи, а індивідуальної амністії (читай: реабілітації – *Авт.*), права повернутися до рідного Києва»⁷⁹.

Колишнім бранцям гугаївської імперії влада забороняла повертатися додому. І не лише тому, що не бажала бачити цих людей у великих містах через якусь потенційну небезпечність, а й тому, що воліла позбавити їх можливостей працевлаштування, самореалізації, налагодження побуту. Усе це розглядалося як привілеї, претендувати на які ці люди, на переконання режиму, права не мали. Цього покарання/дискримінації не оминув жоден політичний арештант, який виходив із воріт табору. Вони «тягнули» цей «мінус» за собою, куди б не закидало їх життя.

І в наступні десятиліття залишалася чинною стаття вже нової редакції (1960 р.) Кримінального кодексу УРСР, яка передбачала покарання у вигляді вислання, а отже обмеження права оселятися в певних місцевостях. Існувала також і розгалужена мережа режимних/закритих місцевостей. В їх виникненні та розширенні поряд з інтенціями 1930–1940-х рр. прочитувався й новий мотив. Як зауважили В.Колосов і П.Полян, «приховування масштабів мілітаризації радянської економіки ще більше, ніж побоювання за збереження військових секретів, змусили владу наглухо закрити від зовнішнього світу численні внутрішні промислові регіони й центри»⁸⁰.

Упродовж 1960–1970-х рр. вислання як самостійне покарання практично не застосовувалося, за винятком хіба що дисидентів. Причому їм політичних статей не інкримінували. Зазвичай це були обвинувачення в «неробстві», «ухиленні від суспільно-корисної праці», «антисоціальному, паразитичному способі життя». Пізніше, у період Московської олімпіади 1980 р., практикувалося короткотермінове примусове «видалення» з Москви та Ленінграда («на 101-й кілометр»). Натомість із Києва «на 51-й» було вислано чимало осіб, аби уникнути можливості їх спілкування з представниками акредитованих у СРСР засобів масової інформації, правозахисних організацій тощо.

Такий вид покарання, як вислання, а також кримінальну відповідальність за ухилення від нього, в Україні скасували 1992 р. (у Російській Федерації – у 1993 р.). Але ніхто ніколи не пояснив мінусникам різних категорій, чому їх ізолювали від

⁷⁵ У побутовому мовленні йменувалися повторниками.

⁷⁶ Ішлося про учасників національно-визвольного руху та їхніх родичів, депортованих із Західної України.

⁷⁷ Тобто реєстрація раз на рік (замість кількох разів на місяць), суттєве розширення радіусу вільного пересування (в межах області, краю, республіки; а в разі службових відряджень – усею територією СРСР).

⁷⁸ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Ч. II. – Курск, 1999. – С. 263–264.

⁷⁹ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 369991. – Арк. 74.

⁸⁰ Колосов В.А., Полян П.М. Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней // Режимные люди в СССР. – С. 34.

звичного середовища. Хоча у цілому це було й так зрозуміло. Тотальний терор, перманентні репресії, проваджені радянською владою, окрім «викорінення», фізичного знищення справжньої та уявної опозиції, передбачали «санацію» суспільства також й іншими методами, зокрема цільовою ізоляцією тих, кого в тогочасному побутовому мовленні, як і «протокольному» лексиконі партійних і каральних органів, іменували «зайвими людьми». Той, хто не погодився на це, вимушено емігрував (коли це ще було можливим). Ті ж, хто залишився, хоч-не-хоч приймали радянську дійсність...

Вислання начебто й не передбачало надвеликої, суворої ізоляції тих, кого йменували мінусниками. Проте насильницьке «видалення» зі звичного середовища, обмеження вибору місця оселення суттєво порушувало усталені соціальні зв'язки, викидало людину на узбіччя суспільства та зрештою ставало ефективним механізмом соціальної інженерії пролонгованої дії.

У СРСР головна мета позасудових покарань полягала в необхідності швидкої та спрощеної розправи, в уникненні формальностей, передбачених у разі судового розгляду. І це була не лише примітивна правосвідомість, як може здатися на перший погляд, а цілеспрямована політика тоталітарної влади. Позасудові репресії стали нічим іншим, як інструменталізованим свавіллям – ідеальним для комуністичного режиму, котрий покликав до життя цей зручний та ефективний для себе інструмент установаження нічим не обмеженої диктатури в атомізованому суспільстві.

Адміністративне вислання, процес його легітимізації та практичного запровадження стали складовою творення символічного радянського простору. Заборонені для проживання режимні території в 1920-х рр. визначалися побоюванням заколотів і повстань від реальних та уявних опонентів більшовицької влади. У 1930–1950-х рр. конфігурація просторових обмежень зумовлювалася не стільки страхом, скільки уявленнями про ієрархію територій, закритість яких для умовних «ворогів» поєднувалася із певними привілеями в безпеці, постачанні, можливості отримати роботу для «правильних» радянських громадян. Маргіналізація людей ішла поряд із маргіналізацією простору, у котрому промислові міста поставали як еталонно соціалістичні, а містечка й села – як відсталі та забиті. У наступні десятиліття до мотивів створення режимних територій додалося намагання в будь-який спосіб приховати від зовнішнього світу та власних громадян масштаби милітаризації держави. Особливістю радянської символічної географії став той факт, що «заборонність» або «режимність» місцевості (за винятком прикордонної смуги) була таємницею від широкого загалу й давалася взнаки тільки в момент запровадження репресії. Специфіка радянського модерну полягала в тому, що простір у ньому для більшості людей сприймався як ворожий, а мобільність – як примус або покарання.

У «країні Рад» кожна людина, штучно вмонтована в касту соціально-політично відчужених, відчувала ізолюваність, несвободу, нескінченні обмеження в різних вимірах, як у зовнішньому (через неможливість пізнати інший світ, «залізна завіса»), так і внутрішньому, сформованому від дитинства, від перших років усвідомлення того, що відбувалося навколо (пропаганда, терор, репресії). Наслідком усього цього ставав суворий самоконтроль у конструюванні відповідного способу життя як інстинкту самозбереження. Цілком органічним доповненням такого буття стали просторова ізоляція, зумовлена обмеженням пересування й вибору місця проживання, а також сформована під тиском обставин свідома амнезія – відмова від сімейного минулого, якщо воно не вписувалося у формат нового суспільного стандарту «будівничого соціалістичного суспільства / комуністичного раю».

За такою схемою, нав'язаною владою, відбулося змушене примирення з обмеженням власних запитів та навіть свободи думок і мрій. Людина, народжена в табірних умовах, не могла вичавити з себе психологічний ГУЛАГ – жила озираючись, намагалася адаптуватися до усталених стандартів, свідомо виробляла стратегію лицемірства, нещирості, які іноді переростали у звичку й навіть уважалися правилами буття. Громадяни СРСР, котрим зробили щеплення несвободи, не знали іншого способу життя, і тому сприймали обмеження, зокрема й заборону проживання в певних місцевостях, як норму.

REFERENCES

1. Bazhan, O. [2012]. Politychni represii v Kyievi v chasy Druhoi svitovoi viiny. *Naukovi zapysky, 130: Istorychni nauky*. Kyiv: VPTs NaUKMA. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. [2017]. «My vsikh vorohiv narodu zmetemo z lytsia zemli, shchob ne brudnyly nash Radianskyi Soiuz...»: Velykyi teror na Kyivshchyni v 1937–1938 rr.: mekhanizm, diapazon, spetsyfika. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB, 1(47)*. [in Ukrainian].
3. Botvinkin, O.V. [2011]. Rozvytok pravovoho zabezpechennia funktsionuvannia systemy okhorony derzhavnoi taiemnytsi v URSR u druhii polovyni XX st. *Informatsiina bezpeka, 1(5)*, 122–129. [in Ukrainian].
4. Danilov, V., Manning, R. and Viola, L. (Eds.). [2001]. *Tragediya sovetskoi derevni: Kollektivizatsiya i raskulachivanie: 1927–1939: Dokumenty i materialy: V 5 t.* Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
5. Etkind, A. [2013]. *Vnutrennyaya kolonizatsiya: Imperskii opyt Rossii*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
6. Getty, J. and Naumov, O. [1999]. *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven: Yale University Press.
7. Golyakov, I.T. (Ed.). [1953]. *Sbornik dokumentov po istorii ugovolnogo zakonodatelstva SSSR i RSFSR (1917–1952 gg.)*. Moskva: Gosyurizdat. [in Russian].
8. Husiev, V. [1994]. Zastosuvaty, yak odnu z represyvykh mir proty profesury vyslannia za mezhi Federatsii. *Viche, 10*, 120–125. [in Ukrainian].
9. Khaustov, V.N. (Ed.) [2004]. *Lubyanka: Stalin i Gl upr. gosbezopasnosti NKVD, 1937–1938*. Moskva: MF «Demokratiya». [in Russian].
10. Khlevnyuk, O.V. [1996]. *Politbyuro: Mekhanizmy politicheskoi vlasti v 1930-e gody*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
11. Kokurin, A.I. and Petrov, N.V. (Eds.) [2003]. *Lubyanka: Organy VChK–OGPU–NKGB–MGB–MVD–KGB: 1917–1991: Spravochnik*. Moskva: Materik. [in Russian].
12. Kolosov, V.A. and Polyak, P.M. [2009]. Ogranichenie territorialnoi mobilnosti i konstruirovaniye prostranstva ot stalinskoi epokhi do nashikh dnei. *Rezhimnye lyudi v SSSR*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
13. Kondrateva, T.S. and Sokolov, A.K. (Eds.) [2009]. *Rezhimnye lyudi v SSSR*. Moskva: ROSSPEN, Fond Pervogo Prezidenta Rossii B.N.Eltsina. [in Russian].
14. Kosheleva, L.P., Naumov, O.V. and Rogovaya, L.A. [1993]. Materialy fevral'sko-martovskogo plenuma TsK VKP(b) 1937 goda. *Voprosy istorii, 6*. [in Russian].
15. Leontev, Ya. and Yunge, M. (Eds.) [2004]. *Vsesoyuznoe obshchestvo politkatorzhan i ssyl'noposelentsev: Obrazovanie, razvitiye, likvidatsiya: 1921–1935*. Moskva. [in Russian].
16. Maliarenko, V. (Ed.) [1997]. *Reabilitatsiya represovanykh: Zakonodavstvo ta sudova praktyka*. Kyiv: Yurinkom. [in Ukrainian].
17. Mozokhin, O.B. [2006]. *Pravo na represii: vnesudubnye polnomochiya organov gosudarstvennoi bezopasnosti, 1918–1953*. Moskva; Zhukovskii: Kuchkovo pole. [in Russian].
18. Muan, N. [2009]. Vnutrisoyuznye granitsy grazhdanstvennosti: territorialnoe vyrazheniye diskriminatsii v Sovetskom Soyuze cherez pasportnyuyu sistemu. *Rezhimnye lyudi v SSSR*. Moskva: ROSSPEN, Fond Pervogo Prezidenta Rossii B.N.Eltsina. [in Russian].
19. Orlov, I.B. [2009]. Sovetskii kurort 1930-kh gg.: na «eksport» i dlya vnutrennego polzovaniya. *Sovremennyye problemy servisa i turizma, 3*, 25–30. [in Russian].
20. Popov, V.P. [1995]. Pasportnaya sistema v SSSR (1932–1976 gg.). *Sotsis, 8*, 3–14. [in Russian].
21. Roginskii, A. and Daniel, A. [2003]. «Aresty podlezhat zheny...». *Uznitsy „ALZHLRa”: Spisok zhenshchin-zaklyuchennykh Akmol. i drugih otdeleniy Karлага*. Moskva: Zvenya. [in Russian].
22. Shirer, D.R. [2014]. *Stalinskii voennyi sotsializm: represii i obshchestvennyi poryadok v Sovetskom Soyuze, 1924–1953 gg.* Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
23. Sidak, V. (Ed.) [2003]. *Vyzvolni zmahannia ochyma kontrolyvidnyka (Dokumentalna spadshchyna Mykoly Chebotariva)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
24. Stiazhkina, O. [2019]. *Styhma okupatsii: radianski zhinky u samobachenni 1940-kh rokiv*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
25. Tagantsev, N.S. [1981]. Ssylka i vysylka kak ugovolnoe nakazanie. *Zhurnal grazhdanskogo i ugovolnogo prava, 4*, 1–52. [in Russian].
26. Vorozheikin, E.M. and Gatsikho, O.I. [1957]. *Ugovolnoe zakonodatelstvo SSSR i soyuznykh respublik (Osnovnye zakonodatel'nye akty)*. Moskva: Gosyurizdat. [in Russian].
27. Vronska, T. [1997]. Rezhymno-obmezhuvalni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenni terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoï viiny ta v pershi povoienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy, 1*, 125–143. [in Ukrainian].
28. Vronska, T. [2013]. *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalniï praktytsi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
29. Vronska, T. [2003]. Zaprovadzhennia pasportnogo rezhymu. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

30. Vronska, T.V. and Kulchytskyi, S.V. (1999). Radianska pasportna systema. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3/4, 3–15. [in Ukrainian].
31. Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada. [in Ukrainian].
32. Yakovlev, A.N. (Ed.) (2003). *Lubyanka: Stalin i VChK–GPU–OGPU–NKVD: Arkhiv Stalina: Dokumenty vysshikh organov partynoy i gosudarstvennoy vlasti: Yanvar 1922 – dekabr 1936*. Moskva. [in Russian].
33. Yekelchuk, S. (2008). *Imperii pamiaty: Rosiisko-ukrainski stosunki v radianskii istorychnii uiavi*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
34. Zaitsev, E.A. (Ed.) (1993). *Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiyakh i rehabilitatsii zhertv politicheskikh repressii*. Moskva: Respublika. [in Russian].

Tamara Vronska

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Lecturer,
Ye.Berezniak Military Diplomatic Academy
(Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

Olena Stiazhkina

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

Minusnyky in the Space of the Soviet Terror (1917–1953)

Abstract. Minusnyky (Minus-People) is a linguistic and social invention that was created by the Soviet state through the discrimination and control over the people. The Soviet state formed social groups of “soviet citizens” and “alien” marking “alien” with punitive methods and with creating a specific language to define them. Minusnyky is a specific category of residents of the Soviet state, that were recognized as “socially-dangerous” and were given a prohibition to live in a number of localities of the USSR. Residents, that were repressed by this method were given an attachment to their personal papers, where forbidden locations were marked as “minus 6”, “minus 12” etc. The digits meant the number of areas banned for living, and the word “minus” made its way into the Soviet newspeak as a root structure of the term defining a repressed and discriminated community. **The purpose of the article** is to reveal the Minusnyky (Minus-People) that, for a long time, was an invisible category of repressed people for historians. The research goals include analyzing the process of constructing the Bolshevik concept of the geographical isolation of the mentioned persons, as well as institutionalization, instrumentalization, practical implementation of this kind of suppression of “disloyal” people and defining the logic of creating the Soviet space as a space of prohibitions. **The methodology of the research** connects the tools of historical and juridical analysis, social anthropology, and the conception of social space creation. **The scientific novelty** of the research lies not only in including a new concept Minusnyky into the research thesaurus but also in an expansion of a general understanding of the political terror and its consequences. The regime of the Soviet territories is analyzed not as a manifestation of Stalin’s repressive policies but as an organic part of the existence of a totalitarian mechanism, the first rotations of which came at the same time with the capturing of power by the Bolsheviks. The socio-political portraits of Minusnyky and the reasons for gaining them such status are presented for the first time. The article traces the change of “forbidden map” and clarifies the logic and paradigmatic changes in the creation of symbolic Soviet geography. **Conclusion.** It is already proved, that the total terror, except the well known forms of repressions (physical eliminations, imprisonment, exiles), is widely used “purge” of the society by geographical isolation of residents, that were recognized as “social-dangerous”, and the former political prisoners of GULAG’s. The forced eviction and prohibition of living in certain areas became an effective mechanism of the social engineering with long term action. Creating the big community of Minusnyky (Minus-People) was a part of society atomization process, creation of the soviet territorial hierarchy, social exclusion of people and territories.

Keywords: terror, repression, discrimination, forced eviction, Minusnyky (Minus-People), isolation, social engineering, regime territories, space of terror.

Valerii Bortnikov

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Professor at Department of Political Science and Public Administration,
Lesia Ukrainka Eastern European National University
(Lutsk, Ukraine), bortnikov.v@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0991-4047>

Alla Bortnikova

Doctor of Political Sciences (Dr. Hab. in Political),
Professor at Department of World History,
Lesia Ukrainka Eastern European National University
(Lutsk, Ukraine), allabortnikova@icloud.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-1935>

Nataliia Pavliukha

Doctor of Economics Sciences (Dr. Hab. in Economics),
Professor at Department of International Economic Relations
and the Projects Management,
Lesia Ukrainka Eastern European National University
(Lutsk, Ukraine), pavlixa2@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5191-242X>

Polish Factor in the Policy of the Russian Power in Right-Bank Ukraine (the End of the Eighteenth Century – 1830s)

Abstract. The purpose of the research is to clear up the forms of relations of the imperial center with the Polish elites on the territories acquired by Russia, to identify the peculiarities of the tsarist governments policy regarding their influence in Right-Bank Ukraine at the end of the eighteenth century – in the 1830s. **Research methodology.** A number of special historical research methods have been used in the article: comparative, procedural, political-legal, temporal, problem-chronological, content-analysis, prosopographic, hermeneutical, and others. **Scientific novelty.** The dynamics of solving "Polish issue" by the ruling upper circles headed by Emperors Paul I, Alexander I, and Nicholas I in the context of identifying specific institutional forms and means of integration of the Right-Bank territories into the Russian Empire have been clarified. **Conclusions.** It has been established, that, within the indicated chronological limits, the patterns of the Imperial centers relations with the Polish elites on the Right-Bank lands developed from a tolerant attitude towards the Polish influence on the social-political development of the region to a consistent policy of unification and depolonization of the annexed territories. During the reign of Paul I, the General Court, district-county and nobility courts were re-established on the territories joined after the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, and instead of marshals of the nobility, the positions of provincial and county marshals and cornets were introduced. It has been confirmed that All-Russian legal rules and the Lithuanian Statute co-existed on the Right-Bank territories at that time. Under Alexanders I reign the tolerant attitude to the Polish influence on the Right-Bank lands continued, which implied a combination of imperial unification policy with the recognition of regional peculiarities and historical identity of the annexed territories. It has been noted that fundamental changes in the "Polish issue" occurred during the reign of Nicholas I, after the revolutionary events in European countries and, first of all, the November uprising of 1830. It has been determined that from that time the policy of the Russian government regarding the Poles in the Right-Bank provinces was pursued in several directions: attracting the Polish nobility to the Russian elites by incorporating it into the social category of nobility and conferring appropriate rights and privileges; the repressions against Polish patriots; transferring the vast majority of minor-landed Polish gentry to taxable social categories; conducting judicial reform, under which town courts were liquidated and mandatory use of the Russian language was introduced in legal proceedings; limiting the conditions of existence of the Roman Catholic Church; depolonization and russification of educational-cultural space. It has been confirmed that the changing the policy to the Polish population on the Right-Bank territories in the 1830s fully corresponded to the strategic tasks of the imperial policy of centralization and unification in the sphere of state administration, in the legal and social-cultural space expressed in the ideologeme "autocracy, orthodoxy, people".

Keywords: Russian Empire, Poland, Right-Bank Ukraine, administrative-territorial division, judicial reform, depolonization, russification.

The activity of higher and central bodies of state power, the apparatus of territorial administration of the South-Western region was stipulated by a set of circumstances connected with the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita) and the process of integrating the Right-Bank Ukrainian lands into the Russian Empire. The level of their social-economic development, ethnic-cultural and social composition of the population, the degree of the local elites loyalty to the power and the existing relations with the imperial center differed significantly. In solving the “Polish issue”, the tsardom went from a tolerant attitude to the Polish cultural influence on the social-political development of Russia to the policy of strict russification of the annexed territories.

The proposed article is a logical continuation of studies on the history of the Right-Bank Ukraine conducted by such contemporary foreign and Ukrainian scientists¹. The works of these authors laid the methodological foundation of new approaches to studying complex, full of contradictions processes of the Right-Bank Ukraine’s development during the specified period. The purpose of our article is to analyze the evolution of the tsarist governments policy concerning the forms and methods of integration of the Polish gentry from the Right-Bank Ukraine into the Russian Empire at the end of the eighteenth century – in 1830s.

The entry of the Right-Bank Ukraine to the Romanov Empire directed the vector of its social-political development toward the Russian influence. The policy of the central and territorial power there was determined by the competition for spheres of influence between the Russian autocracy and Polish aristocracy that owned most of the lands together with serfs. The small Polish gentry, who suffered from mass separation from its own class, the peak of which took place in the 1830–1840s, was affected by this struggle most of all. The governments policy was predetermined by the social category character of that time Russian society, the exclusive place of the nobility in the governing structures, the desire of the supreme power to preserve the “purity” of the ruling stratum, to prevent the impoverished Polish gentry from administration.

After the death of the Empress Catherine II on November 6, 1796, her successor Paul I, by a number of laws, shifted the policy of accelerated unification of the region to a more moderate one. At the end of that year, the Emperor sent the Senate the edict signed by him: “On the setting free of people who were punished, imprisoned and exiled after riots in Poland”². According to the following act, the Poles, who voluntarily returned to places of their residence, were free to join military service³.

¹ Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.) – Тернопіль, 2016. – 392 с.; *Бовау Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. З.Борисюк. – К., 1996. – 415 с.; *Його ж.* Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793–1830 рр. / Пер. з фр. З.Борисюк. – Л., 2007. – 296 с.; *Горизонтов Л.Е.* Парадокси імперської політики: поляки в Росії і русские в Польше (XIX – начало XX в.). – Москва, 1999. – 272 с.; *Гудь Б.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006. – 448 с.; *Його ж.* З історії етносоціальних конфліктів: Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. / Пер. з пол. А.Панчишин. – Х., 2017. – 490 с.; Западні окраини Российской империи / Под ред. М.Д.Долбилова, А.И.Миллера. – Москва, 2006. – 608 с.; *Кривошея І.І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – Умань, 1997. – 268 с.; *Його ж.* Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Умань, 2017. – 168 с.; *Лисенко С., Чернецький Є.* Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Біла Церква, 2007. – 448 с.; *Поліщук Ю.* Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2012. – 492 с.; *Павлюк В.* Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острогож, 2000. – 184 с.; *Філіпчук А.Г.* Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам’янець-Подільський, 2010. – 727 с.; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 427 с.; *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005. – 616 с. та ін.

² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). – Собр.1-е. – Т.XXIV. – Санкт-Петербург, 1830. – №17585.

³ Там же. – №17625.

The edict “On the restoration in the Malorossiya (Little Russia) of administration and legal proceedings in accordance with the local rights and traditional rites” of November 30, 1796⁴ was the confirmation of consistency of the policy pursued by Paul I, not only in the South-Western region, but also in other Ukrainian regions. In accordance with administrative-territorial division, the General Court, district-county (*zemskiyi-povit*) and nobility (*pidkomorskiyi*) courts were restored on the Ukrainian territories, however, the provincial magistrates, upper court (court of the second instance) and lower courts (courts in counties) were abolished. On February 6, 1797 by the Imperial edict, in Malorossiya, Kyiv, Podillia, Volyn, Minsk and Byelorussian provinces, it was allowed to introduce the positions of provincial and county marshals and cornets instead of the marshals of the nobility⁵.

On the petition of the infantry general, Kamianets-Podilskiy military governor and Malorossian governor-general O. Bekleshov, the Senate edict was issued on September 23, 1797, allowing district-county and nobility courts, as well as magistrates to conduct legal proceedings in Polish, and use two languages, Polish and Russian, in the main courts in such a way that all resolutions and sentences were written in Polish on one side and in Russian on the other one⁶. It was significant that the right to vote was granted to the landless Polish gentry.

The division of the population into taxable and privileged social categories became the logical consequence of including the annexed Right-Bank territories in the financial system of the Russian Empire. A considerable part of the funds that came to the State treasury from the South-Western territory was made of taxes from physical persons. Instead of the traditional “chimney money” (tax from a separate house) “head money” (tax from each person) was introduced on the Right-Bank part, the collection of which began from January 1, 1797 in accordance with Catherine’s II provisions of the Manifesto dated July 13, 1795⁷. The edict of Paul I on the need of the legal registration by each new citizen of the Empire of his (her) social status, which was associated with the performance of corresponding duties, was of paramount importance. The mentioned regulations were spread to all the joined Right-Bank territories⁸.

For some time, the laws of the Russian Empire and the provisions of the Lithuanian Statute were simultaneously acting on the territory of the South-Western lands, which often led to legal conflicts. For example, in 1799, there was a case when the accused party rejected the decision of Starodub county court on the grounds that a certain action had been taken in accordance with the statute law, and therefore was outside the jurisdiction. At the appeal to the county court from the judge, “signed and stamped by him, two court officials and witnesses from the Polish nobles, about the disobedience against the sentence of the court”, the Senate in its decision of December 25, 1799 resolved the following: “Both in the Malorossiya governorate-general and in others provinces [...] one must act in accordance with the general national regulations”⁹. However, because of different circumstances, the decision was not implemented till certain time.

The period of Alexander I reign (1801–1825), as well as during the reign of his father Paul I, was characterized by moderateness as to the Polish influence on the South-Western territories, since the ruling upper circles tried to rely on the Polish nobility in matters relating to the governing of the annexed territories. According to most scholars, during the first period of his reign, the young Emperor was almost exclusively occupied with “the destruction of

⁴ Там же. – №17594.

⁵ Там же. – №17790.

⁶ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). – Ф.363. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.207–207 зв.

⁷ ПСЗ РИ. – Собр.1-е. – Т.XXIII. – Санкт-Петербург, 1830. – №17356.

⁸ Держархів Волинської обл. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.246.

⁹ Там само. – Ф.486. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.31.

everything that had been done by his father – the abolition of his laws, the correction of harm made by him”¹⁰. In particular, Alexander I restored the elections of the nobility representatives, freed the clergy from physical punishment. First of all, in 1801 he liquidated the Secret expedition of Catherine II and passed all its functions to local authorities. Instead, the Ministry of Internal Affairs was created by him the following year, which was centrally in charge of political and criminal investigation and censorship¹¹. The declining of the ban as to the Western fashion, cancelling powdered braids for soldiers, etc. were also among the decisions.

In a series of manifestos in early April 1801, Alexander I reaffirmed the privileges and charters to the nobility and towns of 1785, and also abolished all the laws contradicting them. In particular, the edict of March 30, 1800, was abolished; it concerned more severe punishment of the Polish nobility, who refused service jobs after elections of the nobility of the county or province, or began late performing their duties late; the edicts of December 4, 1796 and March 6, 1801, as to the abolishment of the nobilities genealogy book registration and termination of the authority of noble assemblies to consider, approve the evidence of noble origin and to issue charters to persons who did not fully prove their noble origin, the edict of August 16, 1798, forbidding smallholders to prove their noble rights were abolished as well. As a result, “the nobility of the Russian Empire and also unacknowledged Polish nobility from the Right-Bank provinces returned to clear social category organization with standardized procedures of recognizing nobility rights and their applying”¹².

By the definition of modern Russian historians, from the very beginning of his reign, Alexander I tried to combine the imperial unification of ruling the former eastern parts of the Polish-Lithuanian Commonwealth with the recognition (often silently) of their regional and historical peculiarities¹³. For example, the organization of the police service in the Right-Bank provinces had its own specifics, which consisted in organic combining the activities of the national and local authorities, and local institutions, which remained from the Polish-Lithuanian Commonwealth and confirmed their practical expediency (for example, such was the institute of county headmen). However, in 1800, by the order of the commission of senators who visited Zhytomyr for inspecting Volyn province, on the grounds that the positions of county headmen “did not fit” in the staff list, the latter were abolished. But life showed the necessity of such position for rural territories, so in 1808 the Volyn governor M. Komburley appealed to the Minister of Internal Affairs, Prince A. Kurakin, to restore such time-tested county police body. This problem was reported to Emperor Alexander I, who decided that it was necessary to comply with the request of the Volyn governor on the grounds that, in accordance with the edict of 1724, county headmen were elected in the counties of Grodno province. These positions were resumed, “as they had existed before 1800”¹⁴.

The evidence that in the near future the authorities did not intend to change radically the legal system on the joined territories, was the publication in 1810 in St. Petersburg of the book personally approved by the Emperor¹⁵. The international situation at that time was extremely complicated, which could not but affect the policy of the Russian power authorities inside the country. The victory of the French Revolution

¹⁰ История XIX века / Под ред. Э.Лависса, А.Рамбо; пер. с фр. – Т.2: Время Наполеона: 1800–1815. – Ч.2. – Москва, 1938. – С.134.

¹¹ История полиции дореволюционной России // Сборник документов и материалов по истории государства и права / Отв. ред. В.М.Курицын. – Москва, 1981. – С.34.

¹² Лисенко С., Чернецкий С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С.28–29.

¹³ Западные окраины Российской империи. – С.94.

¹⁴ Держархів Волинської обл. – Ф.486. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.395–396.

¹⁵ Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей коронных и литовских провинций / Пер. с пол. – Санкт-Петербург, 1810. – XV, 382 с.

and coming to power of Napoleon I Bonaparte, who in 1799 became the First Consul of the French republic and in 1804 the Emperor of France, set new priorities in the world politics. Under the terms of the Treaty of Tilsit in 1807, Napoleon founded the Duchy of Warsaw that year, and by the decision of the Vienna congress of the states-winners of Napoleon (1815), Kingdom of Poland was created, which maintained the hope of restoring Polish statehood among patriotic circles in Poland.

The above mentioned circumstances, as well as the danger of bringing “revolutionary contagion” from Europe, intensified the struggle of the supreme power authorities with the opponents of the Russian autocracy within the country. For example, on August 24, 1809, Alexander I issued the edict “On punishment for unauthorized going abroad”¹⁶. The nobles, who went abroad without permission prior to issuing that edict, were given a six-month period to return home, otherwise their estates would be confiscated. A huge list of confiscated Polish estates left by their owners was the evidence that unauthorized going abroad became widespread (a 400-page volume was made up by the Ministry of Finance from 1809 to 1913; the majority of estates – 44 belonging to the rich Polish nobles and 35 – to small Polish gentry – was confiscated in Volyn)¹⁷. The Senate edict of April 4, 1816, according to which business trips to the Kingdom of Poland were not considered business trips abroad was a significant step towards integrating the Polish lands into the Russian Empire; at the same time, the edict had a symbolic meaning¹⁸.

The period of the first quarter of the nineteenth century was distinguished by the relative harmony in the relations between the central authorities and large Polish landowners, which is evidenced by the occupation of high state positions by the representatives of the Polish aristocracy. For example, “a close friend” of Emperor Alexander I Prince A. Czartoryski, a Polish patriot, in 1802–1806 occupied the position of Minister of Foreign Affairs; he was also the patron of the Vilno educational district, directing his efforts to all-round development of the Polish culture on the territories, which in the past had been part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Recollecting those times, the Prince wrote in his memoirs: «A few years later, all Poland was filled with schools in which the Polish national feelings could develop freely. [...] At that time, no one was surprised at my efforts; only later the Russian society was indignant with me, but at first the Emperor generously protected me. It goes without saying that I used the positive attitude of His Majesty and directed all my efforts at peoples education, to which I gave the national character”¹⁹.

The positions of Volyn civil governor and vice-governor were held by such influential Polish nobles as B. Giziński and F. Plater. Taking advantage of Alexander I liberalism, Polish public figures actually managed that in the first quarter of the nineteenth century, the Right-Bank Ukraine became the center of developing Polish education and culture²⁰. The explanation of such sympathy of the supreme power authorities to the Polish nobility was the fact that this noble society “was united by a peculiar family spirit and a sense of civilizational entity. Their lifestyle combined elegance with conservatism, luxury with cosmopolitanism. The national identity there did not have the significance, which would be acquired in the decades to come”²¹.

¹⁶ ПСЗ РИ. – Собр.1-е. – Т. XXX. – Санкт-Петербург, 1830. – №23806.

¹⁷ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793–1830 рр. – С. 178, 182.

¹⁸ Держархів Волинської обл. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 178.

¹⁹ See: Горизонтов Л. Е. Механизмы формирования украинской и белорусской наций в российском и общеславянском контексте (дореволюционный период) // На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения. – Москва, 2004. – С. 88–89.

²⁰ Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 17.

²¹ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793–1830 рр. – С. 22.

Under the guidance of A.Czartoryski, T.Czacki started working as a visitor (inspector) of the schools of Volyn, Podillia and Kyiv provinces. He was the founder of Kremenets gymnasia – “the Polish cultural fortress, the only center for the whole Polish Ukraine”²², the person who left a prominent mark in the development of education in the provinces. According to some evidences, 126 elementary schools, as well as county schools, were opened with his direct participation in Volodymyr-Volynskiy, Liubar, Berdychiv, Ovruch, Zhytomyr, Bar, and Vinnytsia²³. His activities were later evaluated by both Russian and Polish public figures and scholars. For example, in 1912, the Orthodox priest P.Antonovich wrote: “Czacki did more for Poland than its kings had done for centuries, and made unforgettable harm to Volyn and the Russian cause”²⁴.

At the same time, the incorporation of the small Polish gentry into the Russian social space was the urgent problem that awaited its solution. Throughout most of Alexander’s I reign “the problem of the Polish nobility status remained stagnant. Its radical solution or non-solution would equally have had negative consequences given the border situation of the Right-Bank provinces and the urgency of the Polish issue in the European politics. As a result of this problem, the small Polish gentry became a hostage and main social defendant in the period of political upheavals of 1825–1826 and 1830–1831”²⁵.

Appreciating in general the period of Alexander’s I reign one can agree with the opinion of scholars who believe that those were the years of liberal searches and constitutional dreams, great administrative experiments, granting broad autonomy to the annexed western parts of the Empire that became part of it after the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. At the same time, it was the period of creating a territorial-sector system of government, which generally met the requirements of the time²⁶.

Instead, Emperor Nicholas I was determined as to the unification of social-political and cultural life of the Empire. The severity of the situation was extremely added by the Decembrist uprising. Only in Volyn province, 20 Polish nobles, mostly from Zhytomyr, were arrested. The provincial marshal of the nobility P.Moshynskiy, S.Karvytskyi and others were among them²⁷. However, a decisive role in changing the vector of politics was played by revolutionary events in European countries, and especially the Polish national (November) uprising of 1830–1831. After its suppression, the Russian emperor issued the Organic statute under which some democratic rules of the Constitutional Charter of 1815 of the Kingdom of Poland were abolished (in particular, the Sejm legislative body) and its lands became an integral part of the Russian Empire. Worried about raising the level of the national consciousness of the Poles during the November uprising, the authorities closed a large number of Catholic monasteries.

The consequences of the uprising affected the social policy of the Russian autocracy concerning certain categories of the population of the Empire’s western outlying districts. It was explained by the fact that the main driving force of the uprising was the minor-landed Polish gentry of the Kingdom of Poland and the territories joined to Russia, especially its south-western lands. The repressive measures of the tsarist government against the uprising participants hurt this particular social group: property was confiscated from some of them, others were exiled to Siberia, and a large number of the Polish nobles were declassified.

²² Там само. – С.230.

²³ Даниляк П.Г. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С.57.

²⁴ See: Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині. – Житомир, 2006. – С.48.

²⁵ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С.41.

²⁶ Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы в Российской империи (XVIII – начало XX в.). – Москва, 2001. – С.27.

²⁷ Петров Н.И. Вольны: Исторические судьбы Юго-Западного края. – Санкт-Петербург, 1888. – С.257.

At the same time, the government encouraged the migration of able-bodied people from the Kingdom of Poland and the annexed territories to other regions of the Russian Empire.

In the opinion of D. Beauvois, the uprising became only the occasion for the liquidation of the minor-landed Polish gentry as a social category. As he pointed out, the materials of the Commission for investigating the uprising, created by the edict of July 10, 1831, gave grounds to consider that the number of rebels in the three Right-Bank provinces almost never exceeded 200 people per county. "There were undoubtedly more insurgents in Volyn and Podillia, but the total number of 10 thousand people seemed to be the most possible figure for the three provinces. However, the poor Polish gentry clearly prevailed: 400 people in Kyiv district, 19 landowners and 55 peasants and vagrants among them... But in no case did this number of participants justify the scale of the repressions, which fell on the impoverished Polish gentry"²⁸. According to the Soviet historiography, the majority of the uprising participants in the Right-Bank Ukraine – 4017 out of 5627 persons – were landowners and the Polish nobles, and only 1273 were peasants²⁹.

For years, the Russian government pursued the policy directed against minor-landed Polish gentry to regulate its social status and assimilate with the social categories existing in the Empire: by a broad inspection of the Polish nobles who could not prove their noble origin, they were transferred to a taxable category. Those measures were substantiated and defined in a number of approved documents: the edict of October 19, 1831 and the subsequent "Imperially Established" provisions of the Committees of Ministers on the affairs of the Western provinces of December 1, 1831, October 11, 1832, March 7, and July 2, 1833, and the Senate edicts of July 25, 1833, February 5 and September 25, 1834, which established the order of "inspecting the Polish nobility" (referring to a complex of administrative measures, aimed at decreasing the number of nobility) and determining its rights in the status of citizens and smallholders of the western provinces³⁰.

Among them the Imperial edict of October 19, 1831 "On the inspection of the Polish nobles in the western provinces, and on the arrangement of such people" should be mentioned. As it was noted in the act, "the recent events in the provinces returned from Poland proved that people there, because of the lack of settled life, property and the way of life of many of them, were most prone to rebellions and criminal actions against the legitimate power"³¹. The edict separated the nobility into two groups: those who were able to confirm their noble origin and were approved by the Heraldic Office, and those who failed to do so, and they were recorded in specially created groups of smallholders and citizens belonging to taxable groups of population. Accordingly, their duties included paying taxes and performing public duties.

According to the Russian legislation and legal procedure, from that time, the former Polish nobles began to be called the nobility. Thus, those who did not prove their noble origin were divided into two categories: rural and urban citizens. It was the rural residents who were to be regarded as smallholders. A certain category of educated people of the so-called "free" professions, such as teachers, doctors, artists, lawyers, and others, were transferred to the category of honorary citizens. One year was given to be assigned to a definite category, after which it was envisaged to treat those people who did not properly legalize their social status "as vagrants"³².

²⁸ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С.145.

²⁹ История Украинской ССР: В 10 т. – Т.4: Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – К., 1983. – С.125.

³⁰ Довідка про діяльність ревізійних комісій для розгляду дій дворянських депутатських зібрань в Київській, Подільській і Волинській губерніях. 31 березня 1839 р. // Київський центральний архів давніх актів: 1852–1943: Зб. док. у 2 т. – Т.1: 1852–1921. – К., 2002. – С.49.

³¹ ПСЗ РИ. – Собр.2-е. – Отд.2. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1832. – №4869.

³² Там же.

Later on, commissions including the Crown representatives were created to inspect the actions of previous commissions, and later a commission to control those inspectors was formed. In particular, in the document of inspecting commissions activity of 1839, it was emphasized that the commissions, established in Kyiv, Podillia and Volyn provinces, “could assess neither the confidence that the nobility had been endowed by the government by creating those commissions, nor the importance of the task and, having been taken by the idea to conceal the abuse of deputies assemblies by indulgent attitude and personal sympathies, did not meet the expectations of the government in these matters at all”³³.

In addition, in 1833, the government created special commissions in the Right-Bank provinces, which were supposed to regulate the keeping and storing parish and civil registers, since there were cases of forgery and falsification of documents to prove noble origin. In December 1833, the Edict of His Imperial Majesty to the Senate signed by Nicholas I “On the establishment of special commissions for considering parish and civil registers in the provinces joined from Poland” was issued³⁴. At last, the purposeful policy of the Russian power authorities regarding this category of the Polish population achieved the desired result: out of 410 000 potential Polish nobles, more than 340 000 were declassified³⁵.

In the autumn of 1831, a special Commission was created by the order of the Emperor, and later a Committee in the affairs of the Western provinces headed by the Chairman of the State Council and the Committee of Ministers V.Kochubei. He was ordered to “bring all the western lands to conformity with the Great Russian provinces in all spheres of life”³⁶. The elimination of the Polish judicial-administrative system in the Right-Bank Ukraine was one of the decisive means of depolonization of the western outlying districts of the Russian Empire. In the rescript of the Emperor Nicholas I to the Senate dated October 30, 1831 “On giving all governmental establishments and officials in the western provinces those names which are accepted in the Great Russian provinces”. The rescript referred to the replacement of the Polish names of public offices by the Russian ones.

The reformation of the court also took place: the town courts were liquidated, and district-county courts were renamed into district (uyezd) courts. The appointment of advisors to provincial boards was carried out by the military governor in coordination with the ministries, and the appointment of district police inspectors and chiefs of the town police – by the civilian governor³⁷. Also, the positions of judges and their assistants in the nobility court, marshals, and cornets, which were not known by the Russian state structures, were abolished. However, by the time of concluding the Code of laws of the Western provinces, the Lithuanian Statute was permitted. The introduction of compulsory using the Russian language in legal proceedings, first in Kyiv and from June 1, 1832 – in Podillia and Volyn provinces was also one of the effective measures to limit the Polish influence in the Right-Bank Ukraine³⁸.

In the context of the administrative and legal unification of the annexed territories, the following Imperially Established edicts should be considered: the Provisions of the Committee of Ministers of February 5, 1831 “On the replacement of the Magdeburg Law in Malorossiya by the Lithuanian Statute and general Russian legislation”³⁹; the

³³ Довідка про діяльність ревізійних комісій для розгляду дій дворянських депутатських зібрань в Київській, Подільській і Волинській губерніях. 31 березня 1839 р. – С.49.

³⁴ ПСЗ РИ. – Собр.2-е. – Отд.1. – Т.VIII. – Санкт-Петербург, 1834. – №6644.

³⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С.195.

³⁶ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. – К., 1991. – С.191.

³⁷ ПСЗ РИ. – Собр.2-е. – Отд.2. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1832. – №4894.

³⁸ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – С.273.

³⁹ ПСЗ РИ. – Собр.2-е. – Отд.1. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1832. – №4319.

edict “On the introduction in the Belorussian provinces The institution for the governing of provinces of the All-Russian Empire and the termination of the Lithuanian Statute” of February 18, 1831⁴⁰, as well as the abolishment of the Magdeburg Law in Kyiv and the introduction of the generally accepted order of town administration there.

Thus, from the time of incorporating the Right-Bank Ukrainian regions into the Romanov Empire after the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, there was a gradual but steady process of adapting the annexed lands to the rules and cultural traditions existing in Russia. At the same time, legal rules and mechanisms adequate to the local conditions for governing the territories were being searched and worked out. The solution of the so-called “Polish issue” was carried out in several directions: including the large Polish nobility in the Russian elites by incorporating it into the nobility, giving it the rights and privileges of the Russian nobility; initiating repressions against Polish patriots; transferring most minor-landed Polish gentry to taxable social categories; limiting the conditions of functioning the Roman Catholic Church; depolonization and russification of the education.

Apparent contradictions were noted in the Russian governmental policy concerning the Polish nobility. Those contradictions were stipulated by the task of building up a centralized state, the necessity to involve the Poles to the local government, and at the same time the willingness of the power to limit the influence of the Polish nobility on the social-political, social-economic, and cultural life of the western regions of the Empire. The governments of Paul I and Alexander I were sure that the model of ruling that had functioned in the central Russian provinces from 1775 required significant corrections for the annexed territories taking into account their local traditions. The simultaneous existence of the elements of several legal systems such as the legal rules and traditions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian imperial legislation, etc. demonstrated that policy. Instead, changing the policy concerning the Polish population under Nicholas I generally corresponded to the strategic objectives of the imperial policy of centralization and unification of the cultural-national policy of the Russian Empire, expressed in the ideologue: “autocracy, orthodoxy, people”.

REFERENCES

1. Barmak, M.V. (2017). *Formuvannia rosiiskoi imperskoi systemy derzhavnoi sluzhby na ukrainskykh zemliakh (XVIII–XIX st.)*. Ternopil. [in Ukrainian].
2. Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak i revizor: Polska shliakhta mizh tsaryzmozom ta ukrainskymy masamy (1831–1863)*. Transl. Z.Borysiuk. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bovua, D. (2007). *Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini: 1793–1830 rr.* Transl. Z.Borysiuk. Lviv. [in Ukrainian].
4. Danyliak, P.H. (2009). Tadeush Chatskyi ta yoho rol u rozvytku osvity na Pravoberezhnii Ukraini. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 51–66. [in Ukrainian].
5. Dolbilov, M.D., Miller, A.I. (Eds.). (2006). *Zapadne okrainy Rossijskoj imperii*. Moskva. [in Russian].
6. Filiniuk, A.H. (2010). *Pravoberezhna Ukraina naprykinti XVIII – na pochatku XIX st.: tendentsii rozvytku i sotsialni transformatsii*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
7. Gorizontov, L.E. (1999). *Paradoksy imperskoj politiki: polyaki v Rossii i russkie v Polshe (XIX – nachalo XX v.)*. Moskva. [in Russian].
8. Gorizontov, L.E. (2004). Mekhanizmy formirovaniya ukrainskoj i belorusskoj natsij v rossijskom i obshheslavjanskom kontekste (dorovyutsonnij period). *Na putyakh stanovleniya ukrainskoj i belorusskoj natsij: faktory, mekhanizmy, sootneseniya*. Moskva. [in Russian].
9. Hud, B. (2006). *Zahybel' Arkadii: Etnosotsialni aspekty ukrainsko-polskykh konfliktiv XIX – pershoi polovyny XX st.* Lviv. [in Ukrainian].
10. Hud, B. (2017). *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv: Ukrainci i poliaky na Naddniprovschchyni, Volyni i u Skhidnii Halychyni v XIX – pershii polovyni XX st.* Transl. A.Panchyshyn. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Kryvosheia, I.I. (1997). *Evolutsiia dvorianstva Pravoberezhnoi Ukrainy naprykinti XVIII – pochatku XIX st. (za materialamy Kyivskoi hubernii) (Candidates thesis)*. Uman. [in Ukrainian].
12. Kryvosheia, I.I. (2017). *Shliakhta Umanshchyny v impersku dobu (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.)*. Uman. [in Ukrainian].
13. Lysenko, L.M. (2001). *Gubernatory i general-gubernatory v Rossijskoj imperii (XVIII – nachalo XX v.)*. Moskva. [in Russian].
14. Lysenko, S., Chernetskyi, Ye. (2007). *Pravoberezhna shliakhta [kinets XVIII – persha polovyna XIX st.]* (2th ed). Bila Tserkva. [in Ukrainian].
15. Polishchuk, Yu. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhnoi Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Pavliuk, V. (2000). *Mahnateriia Volyni v sotsialno-ekonomichnomu ta kulturnomu zhytti Pravoberezhzhia u XIX st.* Ostroh. [in Ukrainian].

⁴⁰ Там же. – №4369.

17. Shandra, V.S. (2005). *General-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
 18. Shcherbak, N.O. (2005). *Natsionalne pytannya v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
 19. Yershova, L.M. (2006). *Zhinocha osvita na Volyni*. Zhytomyr. [in Ukrainian].

Валерій Бортніков

кандидат історичних наук,
 професор кафедри політології та державного управління,
 Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
 (Луцьк, Україна), bortnikov.v@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0991-4047>

Алла Бортнікова

докторка політичних наук,
 професорка кафедри всесвітньої історії,
 Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
 (Луцьк, Україна), allabortnikova@icloud.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-1935>

Наталія Павліха

докторка економічних наук,
 професорка кафедри міжнародних економічних відносин та управління проектами,
 Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
 (Луцьк, Україна), pavlixa2@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5191-242X>

Польський чинник у політиці російської влади у Правобережній Україні (кінець XVIII ст. – 1830-ті рр.)

Анотація. Метою дослідження є з'ясування форм відносин імперського центру з польськими елітами набутих Росією територій, виявлення особливостей політики царського уряду щодо їх впливу на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. – у 1830-х рр. **Методологія дослідження.** У статті використано низку спеціальних історичних методів: компаративний, процесуальний, політико-правовий, темпоральний, проблемно-хронологічний, контент-аналіз, просопографічний, герменевтичний та ін. **Наукова новизна.** З'ясовано динаміку вирішення російською владою верхівкою на чолі з імператорами Павлом I, Олександром I та Миколою I «польського питання» в контексті виявлення специфічних інституційних форм і засобів інтеграції Правобережжя до Російської імперії. **Висновки.** Установлено, що конфігурації відносин імперського центру з польськими елітами на Правобережжі у вказаних хронологічних межах визрівали від толерантного ставлення щодо польського впливу на суспільно-політичний розвиток регіону до послідовної політики уніфікації та деполонізації нових територій. За правління Павла I на приєднаних після поділів Речі Посполитої землях було відновлено генеральний суд, земські повітові та підкоморські суди, замість предводителів дворянства запроваджувалися посади губернських і повітових маршалів, хорунжих. Підтверджено, що у цей час на Правобережжі співіснували загальноросійські норми права і приписи Литовського статуту. За Олександра I було продовжено толерантне ставлення до польського впливу на правобережних теренах, що передбачало поєднання імперської політики уніфікації з визнанням регіональних особливостей та історичної своєрідності приєднаних територій. Зауважено, що принципові зміни в «польському питанні» відбулися за правління Миколи I, після революційних подій у країнах Європи та насамперед Листопадового повстання 1830 р. Визначено, що відтоді політика російського уряду стосовно поляків у правобережних губерніях здійснювалася за декількома напрямками: залучення польської шляхти до російських еліт шляхом інкорпорації її до дворянського стану з наданням відповідних прав і привілеїв; здійснення репресій проти польських патріотів; переведення більшості дрібнопомісної шляхти до податних станів; проведення судової реформи, за якої ґродські суди ліквідувалися та запроваджувалося обов'язкове використання російської мови у судочинстві; обмеження умов існування римо-католицької церкви; деполонізація й російщення освітньо-культурного простору. Підтверджено, що зміна курсу стосовно польського населення на Правобережжі в 1830-х рр. цілком відповідала стратегічним завданням імперської політики централізації та уніфікації у сфері державного управління, у правовому, соціокультурному просторах, закладеним в ідеологемі «самодержавство, православ'я, народність».

Ключові слова: Російська імперія, Польща, Правобережна Україна, адміністративно-територіальний поділ, судова реформа, деполонізація, російщення.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.02.152>

УДК: 93[477]+929«Грушевський»

Віталій Яремчук

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії ім. М.Ковальського,
Національний університет «Острозька академія»
(Острог, Україна), vitaliiaremchuk@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

Чи була «грушевськіана» в українській радянській історіографії?

Анотація. **Мета дослідження** – обґрунтувати тезу про важливе місце постаті й доробку М.Грушевського в українській радянській історіографії, про його багатоаспектну в ній присутність, яка співіснувала із заборонаю та демонізацією. Таку рецепцію історика запропоновано називати «українською радянською грушевськіаною». **Методологія** ґрунтується на методах історіографічного аналізу й синтезу. **Наукова новизна** полягає в порівнянні та узагальненні досвіду як офіційного (владного), так і професійного контекстів сприйняття спадщини М.Грушевського за різних суспільно-політичних обставин радянської України. Показано, що попри негативне офіційне ставлення до нього, його тексти й концепції були розповсюдженими в ідейно відмінних середовищах українських радянських істориків та суттєво впливали на радянське бачення українського минулого. Зроблено припущення про значну роль, яку відіграла традиція «української радянської грушевськіани» у швидкому просуванні спадщини вченого в історичну науку незалежної України. **Висновки.** На фактологічному й концептуальному багажі текстів М.Грушевського українська історіографія великою мірою вибудовувала власний наратив історії України та свою ідентичність. Для тієї ж порівняно незначної групи істориків в УРСР, професійна тотожність яких не обмежувалася радянськими взірцями фахової поведінки, а то й контрастувала з ними, учений був неоголошеним найбільшим науковим авторитетом. Потребують доповнення міркування сучасних дослідників про те, що первинний інтерес до М.Грушевського з боку українських істориків в умовах незалежності був викликаний новопосталими спонуканими інтелектуального та суспільно-політичного штибу. У даному разі має йтися не тільки про злободенність, а і про континуум із попереднім, радянським, етапом історієписання в Україні.

Ключові слова: Грушевський, «грушевськіана», українська радянська історіографія, влада, політика пам'яті.

Факти системного викорінення спадщини найбільшого українського історика Михайла Грушевського у вітчизняному історієписанні та суспільно-політичному житті радянської доби й водночас ледь не тріумфального її повернення в історичну науку, осягнення у суспільній свідомості та навіть включення в політичні проекти в незалежній Україні – загальновідомі. Такі парадоксальні метаморфози загалом слушно пояснюють актуальною (особливо на початку незалежності) потребою українського суспільства, політикуму та історичної науки у власному самоствердженні, що спонукало до «воскресіння» М.Грушевського як одного з «батьків» української нації, держави та національної історіографії після його тривалої демонізації й забуття¹. Головний дослідницький задум цієї статті полягає в обґрунтуванні дещо більше нюансованого, ніж традиційний (умовно назвемо його «репресивним»),

¹ Останню у часі ґрунтовну публікацію, в якій підсумовано окреслене вище трактування пізньо- та пострадянської реабілітації вченого, див.: *Пиріг Р.Я.* Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті // Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.4–10.

погляду на місце постаті й доробку М.Грушевського у функціонуванні української радянської історіографії. Ідеться про його радше приховану, завуальовану, ніж відкриту, проте певною мірою фундаментальну присутність в історичній науці УРСР, яка дивовижним чином співіснувала з ригористичним табуванням. Різні форми такої присутності в їх сукупності автор пропонує називати «українською радянською грушевськіаною». При цьому варто підкреслити, що важлива роль М.Грушевського для української радянської історіографії вже зауважена деякими нашими попередниками (на яких будемо покликатися), проте на рівні окремих «локальних» спостережень, фактів. Якщо положення про «українську радянську грушевськіану» вдасться довести, то можна буде більш повно пояснити і процес реабілітації М.Грушевського, побачивши його більшу, ніж уважається, залежність від попереднього, радянського, етапу української історичної науки (а не лише як антитезу цьому етапу). З огляду на мету цього дослідження спробуємо показати розмаїті вияви рецепції спадщини видатного історика в українській радянській історіографії та їх значну роль в її (історіографії) функціонуванні. Оскільки українське радянське історієписання не існувало поза політичним контекстом і було, власне, його складником, логічно розпочати з характеристики найважливіших етапів у політиці офіційної влади щодо постаті й інтелектуальної спадщини М.Грушевського.

Влада про М.Грушевського: заборонити не можна дозволити

Державна політика пам'яті в радянській Україні формувалася, час від часу коригувалася, а то й докорінно змінювалася у залежності насамперед від національної політики Кремля. Тому ставлення до М.Грушевського «людей влади» в Москві та Харкові, Києві за життя історика й після відходу у Вічність визначалося не стільки його реальними вчинками, скільки актуальною політичною кон'юнктурою у сфері імперського управління найбільш важливою з неросійських республік СРСР. При тому варто нагадати, що виробництво офіційної пам'яті в Україні в радянські часи завжди було складною конфігурацією рішень імперського центру та республіканської партійної й культурної верхівки². Як покажемо нижче, така ситуація була властивою процесу творення пам'яті і про М.Грушевського.

Попри загравання більшовицьких високопосадовців із видатним українським діячем (якому, наприклад, обіцяли президентство у Всеукраїнській академії наук), вони швидко втратили надію на можливість «виправити» політичні переконання вченого, який повернувся з еміграції в Україну в березні 1924 р. Усупереч офіційним деклараціям Москви та Харкова про підтримку української національної науки, культури, у діяльності й текстах патріарха національної історіографії партійні функціонери бачили серйозну ідеологічну загрозу. До прикладу, у циркулярі, розісланому 1925 р. органам ОДПУ, найважливіша праця вченого характеризувалася однозначно: «Історія України-Руси» ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою та шкідливою для радянської влади псевдонауковою історією. Питання про заборону цієї книги в даний час розглядається урядом СРСР і ОДПУ в Москві³. Тому впродовж другої половини 1920 – першої третини 1930-х рр. офіційні оцінки діяльності М.Грушевського з боку республіканських партійних функціонерів та провладних істориків відзначалися щораз

² Про радянську політику пам'яті в Україні див.: *Скельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009.

³ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат. / Упор.: Р.Я.Пиріг (кер.), Т.Т.Грищенко, О.С.Рубльов, А.А.Соловйова. – К., 1997. – С.64.

більшою непримиренністю. Спочатку, після повернення вченого в Україну, вимушено й цілком нещиро (адже за колишнім лідером українського національного руху з першого дня його перебування на рідній землі наглядали «чекісти») було визнано значення його праць для подальшого наукового вивчення історії України. Однак уже на рубежі 1920–1930-х рр., а особливо після арешту М.Грушевського в березні – квітні 1931 р. й «почесного заслання» до Москви маски було скинуто. Авторську концепцію проголошено «націонал-фашистською», історика затавровано «контрреволюціонером» і «буржуазним націоналістом»⁴. За влучним зауваженням Ю.Шаповала, уже на рік смерті М.Грушевського «було створено своерідну політико-ідеологічну “матрицю”, яку будуть накладати на його спадщину впродовж багатьох наступних десятиліть»⁵.

Певне заспокоєння в офіційну риторичку щодо М.Грушевського внесла смерть історика в листопаді 1934 р.⁶ До сьогодні не виявлено документів про можливу причетність влади до його передчасної кончини⁷. Хоча насправді стратегічно ставлення до нього і його спадщини з боку високопосадовців ані в Москві, ані в Києві (який із червня 1934 р. став столицею УСРР) не змінилося, проте все ж відступ від попередньої «жорсткої» тактики був помітним.

Із приводу потепління у ставленні влади до М.Грушевського після відходу у Вічність в історіографії висловлено загалом слухну думку про його зумовленість фізичною смертю та ідеологічною поразкою вченого. Він більше нічому не загрожував, більшість його прибічників, ідейних прихильників було репресовано, а концептуальні висновки піддано ідеологічному остракізму⁸. Проте, на наш погляд, тут могла «спрацювати» й інша причина. Імовірно, що М.Грушевському на деякий час дали спокій через його символічне значення як авторитетного національного лідера, що могло бути інструменталізоване владою в майбутній імовірній ситуації німецько-радянської війни та вірогідних нацистських планів щодо України. Мовляв, комуністична влада в Україні завжди з пошаною ставилася до її видатних діячів, і навіть тих, котрі мали нерадянську ідейну позицію. Про таку можливу мотивацію свідчить послання «доброго ангела» українського історика, який урятував його від репресій – його двоюрідного брата, заступника голови Держплану СРСР Г.Ломова-Опшкова до свого шефа В.Куйбишева, написане у серпні 1933 р. У ньому родич М.Грушевського пропонував одному зі впливових партійних діячів того часу «при гітлерівській ставці на Україну [...] деякі імена в національно-українському русі тримати напоготові. [...] Грушевський – крупне ім'я. Навряд чи його варто остаточно заривати у землю, він, безумовно, знадобиться у потрібну хвилину»⁹. В історіографії вже висловлено обґрунтоване припущення про особисту причетність Й.Сталіна як до несподіваного звільнення М.Грушевського з-під арешту у квітні 1931 р. й до ігнорування Москвою пропозицій українських високопосадовців про вигнання історика з ВУАН, так і до посмертного пом'якшення ставлення влади до

⁴ Див. докл.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). – К.; Дрогобич, 2008. – С.231–236, 247–263, 275–291, 301–332.

⁵ *Шаповал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. – Вип.1. – К., 2004. – С.410.

⁶ О.Юркова аргументовано довела факт безпрецедентного узгодження в офіційному некролозі на смерть М.Грушевського оцінки його діяльності між республіканським і союзним ідеологічним керівництвом (див.: *Юркова О.* Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.22. – К., 2013. – С.31–54).

⁷ *Пиріг Р.Я., Тельвак В.В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К., 2016. – С.521.

⁸ *Юркова О.* Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського. – С.38–39.

⁹ Цит. за: *Тельвак В.* Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань. – Дрогобич, 2011. – С.157.

нього¹⁰ (що підтверджує версію про зацікавленість Кремля в політичному використанні його імені).

Тож не було гострої потреби у продовженні риторики нетерпимості. Аж до середини 1940-х рр. М.Грушевський «випав» з активного ідеологічного обігу. Офіційна позиція щодо нього визначалася положеннями, задекларованими в уніфікованому в усіх радянських виданнях некролозі на смерть ученого від 27 листопада 1934 р., де, зокрема, його потрактовано «визначним буржуазним істориком України» (з одночасним запереченням його провідних ідей), котрий зрозумів переваги та безумовно визнав радянську владу. Водночас у другій половині 1930-х рр. зусиллями українських і російських істориків під пильним контролем київських партійних функціонерів та їхніх московських «старших товаришів» почалася складна й небезпечна (у прямому сенсі) робота зі створення радянської концепції історії України, яка мала замінити «дискредитовану» схему М.Грушевського. Попри дозвіл влади на видання 1936 р. останнього тому його «Історії України-Руси», для уважних сучасників, котрі звернули увагу на цей дивовижний факт, це виглядало як звичайне ідеологічне фарисейство вищого радянського керівництва¹¹.

Важливо підкреслити, що, на відміну від історіографічної ситуації в радянській Україні, стиль публікацій з оцінками творчості українського вченого з боку провідних істориків Москви й Ленінграда помітно до середини 1930-х рр.¹², і, як покажемо нижче, фактично до початку 1950-х рр. залишався виваженим та навіть прихильним. Виявом більш толерантного сприйняття М.Грушевського у центрі, ніж у республіці, були й відмінні режими публікацій текстів видатного історика у центральних (російських) та українських виданнях під час його перебування в московському «почесному засланні» 1931–1934 рр.¹³

Уже в розпал ідеологічної кампанії проти інтелектуальної спадщини М.Грушевського 1946–1947 рр., про яку ще згадаємо, на нараді істориків і вищого керівництва республіки у ЦК КП(б)У у квітні 1947 р., присвяченій «боротьбі з проявами націоналізму в історичній науці», один з її учасників К.Гуслистый докоряв російським колегам за «популяризацію Грушевського»: «[...] у Москві ряд солідних істориків не тільки не критикували, а своїми творами популяризують Грушевського і популяризують і на сьогоднішній день. Ми критикуємо, а нам показують – дивіться, Греков написав яку книжку – “Крестьяне на Руси”¹⁴. Він пише: “Грушевський – лучший знаток украинской и российской истории”, у нього десятки раз – Грушевський, Грушевський, причому ви ніде не зустрінете, щоб він сказав, що Грушевський має буржуазно-націоналістичні концепції-схеми»¹⁵.

Дійсно, у згаданій праці Б.Грекова – одного з провідних і найбільш наближених до влади у сталінському СРСР істориків¹⁶ – М.Грушевського пошановано як видатного науковця. Із цієї книги видно, що класик радянської історіографії

¹⁰ Шаповал Ю. Занурення у темряву... – С.404; Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський... – С.513, 522.

¹¹ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників... – С.358.

¹² Там само. – С.314–317; Робинсон А.М. М.С.Грушевский и русская академическая элита // Славянский альманах 2008. – Вып.13. – Москва, 2009. – С.177–206.

¹³ Плохий С. У пошуках останнього тому Михайла Грушевського // Покликання: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С.71–72; Федорук Я. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. – К., 2013. – С.185.

¹⁴ Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII в. – Москва; Ленинград, 1946.

¹⁵ Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991: У 2 кн. – Кн.1: 1936–1947 / Упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – К., 2011. – С.546.

¹⁶ Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. – Москва, 2004. – С.181.

погоджувався з багатьма висновками українського вченого, із деякими виважено дискутував, проте жодного разу не опускався до ідеологічно забарвленої критики або навішування політичних ярликів¹⁷. Варто відзначити, що й у пізніших публікаціях Б.Грекова, котрі виходили вже після 1946–1947 рр., і навіть тих, які видавалися в українському перекладі в УРСР, бачимо компліментарні характеристики українського історика¹⁸.

Позитивними покликаннями на М.Грушевського рясніють і праці 1940-х рр. В.Мавродіна – також одного з чільних радянських російських істориків тих і пізніших часів. Наприклад, у монографії 1945 р., розглядаючи розвиток антинорманістської течії в «російській» («русской» за термінологією автора) історіографії, він ставив українського історика значно вище від його попередників¹⁹.

Відомо, що в роки війни з нацистською Німеччиною через потребу в радянській лояльності жителів України одночасно з дедалі більшою пропагандою російської винятковості застосовувалася тактика толерування національного патріотизму радянських українців, підтримувана місцевою культурною елітою²⁰. Серед іншого заохочувалося оспівування митцями й науковцями республіки «героїчного минулого». Патріотична активність українських радянських істориків і діячів культури зайшла так далеко, що в перелік «славних предків» «героїчного» й «великого» українського народу почали включати М.Грушевського. Так, головні його праці подано в бібліографії до кожного з шести розділів першого тому «Історії України», написаної провідними українськими та російськими авторами²¹, та названо «найкрупнішим представником української буржуазної історіографії»²². Літератор М.Рильський під час виступу на вчистих зборах АН СРСР у Москві в листопаді 1943 р. згадав М.Грушевського серед «блискучих представників історичної науки», а його «Історію України-Руси» потрактував «монументальною»²³. Директор Інституту історії та археології України АН УРСР М.Петровський у публікаціях 1943 – початку 1944 рр. безпідставно намагався підправити/виправдати М.Грушевського, доводячи, що історик характеризував Б.Хмельницького як прибічника союзу з Москвою²⁴.

Із закінченням війни потреба у заграванні з патріотичними почуттями українців зникла. Ідеологічна кампанія в УРСР 1946–1947 рр. була спрямована на придушення виявів культурної пам'яті серед представників інтелігенції республіки й цілила передусім в істориків та «буржуазно-націоналістичні фальсифікації історії України». Її натхненник Л.Каганович на одній із кількох нарад щодо питань «боротьби з проявами націоналізму в історичній науці» відносно М.Грушевського висловився доволі зрозуміло, закликавши знайти та «хімічно знищити», а не просто «обірвати» «тоненькі, невидимі зв'язки», «впроваджені в історію Грушевським і йому подібними»²⁵. Найважливішим підсумком повоєнної ідеологічної атаки на

¹⁷ Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII в. – С.40–41, 96, 170, 254, 258–259, 265–266, 272, 297, 310–313, 315, 339–341.

¹⁸ Греков Б.Д. Київська Русь. – К., 1951. – С.52, 189, 268–269, 283–284, 304–305, 314, 316, 338, 441, 457, 459; *Его же*. Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII в. – Кн.1. – Москва, 1952. – С.11–12, 41–42, 95, 167, 252–253, 277, 284, 291, 303–304, 332, 361–362, 429.

¹⁹ Мавродин В. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С.382.

²⁰ Див. докл.: Скульчик С. Імперія пам'яті... – С.57–90.

²¹ Юшков С., Славін Л., Гуслистий К., Петровський М. Історія України. – Т.1. – Уфа, 1943. – С.316–322.

²² Там само. – С.312.

²³ Скульчик С. Імперія пам'яті... – С.75, 105.

²⁴ Там само. – С.87–88.

²⁵ Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991: У 2 кн. – Кн.1: 1936–1947. – С.531.

українських істориків стала постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р., яка вимагала від них припинити й засудити практику «запозичення в буржуазно-націоналістичних істориків Грушевського, Антоновича та інших основних положень, які спотворюють на догоду націоналізму хід історичного процесу», що було властиве для низки їхніх праць періоду війни²⁶. Цим партійним документом директивно припинялися республіканські експерименти з національним історичним минулим і прискорювалася робота з підготовки нового, радянсько-сталінського нарративу, вільного від «націоналістичної фальсифікації історії українського народу» та насамперед від спадку головного «фальсифікатора».

Надалі гіпертрофовано негативна оцінка М.Грушевського та його ідей визначала офіційно-владний мейнстрім і транслиювалася в текстах українських радянських істориків аж до кінця 1980-х рр. Найбільш показовими у цьому плані були синтетичні праці, у жодній з яких не знайдемо бодай натяку на визнання заслуг видатного українського історика у стилі 1920 – середини 1940-х рр. Натомість ці тексти сповнені гострих випадів супроти М.Грушевського як «реакційного вченого – найбільшого ворога українського народу»²⁷. Однак за всієї зовнішньої однозначності, щойно змінювалися політичні обставини, позиція представників влади та істориків у радянській Україні стосовно як минулого, так і його найвидатнішого дослідника набувала іншого спрямування.

Лібералізація національної політики в УРСР у роки хрущовської «відлиги» хоча і призвела до офіційного дезавування деяких окремих попередніх оцінок, проте не піддавала сумніву напрацьовану у сталінський період російськоцентричну схему історії України. Тому питання про пом'якшення офіційних трактувань М.Грушевського не порушувалося. Ідеологічну невизначеність і непослідовне реформаторство часів М.Хрущова змінив консервативно-охоронний курс, що реалізовувався вже з перших років правління Л.Брежнєва. Він сам та «шеф-ідеолог» брежнєвського періоду М.Суслов були апологетами прискороного «злиття націй», про що вони від самого початку відверто заявляли українським республіканським керівникам²⁸.

У ставленні щодо планів нового союзного керівництва верхівка УРСР не була консолідованою. Частина функціонерів ретельно дотримувалися кремлівської лінії. Проте дехто з апарату ЦК КПУ на чолі з П.Шелестом до пори до часу чинили спротив посиленню тиску союзного центру. Цей ортодоксальний комуніст, котрий обіймав посаду першого секретаря ЦК у 1963–1972 рр., намагався підтримувати національні особливості своєї республіки, наголошуючи на її історичній самобутності. Серед численних його заходів «патріотичного» характеру була й участь у ревізії доти негативного образу М.Грушевського.

Зручним приводом для початку перегляду офіційного ставлення став 100-річний ювілей видатного вченого, який 1966 р. відзначали активні кола української громадськості на «буржуазному» Заході – мовляв, необхідно було протистояти «перекрученням у буржуазно-націоналістичній літературі» життя та діяльності історика. Ішлося про офіційну переінтерпретацію М.Грушевського – з «лідера українського буржуазного націоналізму» на «визначного буржуазного історика» й політичного діяча, котрий «перейшов на сторону радянської влади», визнавши

²⁶ Там само. – С.560.

²⁷ Див. докл.: Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР... – С.201, 324, 336–337, 344, 353–355, 361, 432, 453–454.

²⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / Упор. В. Баран та ін. – К., 2003. – С.653–656; Овчаренко Ф.Д. Спогади. – К., 2000. – С.166.

цим самим її авторитет і морально-політичну силу. Крім того, в основі таких намірів була не тільки політична доцільність, а й міркування символічного характеру, адже йшлося про вписування М.Грушевського в генеалогію творення української радянської культури. За вказівкою П.Шелеста²⁹ з нагоди ювілею з'явилися дві публікації, які демонстрували зміну офіційної позиції республіканської влади: науково-популярний нарис історика І.Бойка й літературознавця Є.Кирилюка в тижневику Спілки письменників України³⁰ та розвідка Ф.Шевченка в академічному виданні³¹.

Інтерес до М.Грушевського в республіканських керівників не зникав і надалі. Наприкінці 1960-х рр. за пропозицією голови КДБ УРСР В.Нікітченка в Інституті історії АН УРСР готувалася стаття про історика для газети «Вісті з України» – про радянського видання, яке здійснювало пропагандистські функції, було розраховане на українську еміграцію на Заході та практично не читалося в республіці³². Тоді ж у ЦК КПУ розглядалося питання про перевидання деяких праць М.Грушевського, мотивом для чого була їх фактологічна цінність³³. Проте цей намір реалізовано не було. Не вийшла друком і стаття у «Вістях з України». Імовірно, навіть така обмежена реабілітація М.Грушевського наразилася на спротив із боку консервативної частини українських радянських високопосадовців³⁴.

У 1972 р. період П.Шелеста в УРСР закінчився. Було здійснено безпрецедентну атаку на дисидентів і загалом національно активних культурних діячів («Великий погром» 1972–1973 рр.). Формування культурної, зокрема історичної, політики в республіці опинилося в руках прибічників асиміляційного курсу («маланчуківщина»)³⁵. Висловлювання й тексти партійних ідеологів та істориків зарясніли войовничою риторикою, спрямованою проти «виявів буржуазного націоналізму» в історичній науці. Закономірно, що на роль «улюбленого ворога» знову призначили М.Грушевського³⁶.

На рубежі 1980–1990-х рр. у науковому, політичному та громадському просторах УРСР відбувалася стрімка дискредитація радянського образу українського минулого й утвердження національного його бачення³⁷. «Здавання ідеологічних позицій» ще донедавна монолітної та всесильної компартії виявилось й у мовчазному визнанні з кінця 1980-х рр. дедалі більш потужної наукової та політичної

²⁹ Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.190; Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.364. – Арк.7.

³⁰ Бойко І., Кирилюк С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1966. – 30 вересня (№77). – С.3–4.

³¹ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–31.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.183. – Арк.2.

³³ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. / Упор. О.С.Рубльов. – К., 2007. – С.280–289; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.364. – Арк.7–8.

³⁴ Див., напр.: Маланчук В. Дві концепції минулого і сучасного України // Жовтень (Львів). – 1971. – №1. – С.103.

³⁵ Див.: Якубець О.А. В.Шербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» // Український історичний журнал. – 2014. – №5. – С.107–125.

³⁶ Див.: Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць та спогадів (Пам'яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І.О.Гуржія). – Ч.2. – К., 1998. – С.467; Матеріали республіканської наради істориків у ЦК Компартії України // Український історичний журнал. – 1975. – №2. – С.51–52, 57.

³⁷ Про взаємини влади й історичної науки в УРСР в останні роки «перебудови» див.: Сфіменко Г.Г. Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988–1991) // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.93–118; Касьянов Г. Україна-1990: «бои за историю» [Електронний ресурс]: <https://magazines.gorky.media/nlo/2007/1/ukraina-1990-boi-za-istoriyu.html>; Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія. – Острогор, 2017. – С.194–203.

реабілітації М.Грушевського, яка провадилася зусиллями патріотичної інтелігенції, у початку публікації (з 1988 р.) його праць³⁸.

М.Грушевський у бібліотеках, уявленнях і текстах українських радянських істориків

Суперечлива, часто непослідовна та амбівалентна радянська політика пам'яті, поєднання спроб придушення «буржуазного націоналізму» й тактичних відступів робила проблемним жорстке дотримання республіканськими істориками «генеральної лінії» стосовно як національної минувшини загалом, так і спадщини її найбільшого авторитету зокрема. З іншого боку, серед них завжди існували середовища, які не сповідували безумовну радянську лояльність. За таких обставин класик національної історіографії хоч і вважався персоною нон-грата у просторі української радянської історіографії, але насправді був присутнім у ній у розмаїтих вимірах.

Насамперед це умовний «бібліографічний» вимір. Ідеться про можливість доступу радянських істориків до текстів М.Грушевського. Дослідження діяльності цензурних установ в УРСР дають підстави для висновків про відсутність імені вченого у списках видань, заборонених до розповсюдження у книготорговельній мережі, відкритих фондах бібліотек України та інших республік, окрім праці «Ілюстрована історія України» видання 1918 р., внесеної до цензурних індексів у 1954 р.³⁹ Існують переконливі відомості про те, що вже наприкінці 1960-х рр. (як зазначав поінформований сучасник, слова якого відображено в донесенні співробітника КДБ) «праці Грушевського [були] поставлені на полиці у бібліотеках, їх могли вільно читати студенти і молоді історики»⁴⁰. Попри погіршення ідеологічної ситуації в УРСР 1970-х рр., і в той час твори М.Грушевського можна було вільно замовити в бібліотеці Інституту історії АН УРСР⁴¹. Лише в кінці 1978 або на початку 1979 рр. на підставі усної вказівки В.Маланчука керівництву Укрліту всі праці історика вилучили з відкритого доступу⁴².

У дійсності можливість для читання текстів М.Грушевського в пересічного читача, у тому числі й історика, були обмежені. По-перше, упродовж 1920 – середини 1930-х рр. через невпорядкованість роботи цензурних органів, розпливчастість і нечіткість вимог, які до них висувалися, у бібліотеках і книгарнях республіки проводилися тотальні (а не вибіркові, базовані на чітких індексах заборонених видань) вилучення «ідеологічно й політично шкідливої літератури». Така практика призвела до знищення, переробки на макулатуру чи розкрадання багатьох творів, у тому числі й тих, які пізніше не потрапляли до названих індексів⁴³. Постраждали

³⁸ Докладний виклад процесу повернення спадщини М.Грушевського в інтелектуальне та суспільно-політичне життя України на рубежі 1980–1990-х рр. див.: *Клід Б.* Історія і політика: Боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // *Український історик*. – 1991–1992. – №3-4/1-4. – С.186–199; *Білокінь С.* Видання «Споминів» М.Грушевського: історія рукопису та видання // *Український археографічний щорічник: Нова серія*. – Вип.15. – К., 2010. – С.697–713.

³⁹ *Федотова О.О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–1990 рр.). – К., 2009. – С.148.

⁴⁰ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977)... – С.283.

⁴¹ *Гуржій О.* Історик-адміністратор: Арнольд Шевелєв очима сучасника // *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. – Вип.9. – К., 2016–2017. – С.214.

⁴² *Білокінь С.І.* На полицях спецфондів у різні роки // *Слово і час* (Київ). – 1990. – №1. – С.75; *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. / Упор. Т.Гунчак, Р.Сольчаник*. – Т.8: 40-ві – 80-і роки ХХ ст. – К., 2001. – С.336.

⁴³ *Очеретянюк В.* Загратовані книги: Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті рр. // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – Вип.1. – К., 1996. – С.136–138.

і праці М.Грушевського⁴⁴. По-друге, у періоди загострення ідеологічної ситуації директори провідних бібліотек могли на свій розсуд, без формальних указівок «згори» переводити на «спеціальне зберігання» твори «політично скомпрометованих» авторів. Існують свідчення про відсутність уже у середині 1930-х рр. вільного доступу до праць М.Грушевського в бібліотеці ВУАН⁴⁵. По-третє, виявлення особливого інтересу до певних авторів, зокрема до М.Грушевського, було рідкісним явищем ще й через елементарний страх привернути увагу ідеологічно пильних співробітників бібліотек або органів держбезпеки. Такі побоювання не були безпідставними. Наприклад, у згаданому вище циркулярі ОДПУ 1925 р. «районним резидентам» «пропонувалося [...] фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес» до «Історії України-Руси», її «розповсюдження серед населення» та інформувати про це секретних інформаторів, зобов'язати їх посилювати нагляд за такими особами⁴⁶. Вияви інтересу до постаті, спадщини М.Грушевського серед істориків республіки відстежувалися в 1960–1970-х рр.⁴⁷

Опосередкованим способом дізнатися про висновки М.Грушевського було читання авторів, які на нього покликалися. Певна річ, що з удосконаленням методики виявлення «ідейно небезпечних» праць таких ставало дедалі менше. Так, із 1947 р., після підготовки Головлітом «Указівок цензури художньої літератури», зазначена практика робилася майже примарною, оскільки в переліку відомостей, заборонених для розповсюдження, називалося «схвалення буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського і його “школи”»⁴⁸.

Існують відомості й про такий канал потрапляння до читача неконтрольованої історичної інформації, як наявність праць українських нерадянських істориків, у тому числі М.Грушевського, у домашніх бібліотеках та на книжкових ринках, у букіністичних книгарнях. У 1922 р. один із вищих посадовців республіки констатував, що «немає жодного села, де не було б “Історії” Грушевського, а наша компартія до цього часу нічого в селі цій “Історії” не протиставила»⁴⁹. У 1954 р. колишній партизанський командир і письменник П.Вершигора у критичній статті (яку зрештою не було опубліковано) про перший том підготовленої провідними республіканськими авторами «Історії Української РСР», що її він подав до московської газети «Правда», звинуватив останніх у «затиранні всього героїчного в історії українського народу». При цьому дописувач уважав закономірним той факт, що за умов відсутності доброї радянської історичної літератури читацьку аудиторію й далі приваблювали твори старих істориків: «Особисто мені не раз доводилося чути від чесних радянських людей і на Україні, і в Москві, які цікавилися історією братерської співдружності під впливом святкування 300-річчя, що вони читають Грушевського, Куліша або в крайньому разі Костомарова, але не читають нашої історичної літератури»⁵⁰.

«Націоналістична» література потрапляла й до приватних книгозбірень українських радянських істориків⁵¹. Останні практикували декілька способів використання

⁴⁴ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.60.

⁴⁵ Михайло Грушевський: між історією та політикою... – С.157.

⁴⁶ Там само. – С.64.

⁴⁷ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977)... – С.231–235, 281–284, 337.

⁴⁸ Федотова О. Політична цензура... – С.187.

⁴⁹ Цит. за: Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С.31.

⁵⁰ Цит. за: Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С.177.

⁵¹ Батурина С. Бібліотека Ф.П.Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2. – К., 2004. – С.58; Гуржій О. Історик-адміністратор... – С.214–215.

текстів патріарха української історіографії. Зокрема маємо низку свідчень сучасників про розповсюдженість практики плагіату праць заборонених учених, у тому числі М.Грушевського⁵². Вірогідно, що з доробку історика рясно «запозичували» фактичний матеріал, користуючись відсутністю або складністю доступу широкого загалу до його праць. Цілком відверто про це висловлювався М.Марченко: «Всі хто його (М.Грушевського – *В.Я.*) лає, у нього ж таки безсоромно списують»⁵³. Проте на сьогодні, за відсутності «доказової бази», видається неможливим визначити рівень розповсюдженості такого способу «інтерпретації» М.Грушевського.

Найбільш поширеною формою комунікації українських радянських авторів із доробком «буржуазно-націоналістичного історика» стала «критика» його спадщини й діяльності. Дехто на тавруванні М.Грушевського навіть збудував власну кар'єру⁵⁴.

Цікавим фактом видається те, що попри постійне поборювання ідей М.Грушевського, владі й історикам УРСР це не дуже вдавалося. Ідеться про присутність патріарха української гуманітаристики на конструктивному, та навіть концептуальному рівні. Цей феномен рецепції М.Грушевського в науці, яка всіма силами намагалася переконати своїх політичних аудиторів і саму себе у власній принциповій ідеологічній стерильності, вимагає більш докладного аналізу.

Той факт, що «нова», нібито вже стерильно-марксистська, українська історіографія все ще перебувала під чарами текстів і сенсів її «ідейного ворога», відверто визнавали провідні гуманітарії республіки першого сталінського «призову» кінця 1930–1940-х рр. Це було покоління, яке мало забезпечити розрив будь-яких зв'язків з історіографічним «націоналістичним» минулим. На те, що українські історики були «виховані» на працях М.Грушевського, що вони не мали такого авторитету, і тому, за словами Л.Кагановича, «плелися в його хвості», покликалися учасники згаданої вище ідеологічної наради у ЦК КПУ 1947 р. як на «загальновідомі факти»⁵⁵. Після 1947 р. подібні «каяття» були неможливими з огляду на вимушене та, як уважалося, успішне «виправлення помилок», «перевиховання» в марксистсько-ленінському дусі. Проте за відсутності відвертих декларацій залежності надалі практикувалися свідоме чи несвідоме переігрування ідей визначного вченого, а у часи «відлиги», «послаблень» або «хитань» – більш відкрита їх підтримка (без формального артикулювання їх значимості).

Українська радянська історіографія узгоджувалася з М.Грушевським у двох базових методологічних принципах. По-перше, вона визнавала (хоч і формально) самостійний характер українського історичного процесу (рівночасно як в ідеологічних формулах радянської національної політики не піддавалося сумніву існування української нації). По-друге, радянські історики, як і М.Грушевський, уважали «рушійною силою історії» та, відповідно, предметом історичної науки «народні маси». Те, що радянська історіографія погоджується з цими положеннями й навіть завдячує М.Грушевському в їх просуванні в науковий обіг, визнавав ще 1929 р. лідер українських істориків-марксистів М.Яворський⁵⁶. Однак пізніше таке досить неупереджене трактування витоків історієписання по-радянськи стало неможливим.

⁵² Стенограма розмов [Степана Величенка] з Ярославом Дзирою 1988 р. Ч.1 [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-u-1989-ri-chastyna-1>; *Марченко В.* Листи до матері з неволі. – К., 1994. – С.358.

⁵³ *Марченко В.* Листи до матері... – С.358.

⁵⁴ Докладний опис «наукових звершень» такого типу істориків див.: *Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // *Український історик.* – 1996. – №1/4. – С.88–141.

⁵⁵ Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991: У 2 кн. – Кн.1: 1936–1947. – С.527, 531–532, 537, 541, 552.

⁵⁶ *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників... – С.318–319.

Попри репресивний тиск із боку влади, в українській радянській історичній науці завжди існували нечисленні кола національно-орієнтованих фахівців, які шукали можливості переінтерпретації історичної концепції за рахунок наповнення її національно значущими категоріями. Вони розглядали спадщину М.Грушевського як джерело натхнення для такого переосмислення. Питання стояло лише про межі допустимого та про способи її (спадщини) застосування.

В основі інтересу до проскрибованого вченого лежала його репутація найбільшого українського історика. Таке бачення М.Грушевського було панівним серед українських та іноземних учених-гуманітаріїв ще за його життя, попри поширені у цих середовищах незгоду з політичними аспектами його діяльності, заперечення ідеологічних позицій чи несприйняття певних особистих рис⁵⁷. При тому інтелектуальні здобутки М.Грушевського визнавали не тільки його нечисленні учні та співробітники, котрі пережили сталінські репресії, але й окремі представники нових, уже суто радянських генерацій українських істориків. У 1945 р., напередодні активної фази повоєнного «розвінчування» М.Грушевського один із них, випускник Московського історико-архівного інституту, учень визначного російського радянського історика академіка М.Тихомирова Ф.Шевченко підготував статтю «Хроніка діяльності М.С.Грушевського з 1917 до 1924 р.»⁵⁸. У цьому неопублікованому тоді тексті цілком адекватно, без ідеологічних інвектив, притаманних кампанії проти «буржуазно-націоналістичних фальсифікацій», відтворювалася фактографічна канва діяльності вченого у зазначений період. Згаданий вище М.Марченко у відповіді на критичну рецензію Л.Коваленка на свою синтетичну працю, що готувалася до друку наприкінці 1950-х рр. (опублікована 1959 р. під назвою «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)»), закидав своєму візаві незнання класика української історіографії. Більше того, він відверто протиставляв його науковий рівень «знанням та науковій ерудиції» М.Грушевського, якими видатний історик володів і яких, стверджувалося, «ми з рецензентом і багато інших колег ніколи до кінця свого життя не досягнемо»⁵⁹. В іншій неопублікованій рецензії викладача Львівського державного університету Я.Кіся на історичний нарис про цей навчальний заклад, що готувався у другій половині 1960-х рр., рецензент не погоджувався з ігноруванням авторами узагальнення «видатних» персоналій вищої школи, серед яких називався і М.Грушевський⁶⁰.

Збереглися відомості про неофіційний культ М.Грушевського, поширений серед національно орієнтованих українських істориків 1960-х рр.⁶¹ За доповідями оперативних співробітників КДБ і спогадами сучасників, у цих колах висловлювалися думки про світовий рівень досліджень історика, про необхідність перегляду негативних оцінок його наукової спадщини та доцільність її перевидання й популяризації, здійснювалися комеморативні акції з нагоди 100-річного ювілею вченого (зокрема відвідування його могили). Імовірно, що праці історика поширювалися у самвидаві. Достеменно відомо про те, що в 1960-х рр. саме таким чином в

⁵⁷ Див. докл.: Там само.

⁵⁸ Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. – Ф.349. – Спр.112. Публікацію «Хроніки...» див.: Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С.341–365.

⁵⁹ Михайло Марченко (1902–1983): Патріот, репресований історик // Зона. – 1993. – №4. – С.197.

⁶⁰ Державний архів Львівської області. – Ф.Р-119. – Оп.17. – Спр.614. – Арк.69–70.

⁶¹ Див.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977)... – С.231–235, 281–284, 337; Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття // Український історик. – 1996. – №1/4. – С.319–321; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / В.А.Смолій (гол. ред.) та ін. – Вип.2. – Ч.1. – К.; Л., 2003. – С.99.

обіг на території республіки потрапили до того відомі дуже вузькому колу мемуари М.Грушевського у двох частинах із розповіддю автора про дитячі та юнацькі роки, часи Української Центральної Ради тощо⁶².

Попри неофіційне пошанування М.Грушевського, в офіційних загальносоюзних і республіканських публікаціях періоду хрущовської «відлиги», насамперед у синтетичних працях, його оцінки залишалися різко негативними⁶³. На цьому тлі з кінця 1950-х рр. деякі історики, користуючись розширенням рамок дозволеного, на свій страх і ризик робили спроби вписати вченого в науковий обіг через покликання на його праці без обов'язкових у таких випадках звинувачувальних коментарів⁶⁴. Відомо, що монографія Ф.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» спричинила запеклу кількамісячну дискусію (з яскраво вираженим ідеологічним і персональним контекстами) в Інституті історії АН УРСР та появу низки прохолодних або й негативних рецензій, а серед найбільших «ідеологічних помилок» автора називалася концептуальна близькість змісту книги з ідеями «націоналіста» М.Грушевського⁶⁵.

Важливим сюжетом на тему можливості в УРСР 1950–1980-х рр. конструктивної рецепції ідей М.Грушевського є історія творення й функціонування однієї з концепцій М.Брайчевського. Цей дослідник східнослов'янського етногенезу впродовж наукової кар'єри обстоював тезу про слов'янський характер черняхівської археологічної культури й ототожнював її з антами. На думку М.Брайчевського, останні в передкиївські часи почали іменуватися полянами – сукупністю шести південноруських союзів племен, що проживали на території сучасної України. Як уважав учений, анти-поляни тоді продовжували зберігати відносну етнічну та політичну єдність, формуючи так звану «вузьку», «первісну» Південну Русь – «первинне ядро майбутньої Русі (Русі в широкому значенні слова)»⁶⁶. Ця концепція мала підтримку одного з найбільш впливових радянських істориків Б.Рибакова, який, починаючи з 1940-х рр. і так само впродовж усієї наукової активності стояв на близьких позиціях, листувався з українським колегою, навіть обіцяв йому у середині 1960-х рр. сприяння у захисті докторської дисертації⁶⁷. Аналітичну конструкцію М.Брайчевського чимало його «пильних» українських і російських колеґ-археологів сприйняли як «приховане протягування» теорії походження українського народу М.Грушевського⁶⁸. При тому до кінця 1960-х рр. М.Брайчевський у своїх

⁶² Білокінь С. Видання «Споминів» М.Грушевського... – С.698–699. Ці мемуарні записи було опубліковано у журналі «Київ» під назвою «Спомини» впродовж 1988–1993 рр.

⁶³ Грушевський Михайло Сергійович // Українська радянська енциклопедія. – Т.3. – К., 1960. – С.509–510; Рубач М.А. Грушевский Михаил Сергеевич // Советская историческая энциклопедия. – Т.4. – Москва, 1963. – С.858–859; Историография истории СССР (с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции) / Под ред. В.Е.Иллерицкого, И.А.Кудрявцева. – Москва, 1961. – С.488; Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.В.Нечкиной (гл. ред.) и др. – Т.3. – Москва, 1963. – С.652–654.

⁶⁴ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С.25, 51–52, 183, 228; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.23, 108, 135, 140, 163, 254–256; Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовнішньої політики в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII–X ст. – К., 1963. – С.10, 23, 46, 49, 68.

⁶⁵ Див. докл.: Ясь О. «На чолі республіканської науки...»: Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії. – К., 2016. – С.266–267.

⁶⁶ Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С.163.

⁶⁷ Див. докл.: Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР... – С.148–149.

⁶⁸ Про одного з таких діячів М.Брайчевський, на той час співробітник Інституту археології АН УРСР, писав Б.Рибаков в 1953 р. (цитуємо мовою оригіналу): «Обстановка у нас в Институте, в условиях которой приходится работать, определяется тем, что известный Вам [...] считает всех, занимающихся изучением антов или культуры полей погребений, и считающих, что анты и культура полей погребений имели какое-нибудь отношение к Руси, если не просто врагами народа, то приятелями Грушевского во всяком случае. А если

текстах унікав будь-яких згадок або покликань на свого знаменитого попередника. У 1968 р. М.Брайчевський опублікував фундаментальну монографію, де виклав свою етногенетичну концепцію в розгорнутому, цілісному й поширеному на епоху Київської Русі вигляді. Тут уперше знаходимо його стислі, але доволі змістовні та фактично схвальні або нейтральні оцінки поглядів М.Грушевського на походження східнослов'янських народів⁶⁹. У загальних рисах етногенетична концепція вченого не зазнала змін і зі зникненням політичної цензури на рубежі 1980–1990-х рр. Відтоді М.Брайчевський уже без риторичного маскування заманіфестував прихильність до погляду М.Грушевського на антів як на прямих предків українського народу, додаючи до міркувань свого попередника також думку, що «безпосередніми предками нашого народу були не лише анти (яких ототожнюємо з літописними полянами), а й розташовані більше на північ деревляни та сіверяни»⁷⁰.

Реальна присутність спадщини М.Грушевського у просторі української радянської гуманітаристики 1960-х рр. та прихильне ставлення високопосадовців республіки до часткової його реабілітації зумовили, як уже згадувалося, вихід друком 1966 р. двох публікацій про нього – науково-популярного нарису І.Бойка, Є.Кирилюка та наукової розвідки Ф.Шевченка. Ці праці стали найбільшим досягненням реабілітаційного процесу, окресливши його зміст і межі⁷¹. Фактично вони сигналізували про спробу повернення до офіційної оцінки М.Грушевського як «видатного українського буржуазного історика», що неї дотримувалася офіційна історіографія у СРСР та УРСР у 1920 – на початку 1930-х рр.

Надалі така обмежена реабілітація, найімовірніше через протидію консервативної частини партійних функціонерів та істориків, не мала продовження. У другій половині 1960 – на початку 1970-х рр. у науковій літературі ще можна було зустріти нейтральні й позитивні покликання та характеристики поглядів історика⁷². Проте цього не скажеш про колективні видання того часу, автори яких дотримувалися однозначно негативних щодо М.Грушевського позицій⁷³.

У період із 1972 по 1988 рр. в радянській літературі, у тому числі в українських публікаціях, марно шукати схвальні чи бодай нейтральні оцінки творчості й діяльності М.Грушевського. Атестація історика як «запеклого буржуазного націоналіста» в текстах того часу була незмінною. Це стало виразним маркером повернення української радянської історіографії до жорсткого російськоцентричного, позбавленого української перспективи історичного нарративу. Іронія розвитку (радше стагнації)

кто-нибудь (не приведи Господь) зайкнётся о том, что Среднее Поднепровье и вообще Южная Русь играла когда-то большую роль, чем, скажем, Архангельская или Вологодская губерния, то таковой крамольник подвергается немедленному гонению как поборник украинского буржуазного национализма» (див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. – Ф.320. – Спр.1522. – Арк.1).

⁶⁹ *Брайчевський М.Ю.* Походження Русі... – С.9–10, 148, 154, 163–165, 178, 183–185, 188–189, 190–191.

⁷⁰ *Брайчевський М.* Проблема антів // Український історик. – 1997. – №1/4. – С.57.

⁷¹ Див. докл.: *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР... – С.356–360.

⁷² Див.: *Гапусенко І.М.* Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. – К., 1966. – С.130; *Шекера І.М.* Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. – К., 1967. – С.149, 173; *Кравець М.М.* Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний // Український історичний журнал. – 1967. – №4. – С.127–128; *Дзира Я.І.* Українські літописи XVII–XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. – Вип.3. – К., 1968. – С.177–178, 183; *Його ж.* Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київської філологічної школи (До 100-річчя від дня народження академіка В.М.Перетца) // Український історичний журнал. – 1970. – №1. – С.137; *Його ж.* Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип.4. – К., 1971. – С.204, 206–207, 222–223; *Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І.Дзира.* – К., 1971. – С.14, 19, 22, 35, 39, 51, 63, 188.

⁷³ Див., напр.: *Рубач М.А.* Грушевський Михайло Сергійович // Радянська енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.483–484. Пор.: *Рубач М.А.* Грушевський Михайл Сергеевич // Советская историческая энциклопедия. – Т.4. – Москва, 1963. – С.858–859.

історичної думки в УРСР 1970–1980-х рр. полягала в тому, що девальвація української історії як наукової дисципліни парадоксальним чином поєднувалася з публікацією у цей самий час найбільш глобального за обсягом її узагальнення впродовж усього радянського періоду – десятитомної колективної «Історії Української РСР», виданої українською мовою 1977–1979 рр. та російською в 1981–1985 рр.

Починаючи з 1988 р. на шпальтах республіканських літературно-мистецьких журналів, дедалі менше залежних від волі високопосадовців та все більш орієнтованих на думку національних інтелектуалів, стали з'являтися статті сміливого, навіть на той час, змісту, який контрастував із позицією офіційної історіографії. Долаючи опір консервативних, а інколи й відверто «охоронних» сил у вищому республіканському керівництві та близьких до влади істориків, С.Білокінь у липні 1988 р. опублікував у письменницькому тижневику незвичайну для ока радянського читача компліментарну статтю про М.Грушевського⁷⁴. У грудні того ж року на засіданні українознавчого клубу «Спадщина» в Києві той самий С.Білокінь та історик-дисидент Я.Дашкевич виступили з доповідями про «найвидатнішого українського історика»⁷⁵. Це означення, яке застосував тоді Я.Дашкевич, ставило під сумнів сам сенс існування тогочасної радянської історіографії, що протиставляла себе М.Грушевському як «буржуазно-націоналістичному фальсифікатору» історії України. Ситуація стрімко змінювалася й у 1989 р. теза про необхідність «повернути народу наукову спадщину М.Грушевського»⁷⁶ (як названо одну з опублікованих тоді статей) вже не викликала серйозного опору у владних колах. Більше того, у пресі почалося обговорення конкретних проблем такого повернення. Зокрема йшлося про необхідність звільнення від політико-ідеологічних оцінок, про археографічні проблеми підготовки до друку праць М.Грушевського, про потребу віднайдення й публікації завершального тому «Історії України-Руси» тощо. Крім того, як уже зазначалося, почалося оприлюднення студій ученого – з 1988 р. на шпальтах часописів, а з 1990 р. й окремими виданнями.

Отже маємо підстави стверджувати, що на фактологічному й концептуальному багажі текстів М.Грушевського українська радянська історіографія значною мірою вибудовувала власний наратив історії України та свою ідентичність – і через неофіційне засвоєння, і через офіційне засудження, і через проведення демаркації з теоретичною моделлю видатного вченого. Можна сказати, що якби для офіційної української радянської історичної науки М.Грушевського не було, то його варто було б вигадати. Для тієї ж порівняно незначної групи істориків в УРСР, фахова тожність яких не обмежувалася радянськими взірцями професійної поведінки, а то й контрастувала з ними, патріарх української історіографії був неоголошеним найбільшим науковим авторитетом і мірилом концептуальних підходів. У різні способи, так чи інакше, але «грушевськіана» таки була вплетена у тканину української радянської історіографії.

Спостереження про рецепцію М.Грушевського в історичній науці радянської України створюють передумови і для корекції усталених уявлень про сприйняття історика в історичній науці України незалежної. Потребують доповнення міркування сучасних грушевськознавців про те, що первинний інтерес до М.Грушевського

⁷⁴ Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – №29. – 21 липня. – С.7.

⁷⁵ Клід Б. Історія і політика... – С.189–190.

⁷⁶ Боряк Г. Повернути народів наукову спадщину М.С.Грушевського // Літературна Україна. – 1989. – №11. – 16 березня. – С.8.

з боку українських істориків в умовах скинення тягаря радянського політичного контролю був викликаний новопосталими/злободенними спонуками інтелектуального (пошук авторитетних попередників для спростування радянської концепції історії) та суспільно-політичного (науково обґрунтоване вмонтування українського минулого в український національний проект – який би конкретний зміст у нього не вкладали) штибу. На нашу думку, у даному разі має йтися не тільки про злободенність, а і про континуум із попереднім етапом історієписання. На початках історичної науки в незалежній Україні повернення імені та спадщини М.Грушевського в науковий і суспільний обіг здійснювали значною мірою ті самі історики, котрі в радянський період у різний спосіб практикували «грушевськіану»⁷⁷, і без попереднього, «радянського», досвіду сприйняття М.Грушевського навряд чи цей процес був би таким швидким і професійно конвенційним.

REFERENCES

1. Baran, V., Mandebura, O., Shapoval, Yu. & Yudynkova, H. (Comps.). [2003]. Petro Shelest: «Spravzhnii sud istorii shche poperedu»: Spohady. Shchodennyky. Dokumenty. Materialy. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
2. Baturina, S. [2004]. Biblioteka F.P.Shevchenka yak dzhereho do rekonstruktsii naukovoho svitohliadu vchenoho. "Istyny vstanovliuie sud istorii": Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka, 2, 55–66. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bilokin, S. [1988]. Mykhailo Hrushevskiy. *Literaturna Ukraina – Literary Ukraine*, 29, 7. [in Ukrainian].
4. Bilokin, S. [2010]. Vydannia "Spomyniv" M.Hrushevskoho: istoriia rukopysu ta vydannia. *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk: Nova seriia – Ukrainian Archeographic Yearbook: A New Series*, (15), 697–713. [in Ukrainian].
5. Bilokin, S.I. [1990]. Na polytsiakh spetsfondiv u rizni roky. *Slovo i chas – Word and Time*, 1, 69–76. [in Ukrainian].
6. Boiko, I., Kyryliuk, Ye. [1966]. Mykhailo Hrushevskiy. *Literaturna Ukraina – Literary Ukraine*, 77, 3–4. [in Ukrainian].
7. Boriak, H. [1989]. Povernuty narodovi naukovu spadshchynu M.S.Hrushevskoho. *Literaturna Ukraina – Literary Ukraine*, 11, 8. [in Ukrainian].
8. Braichevskiy, M. [1996]. Yak my vshanovували Mykhaila Hrushevskoho v den yoho stolittia. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1/4, 319–321. [in Ukrainian].
9. Braichevskiy, M. [1997]. Problema antiv. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1/4, 56–60. [in Ukrainian].
10. Braichevskiy, M.Yu. [1968]. *Pokhodzhennia Rusi*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. Dashkevych, Ya. [1996]. Borotba z Hrushevskym ta yoho Lvivskoiu shkoloiu za radianskykh chasiv. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1/4, 88–141. [in Ukrainian].
12. Dzyra, Ya. [1998]. Intelektual z natsionalnoi vdacheiu. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky: Zbirnyk naukovykh prats ta spohadiv [Pamiati vydatnoho vchenoho-istoryka, chl.-kor. NAN Ukrainy I.O.Hurzhiia]*. Kyiv, (2), 462–474. [in Ukrainian].
13. Dzyra, Ya.I. [1968]. Ukrainski litopysy XVII–XVIII st. v radianskii istoriohrafii. *Istorychni dzhereha ta yikh vykorystannia – Historical Sources and Their Use*, (3), 177–189. [in Ukrainian].
14. Dzyra, Ya.I. [1970]. Pershovidkryvach ukrainskykh starozhytnosti, budivnychy kyivskoi filolohichnoi shkoly [Do 100-richchia vid dnia narodzhennia akademika V.M.Perettsa]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 135–137. [in Ukrainian].
15. Dzyra, Ya.I. [1971]. Samiilo Velychko ta yoho litopys [Do 300-richchia vid dnia narodzhennia litopystsia]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukrainkii RSR – Historiographical Studies in the Ukrainian SSR*, (4), 198–223. [in Ukrainian].
16. Dzyra, Ya.I. [Comp.]. [1971]. *Litopys Samovydtisia*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
17. Fedoruk, Ya. [2013]. Zhyttia Mykhaila Hrushevskoho v Moskvi ta yoho orhanizatsiina diialnist (1931–1934). *Zahartovana istoriieiu: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu profesora Nadii Ivanivny Myronets z nahody 80-littia vid dnia narodzhennia*, 175–204. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Fedotova, O.O. [2009]. *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR–URSR (1917–1990 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Formozov, A.A. [2004]. *Russkie arkhеologi v period totalitarizma: Istoriograficheskie ocherki*. Moskva: Znak. [in Russian].
20. Grekov, B.D. [1946]. Krestyane na Rusi s drevnejshikh vremen do XVII v. Moskva; Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
21. Hapusenko, I.M. [1966]. *Borotba skhidnykh slovian za vykhid do Chornoho moria*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Hrekov, B.D. [1951]. *Kyivska Rus*. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].
23. Hrushevskiy Mykhailo Serhiiovych. [1960]. *Ukrainska Radianska Entsyklopediia*, 3, 509–510. Kyiv: Holov. red. URE. [in Ukrainian].
24. Hunchak, T. & Solchanyk, R. [Comps.]. [2001]. *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky*, 8. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
25. Hurzhii, O. [2016–2017]. Istoryk-administrator: Arnold Sheveliev ochyma suchasnyka. *Eidos: almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky – Eidos: Historiographic Almanac*, 9, 209–216. [in Ukrainian].

⁷⁷ Див.: *Пуріс Р.Я.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.77–80.

26. Illeritskij, V.E. & Kudryavtsev, I.A. (Eds.). (1961). *Istoriografiya istorii SSSR (s drevnejshikh vremen do Velikoj Oktyabrskoj sotsialisticheskoy revolyutsii)*. Moskva: Sotsekgiz. [in Russian].
27. Kasianov, H. (n.d.). *Ukraina-1990: «boi za istoriyu»*. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nlo/2007/1/ukraina-1990-boi-za-istoriyu.html> [in Russian].
28. Klid, B. (1991–1992). Istoriia i polityka: Borotba navkolo spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 3-4/1-4, 186–199. [in Ukrainian].
29. Kolesnyk, I.I. (2005). Fedir Shevchenko: intelektualna henealohiia ukrainskoho radianskoho istoryka. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 178–192. [in Ukrainian].
30. Kravets, M.M. (1967). Hetman Ukrainy Petro Konashevych-Sahaidachnyi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 126–128. [in Ukrainian].
31. Malanchuk, V. (1971). Dvi kontseptsii mynuloho i suchasnoho Ukrainy. *Zhovten – October*, 1, 101–109. [in Ukrainian].
32. Marchenko, M.I. (1959). *Ukrainska istoriografiiia (z davnikh chasiv do seredyiny XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Marchenko, V. (1994). *Lysty do materi z nevoli*. Kyiv: Fundatsiia im. Oleha Olzhycha. [in Ukrainian].
34. Mavrozin, V. (1945). *Obrazovanie drevnerusskogo gosudarstva*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo gosudarstvennogo ordena Lenina universiteta. [in Russian].
35. Nechkina, M.V. (Ed.). (1963). *Ocherki istorii istoricheskoy nauki v SSSR*, 3. Moskva: AN SSSR. [in Russian].
36. Ocheretianko, V. (1996). Zagratovani knyhy: Vstanovlennia partiino-derzhavnoho kontroliu nad vydanniam, rozposviu-dzhenniam ta vykorystanniam literatury v Ukraini u 20–30-ti roky. *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KHB – From the Archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 1, 128–141. [in Ukrainian].
37. Ovcharenko, F.D. (2000). *Spohady*. Kyiv: Oriany. [in Ukrainian].
38. Plokhii, S. (2009). U poshukakh ostannoho tomu Mykhaila Hrushevskoho. *Poklykannia: Zbirnyk prats na poshanu profesora o. Yurii Mytsyka*, 66–75. Kyiv. [in Ukrainian].
39. Pyrih, R. (1993). *Zhyttia Mykhaila Hrushevskoho: Ostannie desiatyllittia (1924–1934)*. Kyiv. [in Ukrainian].
40. Pyrih, R.Ya. & Telvak, V.V. (2016). *Mykhailo Hrushevskyy: biohrafichnyi narys*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
41. Pyrih, R.Ya. (1996). Hrushevskoznavstvo: stan ta perspektyvy rozvytku. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 71–83. [in Ukrainian].
42. Pyrih, R.Ya. (2016). Mykhailo Hrushevskyy: suspilne usvidomlennia istorychnoi postati. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 4–10. [in Ukrainian].
43. Pyrih, R.Ya., Hrytsenko, T.T., Rublov, O.S. & Soloviova, A.A. (Comps.). (1997). *Mykhailo Hrushevskyy: mizh istoriieiu ta politykoiu (1920–1930-ti roky): Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
44. Robinson, A.M. (2009). M.S.Grushevskij i russkaya akademicheskaya elita. *Slavyanskij almanakh 2008*, (13), 177–206. Moskva. [in Russian].
45. Rubach, M.A. (1963). Grushevskij Mikhail Sergeevich. *Sovetskaya Istoricheskaya Entsiklopediya*, 4, 858–859. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. [in Russian].
46. Rubach, M.A. (1969). Hrushevskyy Mykhailo Serhiiovych. *Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy*, 1, 483–484. Kyiv: Holovna redaktsiia URE. [in Ukrainian].
47. Rublov, O.S. & Yurkova, O.V. (Comps.). (2011). *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: Dokumenty i materialy: 1936–1991*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
48. Rublov, O.S. (Comp.). (2007). *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
49. Shapoval, Yu. (2004). Zanurenna u temriavu: Mykhailo Hrushevskyy u 1919–1934 rr. *Aktualni problemy vitchyznianoj istorii XX st. – Actual Problems of National History of 20 Century*, (1), 306–421. Kyiv. [in Ukrainian].
50. Shekera, I.M. (1967). *Kyivska Rus XI st. u mizhnarodnykh vidnosynakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
51. Shekera, I.M. (1963). *Mizhnarodni zviazky Kyivskoi Rusi: Z istorii zovnishnoi polityky v period utvorennia i zmitsnennia Drevnoruskoj derzhavy v VII–X st.* Kyiv. [in Ukrainian].
52. Shevchenko, F.P. (1966). Chomu Mykhailo Hrushevskyy povernuvsia na Radiansku Ukrainu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 11, 13–31. [in Ukrainian].
53. Shevchenko, F. (2014). *Istorychni studii: Zbirka vybranykh prats i materialiv (Do 100-ricchia vid dnia narodzhennia)*. Kyiv. [in Ukrainian].
54. Shevchenko, F.P. (1959). *Politychni ta ekonomichni zviazky Ukrainy z Rosiieiu v seredyini XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
55. Smolii, V.A. (Ed.). (2003). *Ukrainski istoriky XX stolittia: Biobibliografichni dovidnyk*, 2. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
56. Sokhan, P.S., Ulianovskyy, V.I. & Kirzhaiev, S.M. (1993). *M.S.Hrushevskyy i Academia: Ideia, zmahannia, dialnist*. Kyiv. [in Ukrainian].
57. Stenohrama rozmov [Stepana Velychenka] z Yaroslavom Dzyroiou 1988 r. Ch.1. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroiou-1989-r-chastyna-1> [in Ukrainian].
58. Telvak, V. (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIX – 30-ti roky XX st.)*. Kyiv; Drohobych. [in Ukrainian].
59. Telvak, V. (2011). *Hrushevskoznavstvo – spetsialna haluz istorychnykh znan: Navchalno-metodychni posibnyk dlia studentiv istorychnykh spetsialnostei vyshchykh navchalnykh zakladiv*. Drohobych. [in Ukrainian].
60. Yakubets, O.A. (2014). V.Shcherbyskyi ta ideolohiia: do pytannia shchodo prychn „malanchukivshchyny”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 107–125. [in Ukrainian].
61. Yaremchuk, V. (2009). *Mynule Ukrainy v istorychnii nauks URSR pislialatynskoi doby*. Ostroh. [in Ukrainian].
62. Yaremchuk, V. (2017). *Ukrainska istoriografiiia: suspilno-politychna istoriia*. Ostroh. [in Ukrainian].
63. Yas, O. (2016). *„Na choli respublikanskoj nauky...”: Instytut istorii Ukrainy (1936–1986): Narys z instyutsionalnoi ta intelektualnoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].

64. Yefimenko, H.H. (2007). Rol "Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu" u vysvitlenni "bilykh pliam" istorii Ukrainy (1988–1991). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 93–118. [in Ukrainian].
65. Yekelchuk, S. (2008). *Imperii pamiaty: Rosiisko-ukrainski stosunki v radianskii istorychnii uiavi*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
66. Yurkova, O. (2013). Taiemnytsi ofitsiinoho nekroloha Mykhaila Hrushevskoho. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky – Problems of Ukrainian History: Facts, Judgments, Searches*, (22), 31–54. [in Ukrainian].
67. Yushkov, S., Slavin, L., Huslysty, K., Petrovskiy, M. (1943). *Istoriia Ukrainy*, 1. Ufa. [in Ukrainian].

Vitalii Yaremchuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at M.Kovalskiy History Department,
National University of Ostroh Academy
(Ostroh, Ukraine), vitaliiyaremchuk@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

Did "Hrushevskiana" Exist in Ukrainian Soviet Historiography?

Abstract. The purpose of the research is to substantiate the important place of the figure and the work of M.Hrushevskiy in Ukrainian Soviet historiography. It is about its multifaceted presence in it, which miraculously coexisted with the ban and demonization. It is suggested to call such a reception of M.Hrushevskiy "Ukrainian Soviet Hrushevskiana". **The research methodology** is based on the methods of historiographic analysis and synthesis. **The scientific novelty** is to compare and summarize the experience of both official (imperious) and professional contexts of perception of M.Hrushevskiy's heritage in different socio-political circumstances of the existence of Soviet Ukraine. It is shown that despite the negative official attitude to the scientist, his texts and concepts were disseminated in ideologically diverse environments of Ukrainian Soviet historians and significantly influenced the Soviet vision of the Ukrainian past. An assumption has been made about the significant role played by the tradition of the "Ukrainian Soviet Hrushevskiana" in the rapid advancement of the scientist's heritage in the historical science of independent Ukraine. **Conclusions.** On the factual and conceptual baggage of M.Hrushevskiy's texts, Ukrainian Soviet historiography has largely constructed its own narrative of Ukraine's history and its identity. For the same relatively small group of historians in the UkrSSR, whose professional identity was not confined to Soviet models of professional behavior, but even contrasted with them, the scientist was the undisputed greatest scientific authority. It is necessary to supplement the reasoning of modern researchers that the primary interest in M.Hrushevskiy by Ukrainian historians in the conditions of independence of Ukraine was caused by new socio-political and intellectual tasks. In this case we should not only talk about the urgent needs, but also about the continuum with the previous, Soviet, stage of history writing in Ukraine.

Keywords: Hrushevskiy, "Hrushevskiana", Ukrainian Soviet historiography, authority, politics of memory.

Хто створив «радянські нації»? (теоретико-історіографічні нотатки)*

Анотація. Мета дослідження полягає у вивченні сучасного стану західної історіографії проблеми радянської національної політики в Україні. Головними **дослідницькими завданнями** стало визначення основних теоретичних схем, а також перевірка продуктивності їх застосування на українському джерельному матеріалі. Тематично огляд сфокусований на поширеній у західній історіографії ідеї про вирішальну роль більшовицької національної політики у формуванні радянських націй, включно з українською. Ця ідея має не лише історіографічне значення, а й активно присутня в політичному дискурсі. **Висновки.** Конструктивістські теорії формування націй, які домінують у сучасній західній історіографії радянської національної політики, можуть бути застосовані для аналізу процесів націєтворення на теренах колишньої Російської імперії, але їх використання вимагає ретельнішої регіональної контекстуалізації. Очевидно, що радянський політичний дискурс, так само, як політичні та адміністративні практики радянської держави, у підсумку сприяли консолідації певних національних спільнот, робили наявні етнічні відмінності більш виразними. У багатьох випадках тільки за радянської влади сама ідея національності почала відігравати для представників окремих етносів значиму роль. Але також очевидно, що це був аж ніяк не український випадок. Питання про те, чи більшовицька національна політика сприяла національній консолідації українців, а чи навпаки – стримувала її, залишається відкритим і вимагає подальших компаративістських досліджень. Водночас показано, що застосування таких теорій для пояснення мотивів і цілей радянської національної політики в Україні межує з історичним анахронізмом та лише ускладнює розуміння факторів, які визначали рішення більшовицького керівництва у цій сфері.

Ключові слова: Україна, СРСР, коренізація, національна політика.

До останнього часу тих, хто на Заході намагався вивчати, як функціонує радянське суспільство, національне питання цікавило мало. Упродовж десятиліть західна історіографія була майже без винятків росієцентричною й національні периферії радянської імперії практично не потрапляли в поле зору дослідників. Якоюсь мірою національною проблемою цікавилися представники так званої тоталітарної школи, для яких питання національної дискримінації у СРСР було ще однією, хоча загалом другорядною, лінією критики режиму¹. Натомість історик-ревізіоністи, котрі намагалися аналізувати радянське суспільство з перспективи соціальної історії, здебільшого не звертали на національний фактор особливої уваги.

Коли з початком «перебудови» у СРСР раптом вибухнули міжнаціональні конфлікти, а згодом країна взагалі розпалася на національні складові, західний світ нарешті помітив, що там існували ще якісь нації, а не тільки російська. Крім того, коли з'явився інтерес до національної проблеми у СРСР, уже існувала добре розроблена теоретична база у вигляді конструктивістських концепцій націєтворення,

* Автор висловлює щирю вдячність Г.Єфіменку, І.Патриляку, В.Сергійчуку за слушні зауваження й коментарі під час написання цієї статті.

¹ Див.: Kolarz W. *Russia and Her Colonies*. – London, 1952. – 334 p.; Pipes R. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism*. – Cambridge, Mass, 1954. – 355 p.

які добре надавалися для зміни парадигми історичних досліджень у цій сфері. Цей підхід відкидав претензії націоналістів представляти нації природними та мало не вічними варіаціями людської раси і пропонував погляд на нації як на соціальні феномени, що з'явилися внаслідок певного збігу суспільних обставин².

Маючи до послуг таку теоретичну базу, історикам залишалося лише реалізувати ці ідеї на конкретному матеріалі. Майже все, що написано в останні два десятиліття років на тему радянської національної політики англійською, німецькою чи російською мовами, перебуває в межах конструктивістської парадигми. Її внутрішня логіка диктує головну лінію дослідницького пошуку: оскільки нації творяться елітами на тлі модернізації й капіталізму, а дореволюційна Росія була ще далекою як від першого, так і від другого та пережила справжню модернізацію вже за комуністичної влади, створити радянські нації було більше нікому, як тільки більшовикам. Відповідно, починаючи із середини 1990-х рр., з'явилася велика кількість наукових праць про те, як саме й навіщо вони це зробили³.

Ідея, що саме радянська влада цілеспрямовано творила радянські нації, що нині вже стала чимось на зразок історіографічної ортодоксії, проблематична з кількох перспектив. Перш за все, пояснення мотивів. Навіщо переконаним інтернаціоналістам-більшовикам узагалі знадобилося «творити» нації? Р.Суні та Ф.Гірш розглядають цей процес як частину більшовицького комуністичного проекту⁴. Політика коренізації справді перебувала у прямому зв'язку з планами модернізації, що їх мали більшовики⁵. Але цілком вписати її в комуністичний проект дуже складно. Нації не мали якогось визначеного місця в теорії комуністичного будівництва. Важко пояснити, зважаючи лише на ідеологічні міркування, чому В.Леніну, а пізніше Й.Сталіну доводилося буквально примушувати компартію приймати «комуністичну» національну політику? Також із цієї перспективи дуже непросто пояснити, чому апогей сталінського штурму кінця 1920 – початку 1930-х рр. став радше кінцем, ніж новим висхідним щаблем такої політики?

У цьому зв'язку більш правдоподібними виглядають пояснення Р.Брубейкера й Т.Мартіна, котрі наголошують на прагненні більшовиків насамперед нейтралізувати загрозу націоналізму. Із цієї перспективи поява радянських «територіальних націй» виглядає як наслідок хибного рішення більшовицьких вождів, які або переоцінили загрозу, або обрали невідповідний засіб боротьби з нею. «Аннали неочікуваних наслідків справді багаті, – відзначив Р.Брубейкер, – але рідко коли наміри й наслідки розходилися так радикально»⁶.

Подібне пояснення, однак, також вимагає глибшої контекстуалізації. Обидві названі версії ґрунтуються на дуже проблематичному уявленні про більшовицький режим як про всесильну та майже вільну у своїх діях державну машину, що

² Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. – London, 1983. – 160 p.; Gellner E. *Nations and Nationalism*. – Ithaca et al., 1983. – 150 p.; *The Invention of Tradition* / Eds. E.Hobsbawm, T.Ranger. – Cambridge et al., 1983. – 320 p.

³ Найбільш ґрунтовні пояснення див.: *Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism* // *Slavic Review*. – 1994. – №53(2). – P.414–452; *Suny R.G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. – Stanford, 1993. – 200 p.; *Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Ithaca, NY et al., 2001. – 496 p.

⁴ *Suny R.G. The Revenge of the Past...* – P.103; *Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. – Ithaca, NY, 2005. – 389 p.; *Idem. The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses* // *Slavic Review*. – 1997. – Vol.56. – №2. – P.251–279.

⁵ Див.: *Єфіменко Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920–1930-ті роки* // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – Вип.9. – К., 2003. – С.251–278.

⁶ *Brubaker R. Nationhood and National Question in the Soviet Union and in post-Soviet Eurasia: an institutional account* // *Theory and Society*. – 1994. – №23. – P.43–78.

на власний розсуд трансформує підвладне їй суспільство. Чи то виходячи зі своїх ідеологічних «прожектів», чи то з міркувань практичної політики більшовики нібито навмисно («deliberately») творили радянські нації, хоча, як припускається, могли би цього й не робити. За словами Р.Брубейкера, «радянський режим міг би ліквідувати національні республіки та етнотериторіальний федералізм; він міг би ліквідувати легальну категорію персональної національності; він міг би безжально зросійщити радянську освітню систему; він міг би примусово викоринювати національні еліти й не дозволити їм робити кар'єри в «їхніх власних» республіках»⁷.

Але наскільки більшовицькі керівники були вільними у своєму виборі? Вочевидь вони творили «нове суспільство» не з чистого аркуша, але з того матеріалу, який дістався їм у спадок від імперії, і в тих політичних умовах, в яких вони опинилися. Можна дискутувати, пов'язано це чи ні, але СРСР розпався саме тоді, коли радянський режим почав проводити політику, що в багатьох відношеннях відповідала гіпотетичному переліку можливостей, про які написав Р.Брубейкер⁸.

Не викликає сумнівів, що більшовики більш чи менш ефективно нав'язували підданам комуністичної держави свою політичну мову і свою ідеологію, але вони й самі залежали від тієї картини реальності, яку творила їхня ідеологія та політична мова, що нею вони користувалися. У рамках цієї ідеології саме поняття свободи вибору існувало лише як усвідомлена необхідність.

Марксизм і нації

Із погляду ідеології, формування більшовицької позиції було ускладнене тим, що ані К.Маркс, ані Ф.Енгельс не створили нічого, що можна було б назвати марксистською теорією нації. Узагалі К.Маркс сприймав нації як небажаний, але водночас і не дуже суттєвий продукт капіталістичного світу. У практичній політиці він ставився до націй та націоналізмів цілком інструментально. Якщо останні сприяли розвитку капіталізму, що мало би наблизити комуністичну революцію, такі націоналізми вважалися прогресивними, якщо ні – реакційними, неісторичними⁹. Серед Марксових adeptів у Східній Європі В.Ленін виявився, можливо, найбільш послідовним у тому, що ліві революціонери тоді називали «національним питанням». Подібно до К.Маркса, він ніколи не прагнув творити жодної теорії націй і також ставився до націоналізму суто інструментально. Але при цьому, на відміну від К.Маркса, В.Ленін змінив знак у ставленні до націоналізмів пригноблених і бездержавних націй із мінуса на плюс. Уважаючи, що час для комуністичної революції вже настав, він сподівався використати націоналізм не для максимального поширення світу капіталу, а для його підриву.

Оскільки сам засновник більшовицької партії не написав нічого, спеціально присвяченого теоретичним аспектам національного питання, найбільше про ставлення партії до цієї проблеми можемо дізнатися зі статті Й.Сталіна «Марксизм і національне питання». Її написання було інспіроване В.Леніном і після публікації в 1913 р. вона вважалася офіційною позицією більшовицької партії. Перше, що привертає увагу у цьому тексті, це цілком есенціалістське визначення нації.

⁷ Ibid. – P.58.

⁸ Про радянську політику щодо «українського питання» наприкінці 1960 – у першій половині 1980-х рр. див: Kuzio T. Soviet and Russian anti-(Ukrainian) nationalism and re-Stalinization // Communist and Post-Communist Studies. – 2016. – №49. – P.91.

⁹ Обговорення розвитку марксистської інтерпретації національного питання див.: Smith J. The Bolsheviks and the National Question, 1917–1923. – London, 1999. – P.7–19.

Автор відкинув припущення про расову прив'язку чи про споконвічність націй і визначив їх як історичні утворення, поява яких пов'язана з піднесенням капіталізму. Водночас постали внаслідок тривалої взаємодії людей на певній території, нації для Й.Сталіна видавалися «сталіми спільнотами», які можна розпізнати за обов'язковим набором цілком об'єктивних ознак – мова, територія, економічне життя та, нарешті, психічний склад, що проявляється у спільності культури¹⁰.

Очевидно, що таке сприйняття природи націй дуже складно сполучити з будь-якими конструктивістськими версіями. Думка про те, що нації – це не більше, ніж уявлені спільноти, або що їх можна конструювати, а отже й деконструювати дискурсивно була би цілком чужою для В.Леніна, Й.Сталіна і взагалі для людей їхнього часу. Марксизм учив їх, що буття мало визначати свідомість, отже для формування нації можна було створити кращі умови, але неможливо фабрикувати нації на власний розсуд або просто поводитися так, ніби їх не існує. Більшовицькі вожді сприймали нації як соціальні явища, котрі хоча і минуці, але існують цілком об'єктивно, а тому, як писав Й.Сталін, «змушують рахуватися з собою»¹¹.

Ще одна проблема, яка виникає у зв'язку з ідеєю «навмисного» творення радянських націй, пов'язана з розумінням історії. Сучасні теоретики-конструктивісти вважають, що поява націй, як усіх разом, так і кожної окремо, стала наслідком більш чи менш випадкового збігу обставин і, у принципі, цілком могла й не відбутися. Більшовики ж були послідовними історичними детерміністами. Якщо на певному етапі прогресивного розвитку людства нації мали утворитися, то вони неминуче утворяться й ніхто не може зупинити цей процес. Характерне у цьому плані поняття «запізнілих націй». Народи, що з якихось причин не встигли розвинутися в нації, потенційно все одно мали ними стати. Загальмувавши в розвитку, вони робилися об'єктами експлуатації, а отже були потенційним джерелом небезпечного націоналізму¹².

Зв'язок між національним гнобленням і націоналізмом, про який писав Й.Сталін, – це ще одна теза, ключова для розуміння подальшої більшовицької політики. Оскільки націоналізм, як уважали марксистки, не містив ніякого позитивного ідеалу для народних мас, а був лише прикриттям для панування буржуазії, єдиною причиною для його виникнення є національна дискримінація. «Борячись за право націй на самовизначення, – стверджував Й.Сталін, – соціал-демократія ставить собі за мету покласти край політиці гноблення націй, зробити її неможливою, і тим підірвати боротьбу націй, притупити її, довести її до мінімуму»¹³. У цьому сенсі практична політика була ще одним фактором, який змушував більшовиків підтримувати національні рухи в надії, що в такий спосіб вдасться знешкодити націоналізм.

Нації й революція

До моменту приходу більшовиків до влади, їхні лідери на національному питанні особливо не наголошували. Головна політика робилася у столицях і гасло самовизначення націй було радше інструментом підриву Тимчасового уряду, ніж більшовицькою стратегією, подібно до того, як передача землі селянам аж ніяк не

¹⁰ *Сталин И.В.* Марксизм и национальный вопрос // *Его же.* Сочинения. – Т.2 (1907–1913). – Москва, 1954. – С.296.

¹¹ Там же. – С.302.

¹² Там же. – С.351.

¹³ Там же. – С.311.

відображала їхніх кінцевих планів у сфері землекористування. Але, закріпившись при владі в Росії, керівники комуністичної партії швидко зрозуміли, що національні рухи можуть бути не меншою загрозою і для їхньої влади також.

Вирішальну роль в усвідомленні політичної ваги національного питання відіграв, очевидно, український фактор, зокрема літня катастрофа 1919 р. Тоді масове селянське повстання проти більшовиків під національними гаслами повалило їхню владу в Україні й мало не призвело до падіння режиму в Росії. У переданих В.Леніну 19 листопада 1919 р. «Тезах з українського питання» тодішній більшовицький керівник України Х.Раковський був змушений визнати: «Лозунг “самостійної української держави” став знову популярним і під ним пройшла вся боротьба проти нас на Україні. Недбале наше ставлення до національного питання, наша свідомо чи несвідомо русифікаторська політика на Україні посилила цей рух»¹⁴.

Долаючи опір, вождь більшовицької партії наприкінці 1919 р. добився зміни курсу і примусив партію йти на поступки, принаймні декларативні, у національному питанні. Відкидаючи звинувачення у «випинанні» («выпячивании») національного питання в Україні, В.Ленін апелював до результатів виборів до Установчих зборів, які ще в листопаді 1917 р. віддали тут вирішальну перевагу українським партіям і найнижчий відсоток – для більшовиків у цілій колишній імперії, а також до досвіду громадянської війни¹⁵.

Й.Сталін, який після хвороби та відходу В.Леніна від керівництва в 1922 р., визначав партійну й державну політику у цій сфері, поділяв його позицію в українському та в питанні національностей загалом. Для Й.Сталіна існування націй, зокрема й української, було доконаним фактом, з яким більшовики не могли не рахуватися¹⁶. Будучи вихідцем з імперського «бордерленду», який починав свою політичну кар'єру як грузинський націоналіст¹⁷, Й.Сталін, очевидно, краще за В.Леніна розумів стійкість і політичний потенціал національних сентиментів¹⁸.

Політика націоналізації

Більшовики здобули перемогу не в останню чергу завдяки своїй прагматичній позиції щодо національного питання. Ця перемога, однак, далася дуже дорогою ціною. Усвідомлюючи необхідність певного «перепочинку» («передышки») перед новим комуністичним штурмом, партія змушена була певний час проводити компромісну політику. Суть її Ю.Сльозкін дуже влучно визначив як «тимчасове примирення з “відсталістю” у вигляді селян, торговців, жінок і неросійських народностей»¹⁹.

На примирення з «націоналами», як більшовики йменували всіх неросіян, мала працювати політика коренізації, в основі якої лежала ідея через демонстративну

¹⁴ Yefimenko H. Bolshevik Language Policy as a Reflection of the Ideas and Practice of Communist Construction, 1919–1933 // The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective / Ed. by M.S.Flier, A.Graziosi. – Cambridge, Mass., 2016. – P.171.

¹⁵ Ленин В.И. Выборы в Учредительное собрание и диктатура пролетариата // *Его же*. Полное собрание сочинений. Изд. 5. – Т.40 (Декабрь 1919 – апрель 1920). – Москва, 1974. – С.19.

¹⁶ Kotkin S. Stalin: Paradoxes of power: 1878–1928. – Vol.1. – New York [et al.], 2014. – P.351, 388.

¹⁷ Ibid. – P.31–35.

¹⁸ «Нації й національні мови відзначаються надзвичайною стійкістю та колосальною силою опору політиці асиміляції», – писав Й.Сталін у 1929 р., наголошуючи, що навіть на початковому етапі «всесвітньої диктатури пролетаріату» не варто сподіватися на послаблення національних відмінностей (див.: *Сталин И.В.* Национальный вопрос и ленинизм: Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим // *Его же*. Сочинения. – Т.11. – Москва, 1949. – С.346).

¹⁹ Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment... – P.424.

підтримку зовнішніх, символічних форм національності запобігти її політизації і втримати поліетнічну державу від розпаду. Але для розуміння суті й меж цієї політики більше значення має не стільки політика щодо «націоналів», скільки так зване «російське питання». Від початку політики націоналізації й аж до розпаду СРСР проблема статусу росіян і російського націоналізму була центральною в радянській національній політиці. Питання полягало в тому, що держава, де російська більшість ефективно контролювала партійний і державний апарат, де російська мова домінувала у сфері освіти й високої культури, попри те, що майже половину всіх її мешканців становили національні меншини, не мала виглядати при цьому імперією. Тобто центральній владі слід було знайти певний баланс, за якого вона не втрачала би легітимності серед росіян і вони продовжували вважати цю владу своєю, а СРСР – Росією, але національні меншини при цьому не почувалися б дискримінованими.

Дехто з істориків головний наголос ленінської (а, власне, не меншою мірою за фактом сталінської) національної політики вважає рософобським. Т.Мартін висловив цю думку в найбільш радикальний спосіб, написавши, що у СРСР «для російського народу ніколи не знаходилося гідного місця»²⁰. Ця думка не нова. Ще в 1930-х рр., коли відбувалася реабілітації російського національного минулого, розширення Російської імперії почали визнавати «меншим злом» для завойованих народів. І водночас проголошувалося, що російський народ і сам був жертвою імперської держави²¹. У повоєнний час у російських творчих колах, а також у комсомолі й навіть у партії з'явилася впливова течія, яку в літературі найчастіше називають «російською партією»²². Хоча головним питанням, яке перебувало у центрі уваги адептів цього руху, було єврейське, думка, що росіяни перебувають у дискримінованому становищі щодо національних меншин у СРСР, теж була дуже поширеною. Зараз навряд чи можливо сказати, наскільки такі ідеї резонували у широких масах, але можна припустити, що переконання в тому, нібито «каждый чучмек русскому человеку в zenки плюёт!», описане в романі В.Аксьонова «Опик», не обмежувалося вузьким колом російських літераторів і комсомольських активістів, які становили основу російського націоналістичного руху в той час.

У реальності в різний час, залежно від ситуації, фокус радянської національної політики зміщувався то в один, то в інший бік. Коли йдеться про 1920-ті рр. в пріоритет, принаймні на символічному рівні, було поставлено «націоналів». Водночас така політика ніколи не заходила аж так далеко, аби поставити під сумнів етнічні й культурні ієрархії, які радянська держава успадкувала ще від імперського періоду. Більшовицькою партією очевидно не керували російські націоналісти, але більшовицькі вожді добре розуміли, на чію підтримку спирається їхня влада в Росії. І річ не тільки в тому, що партія офіційно проголошувала себе виразником інтересів пролетаріату, що автоматично означало російського пролетаріату, оскільки іншого в Росії просто не існувало. Важливо, що більшовицькі керівники добре усвідомлювали, що саме центральні регіони Росії, заселені росіянами, упродовж громадянської війни стали їх найбільш надійною базою.

Й.Сталін неодноразово повертався до цього факту у своїх виступах у пресі й на партійних форумах. Зокрема на XII з'їзді партії, який вирішував питання про курс щодо національностей, він окрім основної доповіді з національного питання, яку

²⁰ Martin T. The Affirmative Action Empire... – P.395.

²¹ Синицын Ф. Советская нация и война: национальный вопрос в СССР, 1933–1945. – Москва, 2018. – С.20.

²² Див.: Митрохин Н. «Русская партия»: Фрагменты исследования // НЛЮ. – 2001. – №2 [Електронний ресурс]: <https://magazines.gorky.media/nlo/2001/2/russkaya-partiya.html>

часто цитують, виголосив ще заключне слово. Якщо основна доповідь мала обґрунтувати доцільність коренізації, то заключне слово повинно було чітко визначити її межі. У своєму виступі Й.Сталін застеріг «гарячі голови» від перенаголошення ваги національного питання. «Слід пам'ятати, – акцентував він, – що крім права народів на самовизначення є ще право робітничого класу на зміцнення своєї влади, і цьому останньому праву підпорядковане право на самовизначення»²³.

Зміна наголосу в радянській національній політиці відбулася щойно після кризи кінця 1920 – початку 1930-х рр. У Москві тоді вирішили, що потурання «націоналам», насамперед в Україні, не лише не поборює, а радше посилює націоналізм. А після розв'язання через колективізацію й голод селянського питання, з яким в уявленнях більшовицьких вождів було пов'язане питання національне, проблема більше не видавалася такою гострою. Крім того, для зміни курсу мали значення також зміна балансу влади у самій партії й міжнародні фактори, зокрема наростання загрози фашизму. До кінця 1920-х рр. фракційні групи в партії, які розглядали Росію не більше як плацдарм для міжнародного комуністичного проекту, остаточно втратили вплив. Сталінське угруповання, яке закріпилося при владі, не відкидало міжнародної революційної перспективи, але водночас робило ставку на політичну мобілізацію російської більшості не лише на основі соціальних, а також і національних мотивів.

У 1931 р. Й.Сталін уперше відкрито запропонував національну інтерпретацію політики, яку в партії найчастіше визначали «реконструкцією народного господарства на базі соціалізму», і яка більш відома під назвою «великого стрибка» або «революції згори». Виступаючи на I Всесоюзній конференції працівників соціалістичної промисловості, Й.Сталін говорив про подолання «вікової відсталості» Росії, яка була причиною її поразок у боротьбі з національними ворогами, як про головне завдання радянської модернізації²⁴.

Той варіант російського націоналізму, який просувала радянська пропаганда, починаючи щонайменше з середини 1930-х рр.²⁵, визнавав існування інших радянських націй, але ставив їх у другорядну позицію по відношенню до росіян. Саме російська культура була визнана загальносоюзною радянською культурою, а за російською мовою закріпився статус лінгва-франка СРСР. Все це було новацією хіба що на символічному рівні, просто закріплювало існуючий статус-кво, якого раніше соромилися й намагалися приховати, тоді як тепер ним пишалися.

Такий націоналізм однак не називався націоналізмом. Це поняття навіть на піку політики націоналізації не застосовувалося щодо росіян, а лише до національних меншин. У 1920-х рр. російський націоналізм іменувався «великодержавним шовінізмом». У 1930-х рр. було винайдено інший, але тепер уже позитивний термін – «радянський патріотизм». Використання поняття патріотизму, що вживається як схвальний заміник для націоналізму, узагалі характерне для

²³ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков). 17–25 апреля 1923 г.: Стенографический отчет. – Москва, 1968. – С.649–650.

²⁴ Сталин И.В. О задачах хозяйственников: Речь на Первой Всесоюзной конференции работников социалистической промышленности 4 февраля 1931 г. // *Его же*. Сочинения. – Т.13. – Москва, 1951. – С.38–39.

²⁵ Цей ідеологічний тренд деякі дослідники визначають, використовуючи «зміновіховське» поняття «націонал-більшовизм», але з наголосом радше на імперському компоненті, аніж на етнічному націоналізмі (див.: *Brandenburger D.L., Dubrovsky A.M.* “The People Need a Tsar”: The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941 // *Europe-Asia Studies*. – 1998. – Vol.50(5). – P.873–892). Інше поняття, яке побутує в науковій літературі – «великий відступ» (див.: *Timasheff N.* *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*. – New York, 1947. – 486 p.).

сформованих націй²⁶. У такий спосіб нормалізований, позитивний націоналізм панівної нації протиставляється націоналізму дисидентів і представляється дискурсивно не як протистояння одного націоналізму іншому, а як протистояння інтернаціоналізму й агресивного націоналізму. Відтворюючи такий дискурс, багато російських націоналістів, наприклад, були цілком щиро впевненими, що відстоювали інтернаціоналізм.

Поняття національності в радянському дискурсі

Радянська національна політика мала два виміри – колективний та індивідуальний. На кожному з них поняття національності існувало ніби в різних регістрах. Розуміння нації як колективу передбачало обов'язкову територіальність. Тому влада творила союзні республіки, у складі яких ще могли існувати автономні утворення для національностей, що, із різних міркувань, не були удостоєні окремої державності. Власна територія стала нормальною ознакою нації. Водночас на індивідуальному рівні в радянських практиках національність не залежала від місця проживання. Вона кріпилася до індивіда й визначалася насамперед його біологічним походженням. Нація уявлялася як «стійка спільність людей»²⁷, належність до котрої відбивалася в особистості кожного. Українці, білоруси чи вірмени, залишаючи свої національні республіки, не втрачали власної «вродженої» національності, навіть якщо вони мовно та культурно пристосовувалися до нового середовища проживання. Радянське уявлення про персональну національність могло допускати культурну та мовну асиміляцію, але не зміну національності. Російськомовні українці залишалися «українцями», українськомовні поляки залишалися «поляками».

Таке об'єктивістське чи навіть біологізаторське уявлення про національність, звісно, не було більшовицьким винаходом. Воно стало частиною загальноєвропейського національного дискурсу, який наприкінці XIX – на початку XX ст. домінував у світі (включно з Російською імперією). Національна належність у Росії визначалася не особистим вибором, а радше походженням. Євреї-вихрести не мали шансів стати повноцінними «росіянами». Нікому не спало би на думку зараховувати до числа «росіян» православних фінів, тоді як католики-українці вважалися такими, що належать до «російського племені» («руського племені»). Так само не вважалися вповні «росіянами» й цілком зросійщені в мовному, культурному, релігійному відношенні німці. Коли початок світової війни підніс хвилю російського націоналізму, самого лише німецького прізвища було достатньо для підозр у нелояльності до «російської справи»²⁸.

Подібне етнографічне бачення нації відбивалося в мові таким чином, що поняття «народ» («народність») і «нація» існували як більш чи менш взаємозамінні терміни (аж від часу появи в першій половині XIX ст. званої формули «самодержавство, православ'я, народність»). Взаємозамінність понять «нація», «народ», «народність», «національність» також перетривала революцію і збереглася в радянському політичному словнику. Зокрема у преамбулі до першої союзної конституції поняття «національність» і «народ» уживалися як синоніми²⁹. Із часом було встановлено

²⁶ Billig M. Banal nationalism. – London; New Deli, 1995. – P.57.

²⁷ Сталин И. Марксизм и национальный вопрос... – С.295.

²⁸ Про ставлення до «ненадійних» етнічних елементів під час Першої світової війни див.: Holquist P. To Count, to Extract, to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia // A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin / Eds. R.G.Suny, T.Martin. – New York, 2001. – P.124.

²⁹ Див.: Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И. Очерк истории Советской Конституции. – Москва, 1987. – С.264.

певну ієрархію націй, народностей і національних груп³⁰, але природа явища для всіх цих понять була спільною. У кожному випадку йшлося про певний ступінь у розвитку етнічності, генезу якої в радянському варіанті визначав складний баланс між марксистським наголосом на ролі соціально-історичних факторів – з одного боку, та характерною для етнографічної науки того часу увагою до біологічних чинників – з іншого.

Російські етнологи, котрі в період СРСР були важливим елементом формування радянського національного дискурсу, у більшості також поділяли цілком есенціалістський, подеколи навіть біологізаторський погляд на природу національності. У 1920-х рр. під час підготовки до переписів та складання списків народностей «країни Рад» фізичні антропологи здійснювали масштабне вивчення расових рис. Такі дії добре вписувалися в поточний загальноєвропейський етнографічно-антропологічний контекст. Радянські вчені, зокрема, активно співпрацювали з колегами з Німеччини. У 1927 р. навіть було створено спільний Інститут расових досліджень. Після приходу до влади націонал-соціалістів його перейменували в Інститут географічної патології. Німецько-радянське співробітництво, хоч і в обмежених масштабах, тривало до 1937 р.³¹

Від початку 1930-х рр. на концептуальному рівні ідеологічна загроза з боку нацизму суттєво видозмінила радянські підходи до трактування етнічності. На будь-які звернення до можливих зв'язків між соціальними структурами та біологічними процесами було накладено табу³². Водночас у національній політиці відбулося повернення до відвертого примордіалізму, а радянські адміністративні практики й надалі ґрунтувалися перш за все на тому, що саме походження, а не вільний вибір індивіда визначають його національну належність.

Поняття національності в радянських бюрократичних практиках

Запровадження персональної національної ідентичності на офіційному рівні було однією з новацій радянської влади. У Російській імперії людей офіційно ідентифікували за належністю до стану («сословия») та релігією. У СРСР головними персональними ідентифікаторами стали соціальне походження («клас») і національність. Коли йдеться про конкретні механізми формування «радянських націй», автори, що надихалися конструктивістськими теоріями, адміністративним практикам формальної класифікації населення відводили особливу роль.

Зародження конструктивізму стало частиною інтелектуального повороту в гуманітаристиці, який у сукупності найчастіше іменують постмодерном. На відміну від позитивізму доби модерну соціальний світ, а то навіть і фізичні об'єкти тепер розглядалися не як предмети, котрі описувалися за допомогою мови, але як конструкти, створені дискурсом. Ці ідеї в Андерсонових «Уявлених спільнотах» було розвинуто у струнку теорію, відповідно до якої перепис, поряд із картою й музеєм, виступає головним інструментом, через який «уява переписувача», тобто уява та потреби колоніальних властей, на власний розсуд творили з колоніального

³⁰ Визначення понять див.: *Сталин И.В.* Марксизм и национально-колониальный вопрос: Сборник статей и речей. – Москва, 1939. – С.55, 57, 95.

³¹ *Hirsch F.* Empire of Nations... – P.236–246, 264–265.

³² *Alimov S.S., Anderson D.G., Arzutov D.V.* Live histories of the ethnos concept in Eurasia: an introduction // *Ab Imperio*. – 2018. – 1. – P.40.

населення модерні нації³³. Згодом цю теорію було реалізовано у працях Р.Суні, Ю.Сльозкіна, Ф.Гірш та інших дослідників радянського націєтворення. Вони доводять, хоч і не без застережень, що саме адміністративні практики радянської держави та радянський політичний дискурс створили радянські нації³⁴. На багатьох прикладах, що стосувалися переважно мешканців азійської частини СРСР, було показано, як картографування, категорії, що застосовувалися під час переписів, статистичні описи та інші практики модерної держави розмежовували й фіксували більш розмиті відмінності, генеровані населенням, перетворювали нечіткі відмінності в більш видимі, такі, що починали здаватися незмінними³⁵.

Водночас застосування таких теорій щодо всієї колишньої Російської імперії у цілому викликає чимало запитань. Очевидно, коли йдеться про поширення національних категорій для класифікації населення, ситуація Сибіру або Середньої Азії суттєво різнилася в порівнянні, наприклад, з європейською частиною Росії чи Україною³⁶. Якщо в якихось випадках мешканців колишньої імперії доводилося призвичаювати мислити про себе в категоріях національності, то в інших, як-от і у випадку з Україною або Росією, національну свідомість радше гамували, аніж стимулювали.

Хоча питання про те, яким був рівень національної самосвідомості українського селянства на момент приходу більшовиків до влади досі залишається дискусійним, не доводиться сумніватися, що для переважної більшості національні відмінності не були позбавлені сенсу. Коли на виборах до Всеросійських установчих зборів різні партії змагалися за підтримку з боку селян, ті легко змогли відрізнити українських есерів від російських. Вони підтримали перших, насамперед сподіваючись, що місцева українська влада зможе швидше вирішити земельне питання. Але також і на те, що їм не доведеться ділити багаті чорноземи з російськими представниками селянського класу. Пізніше, уже під час підготовки першого радянського загальносоюзного перепису, тема землекористування в її зв'язку з проблемою національності постійно спливатиме не лише в Україні, але повсюдно по країні.

У містах, як-от у Києві, ситуація з національними ідентичностями, очевидно, була ще більш визначеною. Щоправда на початку революції деякий час зберігало актуальність питання про те, яке ім'я мають носити українці. Російські націоналісти наполягали на штучності цього поняття і пропонували «малоросів». Така позиція мала певну підтримку в Києві й, можливо, деінде. Під час міського перепису 1917 р. «малоросами» визначили себе 4,4% опитаних (20,5 тис. осіб; «українців» виявилось понад 56 тис.). Це була не дуже висока, але все ж суттєва частка населення³⁷. Утім уже перепис 1919 р. виявив у місті лише 8259 «малоросів», що на більш як півмільйонне місто становило 1,5% всіх опитаних. Цікаво, що тоді в Києві знайшлося 5,4 тис. людей, які назвали себе «білорусами». Хоча Ф.Гірш та багато інших дослідників наводять білоруський випадок як один із найбільш характерних прикладів більшовицького «фабрикування націй», не виглядає так, що владний проєкт і у цьому випадку починався з чистого аркуша.

³³ *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Пер. В.Морозов. – К., 2001. – С.204–227.

³⁴ Формулювання ідеї, що більшовики свідомо «створили» «радянські нації» див.: *Minogue K., Williams B.* Ethnic Conflict in the Soviet Union: The Revenge of Particularism // *Thinking theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR* / Ed. A.J.Motyl. – New York, 1995. – P.226. Надалі завдяки працям Р.Суні, Ю.Сльозкіна, Т.Маргіна, Ф.Гірш ця теза стала чимось на зразок наукової ортодоксії в англо- та німецькомовній історіографії.

³⁵ *Suny R.* Constructing Primordialism... – P.867.

³⁶ Особливість української ситуації, за Ф.Гірш, у тому, що вона «демонструє, як діяла радянська влада, коли вважала, що якась національність надто націоналістична» (див.: *Hirsch F.* Empire of Nations... – P.155).

³⁷ *Биск И.С.* К вопросу о социальном составе населения г. Киева (по данным переписи 1917 г.). – К., 1920. – С.12.

Станом на 1920 р., коли більшовики закріпилися в Україні, поняття «українець» уже мало в кого викликало заперечення. Характерним у цьому зв'язку був міський перепис 1919 р. в Києві³⁸. У публікації його результатів майже всі демографічні показники прив'язано до національності. Важливо відзначити, що з понад півмільйона опитаних не змогли визначитися щодо своєї національності менше 4 тис. осіб. Якщо, за словами Ф.Гірш, через переписи населення навчалося, як визначати себе в національних категоріях³⁹, у Києві на час приходу радянської влади залишилося дуже небагато людей, кого ще належало призвичаювати до такого способу самоідентифікації. Відповідно до пояснювальної записки та приміток, національність фіксувалася в тому варіанті, як вона декларувалася мешканцями. За результатами міського перепису 1919 р. «українцями» визначили себе майже 130 тис. киян⁴⁰. Зважаючи на те, що менше як за два роки до цього такого поняття офіційно взагалі не існувало й люди не могли стикатися з ним у жодних бюрократичних практиках, із погляду конструктивістських теорій це мав би бути вражаючий результат.

Під час проведення всіх наступних переписів населення, – а до Другої світової війни вони відбувалися в 1920, 1923 (тільки міського населення), 1926, 1937, 1939 рр. – поняття національності незмінно включалося до переписних листів. Результати жодного з них уже не містили категорії «малорос». Статистики та державні службовці послідовно скорочували число можливих варіантів національності, об'єднуючи категорії, які вважали близькими, тотожними.

Важко сказати, яку перспективу мала б самоназва «малорос» у радянських умовах у тому випадку, якби вона збереглася у статистичних таблицях і персональних документах. За іншої політики влади, уважає О.Міллер, вона могла б мати майбутнє⁴¹. Однак загальна тенденція часів революції радше говорила про протилежне. Навіть у Києві – головному центрі «малоросійської ідеї», українська та російська ідентичності брали гору ще до утвердження більшовицького режиму, не залишаючи місця жодним проміжним формам. Це поняття культивували десятиліттями, а зникло воно за якихось декілька років.

Із більшою певністю можна стверджувати, що російські статистики, демографи, етнографи, котрі були співтворцями того, що ми знаємо як більшовицька національна політика, не вважали, що їхні дослідження можуть визначати конструкцію соціальної реальності. Усі вони, так само, як і радянські функціонери, жили у світі, в якому практично безроздільно панував дискурс позитивізму. Навіть сам успіх марксизму було визначено вирішальною мірою тим, що К.Маркс виявився, очевидно, першим, якщо не єдиним, міленаристським пророком⁴², який зміг викласти своє провіщення мовою позитивної науки.

Позитивістський дискурс ґрунтувався на переконанні, що світ пізнаваний, що слова мають прямий зв'язок із речами, і що мова використовується для того, аби описувати навколишній світ, а не для того, аби його конструювати. Те, що ми із сучасної перспективи можемо визначити як винайдення або конструкт, для вчених

³⁸ Див.: [Електронний пєсупс]: <https://www.prlib.ru/item/357171?fbclid=IwAR1VyCCHfeMkxА3hqcM9POzsIgjR3k0lF6iWbvU17rQlUF5YLvzS3BYOA9s>

³⁹ Hirsch F. Empire of Nations... – P.14.

⁴⁰ Див. прим.38.

⁴¹ Міллер А. «Малорос» // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода / Ред. А.Миллер, Д.Сдвижков, И.Ширле. – Т.2. – Москва, 2012. – С.392–443.

⁴² Інтерпретацію більшовизму як міленаристської секти, а марксизму – як міленаристського провіщення див.: Slezkine Y. The House of Government: a saga of the Russian Revolution. – Princeton, 2017. – 1128 p.

початку ХХ ст. було відкриттям. Коли вони склали питання для переписних листів, аналізували отримані дані, то були впевненими, що вивчають, а не конструюють реальність. У позитивістському дискурсі знання стало епістемологічним здобутком, а не дискурсивним конструктом.

Коли під час підготовки до перепису 1937 р. обговорювалося включення/невключення до списку можливих національностей тих чи інших позицій, головний мотив для захисників додавання якоїсь назви був такий, що у протилежному випадку це призведе до втрати національних прав⁴³. Тобто нікому б не спало на думку, що не включення до перепису спричинить зникнення самої групи чи якихось особливостей, що її творять, але йшлося про те, що права цієї групи не будуть враховані державою. Таким чином говорилося про юридичне, але не фактичне існування групи. Так само додаючи до переписних листів у 1937 р. пункт про релігійність і віросповідання, радянська влада навряд чи мала на меті включення поняття релігії до «класифікаційної сітки», за якою повинні були формуватися радянські громадяни⁴⁴.

У переважній своїй більшості такі вчені, подібно до більшовицьких функціонерів, поділяли також примордіалістське чи то фелькш-етнічне уявлення про націю. Етноси та нації були для них спільнотами, що існували об'єктивно. Можна було виявити їх особливості, можна було дослідити їх географічне розселення, але саме їх існування в кінцевому підсумку не залежало від того, що про них знали держава й етнографи. Хтось із комуністичних вождів, як-от А. Мікоян, міг заявити, що більшовики «створюють та організовують нові нації»⁴⁵. Але це навряд чи було щось більше за риторичну формулу. І радянські держслужбовці, і науковці незмінно заявляли, що вони не фабрикують «фальшиві національності» з людей, котрі не мають етнографічної та історичної спільності⁴⁶.

Таке примордіалістське й есенціалістське сприйняття національності проявилось вже від перших переписів, в яких фігурувала ця категорія. Як уже говорилося, київські переписні листи 1919 р. надавали можливість опитуваним визначати свою національність у тих поняттях, в яких вони вважали за потрібне. Тому, як зазначали автори перепису, до таблиць потрапили такі, очевидно несправжні на їхню думку, національності, як «австрійці» чи «американці». У тих випадках, коли члени однієї нації називали себе по-різному, як, наприклад, «угорці» та «мадяри», «молдавани» й «румуні», їх заносили в таблицю окремо, але рахували разом. У випадку з «українцями» ситуація теж була непроста. Близько сотні людей ідентифікували себе «русинами». Підбиваючи статистику, автори перепису обидві категорії зарахували до української нації. Цікаво, що «малоросів» при цьому ані до «росіян», ані до «українців» не віднесли та рахували як окрему національність.

Під час перепису 1926 р. за рішенням Центрального статистичного управління СРСР національність також мала бути записана відповідно до «суб'єктивного самовизначення опитуваного»⁴⁷. При цьому однак на практиці як переписувані, так і переписувачі орієнтувалися перш за все на походження індивіда, тобто на національність його батьків. Переписувачі були також інструктовані для дітей від мішаних шлюбів обирати національність матері. Важливо, що в переписі 1926 р. окрім питання про національність було також питання про рідну мову. Це означало, що народність, успадкована від батьків, і рідна мова, можливо набута внаслідок

⁴³ Hirsch F. Empire of Nations... – P.279.

⁴⁴ Про результати перепису щодо релігійності див.: Синуцын Ф. Советская нация и война... – С.50–51.

⁴⁵ Hirsch F. Empire of Nations... – P.103.

⁴⁶ Ibid. – P.105–106.

⁴⁷ Ibid. – P.251–278, 260.

асиміляції, цілком могли не збігатися. Таким чином у радянській системі категорій знайшлося місце для російськомовних українців, україномовних поляків або російськомовних євреїв.

Після 1926 р. загальні переписи не проводилися десять років. Утім було запроваджено фіксацію персональної національності як рутинну процедуру. Із 1924–1926 рр. її зазначали при запису актів цивільного стану, народжень, реєстрації шлюбів⁴⁸. Ці дані ставали частиною державної статистики, якою користувалися органи влади, але вони були недоступними, і здебільшого не дуже цікавими звичайним громадянам. У свідоцтві про народження, що видавалося на руки громадянам, національність ані батьків, ані дитини чомусь зазвичай не вказувалася.

Починаючи з грудня 1932 р., коли у СРСР було запроваджено паспортну систему та прописку, національність особи також вносилася в документ. Як відзначає Т.Мартін, на той час питання про включення цього пункту не викликало жодних дискусій і було сприйняте як належне⁴⁹. Водночас і Т.Мартін, і Р.Брубейкер, як і багато інших дослідників відводять так званій «п'ятій графі» радянського паспорта, тобто офіційній фіксації національності в головному документі, що засвідчував персональну ідентичність, особливу роль у «націоналізації» населення СРСР.

Хоча зарахування такої паспортної національності до числа «культурних технологій панування» (за термінологією Ф.Гірш⁵⁰), очевидно, має сенс, ті, хто їх застосовував, радше сприймали їх в інший спосіб. Паспорти, як відзначив М.Метьюз, були інструментом для інтенсифікації соціального, економічного й політичного контролю⁵¹. У 1920-х рр. радянська держава потребувала реєстрації етнічності для реалізації програм, які Т.Мартін за американською аналогією називає «позитивною діяльністю»⁵². Від початку 1930-х рр., коли було запроваджено паспортну систему, і до смерті Й.Сталіна, а певною мірою аж до розпаду СРСР, пріоритетом стала потреба нагляду за «елементами», чия національність в очах радянського керівництва робила їх потенційно небезпечними для влади.

Зі зміною функцій змінювалися також і практики визначення національності для внесення в документ. Наскільки відомо, ніяких формалізованих правил для цього спочатку не існувало. Отримуючи паспорт, так само, як і під час переписів населення, громадяни могли обирати свою національність із переліку, що містив понад сто позицій. При цьому якщо «класове походження» ретельно перевірялося, навіть створювалися спеціальні комісії з виявлення справжніх соціальних коренів радянських громадян, національність попервах не привертала такої уваги.

Відповідно до інструкції, яка регулювала видачу паспортів, повідомлення одержувачем паспорта завідомо неправдивих даних підлягало покаранню, утім за дотриманням коректності у цьому випадку не стежили надто ретельно, аж поки не дійшли висновку, що політична лояльність радянських громадян може бути пов'язана з їхньою етнічністю. Відомі факти, коли мешканці національних республік обирали собі національність титульних націй, очевидно сподіваючись на легший доступ до адміністративних посад у державі «позитивної дискримінації». Найвідоміший приклад – Л.Брежнев, котрий народився у сім'ї російського походження в м. Кам'янське Катеринославської губернії. Успішно просуваючись партійними щаблями,

⁴⁸ Шнайдер В.Г. Книги записей гражданского состояния 1920–1930-х гг. как исторический источник // Концепт. – 2015. – №26. – С.51–55 [Електронний ресурс]: <http://e-koncept.ru/2015/75357.htm>

⁴⁹ Martin T. The Affirmative Action Empire... – P.449.

⁵⁰ Див.: Hirsch F. Empire of Nations... – P.12.

⁵¹ Mattheews M. The Passport society, Boulder, San Francisco. – Oxford, 1993. – P.26.

⁵² Martin T. The Affirmative Action Empire... – P.3.

він ідентифікував себе «українцем», аж поки його кар'єра не сягнула загальносоюзного рівня – відтак він змінив національність на «росіянина»⁵³.

Такі випадки, однак, радше винятки, ніж правило. Ідея, що кожен індивід може цілком вільно обирати власну національність була чужою для радянського дискурсу. Значення поняття «національність» виразно орієнтувало громадян на те, що це не предмет вільного вибору, але успадковується від батьків і є рисою персональною. Тільки коли батьки належали до різних національностей, можна було обрати собі одну з них.

У спеціальній інструкції, відповідно до якої мали видаватися паспорти, у 1932 р. було відзначено, що національність не слід плутати з назвою регіону проживання⁵⁴. Після того, як вибір зроблено, змінити його вже не дозволялося. Щоправда, оскільки радянська адміністративна система не вирізнялася особливою ефективністю й дотриманням приписів, як показує приклад Л.Брежнєва, завжди існували винятки.

Наприкінці 1930-х рр. процедуру визначення національності було чітко формалізовано. 2 квітня 1938 р., у розпал проведення репресивних «національних операцій», з'явився циркуляр НКВС СРСР, за яким національність можна було визначати лише за національністю батьків, перевіряючи це за їхніми паспортами та іншими документами. Якщо батьки належали до різної національності й один із них – до «національності іноземної держави», у паспорті слід було зазначати обидві національності⁵⁵.

Приписані ідентичності та самоідентифікації

До кінця 1930-х рр. національність уже стала невід'ємною частиною офіційної ідентичності радянських громадян, подібно до статі, віку або соціального походження⁵⁶. Але значення офіційної національності у стосунках громадян із державою чи в їх відносинах між собою не варто переоцінювати. У радянських умовах сама наявність паспорта, який видавався лише мешканцям великих міст з околицями та населенню прикордонних районів, значила для соціального статусу значно більше, ніж будь-яка національність, указана в документі.

Крім того, прийняття такої ідентичності навряд чи також означало автоматичну зміну ідентичності суб'єктивної, того, що Р.Брубейкер і Ф.Купер пропонують називати «саморозумінням»⁵⁷. Якщо йдеться про роль такого роду адміністративної класифікації у стабілізації національної самосвідомості, слід відзначити, що основна маса сільських мешканців не мали паспортів аж до 1974 р. Навіть на той час безпаспортні селяни становили близько 20% населення СРСР, а на 1932 р., коли запровадили паспортну систему, селянство складало абсолютну більшість в усіх республіках «країни Рад». При цьому однак в УРСР радше село, ніж зросійщене місто аж до проголошення незалежності залишалося головним резервуаром української національної ідентичності.

У практичному сенсі для українців, наприклад, політика українізації відкривала додаткові кар'єрні шанси. Партія активно рекрутувала етнічних українців

⁵³ Семанов С. Брежнев: Правитель «золотого века». – Москва, 2006 [Електронний ресурс]: https://www.e-reading.club/chapter.php/102434/2/Semanov_-_Brezhnev__Pravitel%27__Zolotogo_veka_.html

⁵⁴ Hirsch F. Empire of Nations... – P.275; Plokhy S. Lost kingdom: a history of Russian nationalism from Ivan the Great to Vladimir Putin. – London, 2017. – P.243.

⁵⁵ Hirsch F. Empire of Nations... – P.294; Синицин Ф. Советская нация и война... – С.28.

⁵⁶ Hirsch F. The Soviet Union as a Work-in-Progress... – P.268.

⁵⁷ Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности» // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма / Герасимов И., Могильнер М., Семенов А., Трофимова Т. (ред.). – Москва, 2010. – С.153.

до адміністративного апарату, відповідно офіційне декларування української етнічності не лише відповідало офіційному дискурсу, але було практично вигідним. Водночас входження до тих соціальних просторів, які в радянському суспільстві обіцяли найбільше соціальне зростання, як і раніше вимагало мовної та культурної асиміляції. У заводських цехах, в установах, у партійних та комсомольських осередках, котрі відповідно до офіційної політики переходили на ведення документації українською, робочою мовою спілкування залишалася російська⁵⁸.

Показова у цьому плані ситуація зі змінами в етнічній структурі комуністичної партії. Зазвичай дослідники використовують їх як один із найбільш важливих показників успіхів політики коренізації. Статистично зміни справді були дуже помітними. Уже станом на 1927 р. українці становили понад 52% від усіх членів КП(б)У, тоді як ще 1923 р. їх частка не перевищувала 24%. Але українську мову як рідну вказали ледь більше половини з них. Послугувалися ж нею на службі й удома очевидно ще менше число комуністів. На початку 1930-х рр. українці вже досягли майже двох третин загального складу партії, але частка україномовних так ніколи й не перевершила третини⁵⁹.

Як відзначив Дж.Лібер, саме зросійщені українські робітники стали головними бенефіціарами партійного курсу на «націоналізацію» й отримали найширшу дорогу для висхідної мобільності внаслідок націоналізації та індустріалізації в комплексі⁶⁰. Тож не дивно, що зросійщені українці й чинили найбільший опір українізації освіти, як з обуренням зазначав М.Скрипник⁶¹. Причому це не суто українська історія. Єврейські батьки також далеко не завжди були у захваті від навчання дітей на їдиш, а білорусів у Білорусії доводилося примушувати вчити дітей білоруською. Жодну з цих мов просто ніде було потім застосувати – ані в подальшій освіті, ані в кар'єрі⁶².

У 1930-х рр., із початком «великого відступу», на колективному та символічному рівнях радянська національна політика різко змінилася. Ця зміна означала відкрите визнання російського культурного й політичного домінування. Водночас на персональному щаблі вона створила дуже специфічний контекст, в якому групова ієрархія поєднувалася з індивідуальною рівністю. При тому, що російський народ було проголошено «старшим братом» у «сім'ї радянських народів», неросіяни на персональному рівні ніяк не дискримінувалися. Виняток становили лише представники так званих «інонаціональностей», політична лояльність котрих була під питанням. Українці, представники інших національних меншин мали рівний доступ до освіти та робочих місць, який не обмежувався за принципом національності, аж поки кар'єрне просування на набувало символічної, а отже й політичної ваги.

Повертаючись до головного питання цього огляду про те, хто створив «радянські нації», доцільно звернутися до розрізнення в пізнавальних завданнях соціальних наук, яке існує між розумінням і поясненням. Як пишуть М.Голліс і С.Сміт, «зрозуміти – означає відтворити порядок у свідомості соціальних акторів, пояснити – знайти пояснення їх поведінки в науковий спосіб»⁶³. У цьому сенсі конструктивістські пояснення мотивів більшовицької національної політики виглядають

⁵⁸ *Martin T.* The Affirmative Action Empire... – P.101.

⁵⁹ *Liber G.O.* Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR: 1923–1934. – Cambridge, 1992. – P.94–95.

⁶⁰ *Ibid.* – P.102–103.

⁶¹ *Martin T.* The Affirmative Action Empire... – P.107.

⁶² *Slezkine Y.* The USSR as a Communal Apartment... – P.436.

⁶³ *Hollis M., Smith S.* Explaining and Understanding International Relations. – Oxford, 1990. – P.87.

очевидним анахронізмом. Якщо вони і «творили» якісь нації, вони не робили цього навмисно. І навіть якщо вони намагалися підштовхнути національну консолідацію певних етнічних груп, вони не сприймали своїх дій у конструктивістський спосіб.

Ідея про те, що нація є перш за все дискурсивним конструктом, що вона може бути сконструйована, а отже й деконструйована дискурсивно, докорінно суперечила тим уявленням про націю, які на той час домінували у світі. І зрозуміти мотиви, що визначали рішення більшовицького керівництва, із такої перспективи неможливо. Вожді намагалися дати раду з етнічним, мовним і культурним різноманіттям, яке існувало для них об'єктивно та розглядалося як політична проблема. Питання може полягати лише в тому, наскільки ефективним виявився спосіб, котрий вони обрали, і наскільки їхні дії сприяли або навпаки стримували становлення націй на теренах колишньої Російської імперії.

Із поясненням ситуація виглядає значно складнішою. Очевидно, що радянський політичний дискурс, так само, як політичні та адміністративні практики радянської держави в підсумку сприяли консолідації якихось національних спільнот, робили наявні етнічні відмінності більш виразними. У багатьох випадках тільки за радянської влади сама ідея національності почала відігравати для представників певних етнічних спільнот значущу роль.

Водночас ті практики, про які йшлося у цій розвідці, і котрі мали б відіграти вирішальну роль у творенні «радянських націй», навряд чи можна визначити як суто радянські. Це радше практики, властиві будь-якій модерній державі. Ми можемо лише здогадуватися, що було б, якби переписи, паспортизація, освіта прийшли на Крайню Північ колишньої імперії чи у Середню Азію раніше, ніж там опинилися більшовики. Або що було б, якби більшовики не прийшли туди ніколи. Дуже ймовірно, що рано чи пізно модернізація дісталася б до найбільш віддалених куточків країни. Чи розчинила б вона місцеві етноси без сліду? Можливо й так. Але є чимало прикладів, коли десятиліть радянської модерності не вистачило для того, аби стерти етнічні поділи, що не збігалися з радянськими адміністративними кордонами. Із початком «перебудови» напруження, викликані такими невідповідностями, вибухнули кривавими конфліктами.

Крім того, навряд чи можливо застосовувати однакові пояснення для ситуації в настільки різних регіонах, як, наприклад, Сибір та Середня Азія – з одного боку, та Україна й Кавказ – з іншого. Український випадок очевидно був відмінним. Процес «націоналізації» українців запустили аж ніяк не більшовики. На момент приходу їх до влади національний дискурс був уже частиною повсякденного словника як мінімум значної частини мешканців України. І все ще є великим питанням, чи стала радянська національна політика стимулом або, навпаки, гальмом подальшої національної консолідації українців?

У цьому випадку ми теж можемо лише будувати припущення. Але дуже цікаво було б побачити компаративні дослідження процесів національної мобілізації на Волині, наприклад, і в якомусь іншому українському регіоні, що належав після революції до УСРР–УРСР. У контексті такого порівняння цілком справедливим може виявитися припущення В.Ісаїва, який доводив, що поширення українського націоналістичного руху в українських землях II Речіпосполитої, зокрема на Волині, було визначене тим, що національна політика польської держави й соціальна структура польського суспільства блокували висхідну мобільність молодих українців в умовах модернізації⁶⁴. СРСР проводив у цьому сенсі значно розумнішу політику,

⁶⁴ Isajiw W.W. Community, Class, and Social Mobility as Dynamic Factors in the DP Experience // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by W.W.Isajiw, Y.Boshyk, R.Senkus. – Edmonton, 1992. – P.471–479.

адже надаючи меншинам майже рівні можливості для висхідної мобільності він, можливо саме завдяки цьому, виявився спроможним блокувати будь-які форми політичної мобілізації національності. Ця політика мала тимчасовий, хоч і дуже довготривалий ефект. Вона не ліквідувала національне питання, але довгий час дозволяла тримати його під контролем. Навряд чи більшовики мали інший вихід. І не лише через те, що не могли його собі уявити.

REFERENCES

1. Alimov, S.S., Anderson, D.G., Arzutov, D.V. (2018). Live histories of the ethnos concept in Eurasia: an introduction. *Ab Imperio*, 1, 21–67.
2. Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London.
3. Brandenburger, D.L., Dubrovsky, A.M. (1998). "The People Need a Tsar": The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941. *Europe-Asia Studies*, 50(5), 873–892.
4. Brubaker, R. (1994). Nationhood and National Question in the Soviet Union and in post-Soviet Eurasia: an institutional account. *Theory and Society*, 23, 43–78.
5. Brubejker, R., Kuper, F. (2010). Za predelami «identichnosti». Gerasimov, Yu., Mogilner, M., Semenov, A., Trofimova, T. (Eds.). *Mify i zabluzhdeniya v izuchenii imperii i natsionalizma*, 131–191. Moskva: Novoe izdatelstvo. [in Russian].
6. Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Ithaca et al.: Cornell Univ. Press.
7. Hirsch, F. (1997). The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses. *Slavic Review*, 56, 2, 251–278.
8. Hirsch, F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
9. Hobsbawm, E., Ranger, T. (Eds.). (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
10. Hollis, M., Smith, S. (1990). *Explaining and Understanding International Relations*. Oxford: Clarendon Press.
11. Holquist, P. (2001). To Count, to Extract, to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia. Suny, R. and Martin, T. (Eds.) *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, 111–144. New York: Oxford University Press.
12. Isajiw, W. (1992). Community, Class, and Social Mobility as Dynamic Factors in the DP Experience. Isajiw, W., Boshyk, Y., Senkus, R. (Eds.) *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*, 471–479. Edmonton.
13. Kolarz, W. (1954). *Russia and Her Colonies*. New York: Praeger.
14. Kotkin, S. (2014). *Stalin: Paradoxes of power: 1878–1928*, Bd 1. New York [et al.]: Penguin Press.
15. Kukulshin, Yu.S., Chistyakov, O.I. (1987). *Ocherk istorii Sovetskoy Konstitutsii*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
16. Kuzio, T. (2016). Soviet and Russian anti-(Ukrainian) nationalism and re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*, 49, 87–99.
17. Liber, G. (1992). *Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR: 1923–1934*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
18. Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, NY et al.: Cornell Univ. Press.
19. Mattheews, M. (1993). *The Passport society*. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press.
20. Miller, A. (2012). «Maloross». Miller, A., Sdvizhkov, D., Shirle, I. (Eds.) «Ponyatiya o Rossii»: *K istoricheskoy semantike imperskogo perioda*, 2, 392–443. Moskva: NLO. [in Russian].
21. Minogue, K., Williams, B. (1995). Ethnic Conflict in the Soviet Union: The Revenge of Particularism. Motyl, A.J. (Ed.) *Thinking theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, 225–242. New York.
22. Mitrokhin, N. (2001). «Russkaya partiya»: Fragmenty issledovaniya. *NLO*, 2. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nlo/2001/2/russkaya-partiya.html> [in Russian].
23. Pipes, R. (1954). *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
24. Ploky, S. (2017). *Lost kingdom: a history of Russian nationalism from Ivan the Great to Vladimir Putin*. London.
25. Semanov, S. (2006). *Brezhnev: Pravitel «zolatogo veka»*. Moskva: Veche. Retrieved from https://www.e-reading.club/chapter.php/102434/2/Semanov_-_Brezhnev__Pravitel%27__Zolatogo_veka_.html [in Russian].
26. Sinitsyn, F. (2018). *Sovetskaya natsiya i vojna: natsionalnyy vopros v SSSR: 1933–1945*. Moskva: Tsentrpoligraf. [in Russian].
27. Slezkine, Y. (1994). The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*, 53, 2, 414–452.
28. Slezkine, Y. (2017). *The House of Government: a saga of the Russian Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
29. Smith, J. (1999). *The Bolsheviks and the National Question, 1917–1923*. London: Macmillan Press.
30. Suny, R., Martin, T. (2001). Introduction. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, 3–20. Oxford Un. Press.
31. Suny, R.G. (1993). *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford.
32. Suny, R.G. (2001). Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations. *The Journal of Modern History*, 73(4), 862–896.
33. Timasheff, N. (1947). *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*. New York: E.P.Dutton.

34. Yefimenko, H. (2003). Natsionalno-kulturna polityka yak odyn z osnovnykh zasobiv modernizatsiiadianskoho suspilstva u 1920–1930-ti roky. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 9, 251–278. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Yefimenko, H. (2016). Bolshevik Language Policy as a Reflection of the Ideas and Practice of Communist Construction, 1919–1933. Flier, M.S. and Graziosi, A. (Eds.) *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective*, 167–194. Cambridge, Mass.

Mykola Borovyk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Doctoral Student at Department of History of World's Ukrainians,
 T.Shevchenko National University of Kyiv
 (Kyiv, Ukraine), mkborovyk@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0592-8161>

Who Created the "Soviet Nations"? (Theoretical and Historiographical Notes)

Abstract. The subject of Soviet national policy and the problem of nation-building in the USSR are relatively well researched. However, until recently, Ukrainian historiography of the problem, for various reasons, existed in isolation from the main conceptual trends that dominate Western, especially English-language publications. **The purpose of the article** is to study the current state of Western historiography of the Soviet national politics in Ukraine. The main **research tasks** put forward by the author are to identify the main theoretical schemes underlying the research activity in this field in the Western scholarship, as well as to evaluate the possibilities of their implementation on the Ukrainian source material. The author tries to demonstrate that the mechanical application of theoretical concepts developed in one historical material cannot always be productive on another. No less problematic is the situation when the theoretical scheme begins to dominate over the facts. Thematically, the review focuses on the idea of the decisive role of Bolshevik national politics in the formation of "Soviet nations" including the Ukrainian one, widespread in the Western historiography. This idea is not only historiographically relevant but is also actively present in political discourse. Accordingly, the article can be of interest not only for the professional community of researchers but also for the general public. **Conclusions.** The author argues that the constructivist theories of nation-building dominating contemporary Western historiography of Soviet national politics can be applied to the analysis of processes of national consolidation on the territory of the former Russian Empire, but their implementation requires a more thorough regional contextualization. It is obvious that the Soviet political discourse, as well as the political and administrative practices of the Soviet state, ultimately contributed to the consolidation of some national communities, made the existing ethnic differences more visible. In many cases, it was only under Soviet rule that the very idea of nationality began to play a significant role for representatives of certain ethnic communities. But it is also obvious that this was by no means a Ukrainian case. The author notes that the question of whether the Bolshevik national policy contributed to the national consolidation of Ukrainians, or on the contrary restrained it, remains open and requires further comparative studies. At the same time, the author demonstrates that the use of such theories for the explaining of the motives and goals of Soviet national policy in Ukraine sounds rather like a historical anachronism. The very idea that a nation is first and foremost a discursive construct, that it can be constructed, and therefore deconstructed discursively, is fundamentally at odds with those understanding of nation that at that time dominated the world. Therefore, the understanding the motives behind the decision of the Bolshevik leadership is impossible from this perspective.

Keywords: Ukraine, USSR, indigenization, national policy.

Mariia Mandryk-Melnychuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of Social Medicine and Public Health,
Bukovinian State Medical University
(Chernivtsi, Ukraine), mandricescu@yahoo.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5995-9003>

Anatolii Kotsur

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of Ethnology and Local History,
T. Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), kotsurap@meta.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7015-8052>

Tamara Sharavara

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Vice-Rector for Scientific and Pedagogical Work and Perspective Development,
Poltava State Agrarian Academy
(Poltava, Ukraine), 125125.tsh@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6370-6663>

Historical Interpretation of the Past: The Way of Mental Enslavement or Liberation?

Abstract. The purpose of this study is to find out the role of a professional researcher in historical interpretation of the past, to analyze projected threats that deal with speculation of historical facts, events, their arbitrary use, deliberate distortion of them for the formation of historical and social memory. **The research methodology.** The research is based on the principles of historicism, comprehensiveness, objectivity and systemacity. General scientific methods of analysis, synthesis, generalization, special-historical (retrospective, comparative, problem-chronological), as well as the method of interdisciplinary and polydisciplinary synthesis are used in the presentation of the material. **The scientific novelty.** The roles that a professional researcher of the past can play – from the propaganda of hostile ideas, selective interpretation of sources, speculation on a certain topic – to an impartial re-enactor, a competent expert are analyzed. It is proved that suppression or deliberate distortion of particular pages of history, or their excessive ideologization, which was actively practiced in the Soviet science, equates with political violence, the manipulation of the consciousness of entire communities and generations. The use of such approaches has always been destructive in nature for researchers, who fulfilled the functions unusual to them, and for society, which, because of ignorance of its own past, is losing the vision of its future now. **Conclusions.** Consequently, manipulations with the interpretation of the past – different understanding of the same milestone events, excessive politicization of them, promotion of the enemy's image, deliberate emphasis on human emotions, ideological layers associated with a particular page of people's life – have an irreversible impact on the formation of social memory of Ukrainians. These factors contribute to deepening the processes of disintegration of society and indirectly strike at the foundations of nationhood. **Keywords:** historical memory, social memory, violence, manipulation, historical interpretation, historiography, mentality.

Manipulation involves the use of the system of ideological, spiritual and psychological influence on the consciousness in order to peddle certain ideas, images, values, a style of behaviour, the formation of “necessary” prism of reality perception. Moreover, it is aimed at rooting a new style of thinking in minds of at least several future generations. The example of this is the Soviet mentality – symbolics, holidays, traditions, educational system and the impact on young generation, the prism through which it is not enough

to understand and interpret the past – all of these things have formed a new way of life that we have been trying to eradicate for more than a quarter of a century by means of decommunization, deideologization, the review of key areas of scientific research, the correction of teaching history programs, the concepts of national-patriotic nature. In our opinion, all these measures are more decorative, cosmetic and can not radically change the state of things. The way of neglect, removal or erasing is fruitless, leads to nowhere, because it does not touch upon more fundamental processes that implanted in our subconsciousness. Thus, the “disease” is preserved instead of being treated and free of it.

Before talking about history as one of the most effective and most fruitful means of forming mentality – as a consolidating factor or as a new coordinate system that is essential for the establishment and entrenchment of power, it is necessary to analyze the content of such key definitions as “social memory”, “historical memory”, “collective memory”, etc.

Taking into account some aspects of the formation of social memory, its relation with the historical understanding of the past, it can be said that it is a comprehensive notion, which includes historical memory. Social memory integrates the whole spectrum of events, a style of thinking, a lifestyle of the people, their ritual, emotional sufferings, mental states, and historical one, with the help of an arsenal of sources, which are operated by a specialist – archaeological, written ones, memoirs, allows you to recreate the true picture of the formation of the people’s social experience. All the cataclysms of the past, the tragedies, the violence that was used against a separate nation, in particular Ukrainians, break down mentality, the way of development, the level of national self-awareness and self-identification, and, therefore, all of these things integrate into social memory.

A distinction is made between historical memory as a memory of specific historical events and social memory, which keeps a much wider range of phenomena of social nature: peculiarities of everyday life, ritual, mood, psychoemotional state of people, their feelings. Historical memory is considered as a set of historical messages, myths, especially with a negative content, oppression, tragic pages that are passed down through the generations.

Historical memory is a kind of collective memory. It is hardly homogeneous in its content, intensity and depth. One can talk about the social structure of historical memory, more precisely, the historical component of social memory. Historians act as its keepers, carriers, because they study professionally and interpret the past.

The definitions of “historical memory”, “social memory”, “collective memory” over the past decades have been of a great scientific interest. The interest is not only purely theoretical, but also due to the need to reconsider outdated stereotypes, ideologemes and mythologemas that have implanted in the minds of Ukrainians since the Soviet era. A post-totalitarian society can be developed and changed if it is well understood which coordinate system it is necessary to rely upon when members of the community are aware of what hindered development for a long time. However, without highlighting the key points in the historical past, further progress will be utopian. Thanks to proficient speculation around particular pages of history, periods, figures, there is a tendency for further dispersal of Ukrainian society. This situation reminds a patient who wants to be treated for a mental disorder associated with past experiences, but by means of forced fragmentary oblivion rather than deep self-reflection.

A lot of Western, Russian and national scientists paid their attention to the phenomenon of social memory, its forms of commemoration. First of all, this refers to the research by M.Halbwachs, A.Assman, Yu.Lotman, L.Starodubtseva¹. Also the

¹ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. – Москва, 2007. – 348 с.; Его же. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2/3 (40/41). – С.8–27; Ассман А. Длинная

works of classics should be mentioned – by H. Bergson, the French idealist philosopher, the representative of intuitionism, and the sociological works by E. Durkheim, which gave impetus to the study of this range of problems. The problem of the formation of social memory, overcoming of the consequences of tragic pages of the past experienced by Ukrainians, during the last decade, has been vividly discussed by Ukrainian researchers. In particular, the researcher O. Stasiuk thinks that the causes of the genetic fear of Ukrainians are three Holodomors that the nation suffered from². In her opinion, these tragedies are engraved on the genes of people, radically changing the society. The research by L. Zashkilniak, Ya. Kalakura, V. Marochko, V. Karlova, E. Podniakova-Kyrbiatieva, V. Bakirov³ is devoted to the problem of historical memory, ways of restoring it in the post-Soviet society.

The well-known Ukrainian scientist, historian L. Zashkilniak put a wide interpretation on the definition “historical memory” as the ability of the mind to keep the individual and collective experience of human communication, as well as to form it based on the idea of the people’s past and the own place in this past⁴. This kind of memory is an integral component of social consciousness and is formed as a result of the intellectual activity of specific individuals, who are capable of creating and disseminating a certain social vision of life for some part of the community⁵. In this context L. Zashkilniak finds out what the relation is between historical memory and historiographical science, what part they play in the formation of historical consciousness. Historiography reproduces a picture of the past, and historical memory is produced on the basis of personal and social experience and feelings. For the latter, heroic figures, dates, places with which the community identifies itself are especially important. Frequently, historical memory contains a lot of stereotypes, myths, exaggerations.

For the first time, the term “collective memory” for scientific study was introduced by the French sociologist M. Halbwachs – one of the brightest representatives of E. Durkheim’s school. In 1925, his work entitled “Social Borders of Memory” was published, in which he interpreted the definition as a peculiar set of knowledge, ideas, memories, experiences of the past, which are of great value for the past and future of the people. Within this context, the use of the term “re-enactment” is argued – according to M. Halbwachs, only in such a way it is possible to specify historical research, since historians are able to reproduce the past only approximately, it will approach the real variant as much as more written or oral testimonies and evidences will be available to them. “In order to

тьєн прошлого: Меморіальна культура і історическа політика / Пер. с нем. – Москва, 2014. – 323 с.; Лотман М.Ю. Память в культурологическом освещении // *Его же. Избранные статьи*. – Таллин, 1992. – С.200–202; Стародубцева Л.В. Память и забвение: Древо истории идей: Собрание текстов. – Х., 2000. – 686 с.; Её же. Мнемозина и Лета: Память и забвение в истории культуры. – Х., 2003. – 696 с.

² Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 17 с.

³ Зашкільняк Л. Історична пам’ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.15. – К., 2006–2007. – С.88–862; Його ж. Небезпеки історичного мислення та соціальні функції історика у сучасному світі // Історик і влада. – К., 2016. – С.133–143; Калакура Я. «Синдром комунікації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії // Там само. – С.55–77; Марочко В.І. «Торгсини»: золота ціна життя українських селян // Східно-Європейський монітор. – 2004. – №5. – С.14–15; Карлова В. Особливості відновлення історичної пам’яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн // Демократичне врядування. – Вип.1. – Л., 2008. – С.45–53; Познякова-Кирбятєва Е.Г. Концептуалізація поняття і явища соціальної пам’яті // Вісник Міжнародного слов’янського університету. – Т.ХV. – Х., 2012. – №1/2. – С.15–21; Бакіров В.С. Історичні форми ціннісної свідомості // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Вип.12 (№511). – Х., 2001. – С.9–15; Вип.13 (№527). – С.9–13.

⁴ Зашкільняк Л. Історична пам’ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. – С.855.

⁵ Там само. – С.856.

put ourselves in exactly the same state of mind, we need to remind at the same time, without exception, the influence which we were fallen under at that time from the inside and outside, just as it would have been necessary to raise all participants and witnesses from the graves to reproduce a particular historical event in its reality”⁶. In one of his last works, “Collective and Historical Memory”, M.Halbwachs states that the man has two kinds of memory – individual and collective. He describes an individual one as personal, autobiographical, and collective one that is social. In the case of an individual kind of memory, memoirs are built around one person, all events are considered by the man through his own prism, but exactly as far as this past affects the person himself. The researcher characterizes it as more integral, continuous, such that, in many cases, can rest upon the collective. Collective memory is an idea of the person’s past as a member of a certain group, community, nation, which in a specific way deal with this group. However, it is limited, because the man can not know everything from the past of the group – only according to oral information provided by others, partly own memories, as the term that a person has already lived permits, the memories of other members of the community. M.Halbwachs calls this memory borrowed, because we can not a priori know the history of our people from our own memories, only a small segment that coincides with our life, and all the rest can only be known through memories, memoirs, manuscripts, chronicles, documents, etc. M.Halbwachs states that there is a significant difference between vision of the past by adults and children – adults, first of all, reproduce economic concepts, phenomena, an aesthetic side of things, cyclical events, and children’s memories are built around those places where they spent their best days, around their family, home environment, emotional experiences, relationships⁷.

So when we use memories of eyewitnesses, we must take into account this important peculiarity – many things may just be passed over and we can get a distorted picture of events. However, frames of social memory are expanding with age⁸. The author finds out how the disappearance or transformation of memory frames entails the disappearance or transformation of our memoirs. Halbwachs presents two hypotheses – the first one is the frame and the picture itself – they are made of different materials, substances, as well “the bed of the river, the banks of which limit the flow, but only are mirrored on its surface...”. The second – the frame and the events are identical by nature: the events are memoirs, but the frame consists of memoirs. H.Bergson is a supporter of the first hypothesis, according to which human memory deals with two kinds of memory – the first – one memory keeps the facts that occurred only once, another – those that were repeated⁹.

Collective memory deals with the term “social time” – the external time, in relation to the time that a person experiences. In addition, we can “tie” different phases of life to events of national importance only “backdated”, because every event in history will become a historical stage only later, but not immediately – a person already in adult life as if learning to enter the childhood in the history of the period. There is a peculiar picture of the events on which we focus profiles of our parents, relatives, friends, acquaintances. This process is similar to the restoration of fragments of a fresco that were not enough, events and details are interconnected so as to restore the original appearance of the fresco. When we want to imagine, let’s say, the life in 1980s, our thoughts are immediately addressed to our parents, teachers, acquaintances. According to M.Halbwachs, it is better not to distinguish personal memory, which is not beyond our

⁶ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – С.125–126.

⁷ Там же. – С.121.

⁸ Там же. – С.135.

⁹ Там же.

close group of family members and acquaintances, and historical one, which contains national events that we might not have known. There is a strange situation, because we seem to need to get out of one memory in order to fall under another – historical (national) one – but we have already lived in it. Individual memory is more specific, simpler, experienced. It is interesting that individual (autobiographical) memory is formed in a confined space of personality. When is an exit from this closed world? When a child moves from a sensory level of perception of realities to a conscious understanding of surrounding images and events, one can say that this personality thinks together with others, there is a distinction between personal and collective things. The first communication of a child on serious topics, the preview of news, reading newspapers, magazines will be steps to exit from the closed system in another completely unknown world. However, this will happen gradually, depending on widening of the circle of acquaintance, the difficulty level and quality of information that a child will receive.

We are approaching the main question of our study – the determination of the role of the historian in reproducing a holistic vision of the past, how in his hands history can turn into the way of consolidation, spiritual mobilization of the nation or in the way of enslavement through one-sidedness, falsification. By interpreting the pages that are important for the perception of the people interestedly, thereby historians and research institutions can indirectly cause a split in society.

The modern French historiographer F.Hartog has outlined several roles that the historian wants to play and avoids, and also found out quite how these roles have evolutionized since the nineteenth century, when the historian was considered as a mediator between the past and the present. Thus, the author clearly describes the types of roles and circumstances that somewhat complicate their fulfilment. Proceeding from the fact that memory should be understood as a concept that creates the very present, F.Hartog states that, due to his knowledge, the historian plays the *role of an educator* in the conditions of globalization of the world. In his opinion, there is one key contradiction – between the historian and time: time has a double dimension – as the chronological framework it examines and as the period to which it belongs. Thus, the historian is responsible for interpreting the past, but at the same time he must remain as sensitive as possible to the present. However, this process is not identical to the fixation and reproduction of current events as in the case with journalism. According to F.Hartog, a modern historian plays the *role of a witness*, because he provides the necessary facts and only in such a hypostasis he is involved in the work of various expert commissions. Can the historian compete in the operational efficiency of reproducing “live history” with journalists, modern YouTube channels, blogs, information portals that react on events instantly? To this list, we should add live participants, eyewitnesses of very recent periods of history, which can directly reproduce the events of the Holocaust, Holodomor, political repressions, etc., without the participation of the historian himself, F.Hartog believes that memoirs have become a part of political and social events and are actively involved in the creation of collective memory being presented in TV airtime, films. Despite the fact that professional historians did not immerse in the modern for them socio-political life, however, due to their appealing to the topics of the tragic pages of the twentieth century, there was an irreversible effect on the formation of priority research areas, the publication of scientific works, the appearance of television projects. Thus, in such a way, they not only actualized these historical problems, but formed the prism of their presentation and changed the perception of importance of their profession as an *authoritative commentator*¹⁰.

¹⁰ Артог Ф. Какова роль историка во все более «презентистском» мире? [Электронный ресурс]: <http://gefter.ru/archive/8000>

However, it is necessary to take into account a number of factors that substantially correct the role of a professional historian in the reproduction (deformation) of the past. In this regard, there is an interesting approach of the modern British social anthropologist P.Connerton – a prominent specialist in the field of memory research. In his work “How Societies Remember”, which occupies one of the leading places in cultural (social) anthropology, he advanced the thesis that public consciousness, historical memory were the result of the intellectual work of individuals, who were able to outline the vision of society, the ways of its development. Speaking about the formation of historical memory, the researcher cites the names of the most significant historians – Th.Mommsen, L. von Ranke, F.K. von Savigny, B.G.Niebuhr, who were closely connected with the political reality of that time. This, according to P.Connerton, created a precedent for political bias, which led to a certain one-sidedness, the formalization of history. “Creation of stories-narratives, presented in a more or less informal aspect, appears as the main form of activity to characterize human actions. This is the peculiarity of common memory”¹¹. Historical works (re-enactment) are somewhat desiccated versions of the past, because researchers of the past often collect information through interviews of eyewitnesses, witnesses of events, and they stress topics in questions themselves, use necessary intonation, push the respondent for a certain chronological order when presenting events¹². In addition, this refers to people who had a real impact on the course of events, the fate and fortunes of others, the formation of an official opinion, then during the interview, they can deliberately “bleach”/“blacken” the past. Let’s recall the memoirs of odious figures of the communist time that inspire nostalgia about the Soviet era and retouch many horrible pages. We deal with rewriting history. According to P.Connerton, memoirs which historians often use in their research arouse criticism as well. First of all, this is about memoirs of influential people, politicians, military men – people who “were in the very heart of the structure of the dominant institutions and could change the structure, influence it, pursuing their own goal”¹³.

This version of the presentation of the past does not coincide with oral history belonging to “subordinated groups”¹⁴. The details and events in the life stories of the members of these groups (ordinary citizens, but not those who were influential and may have concerned the formation of the certain worldview of other people – old communist leaders, ideologists, military commanders, leaders of movements) look on another note, they can intentionally miss many important facts to show themselves to advantage. In other words, history can become a means of manipulating the consciousness of the community subject to ideological bias of the researcher. As a result, we get a false artificially constructed “historical memory” instead of real memoirs of the past. This false “historical memory” is passed down through the generations, undergoing correction by media, political technologists, analysts. Teachers, scientists, priests, journalists, public activists, demagogues get involved in the process of mythologization of the past.

In the novel “1984”, the famous writer G.Orwell said: “He who controls the past controls the future. And he who controls the present is omnipotent over the past”¹⁵. This statement characterized the Soviet era the most accurately, when the intentional distortion of entire periods in the history of Ukraine made it possible to more effectively

¹¹ Коннертон П. Соціальна пам'ять // Його ж. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. – К., 2004. – С.36.

¹² Там само. – С.40.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.39.

¹⁵ Оруэлл Дж. 1984. – Санкт-Петербург, 2003. – 320 с.

sovietize the “liberated” territories and more quickly integrate them into the USSR. In other words, it was possible to control the sovietized Ukrainian lands by introducing an appropriate propaganda mechanism, and the “correct” writing and teaching of history in it should have held pride of place¹⁶. This is evidenced by hundreds of thousands of records in the collection of party archives, which contain internal memos, reports of propaganda and campaign departments, protocols, provide statistics, names of historian-falsifiers, their works, methods of activity.

The Soviet state mechanism artfully dictated the subjects of research, priority directions, the prism of presentation of events, encouraged faithful executors. This was about the planned propagation of dictate and the levelling of freedom of scientific research from the first years of the Soviet power. Historians were given the task to substantiate the official attitude of the regime to the national, in particular, Ukrainian question. Thus, the key role in further interpreting the “Ukrainian question” was played by materials from 1917–1918, being prepared for the fifth party conference and official appeals from J.Stalin, the People’s Commissar for Nationalities, which reveal the content of the state policy in 1920–1930s in the field of the national question¹⁷. In particular, this refers to the collection of reports, resolutions, and the appeals of J.Stalin “Articles and speeches about Ukraine” (1936), which ambiguously declared the right of “oppressed nations” of the former Russian Empire to self-determination, which, having this right, may not use it, calling it “expediency of separation”. Also let’s recall the article by J.Stalin “The National Question and Leninism” published in his collected papers on March 18, 1929. It became a confirmation of double standards for this policy.

The first decades of the Soviet dictate radically affected the existence of historical thought, the basis of which is Marxism-Leninism. New branches are formed – the history of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and the history of the Comintern (Communist International) – new key points in the priority of particular problems are highlighted. Gradually, by the end of 1920s, old scientific centers had been ousted, academic institutions had lost the older generation of scientists “inconvenient” for the system. The history of class struggle, which desiccated the presentation of the past, prevails. Historical science becomes an effective tool of propaganda and the formation of class-revolutionary consciousness.

These trends intensified after the appearance of a letter by J.Stalin to the editorial office of the journal “Proletarian Revolution” “On Some Issues in the History of Bolshevism” in 1931. Soon afterwards, the first volumes of “The History of the Civil War in the USSR” were published, and “Comments on the Abstract of the USSR History Textbook” written by J.Stalin, A.Zhdanov and S.Kirov were taken into account when announcing the competition for writing this textbook. In May 1934, a resolution of Sovnarkom of the USSR and the Central Committee of party “On the Teaching of Civil History in Schools of the USSR” was adopted. Soon afterwards, there was the persecution and bashing of scientific historical schools with the further authoritative interference in the interpretation of problems, censorship, unification of textbooks¹⁸. Compulsory ideological calques, which did not allow a scientist to express his own

¹⁶ Державний архів Чернівецької області. – Ф.1. – Оп.9. – Спр.2. – 127 арк.; Оп.1. – Спр.184, 204 (об’єднані). – 44 арк.

¹⁷ *Сталін Й.В.* Національне питання і лєнінізм // *Його жє.* Твори: В 11 т. – Т.11. – К., 1949. – С.332–354; *Сталін Й.* Доклад по національному вопросу на VII (апрельской) конференции РСДРП(б) 1917 г. // *Его жє.* Статьи и речи об Украине: Сборник. – К., 1936. – С.5–11; Совет народных комиссаров об Украине (ноябрь 1917 г.) // Там же. – С.14–17; От народного комиссара по делам национальностей (13 (26) декабря 1917 г.) // Там же. – С.20–26.

¹⁸ У лєщатах тоталітаризму: перше двадцятирїччя Інституту історії НАН України (1936–1956 pp.): Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Упор.: Р.Я.Пиріг (кер. кол.), Т.Т.Гриценко, В.М.Мазур, О.С.Рубльов. – Ч.1 (1936–1944 pp.). – К., 1996. – 146 с.

opinion, to give objective assessments, made historical science only a convenient and effective means of propaganda.

Ideological bias of historians allowed them to distort, write in order to please, believe in it and convince entire communities of it. Here we can mention the well-known documentary work by N. Zemon Davis “The Return of Martin Guerre” as an example of how the collective memory of the inhabitants of the village Artigat, where everyone knew each other so well that the impostor didn’t have any trouble to enter their community under another name, allowed him to integrate into the village environment and sail under false colours. Everyone believes in what he wants to believe in, like Martin’s wife, B. de Roles, who immediately noticed the impersonation, but wasn’t against the community’s thought, because the stranger was closer than her real husband.

We can draw a parallel with modern Russia, which inherited and upgraded this mechanism, turned it into a very effective system of manipulation of consciousness, in particular, control of the activities of leading research institutions engaged in the study of history, a selective approach to granting permission for the processing of archival funds, in particular in 1930s – 1940s, the persecution of researchers whose views contradict the generally accepted concept of the past.

The twisted perception of reality is imposed by the ruling power by filling the TV-space with movies on military and pseudo-historical themes, talk shows, serials, in which the “achievements” of the Soviet army are mythologized, odious figures are heroized. Those things that would have been subjected to condemnation once and for all emerge from oblivion again. Even a wave of studies of the totalitarian past of the USSR in Russia has been reduced to a minimum compared with the first “germs” of perestroika. For example, the situation with I.Pavlova, a doctor of historical sciences, a well-known publicist, a former leading research scientist of the Russian Academy of Sciences, the author of the “wrong” conception of the history of Stalinism, looked quite eloquently¹⁹. After the defence of her thesis turned into a nine-hour harassment in 2002, the scientist had to emigrate to the United States and now lives in Boston. Heavy criticism and vigorous persecution by the Russian scientific community began because of the unbiased approaches to the interpretation of Stalin’s time and totalitarianism as a phenomenon during perestroika. I.Pavlova communicated with many well-known figures that were prosecuted, repressed, confined in camps, suffered from deportation, worked on archival documents for many years, and, therefore, her research was against the official conception. Studying the current trends in the development of historical science in Russia and the intensification of authoritarian trends, I.Pavlova believes that soon there will be a clear need for a complete review of Soviet history by both Russian and Western historians, but from the standpoint of objectivism. In one of her recent interviews with the Ukrainian edition of *The Day*, the researcher confirmed the view that historical science in the hands of the power is not only a means of propagating beneficial versions of the past, but also artificial consolidation of power and society around them, stirring up interethnic hatred and, even provoking conflicts, including armed ones. In I.Pavlova’s opinion, modern Russia clearly tends towards authoritarianism, because the processes of de-Stalinisation were superficial and more masking by nature, since the very Soviet party nomenclature and its inner circle retained the greatest influence both in Russia and in Ukraine. In fact, there was a resuscitation of the image of a tyrant, which is associated with the “Great Victory”, and this mythologema is taken as a basis of the consolidation of society around modern authoritarian power. As the publicist notes, the fate of historians in these processes

¹⁹ Гривінський Р. Російська ідентичність: чи є альтернатива великодержавництву-2 // День. – 2015. – 20 серпня.

is sad – already in the early 1990s, when de-Stalinization somewhat slowed down, informal historians were attacked and persecuted. There was I.Pavlova among them.

A professor of Yale University T.Snyder in the speech “The role of the historian as a whole and in the context of the events we are experiencing” warns about the danger of turning the historian into a temporizer and a propagandist: «Propaganda and exploitation of memory will always exist, history will be able to protect itself, if it remains history, and historians will be able to protect themselves and others only by remaining for ever one”. In his opinion, the historian is a constant seeker of truth, but not its owner²⁰. Thanks to the facts, he can confirm his own assumptions or formulate new ones, but later new documents, evidences, eyewitnesses will probably appear, therefore everything will change radically.

A professor of University of Leeds J.Harris, the author of two fundamental works devoted to Soviet totalitarianism – “The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin” (2013), “The Great Fear: Stalin’s Terror of 1930s” (2016), believes that among the contemporary Russian historians who are investigating 1920–1940s there is a clear trend towards the rehabilitation of Stalinist crimes. He sees the reasons for this in the psychic peculiarities of Russians, the constant infantile dependence on the “firm hand”, a paranoid fear, which formed as early as the Middle Ages²¹. The scientist rejects the presence of clinically proven diagnoses of Lenin, Stalin or Putin, instead speaking about “institutional paranoia” and a significant overvaluation of external and internal threats. It should be noted that this constant and total authorities’ fear of the “attack” of imaginary enemies seems to be fitted into the thinking of all leaders of Russian Empire, USSR and present-day Russia; it is also inspired by numerous historical studies of the last decades²². Western researchers also write about this danger²³. The statistics of Russians’ preferences as of April 2019 seems interesting: 41% of respondents show respect for J.Stalin, 70% say that he played a positive role in the history of Russia and they approve of his performance, while only 14% show negative emotions about him²⁴. Thus, such an intellectual situation in historical science devalues the work of the historian himself, since he becomes a tool for ideologizing society, spreading imperial tendencies and discord.

So, we’ll try to clearly determine the role of the researcher whose intellectual work would really benefit society. This entails the historian-lawyer who cross-examines a witness in court, extracting from testimonies certain information that is not self-explanatory and may contradict previous statements. “To take something as a testimony, says P.Connerton, means to fix something completely different”²⁵.

²⁰ «Історик не володіє істиною, він не обов’язково її знайде, але він її шукає»: інавгураційна промова американського історика Тимоті Снайдера з нагоди початку нового навчального року в Українському католицькому університеті у Львові, 18 вересня 2014 [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/09/18/144761/>

²¹ Harris J. The Great Fear: Stalin’s terror of the 1930s. – Oxford, 2013. – 240 p.

²² Чащихин У. Разоблачение клеветы против Сталина и СССР. – Москва, 2017. – 52 с.; Эдельман О. Сталин, Куба, молодой Сталин в исторических источниках. – Москва, 2016. – 128 с.; Жуков Ю. Народная империя Сталина. – Москва, 2009. – 336 с.; Сондюков И. Борис Соколов: «В России – снова культ тирана Сталина, который начал ужасную войну и положил 40 миллионов человек» // День. – 2016. – 13 травня.

²³ Rutland P., Shimmield N. Putin’s dangerous campaign to rehabilitate Stalin // The Washington Post. – 2019. – June 13; Luhn A. Stalin, Russia’s New Hero // Ibid. – 2016. – March 11; Beard N. Stalin rises again over Vladimir Putin’s Russia, six decades after death // Independent. – 2016. – February 24.

²⁴ Joseph Stalin: Why so many Russians like the Soviet dictator [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/news/world-europe-47975704>; Бодє В. Отношение к Сталину и его эпохе [Електронний ресурс]: <https://www.svoboda.org/a/2324708.html>; Апулеев И. Всё выше и выше: рейтинг одобрения Сталина побил рекорд [Електронний ресурс]: https://www.gazeta.ru/politics/2019/04/16_a_12304015.shtml

²⁵ Коннертон П. Соціальна пам’ять. – С.32–33.

In his opinion, re-enactment does not depend on social memory, because the historian uses sources, archives, memoiristics, fiction. But he can also deal with living witnesses to the pages of the recent past, who are most willing to tell about the experiences, so they will reproduce what is stored in their social memory. However, the obtained information will be checked by him for reliability, otherwise, he as a specialist will lose his independence and authority among fellow historians.

Analyzing the role of the historian in understanding of the past and forming of social memory, P. Connerton notes that it is the historian who, through the practice of reconstruction, using the arsenal of research tools and methods, directly influences the formation of historical memory both in a positive and negative sense. He considers any attempt to speculate in the past used by the totalitarian regime as “mental enslavement”, because in such a way the nation loses its own memory. All this leads to serious deformations of traditional culture and social memory, often these processes, according to the modern Ukrainian researcher O. Stasiuk, are irreversible and may affect future generations²⁶.

Thus, writing history is a complex process of creating an image of the past in the collective consciousness of the community, and the mission of the historian is quite contradictory – to *form* or *deform* social memory, to promote liberation through the knowledge of truth, or to make entire generations wander about back ways. Only a critical approach allows the researcher of history to be independent from the fleeting circumstances, political situation, ideological stratification, influence of routine of academic norms, authorities. The historian must distance himself from the very source and not trust it blindly, because it can be created by people with their own life priorities. Through the analysis, commenting, deciphering sources, finding arguments, view matching, the historian can make one truly feel, experience, and imagine vision of the past. In respect that the practice of historical research creates a new distance between the present and the past, disengaging people from tradition, historically well-trained memory contrasts with non-reflective traditional memory, then in case of the researcher’s ideological bias, we get not a distance but a deep gap.

REFERENCES

1. Assman, A. (2014). *Dlinnaya ten proshlogo: Memorialnaya kultura i istoricheskaya politika*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
2. Bakirov, V. (2001). Istorychni formy tsinnisnoi svidomosti. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N.Karazina*, (12), 9–15, (13), 9–13. [in Ukrainian].
3. Boiko, O. (2014). Kolektyvna pamiat: svoieridnist pryrody ta spetsyfika struktury. *Khronolohiia radianskoï kultury: konstanty i transformatsii*, (3), 8–20. [in Ukrainian].
4. Boiko, O. (2013). Fenomen sotsialnoi pamiat: osnovni kontseptualni pidkhody do analizu ta interpretatsii. *Kultura istorichnoi pamiat: yevropeyskyi ta ukraïnskyi dosvid*, 35–78. [in Ukrainian].
5. Chashchikhin, U. (2017). *Razoblachenie klevety protiv Stalina i SSSR*. Moskva. [in Russian].
6. Edelman, O. (2016). *Stalin, Koba, Molodoj Stalin v istoricheskikh istochnikakh*. Moskva. [in Russian].
7. Harris, J. (2013). *The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin*. Oxford: Oxford University Press.
8. Harris, J. (2013). *The Great Fear: Stalin's terror of the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.
9. Kalakura, Ya. (2016). “Syndrom komunikatsii” istorykiv i yoho zhyvuchist u postradianskii ukraïnskii istoriohrafii. V.Smolii (Ed.). *Istoryk i vlada*, 55–77. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Karlova, V. (2008). Osoblyvosti vidnovlennia istorichnoi pamiat ukrainskoho narodu u konteksti analizu dosvidu postsotsialistychnykh krain. *Demokratychnye vriaduvannia: naukovyj visnyk*, (1), 45–53. [in Ukrainian].
11. Khalbvaks, M. (2005). Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat. *Neprikosnovennyj zapas: debaty o politike i kulture*, 2/3(40/41). [in Russian].
12. Khalbvaks, M. (2007). *Sotsialnye ramki pamyati*. Moskva: Novoe izdatelstvo. [in Russian].
13. Konnerton, P. (2004). Sotsialna pamiat. P.Konnerton. *Yak suspilstva pamiataiut*, 21–69. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
14. Marochko, V. (2004). «Torshyn»: zolota tsina zhyttia ukraïnskykh selian. *Skhidno-Yevropeyskyi Monitor*, 5, 14–15. [in Ukrainian].

²⁶ Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 17 с.

15. Pozniakova-Kyrbiatieva, E. (2012). Kontseptualizatsiia poniattia i yavyscha sotsialnoi pamiaty. *Visnyk Mizhnarodnoho Slovianskoho universytetu*, (15, 1-2), 15–21. [in Ukrainian].
16. Starodubtseva, L. (2003). *Mnemozina i Leta: Pamyat i zabvenie v istorii kul'tury*. Kharkov. [in Russian].
17. Stasiuk, O.O. (2007). *Deformatsiia tradytsiinoi kultury ukraintsev v kintsi 20-kh – na pochatku 30-kh rokiv XX st.: Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Zashkilniak, L. (2006–2007). Istorychna pamiat ta istoriohrafii yak doslidnytske pole dlia intelektualnoi istorii. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 15, 855–862. [in Ukrainian].
19. Zashkilniak, L. (2016). Nebezpeky istorychnoho mystlennia ta sotsialni funktsii istoryka u suchasnomu sviti. V.Smolii (Ed.). *Istoryk i vlada*, 133–143. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
20. Zhukov, Yu. (2009). *Narodnaya imperiya Stalina*. Moskva. [in Russian].

Марія Мандрик-Мельничук

докторка історичних наук,
професорка кафедри соціальної медицини та організації охорони здоров'я,
Буковинський державний медичний університет
(Чернівці, Україна), mandricescu@yahoo.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5995-9003>

Анатолій Коцур

доктор історичних наук,
професор кафедри етнології та краєзнавства,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), kotsurap@meta.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7015-8052>

Тамара Шаравара

докторка історичних наук, професорка,
проректорка з науково-педагогічної роботи і перспективного розвитку,
Полтавська державна аграрна академія
(Полтава, Україна), 125125.tsh@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6370-6663>

Історична інтерпретація минулого: шлях ментального поневолення чи звільнення?

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі професійного дослідника в історичній інтерпретації минулого, аналізі ймовірних загроз, які несе у собі спекуляція історичними фактами, подіями, довільне оперування ними, навмисне їх перекручення для формування історичної та соціальної пам'яті. **Методологія.** Дослідження ґрунтується на принципах історизму, усебічності, об'єктивності, системності. При викладенні матеріалу застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, спеціально-історичні (ретроспективний, порівняльний, проблемно-хронологічний), а також метод міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу. **Наукова новизна.** Проаналізовано ролі, які може відігравати фаховий дослідник минулого – від пропаганди ворожих ідей, вибіркового тлумачення джерел, спекулювання на певній тематиці до неупередженого реконструктора історії, компетентного експерта. Доведено, що замовчування або свідоме спотворення окремих сторінок історії, надмірна їх ідеологізація, що активно практикувалося в радянській науці, прирівнюється до політичного насильства, маніпуляції свідомістю цілих спільнот і поколінь. Застосування таких підходів завжди мало руйнівний характер як для самих дослідників, які виконували невластиві їм ролі, так і для суспільства, котре через незнання власного минулого втрачає візію свого майбутнього. **Висновки.** Маніпуляції з тлумаченням минулого – різне розуміння одних і тих самих знакових подій, надмірна їх політизація, розкручування образу ворога, навмисне акцентування на людських емоціях, ідеологічні нашарування, пов'язані з тієї чи іншою сторінкою життя народу – мають незворотний вплив на формування соціальної пам'яті. Ці чинники сприяють поглибленню процесів дезінтеграції суспільства й опосередковано розхитують підвалини державності.

Ключові слова: історична пам'ять, соціальна пам'ять, насилля, маніпуляція, історична інтерпретація, історіографія, ментальність.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.02.198>

УДК: 930.1:94(477)(П.О.Христюк)(043.3)

Юрій Шаповал

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України
(Київ, Україна), shapoblu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Надія Рижєва

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), ryzheva.nadiya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8379-4325>

Учасник і літописець Української революції: Павло Христюк (до 130-річчя з дня народження)

Анотація. **Мета статті** полягає у створенні життєпису П.Христюка – кооператора, громадсько-політичного діяча, публіциста, автора фундаментальної праці з історії Української революції. **Методологічну основу** становить принцип історизму в єдності всіх його компонентів. Дослідження ґрунтується на критичному аналізі архівних і друкованих джерел. Використано мікро-історичний підхід. **Наукова новизна** полягає у спробі створити на основі раніше недоступних архівних ресурсів, а також з урахуванням наявних публікацій детальний опис життєвого шляху, діяльності та значення інтелектуальної спадщини П.Христюка. Використано документи ДПУ–НКВС, що дозволяють пролити світло на обставини його трагічної долі. Усе це дало змогу підготувати найповніший на цей час біографічний нарис, уточнити чимало важливих моментів, спростувати певні неточності у принагідних публікаціях. **Висновки.** П.Христюк постає виразним адептом соціалістичних ідей, репрезентантом того прошарку діячів, які накресливали для України та для всієї Східної Європи поміркований кооперативний соціалізм із демократичною політичною формою. Водночас він сповідував толерантність до тих, хто мали інші позиції, але видавалися йому можливими союзниками у виборюванні та збереженні незалежної України. П.Христюк став не лише учасником, а й літописцем пережитих подій. Його фундаментальна праця у часи існування СРСР замовчувалася не випадково, адже її автор разом з іншими представниками тодішнього революційного покоління наполягав на тому, що Українська революція суттєво відрізнялася від «петроградської моделі» 1917 р., котра закінчилася більшовицькою партійною диктатурою. Це, а також політична активність у період Української Центральної Ради й Директорії УНР, після повернення П.Христюка з вимушеної еміграції в 1923 р. поставило його на наступні вісім років у коло тимчасових «попутників» більшовиків, до яких нова влада не мала довіри. Усе це визначило його долю, коли комуністичний режим розпочав наступ на українську інтелігенцію, сфабрикувавши в 1930 р. «справу Спілки визволення України» й готуючи на наступний рік «справу Українського національного центру». Саме за останньою П.Христюк був заарештований і згодом загинув.

Ключові слова: кооперативний рух, Українська революція, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, Українська Народна Республіка, реемігранти, Державне видавництво України, Український національний центр.

Уперше одному з авторів цієї публікації (як членові робочої групи Комісії з реабілітації осіб, репресованих у 1930–1950-х рр.) довелося, сказати б, доторкнутися до долі П.Христюка ще в гorbачовську «перебудову», наприкінці 1980-х рр. Саме тоді відбулося ознайомлення з архівно-кримінальною справою колишнього генерального писаря Української Центральної Ради. У 1994 р. з'явилася перша публікація про нього, а згодом, після пошуку нових подробиць його життя й діяльності, ще декілька статей¹. У наступні роки автори кількох публікацій аналізували переважно роль П.Христюка як історіографа². У 2011 р. було захищено кандидатську дисертацію, присвячену суспільно-політичній і державницькій діяльності, а також науковій спадщині П.Христюка³.

Проте у цілому слід констатувати все ще недостатню увагу дослідників до неординарної та цікавої особи, яку на політичній Олімп винесла Українська революція. Саме тому важливою ініціативою став започаткований кілька років тому проект професора М. фон Гагена⁴, який готував англомовний переклад ключового твору з інтелектуальної спадщини П.Христюка під назвою «Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920 рр.» та в 2014 р. надрукував статтю про цю працю на основі своєї конференційної доповіді⁵. Ось що говорив про цей проект сам американський історик:

«Джерелом натхнення для мене стало редагування та підготовка коментарів до англомовної версії історії української революції (“Замітки і матеріали до історії української революції”, Відень, 1921–22) П.Христюка, молодого українського есера, який був членом кількох урядів у 1917–1919 рр., брав участь у скинненні П.Скоропадського, згодом емігрував до Відня, а потім повернувся до радянської України, де 1931 р. був заарештований НКВС – разом із багатьма колегами М.Грушевського – у справі “Українського національного союзу”, та помер у сталінському ГУЛАГі. Я пропоную “читати” Христюка як історика-антиколоніаліста, й “бачити” історію України того часу як “колоніальну”, та у найрізноманітніші способи частину ширшої глобальної антиколоніальної доби початку ХХ ст. та ширших періодів»⁶.

¹ Див.: Шаповал Ю. Генеральний писар // Літературна Україна. – 1994. – 28 квітня; *Його ж.* Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – С.108–128; *Його ж.* Павло Христюк // Історія України в особах: ХІХ–ХХ ст. – К., 1995. – С.208–216; *Його ж.* Павло Христюк і його доля // Центральна Рада і український державотворчий процес: Мат. наук. конф., 20 березня 1997 р. – Ч.2. – К., 1997. – С.308–326; *Його ж.* Христюк Павло Оникійович // Енциклопедія історії України. – Т.10. – К., 2013. – С.433–434; Павло Христюк (1890–1941) // Горе переможеним: Репресовані міністри Української революції / Авт.-упор.: А.Когур (відп. упор.), Р.Подкур, В.Скальський, В.Василенко, Н.Григорчук, Н.Савченко. – К., 2018. – С.213–220.

² Див.: Горак В.С. Літопис української революції: Книга П.О.Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції»: історіографічний аналіз. – К., 2005; *Кучер В., Муха Д.* Соціаліст-революціонер на тлі доби: Павло Христюк про соціально-політичні процеси часів Центральної Ради. – К., 2008; *Муха Д.* Павло Христюк як історіограф українських політичних партій доби визвольних змагань 1917–1920 рр. // Історичний журнал. – 2010. – №1. – С.228–236; *Ї ж.* Характеристика П.О.Христюком внутрішньої політики Української Держави (1917–1918 рр.) // Наукові записки з української історії. – Вип.27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С.95–99.

³ Див.: *Муха Д.І.* Суспільно-політична, державницька діяльність, наукова спадщина П.О.Христюка (1890–1941 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 20 с.

⁴ Марк фон Гаген (1954–2019 рр.) – професор російської, української та євразійської історії в Університеті штату Аризона (США). У 2002–2005 рр. голова Міжнародної асоціації українців. Надрукована в 1995 р. стаття «Чи має Україна історію?» спричинила широку наукову дискусію щодо конструювання та представлення української історії в європейській та світовій гуманітаристиці.

⁵ Див.: *Hagen M. von.* Pavlo Khrystiuk's History and the Politics of Ukrainian Anti-Colonialism // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Мат. міжнар. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). – К., 2014. – С.15–37.

⁶ Марк фон Гаген: «Мій шлях до історії не був прямим» [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyyu/370-mark-fon-hagen-mii-shliakh-do-istorii-ne-buv-priamy>

Павло Оникійович Христюк народився 1890 р. у станиці Єлизаветська на Кубані (день появи на світ установити поки що не вдалося). Походив із родини кубанського козака. До 1912 р. жив на малій батьківщині. Як він згадував: «Я сам родом з Кубанщини, і хоча вся моя громадсько-політична робота пройшла на Україні (з 1912 року по 1923 рік я жодного разу не був на Кубані), проте мої рідні жили на Кубані [...], я листувався з ними і на Кубані мене знали»⁷.

Родина була незаможною, а П.Христюк дуже хотів навчатися. Після закінчення середньої школи він на власну відповідальність поїхав до Києва, склав вступний іспит до політехнічного інституту, почав студіювати на агрономічному відділі. М.Ковалевський⁸, який був добре знайомий із П.Христюком у цей період, згадував:

«Від самого початку мусив молодий кубанець оглянутись за заробітками, бо з дому грошей не одержував. Хоч він і походив з Кубані, але розмовляв барвною українською мовою Полтавщини. Він знав українську мову дуже добре, що на ті часи не було явищем частим... На тлі здеморалізованої молоді тих часів він вирізнявся не тільки своїм ясним і тверезим розумом, але й почуттям обов'язку та відповідальності за виконання доручених йому справ. Студіюючи з захопленням математичні науки, він звик до систематичної точної праці і в усіх справах був дуже пунктуальний»⁹.

Уже тоді П.Христюк прилучився до літературного життя, публікувався в різних виданнях. Так, 1913 р. у журналі «Українська хата»¹⁰ з'явилася його стаття «В.Винниченко і Ф.Ніцше». Включився він і в політичне життя, в український революційний рух. У червні 1913 р. серед інших поставив свій підпис у листі на ім'я депутата Державної думи більшовика Г.Петровського¹¹ у зв'язку з передбачуваним виступом останнього з українського питання. Лист містив прохання «щодо нагальної необхідності націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу»¹².

У цей час П.Христюк почав працювати в газеті «Рада»¹³, фінансованій Є.Чикаленком¹⁴ і власником цукроварень В.Симиренком¹⁵. Це була посада, що називалася «видавчий». Він приходив близько 20-ї год. до друкарні на київській вул. Трьохсвятительській, приймав найновіший інформаційний матеріал, робив коректуру та десь близько 2-ї год. закінчував роботу. Згодом, у 1916 р., П.Христюк

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.82.

⁸ Микола Ковалевський (1892–1957 рр.) – кооператор, публіцист, політичний діяч, член Української Центральної Ради. У листопаді 1917 – квітні 1918 рр. генеральний секретар продовольчих справ і міністр продовольчих справ УНР. У січні 1919 р. депутат Трудового конгресу України. За Директорії УНР міністр земельних справ у кількох урядах. Із 1920 р. в еміграції.

⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.383–384.

¹⁰ «Українська хата» – щомісячний літературно-публіцистичний журнал національно-радикального спрямування. Видавався в Києві 1909–1914 рр. П.Богацьким і М.Шаповалом.

¹¹ Григорій Петровський (1878–1958 рр.) – революціонер, радянський партійний і державний діяч. Був депутатом ІV Державної думи (1912–1917 рр.). У 1920–1938 рр. голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. У 1922 р. від імені Української Соціалістичної Радянської Республіки підписав договір про утворення СРСР.

¹² Державний архів Чернігівської області. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.601. – Арк.86.

¹³ «Рада» – єдина в Наддніпрянській Україні щоденна громадсько-політична газета українською мовою. Виходила в 1906–1914 рр. у Києві. Закрита російським урядом на початку Першої світової війни.

¹⁴ Євген Чикаленко (1861–1929 рр.) – агроном, землевласник, громадський діяч, видавець, публіцист, меценат. Із 1920 р. в еміграції.

¹⁵ Василь Симиренко (1835–1915 рр.) – промисловець, інженер-конструктор, технолог у галузі цукроваріння, видавець, меценат.

редагував кооперативний журнал «Комашня»¹⁶, де друкувалися професійні пояснення стосовно кооперативної справи, інформаційні звіти, а також матеріали про відомих кооператорів.

Узагалі П.Христюк брав активну участь у кооперативному русі, до якого через слаборозвинене політичне життя у самодержавній Росії «йшли в дореволюційні часи (особливо під час реакції) свідоміші національно і політично сили української демократії, які хотіли за тих часів працювати на громадському ґрунті для українських трудових мас»¹⁷. Не випадково пізніше, особливо після повалення російської монархії, чимало кооператорів стали активними політиками. Серед них можна назвати М.Стасюка¹⁸, Д.Коліуха¹⁹, Б.Мартоса²⁰ та ін. До цих імен додамо і П.Христюка.

У березні 1917 р. в Києві відбувся I вільний кооперативний з'їзд Київщини, що працював у будівлі Педагогічного музею та став подією всеукраїнського значення. Форум висловився за те, що «тільки демократично-федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України, із забезпеченням прав національних меншостей забезпечить права (українського) народу»²¹. Було висунуто вимогу негайно запровадити українську мову у школі, суді, громадських і державних установах, церкві. Серед керівників цього з'їзду був П.Христюк. Його можна було бачити у президії поряд зі М.Грушевським, Х.Барановським²², М.Стасюком.

П.Христюк став одним із тих молодих есерівських діячів, які взяли ревну політичну опіку над М.Грушевським, щойно він повернувся до Києва після заслання в Росії. За спогадами Д.Дорошенка:

«Прибувши до Києва, проф[есор] Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітань ми, старі “тупівці”²³, співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почати помічати, що він – не з нами. Він більше перебував у товаристві молоді: есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла

¹⁶ «Комашня» – журнал-тижневик, що виходив упродовж 1912–1919 рр. у Києві. Друкований орган Київського союзу установ дрібного кредиту. У 1912–1914 рр. видавався українською й російською мовами, у 1914–1916 рр. – тільки російською під назвою «Муравейник», від 1917 р. – українською мовою.

¹⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – Відень, 1921. – С.16.

¹⁸ Микола Стасюк (1885 – дата смерті невідома) – громадсько-політичний діяч, один із засновників Української Центральної Ради, із 1917 р. генеральний секретар харчових справ. Був в еміграції, у 1920 р. повернувся в Україну. Репресований. Після відбуття покарання з 1940 р. мешкав у Маріуполі, де в період німецької окупації був редактором «Маріупольської газети». Один із керівників регіональної структури українських націоналістів. Подальша доля невідома.

¹⁹ Дмитро Коліух (1880 – дата смерті невідома) – економіст, кооператор, громадсько-політичний діяч. У 1917–1920 рр. очолював Дніпросоюз – об'єднання споживчих кооперативів, що мало своє видавництво. У 1932 р. засуджений до 3 років вислання. Після відбуття покарання отримав право вільного проживання. Обставини смерті й точна дата невідомі.

²⁰ Борис Мартос (1879–1977 рр.) – громадсько-політичний діяч, економіст, кооператор, педагог, голова Ради Міністрів Української Народної Республіки (1919 р.). Був одним з авторів земельного закону Української Центральної Ради. Із 1920 р. в еміграції.

²¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.17.

²² Христофор Барановський (1874–1941 рр.) – кооператор, фінансист, громадсько-політичний діяч, член Української Центральної Ради, генеральний секретар фінансів. Із 1920 р. в еміграції (Німеччина, Бразилія).

²³ Тобто члени Товариства українських поступовців, заснованого 1908 р. в Києві, і лідером якого був М.Грушевський. У березні 1917 р. ТУП перейменовано на Спільку українських автономістів-федералістів, а у червні того року – на Українську партію соціалістів-федералістів.

Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводитися, М[ихайло] С[ергійович], ухилиючись, заявляв, що реальна сила за цими “молодиками”, що за ними скоро підуть маси, через те краще відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилюк»²⁴.

На початку квітня 1917 р. в Києві відбувся I кооперативний з'їзд союзів України, за рішенням якого П.Христюк (секретар редколегії) разом із М.Ковалевським (головний редактор) почав видавати газету «Народна воля»²⁵. Це був спільний орган Усеукраїнської селянської спілки й Центрального кооперативного комітету, а фактично – есерів. Наклад сягав 200 тис. примірників і часопис швидко завоював симпатії українського селянства. Пізніше М.Ковалевський згадував:

«Потрібний був щоденник українського активізму, а не партійного доктринерства і романтичних екскурсій в минуле. “Народна воля” відповідала цьому завданню і була власне таким щоденником. А тому, що організували цей щоденник кооператори, які завжди мали контакт з народною масою і знали її психіку, то і редакційний матеріал був відповідно опрацьований. Моїм найближчим помічником і редакційним товаришем був секретар редакції Павло Христюк»²⁶.

На початку квітня 1917 р. відбувся установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), одним із фундаторів якої був П.Христюк. Із-поміж інших українських соціалістичних організацій вона вирізнялася тим, що була найбільш масовою. Згідно з матеріалами III з'їзду (листопад 1917 р.), партія налічувала 75 тис. членів, а пізніші есерівські джерела подавали цифру 350 тис.²⁷ УПСР набула досить широкого впливу серед українського селянства, висунувши, зокрема, вимогу знищення приватної власності на землю й передання її в Український земельний фонд, з якого вона мала розподілятися через громадські організації між селянством. Щоправда згодом, улітку 1917 р., партія визнала необхідність реалізації гасла соціалізації землі. На установчому з'їзді було обрано ЦК, до складу якого ввійшов і П.Христюк, відновлено видання газети «Боротьба», з якою він співпрацював.

Обраний членом Української Центральної Ради, П.Христюк у квітні 1917 р. ввійшов до її виконавчого комітету, що пізніше отримав назву Малої Ради і складався з 20 осіб²⁸. У червні того самого року УЦР створила уряд – Генеральний Секретаріат на чолі з В.Винниченком²⁹. Саме П.Христюк незадовго до цього одним із перших запропонував ідею формування органу, який би вів, за його словами, «виконавчо-технічну роботу». Однак ця пропозиція не знайшла розуміння серед

²⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч.1: Галицька руїна 1914–1917 рр. – Л., 1923. – С.73.

²⁵ «Народна воля» – щоденна газета, виходила з 31 квітня 1917 до 14 листопада 1919 рр. в Києві, із лютого 1919 р. – у Кам'янці-Подільському.

²⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – С.268–269.

²⁷ Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. – К., 1978. – С.131.

²⁸ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т.1: Рік 1917. – Х., 2008. – С.169.

²⁹ Володимир Винниченко (1880–1951 рр.) – учасник революційного руху, політичний, державний діяч, письменник, драматург, художник. Член Української Центральної Ради, у червні 1917 р. очолював Генеральний Секретаріат, у серпні 1918 р. – опозиційний до режиму гетьмана П.Скоропадського Український національний союз, із листопада 1918 р. – Директорію УНР. Незабаром пішов у відставку, виїхав за кордон. У Відні створив Закордонну групу українських комуністів, згодом невдало намагався повернутися в Україну. У вересні 1921 р. очолював Комітет допомоги українському студентству в Берліні, із 1934 р. мешкав у м. Мужен на південному сході Франції, виступав із критикою сталінського режиму. Під час Другої світової війни відмовився співпрацювати з нацистами. Похований у Мужені.

деяких інших членів Центральної Ради, котрі були «дуже з цього невдоволені і занепокоєні, визнаючи думку промовця (тобто П.Христюка – *Авт.*) невчасною й хибною в своїй основі. Проти пропозиції виступали не тільки серйозно переконані есефи (соціалісти-федералісти – *Авт.*), а навіть і деякі соціал-демократи. Та від життя не можна було вже втікати»³⁰. П.Христюк увійшов до складу Генерального Секретаріату, обійнявши посаду генерального писаря. У декларації від 27 червня 1917 р. так окреслювалися його обов'язки: завідування ділами всього секретаріату, налагодження зв'язку між окремими генеральними секретарями у внутрішніх організаційних справах, відповідна постановка інформації про діяльність Генерального Секретаріату, зокрема через періодичне видання³¹. Згадуючи той час, М.Ковалевський зазначав, що декому П.Христюк видавався «занадто великим педантом і формалістом, але в цім власне була його позитивна риса. Серед безладу й анархії, які панували особливо в перших тижнях після революції, він завжди вмів знайти вірний тон і відсунути дрібничкові справи на дальший план, щоб з тим більшою енергією зайнятися справами істотними»³². П.Христюк мав унікальну можливість опрацювати численні й важливі документи, чимало копій яких залишилось у нього. Усе це пізніше допоможе йому при написанні праці з історії Української революції.

УПСР не була монолітною. Уже на червневій 1917 р. конференції позначилися розходження в її лавах, а під час IV з'їзду (травень 1918 р.) відбувся розкол. П.Христюк дотримувався центристської позиції й увійшов до Центральної фракції українських соціалістів-революціонерів, яка наприкінці січня 1919 р. виділилася в окрему партію – УПСР (центральної течії), а у квітні того року повернулася до старої назви – УПСР. Слід також зауважити, що П.Христюк брав діяльну участь у виданні друкованого органу цієї партії – газети «Трудова громада». Помітною була його активність і у Селянській спілці – організації, як вона сама себе декларувала, «професійно-класовій». Діяла вона впродовж 1917–1919 рр. і перебувала під впливом УПСР³³. Ще у червні 1917 р. на I Всеукраїнському селянському з'їзді П.Христюка було обрано до ЦК Спілки.

Після IV Універсалу Центральної Ради (січень 1918 р.), що ним було проголошено самостійну Українську Народну Республіку, вибухнула урядова криза. Головою Ради Народних Міністрів став В.Голубович³⁴. У його уряді П.Христюк був міністром внутрішніх справ (із кінця лютого 1918 р. – державний секретар). «Цей кабінет, – напише він згодом, – і переніс на своїх плечах весь тягар розпочатої

³⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.77. М.Ковалевський у зв'язку з цим писав: «Коли наша фракція виступила з внеском утворити перший уряд України, то з боку частини соціал-демократів і соціалістів-федералістів почулися критичні зауваження і сумніви щодо доцільності такого кроку. Це мене страшенно здивувало і, хоч промова Павла Христюка, як внескодавця, була дуже угрунтована, і, як мені видавалось, не потребувала жодних дискусій, довелося і мені забрати голос» (див.: *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – С.368).

³¹ Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.) / Упор.: В.Ф.Верстюк (кер.) та ін. – К., 1996. – С.159.

³² *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – С.384.

³³ Селянська спілка (Українська селянська спілка) – масова профспілкова організація, яка об'єднувала незалежне селянство, нейтралізувавши вплив російських есерів та Всеросійського селянського союзу, що перебував під їхнім керівництвом. Мала друкований орган – щоденну газету «Народна воля». Спілка засудила гетьманський переворот. У серпні 1918 р. ввійшла до складу Українського національного союзу – блоку опозиційних до гетьманського режиму політичних партій, економічних, професійних і культурних організацій. Припинила існування в 1919 р.

³⁴ Всеволод Голубович (1885–1939 рр.) – громадсько-політичний діяч, урядовець, секретар шляхів, згодом – торгу і промисловості. Від січня 1918 р. голова Ради Міністрів та очільник зовнішньополітичного відомства УНР. У 1931 р. у Харкові заарештований. Загинув в ув'язненні.

правительством В.Винниченка війни з совітською Росією, а також довів до кінця справу миру з Центральними державами»³⁵.

П.Христюк був причетний ще до однієї важливої справи. Він виступав одним зі співавторів земельного закону Центральної Ради, який було поставлено на обговорення наприкінці грудня 1917 р. Після внесення змін документ затвердили наприкінці січня 1918 р., але запізно – більшовики ще в перший день Жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді оприлюднили «Декрет про землю», яким проголошувалося скасування земельної власності, передача всіх поміщицьких, церковних, державних та інших земель земельним комітетам, створеним безземельними й малоземельними селянами. Фактично це був сигнал для переділу землі. За тих обставин у Києві було помилково відкладати розв'язання земельного питання. Тільки нормативний акт, який забезпечив би селянам володіння землею, міг почасти паралізувати вплив більшовицької пропаганди серед українського селянства. Однак земельний закон Українська Центральна Рада ухвалювала вже тоді, коли більшовицькі гармати обстрілювали Київ.

28 квітня 1918 р., у день гетьманського перевороту, П.Христюк разом з іншими членами уряду був присутній на засіданні УЦР у Великій залі на третьому поверсі київського Педагогічного музею. На тому самому засіданні, що було перерване появою німців:

«Паршивенький лейтенант, – писав П.Христюк, – помахуючи револьвером перед президією Ради і міністрами, вимагав видати йому міністрів... З лайкою і погрозами найбрутальнішим способом було потрушено і переписано всіх присутніх на засіданні Ради депутатів, міністрів і публіку. Канцелярії парламенту були перериті німецькими солдатами. 29 квітня Рада ще раз зібралась і, між іншим, ухвалила наспіх Конституцію УНР. Та вже існування її було скінчено»³⁶.

У період гетьманату П.Христюк, як й інші діячі УПСР, перебував в опозиції до режиму П.Скоропадського³⁷. Есери разом з іншими політичними партіями створили Український національний союз, котрий, зокрема, вимагав формування демократичного уряду, негайної ліквідації великої земельної власності, забезпечення землею селян, демократичних виборів до парламенту тощо. Після падіння гетьмана УПСР стала однією з партій Директорії УНР. П.Христюк отримав посаду товариша (тобто заступника) міністра внутрішніх справ в уряді, який у серпні 1919 р. очолив І.Мазепа³⁸.

Це була остання державна посада П.Христюка в Україні: невдовзі він емігрував до Австрії. У Відні приєднався до Закордонної делегації УПСР (разом зі М.Грушевським, М.Шрагом³⁹, М.Чечелем⁴⁰ та ін.), а також до Спілки

³⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.106.

³⁶ Там само. – С.173–174.

³⁷ Павло Скоропадський (1873–1945 рр.) – державний і політичний діяч, керівник (гетьман) Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Із 1918 р. в еміграції. Жив поблизу Берліна, провадив політичну діяльність, сприяв заснуванню Українського наукового інституту при Берлінському університеті (функціонував до 1945 р.).

³⁸ Ісаак Мазепа (1884–1952 рр.) – громадсько-політичний діяч, керівник уряду УНР періоду Директорії (серпень 1919 – травень 1920 рр.). Із 1920 р. в еміграції (Чехословаччина, Німеччина). Провадив політичну діяльність, а також займався науковою й викладацькою роботою.

³⁹ Микола Шраг (1894–1970 рр.) – громадський діяч, заступник голови Української Центральної Ради (1917–1918 рр.). У 1930 р. заарештований за звинуваченнями в «антирадянській діяльності», згодом звільнений. Від 1945 р. мешкав у Львові, займався науковою й викладацькою роботою.

⁴⁰ Микола Чечель (1885–1937 рр.) – політичний діяч, член ЦК УПСР. У 1920–1924 рр. в еміграції (Відень). У 1920–1921 рр. редагував журнал УПСР «Борітеся – поборете!». Із 1924 р. жив в УСРР. У 1931 р. у «справі Українського національного центру» засуджений до 6 років позбавлення волі. У 1937 р. розстріляний.

українських письменників і журналістів⁴¹. Тоді ж став співредактором журналу «Борітеся – поборете!»⁴².

Період еміграції став для П.Христюка часом ґрунтовного переосмислення подій 1917–1920 рр. Бажання зафіксувати побачене й пережите матеріалізувалося у чотири томи «Заміток і матеріалів до історії Української революції: 1917–1920 рр.», над якими, за наполяганням М.Грушевського, він почав працювати ще в Україні, у Кам'янці-Подільському 1919 р. Ця книга належить до своєрідного історико-документального та водночас мемуарного жанру. Може слугувати довідником для з'ясування позицій багатьох політичних діячів. Автор деталізував, оцінював чимало важливих епізодів революційних подій в Україні. Особливо унікальний матеріал міститься в додатках до кожного тому (документи, заборонені до друку в УСРР та ін.).

Проте не слід забувати про заувагу одного з найкваліфікованіших знавців проблем Української революції І.Лисяка-Рудницького⁴³, котрий, на нашу думку, цілком обґрунтовано вважав, що «загальновідомі книги П.Христюка та Д.Дорошенка, не зважаючи на те, що вони залишаються незмінними довідниками, це скоріше “літописи”, ніж “історії” у повному значенні слова. (Це розрізнення між літописом і історією походить від італійського філософа Бенедетто Кроче)»⁴⁴.

Так, справді, працю П.Христюка не варто ідеалізувати. Вона написана соціалістом-революціонером, базована на відповідних світоглядних та політичних цінностях і є лише одним із поглядів на історію революції. Проте щонайменше два фактори слід обов'язково враховувати. По-перше, це – погляд безпосереднього учасника або свідка багатьох важливих подій, людини, яка знала про ці події набагато більше, ніж усі наступні покоління інтерпретаторів революційних пертурбацій 1917–1920 рр. По-друге, П.Христюк осягнув і передав у своїх «Замітках...» регіональну специфіку революційних процесів після повалення монархії. Він підкреслював: «Конфлікт між двома силами – буржуазією і працюючими масами – почався одночасно на всіх просторах бувшої імперії, але пішов не всюди однакою темпом і в однакових формах, ускладнюючись місцевими умовами як соціально-економічного, так і національно-політичного характеру. Під впливом цих умов інакше розвивався він на Україні, ніж на Московщині»⁴⁵. Поневолені царатом народи, вирвавшись на волю після довгих віків національного гніту та визиску, не хотіли й чути про старе «верховенство так званого руського, тобто московського народу, в якій би формі те верховенство не виявлялось». Указуючи на це, П.Христюк констатував, що саме це виявилось незрозумілим для «московського народу і його провідників, вихованих в душі московського великодержавного централізму або – рівновартного йому – московського «соціалістичного інтернаціоналізму»»⁴⁶. Російська демократія, її соціалістичні революційні кола кваліфікували національні рухи як «буржуазні», «контрреволюційні».

⁴¹ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.118. – Арк.73.

⁴² Неперіодичний друкований орган Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) видавався у Відні в 1920–1922 рр. комітетом у складі М.Грушевського, М.Шрага, М.Чечеля, М.Шаповала, П.Христюка. Світ побачили 10 випусків.

⁴³ Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984 рр.) – історик української суспільно-політичної думки, професор Альбертського університету (Канада).

⁴⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – Т.2 / Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака. – К., 1994. – С.39.

⁴⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.12.

⁴⁶ Там само.

«Хибним розумінням і відношенням до національних революцій, – наголошував П.Христюк, – з боку московської революційної демократії, яка по праву могла претендувати на революційний провід у всеросійському масштабі, було нанесено велику шкоду справі революції: загальноросійський революційний фронт одразу ж було розбито по лінії міжнародної боротьби, в результаті чого на великих просторах бувшої Росії революційна боротьба пішла одночасно в двох напрямках: в напрямку соціально-економічної боротьби працюючих проти визискувачів і в напрямку національно-політичної боротьби нації з нацією, робітництва та селянства з таким самим робітництвом та селянством»⁴⁷.

Водночас П.Христюк критикував більшовиків за їхню запеклу боротьбу проти Української Центральної Ради. За його словами, їм слід було йти шляхом

«не ігнорування особливостей української революції, механічного – в тій чи іншій формі – усунення Центральної Ради, а шляхом творення на Україні сильної української комуністичної партії з залученням в її ряди відповідних елементів української революційної демократії. Така тактика не розпалювала б національних пристрастей і перенесла б центр уваги цілком природно в площину не національної, а соціально-економічної, класової боротьби, що якраз і було б в інтересах швидшого розвитку революції. Та більшовики на Україні вважали за ліпше для себе бути всього тільки обласним відділом московської партії на Україні»⁴⁸.

Книжка побачила світ під егідою Українського соціологічного інституту, який був створений у Відні з ініціативи М.Грушевського восени 1919 р. та став першим українським науковим закладом в еміграції⁴⁹. Загалом установа видала 13 праць із проблем історії й поточного розвитку України. У лютому 1921 р. у приміщенні українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями М.Грушевського та Д.Антоновича розпочалися безплатні загальнодоступні курси з суспільних наук для українських емігрантів. Вони тривали з перервами близько року, охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії. Курс історії Української революції читав П.Христюк⁵⁰.

Він стежив за подіями в Україні. На прикладі своїх однопартійців бачив, який режим там панував. Ліві українські соціалісти-революціонери, колишня фракція, а потім партія боротьбистів, 1920 р. ввійшли до КП(б)У⁵¹. Більшовики навколо цього зчинили пропагандистський галас, хоча невдовзі практично всіх, хто вступив у КП(б)У, було виключено. У травні того самого року над групою членів ЦК УПСР відбувся судовий процес. Основна мета його полягала в політичній дискредитації цієї партії⁵². Отже було

⁴⁷ Там само. – С.13.

⁴⁸ Там само. – Т.2. – Відень, 1921. – С.61–62.

⁴⁹ Докл. див.: *Матяш І.* Український соціологічний інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // *Український історик*. – 2000. – №4. – С.44–56.

⁵⁰ Див.: *Потульницький В.А.* Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції: 1919–1924 рр. // *Український історичний журнал*. – 1992. – №2. – С.51.

⁵¹ Боротьбисти – група членів УПСР, що отримали свою назву від газети «Боротьба». На IV з'їзді 13–16 травня 1918 р. вона склала партійне керівництво й послідовно вела організацію на радянські позиції. У 1919 р. партія отримала назву УПСР (комуністів-боротьбистів). Улітку об'єдналася з УСДРП (незалежних лівих) і змінила назву на Українська комуністична партія (боротьбистів). У лютому 1920 р. боротьбисти звернулися до виконкому Комінтерну з проханням про прийняття до складу об'єднання. Навесні 1920 р. партія боротьбистів увійшла до КП(б)У, відтак у лавах більшовиків опинилися, зокрема, В.Блакитний, Г.Гринько, П.Любченко, О.Шумський, А.Хвиля та ін.

⁵² Докл. див.: Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.: Стенографический отчет / Под. ред. Д.Мануильского,

зрозуміло, як більшовицька влада ставиться до «колишніх», і можна здогадатися, що, зміцнившись, «диктатура пролетаріату» неодмінно посилить репресії. Однак у «віденців» зокрема і П.Христюка, дедалі більше визрівало бажання повернутися в Україну. Чому? На це запитання більшовики мали свою відповідь. Ось що, наприклад, говорив секретар ЦК КП(б)У М.Попов⁵³ у доповіді на зборх харківського партактиву 9 липня 1933 р.:

«І в російських, і в українських емігрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти радянської влади, про певний маневрений перехід від одкритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923–1924 рр. захоплює дуже широкі кола української контрреволюційної еміграції. На Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР – найважливішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським – Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніковський⁵⁴, який був і прем'єром при польській окупації в Києві 1920 р., ряд професорів з Галичини. Все це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження»⁵⁵.

Свою оцінку дав В.Винниченко у праці, написаній 1949 р. та опублікованій в Україні 1991 р.: «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції»⁵⁶.

А ось як кваліфікували це повернення «шаповалівці», тобто прибічники непримиреного критика М.Грушевського члена ЦК УПСР М.Шаповала⁵⁷: «Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки⁵⁸, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку»⁵⁹.

С.Дукельського. – Х., 1921; Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» / Упор. Т.Осташко, С.Кокін. – К., 2013; Шаповал Ю. Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи. – К.; Л., 2017. – С.92–97.

⁵³ Микола Попов (1890–1938 рр.) – член РСДРП(б) із 1906 р. У 1925–1930, 1933–1937 рр. член ЦК КП(б)У, у 1933–1936 рр. кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У, у 1933–1937 рр. член оргбюро ЦК КП(б)У, у 1936–1937 рр. член політбюро ЦК КП(б)У. Заарештований 17 червня 1937 р., розстріляний 10 лютого 1938 р.

⁵⁴ Андрій Ніковський (1885–1942 рр.) – громадсько-політичний діяч, мово- й літературознавець, редактор газети «Нова рада», член Української Центральної Ради. Із 1920 р. в еміграції, міністр закордонних справ у уряді В.Прокоповича. Повернувся до УСРР у 1923 р. Член Комісії для складання словника живої української мови ВУАН та Історично-літературного товариства при ВУАН. Заарештований у «справі СВУ» й засуджений до смертної кари, замінені на 8 років позбавлення волі. Після відбуття покарання мешкав у Ленінграді, де й помер.

⁵⁵ Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. – 1933. – №7. – С.112.

⁵⁶ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.49.

⁵⁷ Микита Шаповал (1882–1932 рр.) – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист. У квітні 1917 р. став одним з ініціаторів створення УПСР. Із березня 1917 р. входив до складу Української Центральної Ради. Після проголошення УНР призначений міністром пошти і телеграфу. У листопаді 1918 – січні 1919 рр. очолював Український національний союз. Із 26 грудні 1918 до 11 лютого 1919 рр. міністр земельних справ в уряді В.Чехівського. Від лютого 1919 р. перебував на Галичині. У 1919–1920 рр. працював секретарем дипломатичної місії УНР у Будапешті, пізніше жив у Празі. Очолював УПСР в еміграції. Разом зі Н.Григорієвим пропагував принцип «диктатури трудових мас». Рішуче засуджував діяльність Закордонної делегації УПСР у Відні, яка відстоювала ідею перетворення УНР на «радянську республіку» та пошук шляхів примирення з більшовицькою Росією. У 1921 р. разом з Н.Григорієвим і М.Галаганом виступив ініціатором створення Українського громадянського комітету (діяв до 1925 р.). Керована М.Шаповалом організація спричинилася до заснування за підтримки чехословацького уряду Української господарської академії в м. Подєбради та Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі. У 1922–1928 рр. видавав журнал «Нова Україна». Помер і похований у Ржевніцях поблизу Праги.

⁵⁸ Василь Мазуренко (1877–1937 рр.) – професор Харківського технологічного інституту, директор Української головної палати мір та ваги ВРНГ УСРР. У 1931 р. заарештований у «справі Українського національного центру», засуджений до заслання. Після відбуття покарання викладав у Казахському університеті. У 1937 р. заарештований, розстріляний.

⁵⁹ Цит. за: Пуріс Р.Я. М.С.Грушевський: між історією і політикою: 1924–1933 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – №4. – С.66.

Напевно, рацію мав усе-таки В.Винниченко. П.Христюк і його колеги, як і чимало інших представників української еміграції, поверталися не зі злочинними намірами. Вони акцептували прийнятну більшовиками під тиском «націонал-комуністів» політику коренізації та українізації, прагнучи в її рамках (а ці рамки в 1920-х рр. були доволі широкими) зробити якомога більше для українського відродження. Очевидно, що при цьому вони плекали й певні ілюзії, гадаючи, що мають право говорити з більшовиками як рівні з рівними, як соціалісти із соціалістами.

У більшовицькому керівництві визначилися різні підходи щодо повернення М.Грушевського та його групи, але всі сходилися на тому, що ці реемігранти не повинні займатися політичною діяльністю. А ось пояснення самого П.Христюка:

«Наша група – “віденців” – стала на становищі нової програми... Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до Комуністичної програми, але в основному була не комуністична. Програма не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо...

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, у якій формі провадити на Україні співпрацю з радвладю. Частина [...] пропонували повернутись організовано, всім разом, здекларувавши на Україні своє ставлення до радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський⁶⁰ – члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад... Повернення відбулось неорганізовано. Першим поїхав Штефан, потім 1922 р[оку] – Чечель, Жуковський та В.Залізник. Я повернувся на Україну (разом з кооператором Крекотнем, з яким укупі працював 1922 р[оку] у віденському радянському представництві) року 1923-го»⁶¹.

М.Грушевський повернувся в березні 1924 р. і про мотиви приїзду написав так: «Відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовки культурних чи національних вимог українського народу і разом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України»⁶².

У травні 1924 р. в газетах було опубліковано документ, відомий під назвою «Декларація 66-ти» (за кількістю осіб, які його підписали). Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з більшовицькою владою, використовувати наявні можливості для національно-культурного будівництва. У його підготовці брали участь О.Попов⁶³, В.Мазуренко, М.Чечель, В.Баланін⁶⁴, М.Шраг, а також

⁶⁰ Олександр Жуковський (1884–1925(?) рр.) – військовий діяч, полковник Армії УНР. У 1917–1918 рр. член Української Центральної Ради, у 1918 р. виконавчач обов'язків військового міністра УНР, міністр морських справ УНР. У 1919 р. ревізор військових місій УНР у Німеччині, Австрії, Чехословаччині. У 1920 р. делегат від УПСР на женецькому конгресі Бернського Інтернаціоналу. У 1922 р. повернувся до України.

⁶¹ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7 – Арк.19 зв. – 20 зв. В «Енциклопедії українознавства» помилково подається рік повернення П.Христюка – 1924. Неточно зазначено й рік його народження – 1880 (див.: Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т.10. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – С.3638).

⁶² Цит. за: *Потульницький В.А.* Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції: 1919–1924 рр. – С.55.

⁶³ Олександр Попов (1891–1958 рр.) – педагог, громадський і церковний діяч. Перший декан факультету соціального виховання Харківського інституту народної освіти (1921 р.), засновник науково-дослідної кафедри педагогіки (1923 р.), організатор та перший директор Українського науково-дослідного інституту педагогіки (1926 р.).

⁶⁴ Володимир Баланін (1883 – дата смерті невідома) – професор Харківського фізико-хімічного інституту. У 1932 р. засуджений у «справі УНЦ» до 5 років позбавлення волі, які замінили висланням на той самий термін. Подальша доля невідома.

П.Христюк. Він був і серед учасників наради в одній із харківських шкіл, на якій ухвалили цю декларацію.

Украї критично поставився до декларації віце-президент Всеукраїнської академії наук, у минулому соціаліст-федераліст академік С.Єфремов. 22 травня 1924 р. він зробив запис у своєму щоденнику, згадуючи і П.Христюка:

«Декларація має свою історію. Ще торік, по XII з'їзді комуністичної партії і тут, і за кордоном комуністи заходились "організовувати громадську думку": підказували, що треба українській інтелігенції висловити подяку за прокламовану на з'їзді українізацію... І в Харкові колишні есери (Христюк з компанією) теж не могли здержати казенного ентузіазму... Але... почалась відома партійна дискусія – і ентузіазм захолов. Навесні розігрівся... Авторами її називають Чечеля, Христюка та... Мазуренка. Документ дурний: слабо написаний, холодний, нещирий, розтягнутий до краю, сервілістичний»⁶⁵.

Із весни 1923 до 1925 рр. П.Христюк працював інспектором Українського банку. Його переходу на іншу роботу посприяла випадкова зустріч у Харкові з колишнім лівим есером, потім лідером партії боротьбистів О.Шумським⁶⁶, тодішнім наркомом освіти УСРР. «Шумський, – згадував П.Христюк, – попитав, де я працюю, і, довідавшись, що в Українбанку, сказав, що мені, власне, нічого сидіти в банку і що доцільніше було би піти на науково-педагогічну роботу»⁶⁷.

Це була друга зустріч О.Шумського з П.Христюком. Уперше вони бачилися 1922 р. у Відні, у радянському представництві, де останній недовго працював зі своїм колегою по кооперативному руху І.Крекотнем⁶⁸. Відбулася розмова, у ході якої О.Шумський радив повертатись в Україну. І ось тепер, у 1925 р., він посприяв призначенню П.Христюка членом правління Державного видавництва України⁶⁹. Тут знову доречно звернутися до свідчення самого П.Христюка: «Шумський сказав мені, що я, як член правління ДВУ, повинен буду уважно ставитись до української інтелігенції, яка матиме справи з ДВУ, і вживати разом з правлінням ДВУ заходів до того, щоб зібрати коло ДВУ українські письменницькі кадри»⁷⁰.

На новій посаді П.Христюк працював до 1928 р. і як член правління опікувався фінансово-торговельними справами видавництва, котре, зокрема, чимало зробило у справі видання творів української класики. Характерно, що коли згодом П.Христюка змусили «каятися у гріхах», він згадав про таке своє «шкідництво», як спроби «просунути в читацькі маси насамперед художню книжку, класиків укр[аїнської] літератури тощо, що була відірвана від питань соціалістичного будівництва»⁷¹.

⁶⁵ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С.125–126.

⁶⁶ Олександр Шумський (1890–1946 рр.) – у 1917 – січні 1918 рр. член Української Центральної Ради. Із 1918 р. есер, згодом боротьбист. Від 1920 р. у лавах партії більшовиків. У 1924 р. завідувач агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У. У 1924–1927 рр. нарком освіти УСРР. Вступив у конфлікт із Л.Кагановичем, був звинувачений у «націонал-ухильництві». У 1927–1929 рр. ректор Ленінградського інституту народного господарства ім. Ф.Енгельса, Ленінградського політехнічного інституту. У 1930–1931 рр. заступник завідувача відділу агітації та масових кампаній ЦК ВКП(б), у 1931–1933 рр. голова ЦК Спілки працівників освіти. Заарештований 13 травня 1933 р. Засуджений до 10 років позбавлення волі. У 1946 р. під час повернення в УРСР убитий співробітниками МДБ СРСР.

⁶⁷ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.28.

⁶⁸ Докладної інформації про цю сторінку біографії П.Христюка віднайти поки що не вдалося.

⁶⁹ Засноване у Харкові 1919 р. як Держвидав. У 1930 р. реорганізоване в Державне видавниче об'єднання України (ДВООУ).

⁷⁰ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.28 зв.

⁷¹ Там само. – Арк.87 зв.

Під час роботи у ДВУ П.Христюк нав'язав тісні контакти з багатьма письменниками, зокрема з О.Вишнею⁷², І.Дніпровським⁷³, П.Тичиною⁷⁴, П.Панчем⁷⁵, М.Кулішем⁷⁶ та іншими членами Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). До цього об'єднання входив письменник М.Хвильовий⁷⁷ (із ним П.Христюк був добре знайомий), його було засновано у Харкові в листопаді 1925 р. Зближенню значною мірою сприяло те, що сам П.Христюк не полишав пера. У 1925 р. з'явилися його публікації «1905 рік на Україні», «Соціальні мотиви творчості М.Хвильового», «Посуха та боротьба з нею». Кілька видань витримала його праця «Нарис історії класової боротьби та соціалізму». Він був також автором розвідок «Селянські виступи та війни», «Письменницька творчість В.Винниченка: Спроба соціологічної аналізи» (1929 р.), «Домарксистське освітлення творчості Квітки» (1928 р.), «Дві книжки» (1929 р.), «Про літературознавчий метод Єфремова» (1929 р.), «Літературознавчий метод професора Дорошкевича» (1931 р.), «Образ нової жінки в сучасній літературі» (1931 р.) та ін. Частиною праць, як-от «Селянські виступи і війни» (1925 р.), П.Христюк підписував псевдонімом «П.Костенко».

Між Христюком-автором «Заміток і матеріалів до історії Української революції» та Христюком-автором названих вище праць є різниця. Останній змушений постійно співвідносити свої думки й висновки з панівною політико-ідеологічною парадигмою. На цих його студіях лежить відбиток політичного міметизму. І все ж частина праць, підготовлених в умовах УСРР, так і не побачила світу, залишилася в рукописах. Це сталося ще й тому, що П.Христюк умістив кілька позитивних рецензій про творчість «ваплітянців» (зокрема М.Хвильового та Г.Епіка⁷⁸). Проте найгучніший скандал вибухнув після публікації в 1927 р. у журналі «ВАПЛІТЕ» його статті «Розпеченим пером (З нотаток на сторінках прочитаного)». Редакція зробила до неї таку примітку: «Стаття т[овариша] П.Христюка призначалась не для ВАПЛІТЕ. Між тим питання, які тут розглядаються, остільки своєчасні і пекучі,

⁷² Остап Вишня (Павло Губенко; 1889–1956 рр.) – гуморист і сатирик, автор фейлетонів, оповідань, сатиричних мініатюр. У грудні 1933 р. заарештований, звинувачений у «належності до української контрреволюційної організації, яка намагалася повалити радянську владу збройним шляхом». Смертний вирок замінено на 10 років ув'язнення. Звільнений у жовтні 1943 р.

⁷³ Іван Дніпровський (Шевченко; 1895–1934 рр.) – поет, прозаїк, драматург. Входив до складу літературної організації ВАПЛІТЕ.

⁷⁴ Павло Тичина (1891–1967 рр.) – поет, перекладач, державний діяч. Рання поезія характеризувалася особливим новаторством у формі. Із кінця 1920-х рр. творчість ставала дедалі більш офіційною. У 1920-х рр. належав до організацій «Гарт» і ВАПЛІТЕ. Академік ВУАН (із 1929 р.), директор Інституту літератури АН УРСР (1936–1939, 1941–1943 рр.), голова Верховної Ради УРСР (1953–1959 рр.), міністр освіти УРСР (1943–1948 рр.). Уникнув репресій завдяки статусу офіційного радянського поета.

⁷⁵ Петро Панч (Панченко; 1891–1978 рр.) – письменник, колишній вояк Армії УНР. Автор повістей, романів, творів для дітей. Під час Другої світової війни головний редактор літературного відділу україномовної радіостанції «Радянська Україна» в Москві. Піддавався критиці, але репресований не був.

⁷⁶ Микола Куліш (1892–1937 рр.) – драматург, президент ВАПЛІТЕ. Репресований. З листопада 1937 р. розстріляний на Соловках.

⁷⁷ Микола Хвильовий (Фітільов; 1893–1933 рр.) – прозаїк, поет, публіцист. Активний адепт політики українізації. Автор низки памфлетів і статей, що мали у середині 1920-х рр. великий суспільно-політичний резонанс та привернули увагу Й.Сталіна. У своїх творах висловлював вимогу перед новою українською літературою приняти наслідувати Москву й закликав орієнтуватися на «психологічну Європу». Був підданий жорсткій критиці. Загаврований сталіністами як провідний ідеолог однієї з трьох течій «націонал-ухильництва» всередині компартії («хвильовізму», «шумськізму», «волобуєвщини»). 13 травня 1933 р. у Харкові напередодні арешту покінчив життя самогубством.

⁷⁸ Григорій Епік (1901–1937 рр.) – головний редактор видавництва «Червоний шлях» та Державного видавництва України (1924–1926 рр.), автор повістей і романів («Восени», «Без ґрунту», «Перша весна», «Петро Ромев» та ін.). Входив до літературної організації «Плуг», згодом до ВАПЛІТЕ. У 1934 р., під час «чистки» партії, виключений із КП(б)У. Того ж року, відразу після вбивства С.Кірова, заарештований і висланий на Соловки. Розстріляний 3 листопада 1937 р.

що цілком заслуговують на ширше громадське обговорення. Це й примусило нас відвести їй належне місце на сторінках ВАПЛІТЕ»⁷⁹. Напевно, це сприяло тому, що П.Христюка почали обвинувачувати в тому, нібито він ідеологічно спрямовує ВАПЛІТЕ. Комуністичні ідеологи використали статтю як привід для остаточного розгрому цього літературного об'єднання⁸⁰. П.Христюкові пригадали його «націоналістичне минуле» та почали висувати політичні обвинувачення.

Що ж такого «крамольного» він написав? П.Христюк проаналізував надруковані оповідання письменника Г.Епіка «Восени» й вірш поета В.Сосюри⁸¹ «Знову місто мое». У першому йшлося про життя житлового кооперативу на чолі з комуністом Бризгуновим, людиною бездушною, егоїстичною, аморальною. В оповіданні також зображено поета Жовтневого. Він, за характеристикою П.Христюка, «пише ідіотські вірші, спекулюючи на попиті на пролетарських робітничих поетів»⁸². На противагу їм в оповіданні є член правління житлового кооперативу Ернст, котрий мешкав із дружиною та малою дитиною (перша дитина померла) у вогкому підвалі. Отримати нормальну квартиру в них немає шансів, оскільки на неї претендувала сестра дружини Бризгунова. Переказавши зміст оповідання, П.Христюк зауважував: «Отакий наш новий побут за Г.Епіком. Чи не злісна це вигадка? А коли ні, то чи варто роз'ятрювати наші болячки? Сам автор ставив перед собою отаке питання, вагався... Ми вважаємо побоювання автора (чи не буде правити отаке оповідання за чинник суспільного розкладу і не буде воно буржуазії на радість?) – за безпідставні»⁸³. У рецензії обґрунтовувалася думка про те, що

«за матеріал для наших письменників мають правити й позитивні й негативні явища нашої дійсності. Хто може заперечити тому, що правдиве художнє виображення болячок нашої сучасності може більше сприяти оздоровленню радянської суспільної тканини, ніж не художнє (а тому й не переконуюче), “казенне” вихвалювання зародків нового побуту, або ще не доведених до кінця починань?.. Не замовчувати треба наші хвороби, а навпаки – треба розпекти, загартувати пера наших письменників у боротьбі з цими болячками»⁸⁴.

Прикладом однобічності під пером П.Христюка постав В.Сосюра. Раніше йому закидали «занепадництво», критикували за надто песимістичне зображення дійсності за умов нової економічної політики. І поет вирішив змінити песимізм на оптимізм, зокрема у своєму вірші «Знову місто мое» він сповідував, за словами П.Христюка, «казенний “ура-патріотизм” найгіршої форми»⁸⁵. Завершувалася стаття такими словами: «Отут зв'язок між оповіданням Епіка і віршем Сосюри. Ми хочемо звернути увагу на те, що в Епіка правдива “установка”, а не в Сосюри. Не лякайтесь непи⁸⁶ й болячок, не тікати від них, а перемагати їх треба в процесі

⁷⁹ Христюк П. Розпеченим пером (3 нотаток на сторінках прочитаного) // ВАПЛІТЕ. – 1927. – №5. – С.194.

⁸⁰ Див.: Ваплітянський збірник. Вид. 2-ге. / Під ред. Ю.Луцького. – Торонто, 1977. – С.239–240.

⁸¹ Володимир Сосюра (1898–1965 рр.) – поет, автор понад 40 збірок поезій. У 1917–1920 рр. воював спочатку на боці УНР, пізніше – у Червоній армії. У 1920-х рр. у різний час був членом ряду літературних об'єднань («Плуг», «Гарт» та ін.). Неодноразово піддавався жорсткій критиці та змушений був доводити свою лояльність комуністичному режимові.

⁸² Христюк П. Розпеченим пером (3 нотаток на сторінках прочитаного). – С.196.

⁸³ Там само. – С.199.

⁸⁴ Там само. – С.201.

⁸⁵ Там само. – С.205.

⁸⁶ Тобто нової економічної політики.

боротьби, в процесі впертої праці. Розпеченого пера нам треба, а не “ура-патріотичних” дзеньок-бреньок»⁸⁷.

Очевидно, ось цих закликів до «розпеченого пера» від колишнього політичного супротивника більшовиків П.Христюку не подарували. Його публікація стала формальним приводом і для погрому ВАПЛІТЕ. Це засвідчила, зокрема, стаття Т.Тарана⁸⁸ «Про ВАПЛІТЕ, розпечене перо і самокритику», уміщена в газеті «Комуніст» (1928 р., 8 і 10 січня). 12 січня 1928 р. відбулися загальні збори організації. Нижче подаємо уривок з протоколу того зібрання:

«Куліш пояснює перед загальними зборами, як це трапилося, що було видруковано статтю Христюка. Як це мені самому не дивно, а я не знав, хто такий в минулому Христюк... Коли Христюк приніс мені статтю, сказавши, що її не прийняв до друку ЧШ (“Червоний шлях” – *Авт.*), я розглянув її і, під враженням загалу дискусії, вирішив, що підходить журналові “ВАПЛІТЕ”... Я не оцінив тоді, який може бути від неї ефект після того, як прочитати саме в нашому журналі, зіставляючи з ім’ям Христюка...

Слісаренко⁸⁹ теж, як член редколегії читав статтю, розглядаючи її з погляду літературної дискусії. Що до постави Христюка, то, знаючи його минуле, однак не надавав йому особливої ваги. Адже Христюк співробітничав по наших газетах, писав навіть у “Комуніст”, а головне з його підручника “Історія класової боротьби” вчать навіть по рапартшколах. Він навіть до останньої хвилини вважав, що Христюк (член правління ДВУ) є член партії...

Йогансен⁹⁰ висловлює певні сумніви, щодо виняткової одіозності статті Христюка. Адже член ВУСПП-у (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників – *Авт.*) Савченко Я[ків]⁹¹ – теж щось робив у петлорівському пресбюро.

Слісаренко додає, що й другий член ВУСПП Загул⁹² був колись головою з’їзду адвентистів в Лондоні, представляючи там адвентистську Німеччину.

Ухвалили: Дати лист до “Комуніста”⁹³.

⁸⁷ Христюк П. Розпеченим пером (З нотаток на сторінках прочитаного). – С.205.

⁸⁸ Теодосій Таран (Гончаренко; 1896–1938 рр.) – радянський політичний діяч, колишній боротьбист, член КП(б)У з 1920 р. Заступник редактора газет «Вісті ВУЦВК» (на початку 1920 р.) та «Комуніст» (із 1926 р.). У 1938 р. розстріляний.

⁸⁹ Олекса Слісаренко (1891–1937 рр.) – поет, прозаїк. Друкуватися почав як символіст і футурист. У 1920-х рр. входив до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, техномистецької групи «А». У 1931–1933 рр. побачили світ твори О.Слісаренка у 6 томах (серед найвідоміших – роман «Чорний ангел» 1929 р.). Репресований, розстріляний на Соловках.

⁹⁰ Майк (Михайло) Йогансен (1895–1937 рр.) – поет, прозаїк, літературний критик. Входив до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, техномистецької групи «А». Репресований, розстріляний у Києві 27 жовтня 1937 р.

⁹¹ Яків Савченко (1890–1937 рр.) – поет, літературний критик, публіцист. Від кінця 1920-х рр. був пов’язаний із кінорежисурою в УСРР, викладав теорію драми, сценарію й літератури на сценарному та режисерському факультетах Київського кіноінституту. У 1933 р. звільнений із роботи, у вересні 1937 р. заарештований і в листопаді того самого року розстріляний у Києві.

⁹² Дмитро Загул (1890–1944 рр.) – письменник, літературний критик, уродженець Буковини. У 1915 р., після зайняття Чернівців російськими військами, інтернований. Від 1917 р. мешкав в Одесі, з 1918 – у Києві. Із 1926 р. старший науковий співробітник Комісії нового українського письменства ВУАН. У 1933 р. за «належність до контрреволюційної організації, яка готувала збройне повстання проти радянської влади», заарештований і засуджений до 10 років. У 1943 р. термін подовжено, покарання відбував на Колимі. Помер улітку 1944 р. в ув’язненні за нез’ясованих обставин.

⁹³ Цит. за: Ваплітянський збірник. – С.239–240.

Проте ніякі листи вже не могли допомогти. Усі розуміли, що статтю П.Христюка використано як привід для знищення літературної організації. 14 січня 1928 р. загальні збори ВАПЛІТЕ ухвалили резолюцію про її розпуск. «Після цього, – згадував П.Христюк, – ваплітовці почали уникати зустрічей зі мною...»⁹⁴.

Інцидент навколо статті П.Христюка вплинув і на його подальшу долю, йому довелося піти з ДВУ. Із грудня 1928 до 1931 рр. працював у Народному комісаріаті фінансів – спочатку заступником начальника управління державними прибутками, а з 1930 р. – заступником керівника сектору економічного планування.

У березні 1928 р. у Харкові створили Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО). Серед його фундаторів були П.Христюк і його товариші з УПСР. «Було обрано, – згадував він, – спеціальну приймальну комісію, до якої входили [...] Чечель та Филипович⁹⁵ і ще хтось. На голову культурно-освітньої секції було обрано мене, інших секцій – Шрага, Чечеля, Мазуренка та інших»⁹⁶. Характерно, що з-поміж активних діячів УТОРНІТСО опинилися чимало тих, кого ДПУ «пришиє» до «справи Українського національного центру»⁹⁷.

У 1931 р. П.Христюк перейшов на роботу в академічний Інститут літератури ім. Т.Шевченка на посаду наукового співробітника. Одночасно він був секретарем журналу «Літературний архів». Та попрацювати йому тут довго не вдалося. У березні того ж року у Харкові його заарештували – у своїй квартирі №25 (2-й під'їзд, 4-й поверх) у знаменитому будинку літераторів «Слово». За цією адресою він мешкав у 1930–1931 рр. із дружиною Марфою Панасівною та донькою Наталею, студенткою медичного інституту. В анкеті заарештованого вказувалося, що вона заповнюється для обвинувачених, котрим інкримінували участь в «Українському національному центрі».

Задум «драматургів» із ДПУ УСРР був фундаментальним. Ішлося про «справу» організації, що нібито не лише прагнула до «консолідації антирадянських українських сил», а й діяла «за директивами урядових кіл капіталістичних держав, які очолюють підготовку інтервенції (Франції і Польщі) і керівних сил II Інтернаціоналу», до того ж мала зв'язок з іншими «контрреволюційними організаціями». Керівником «УНЦ» оголосили М.Грушевського. В обвинувальному висновку – список притягнутих до відповідальності. Під №6 був П.Христюк⁹⁸.

Ще в 1950–1960-х рр., у період «відлиги» почали виявлятися факти, що переконливо засвідчили: «справу УНЦ» сфабрикували. Ім'я П.Христюка часто зустрічається у свідченнях осіб, яким пощастило вижити. Удаючись до індивідуальних методів шантажу слідчі досягли успіху. Усі ті, кого «вписали» у цю «справу», надали необхідні свідчення. Дав їх і П.Христюк. Уже наступного дня після арешту він написав заяву, в якій, зокрема, були такі слова: «Зрікаючись своєї роботи в антирадянській організації [...], я її плямую і цілком засуджую. Прошу прийняти мое

⁹⁴ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.89. Цікаво реагував на розпуск ВАПЛІТЕ академік С.Єфремов: «Вапліте» себе розпустило... Чутка є, що самознищення організації та закриття журналу нарбило деякого переполоху серед начальства: воно сподівалося покори, а не такої, хоч і не шкодливої, фронди» (див.: Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – С.580).

⁹⁵ Євген Филипович (1889 – дата смерті невідома) – колишній член УПСР, працював у правлінні Держзільгоспвідництва у Харкові. Заарештований у «справі УНЦ». 7 лютого 1932 р. засуджений на 5 років позбавлення волі.

⁹⁶ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.7 зв.

⁹⁷ Див.: Касьянов Г.В., Ткачова Л.І. УТОРНІТСО: епізод з історії «політичного виховання» інтелігенції // Держава і українська інтелігенція: Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х рр. – К., 1990. – С.35–36.

⁹⁸ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С.201.

каяття, обцяю розповісти щиро все, що я знаю про діяльність цієї організації та її членів»⁹⁹.

«Каяття» П.Христюка в нескоеених злочинах склало два томи щільно написаного тексту, як правило на обох боках кожного аркуша. Важко читати ці власноруч написані свідчення, в яких правдиві факти з життя самого П.Христюка, з історії УНР та УПСР уплетено в потрібну «чекістам» «шкідницьку лінію». Примітно й те, що заарештованому хтось постійно підказував, що говорити далі, що деталізувати. Цей «диригент» (імовірно хтось із начальства ДПУ) залишив зауваження, зроблені олівцем на берегах деяких сторінок¹⁰⁰.

7 лютого 1932 р. постановою колеґії ОДПУ СРСР П.Христюк був засуджений на 5 років позбавлення волі. С.Підгайний, колишній соловецький в'язень, стверджував, що він був на Соловках, а «з 1932 року перебував у 9-му Кемському відділі ББК»¹⁰¹.

Постановою особливої наради НКВС СРСР від 21 січня 1935 р. П.Христюку визначили 3 роки заслання в Північний край. За деякими відомостями, в Архангельську він працював економістом у «Північкрайконторі» тресту ресторанів і кафе¹⁰². Саме тоді було сфабриковано «справу Української контрреволюційної групи в Архангельську». З листопада 1936 р. його заарештували, а 3 вересня наступного року особлива нарада НКВС СРСР засудила П.Христюка до 8 років таборів. Як свідчать документи, він помер 29 вересня 1941 р. в Північно-Східному виправно-трудоному таборі, який існував у системі «Дальбуду»¹⁰³.

У середині 1960-х рр. була перша спроба реабілітувати осіб, як проходили у «справі УНЦ». Однак тоді це не вдалося. У висновку, що його підписав 15 квітня 1965 р. один зі співробітників слідчого відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР, значалося: «Враховуючи, що вищеназвані особи в антирадянських політпартіях і контрреволюційних урядах і формуваннях займали керівне становище і в період громадянської війни вели боротьбу проти радянської влади в Україні, – уважав би подальше здійснення додаткового слідства припинити і справу направити до Прокуратури УРСР»¹⁰⁴. Лише в 1989 р. всі, кому інкримінувалась участь в «УНЦ», офіційно були реабілітовані. Серед них і П.Христюк. Так він повернувся до політичної історії України.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що в долі П.Христюка яскраво віддзеркалилися проблеми того покоління діячів Української революції, до якого він належав. Цю генерацію обґрунтовано можна назвати молодого. Це вносило в її діяльність нефальшивий ентузіазм та дух самопожертви. Водночас з усією силою виявилися брак політичного досвіду, перевага темпераменту й соціалістичних сантиментів над раціоналізмом. Чи могло бути інакше? Малоімовірно, адже вся тогочасна «українська справа» зводилася in extenso до культурно-просвітницької роботи в легальних або напівлегальних формах, а підпільні структури були єдиним способом політичного вишколу для українців у монархічній Росії.

Таким чином на прикладі П.Христюка можна виразно бачити, як у переважній більшості тодішніх українських діячів молодість біологічна збіглася з «молодістю»

⁹⁹ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.3.

¹⁰⁰ Див.: Там само. – Арк.45 зв., 47 та ін.

¹⁰¹ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – Новий Ульм, 1947. – С.93. ББК – Біломорсько-Балтійський комбінат.

¹⁰² Див.: Дойков Ю. Надія Суровцова: На засланні в Архангельську (1933–1937). – Архангельськ, 2005. – С.69.

¹⁰³ Див.: ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.118. – Арк.157.

¹⁰⁴ Див.: Там само. – Арк.342.

політичною (відсутність знання нормальної партійної, парламентської, законодавчої практики, брак розуміння специфіки політичного менеджменту тощо). До всього цього додався ще один, як з'ясувалося руйнівний, елемент. Ідеться про соціальний утопізм, віру в революцію як засіб досягнення ідеалів справедливості. Значною мірою саме це зрештою підштовхнуло П.Христюка й багатьох його колег до токсичного рішення повернутися в українізовану нібито УСРР і робити «свою справу» навіть усупереч реаліям більшовицької диктатури.

Водночас приклад П.Христюка дає підстави і для такого висновку: не заплющуючи очі на хиби діячів Української революції не слід девальвувати досягнутого. Дуже вдало це підкреслив сам П.Христюк головною книгою свого життя «Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920 рр.» (вона зазвичай у першу чергу потрапляє в коло уваги дослідників, котрі намагаються писати про її автора): «Були і в цей час помилки, але досягнені результати, безумовно, покривають їх... Після цього вже не було вороття до старих часів безпросвітньої неволі, коли український народ викреслювався цілком з великої книги всесвітнього буття»¹⁰⁵.

Українська революція створила Україну як модерну націю і свій внесок у це зробив із-поміж інших і Павло Христюк.

REFERENCES

1. Doikov, Yu. (2005). *Nadiia Surovtsova: Na zaslanni v Arkhanhelsku (1933–1937)*. Arkhanhelsk, 2005. [in Ukrainian].
2. Horak, V.S. (2005). *Litopys ukrainskoi revoliutsii: Knyha P.O.Khrystiuka "Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii": istoriohrafichnyi analiz*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kovalevskiy, M. (1960). *Pry dzherelakh borotby: Spomyny, vrazhennia, refleksii*. Insbruk. [in Ukrainian].
4. Kucher, V., Mukha, D. (2008). *Sotsialist-revoliutsioner na tli doby: Pavlo Khrystiuk pro sotsialno-politychni protsesy chasiv Tsentralnoi Rady*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kuras, I.F. (1978). *Torzhestvo proletarskogo internatsionalizma i krakh melkoburzhuznykh partij na Ukraine*. Kiev. [in Russian].
6. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese, 2*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Hagen, M. fon (2012). "Mii shliakh do istorii ne buv priamym" Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/370-mark-fon-hagen-mii-shliakh-do-istorii-ne-buv-priamym> [in Ukrainian].
8. Hagen, M. von. (2014). Pavlo Khrystiuk's History and the Politics of Ukrainian Anti-Colonialism. Abstracts of Papers: *Ukraina na istoriohrafichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe*, 15–37. Kyiv.
9. Matiash, I. (2000). Ukrainskiy sotsioloichnyi instytut M.S.Hrushevskoho: osnovni napriamy ta etapy diialnosti. *Ukrainskyi istoryk*, 4, 44–56. [in Ukrainian].
10. Mukha, D. (2008). *Sotsialist-revoliutsioner na tli doby: Pavlo Khrystiuk pro sotsialno-politychni protsesy chasiv Tsentralnoi Rady*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Mukha, D. (2010). Pavlo Khrystiuk yak istoriohraf ukrainskykh politychnykh partii doby vyzvolnykh zmahan 1917–1920 rr. *Istorychnyi zhurnal*, 1, 228–236. [in Ukrainian].
12. Mukha, D.I. (2011). Kharakterystyka P.O.Khrystiukom vnutrishnoi polityky Ukrainskoi Derzhavy (1917–1918 rr.). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, (27), 95–99. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
13. Mukha, D.I. (2011). Suspilno-politychna, derzhavnytska diialnist, naukova spadshchyna P.O.Khrystiuka (1890–1941 rr.). *Extended abstract of Candidate's thesis*. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
14. Ostashko, T., Kokin, S. (Comps.). (2013). *Vyrok Ukrainskii revoliutsii: "Sprava TsK UPSR": Naukovo-dokumentalne vydannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Potulnytskyi, V.A. (1992). Naukova diialnist M.S.Hrushevskoho v emihratsii: 1919–1924. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 48–57. [in Ukrainian].
16. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1999). *Mykhailo Hrushevskiy: sprava „UNTs” i ostanni roky (1931–1934)*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Pyrih, R.Ya. (1991). M.S.Hrushevskiy: mizh istoriieiu i politykoiu (1924–1933 rr.) *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 54–66. [in Ukrainian].
18. Shapoval, Yu. (2017). *Oleksandr Shumskiy: Zhyttia, dolia, nevidomi dokumenty*. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
19. Soldatenko, V.F. (2008). *Ukraina v revoliutsiinuu dobu: Istorychni ese-khroniky, 1: Rik 1917*. Kharkiv. [in Ukrainian].
20. Verstiuk, V.F. (Comp.). (1996). *Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy, 1 [4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r.]*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Yefremov, S.O. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929*. Kyiv. [in Ukrainian].

¹⁰⁵ Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.121.

Yurii Shapoval

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of Theory and History of Political Science,
I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shapoblu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Nadiia Ryzheva

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of History,
V. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), ryzheva.nadiya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8379-4325>

Participant and Chronicler of the Ukrainian Revolution: Pavlo Khrystiuk (To the 130th Anniversary of the Birth)

Abstract. The purpose of the article is to create a biography of P. Khrystiuk, a cooperator, a politician, a publicist, an author of the fundamental work about history of the Ukrainian Revolution. The methodological basis is the principle of historicism in the unity of all its components. The research is based on a critical analysis of archival and printed sources. The microhistorical approach was also used. The scientific novelty consists in the attempt to create a detailed description of the life path, activities and the significance of the intellectual heritage of P. Khrystiuk, based on the archival resources that were never used before along with those materials that were already published. The documents of the GPU–NKVD were also used in order to trace the circumstances of P. Khrystiuk’s tragic fate. All this made it possible to create the most complete biographical sketch so far, to clarify many important points, to refute certain inaccuracies in those publications in which P. Khrystiuk was mentioned. **Conclusion.** P. Khrystiuk appears as a clear adept of socialistic ideas, as a representative of that group of people who had drawn a moderate, cooperative version of socialism with democratic political form for Ukraine and for entire Eastern Europe. At the same time, he professed tolerance towards those activists who used to held different positions, but seemed to him as possible allies in the building and preservation of independent Ukraine. P. Khrystiuk became not just a participant, but also a chronicler of events he was involved in. He created a fundamental work on the history of the Ukrainian Revolution. This work was suppressed during the existence of the USSR not for nothing. After all, P. Khrystiuk, along with other representatives of the Ukrainian revolutionary generation of those times, insisted that Ukrainian Revolution differed from the “Petrograd Model” of 1917, which ended up with Bolshevik’s party dictatorship. The Bolshevik ideologists interpreted such separation of the specifics of Ukrainian revolution as an assertion of independence of Ukraine. This understanding of Ukrainian revolution, as well as his previous political activity in times of Ukrainian Central Rada and the UPR Directory, put P. Khrystiuk (after his return from the forced emigration in 1923) in the circle of temporary “companions” of Bolsheviks for the next eight years. That is, he was included in the circle those, to whom the new political authorities had no trust. This determined his fate when the Bolshevik regime launched an attack on the Ukrainian intelligentsia, fabricating the “Case of the Union of Liberation of Ukraine” in 1930 and preparing the “Case of the Ukrainian National Center” for the upcoming year. It was exactly that case, within which P. Khrystiuk was convicted and killed later on.

Keywords: cooperative movement, Ukrainian Revolution, Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, Ukrainian Central Rada, General Secretariat, Ukrainian People’s Republic, reemigrants, State Publishing House of Ukraine, Ukrainian National Center.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Склокін В.

**Російська імперія і Слобідська Україна
у другій половині XVIII ст.:
просвічений абсолютизм, імперська
інтеграція, локальне суспільство. – Л.:
Вид-во УКУ, 2019. – 268 с.**

Монографія Володимира Склокіна стала закономірним продовженням вивчення імперій – одного з провідних напрямів сучасної історіографії. Обрані автором сюжети концентруються навколо історичного регіону – Слобідської України, яка через територіальне сусідство з Російською імперією стала її частиною та відразу потрапила під заходи «просвіченого абсолютизму» Катерини II. Автор, хоча і спирався на цілу низку вагомих досліджень, адже Слобідська Україна зараз найбільш вивчений край, чи то завдя-

ки попередникам (Д.Багалій), а чи завдяки напрацюванням уже нинішньої харківської історичної школи, проте зміг по-новому представити історію цього регіону.

У ґрунтовному вступі дослідник коректно заявив про власні наукові прагнення та про підходи інших істориків, котрі базувалися на ідеях модернізації і просвітництва (З.Когут), боротьби традиції з модернізацією (В.Маслійчук), амбівалентності регіональної ідентичності (В.Кравченко). Власний підхід він окреслив як *ситуаційний*, що корелювався позиціями трьох акторів: імперський уряд, локальне суспільство та влада. Вразливість третього актора, вірніше однієї його складової – губернської адміністрації, очевидна. Адже між імператрицею й губернатором практично не було розбіжностей, а якщо вони і з'являлися, то призводили до переміщення сановника в інший регіон. І все ж авторові вдалося виявити суперечності між цілями цієї політики та механізмами її реалізації, до яких удався Є.Щербінін як перший губернатор Слобідської України. А щодо «локального суспільства», то воно характеризується автором через реформаторські пропозиції та позиційні вчинки полкової старшини. У вступі також визначено можливості джерельної бази й

детально вмотивовано сюжети трьох частин монографії («Імперія», «Суспільство», «Ідентичності»). Також указано на основні наукові категорії, якими послуговувався автор при з'ясуванні специфіки російського «просвіченого абсолютизму», його декларативність і відступи від проголошених намірів через фінансову скруту, військові витрати, зміну геополітичного вектора. Визначено суттєві риси катерининського просвіченого абсолютизму, такі, як патерналізм із його проголошеною готовністю захищати народ від зловживань еліти. Ось як В.Склокін, спираючись на західну історіографію, подає визначення просвіченого абсолютизму: «Новий тип урядування, орієнтований на реформи в інтересах усього суспільства, мета якого полягає у покращенні якості управління, вдосконаленні матеріального становища та зростанні добробуту підданих» (с.56–57). Автор також послуговується осучасненими поняттями «автономії», «особливого статусу», проте їм бракує конкретизованого визначення. Натомість термін «русифікація» отримав у нього широке тлумачення.

Перший розділ, хоч і має назву «Імперія», проте в ньому йдеться про саму Слобідську Україну та про зміни її статусу у складі Російської держави як окремої одиниці. Для цього автор з'ясував місце краю у символічній географії імперії останньої третини XVIII ст., скориставшись тогочасними географічними описами, зокрема професора Х.Чеботарьова, подорожніми нотатками членів Петербурзької академії наук, як-от С.Імеліна, В.Зуева, Й.Гюльденштедта, а також, що особливо цікаво, практиками адміністративного підпорядкування (адже слобідські губернатори формально узалежнювалися від малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева). Повз увагу історика не пройшли й назви, якими користувалася імператриця для означення місцевого населення – «черкаси» та «малоросіяни». За спостереженнями В.Склокіна, адміністративне трактування географічної локалізації можна було спостерігати не лише за підпорядкуванням, а й за кольором уніфікованих дворянських мундирів. Для Слобідської України, як губернії середньої смуги, вони були червоними зі світло-зеленими обшлагами. До цього ж слід додати, що автор сконструював культурно-історичну складову Слобідської України, використавши для цього бачення випускника Харківського колегіуму І.Переверзева, який, з одного боку, ототожнював край з Україною, ведучи початок від Київської Русі, а з іншого – вписав його до Південної Росії. В.Склокіну вдалося зауважити ще одну важливу новацію цього історика, а саме вписування Харківщини до європейського простору на противагу азійській дикості.

Ліквідація автономії Слобідської України у складі Російської імперії здійснювалася, за баченням автора, не стільки під гаслами уніфікації та централізації, як під обіцянками просвітницьких реформ і розвитку з використанням популістської риторики захисту місцевої людності від утисків та зловживань знаті, з обов'язковим переходом до законної монархії, в якій пануватиме закон. В.Склокіну вдалося конкретизувати застосування тиску й насильства, і насамперед військового, для насадження порядку, того, що називалося «спільним благом». Це все супроводжувала ідея «законної монархії», якій начебто не властиві деспотизм і тиранія, котру було успішно використано для скасування особливого статусу Слобідської України та Гетьманщини. Продуктивними стали авторські висновки і про антиелітарну риторичку, притаманну політиці Катерини II. Дослідник чітко визначив етапи інтеграції слобідських полків, виділивши обмеження вільних переходів для селян,

адміністративно-територіальне реформування, кадрові призначення до державних інституцій, справляння подушного податку вже не з козаків, яких 1765 р. було перейменовано на військових обивателів, а також наближення соціальної структури краю до того, що існував у внутрішніх губерніях Російської імперії. Важливо, що автор указує на невластиву для місцевої спільноти сплату подушного податку як громадського, а не індивідуального. У результаті селяни ставали кріпаками дворян, а військові обивателі й міщани – кріпаками держави. У праці актуалізуються питання щодо причин скасування слобідської автономії, перших заходів імператриці у цьому напрямі. Приводом, як уже не раз було (і не раз ще буде), послужили скарги на зловживання старшин Острогоського полку. Відтак урядова комісія на чолі зі Є.Щербініним, спираючись на ці матеріали, як і на антистаршинські скарги всіх п'яти полків, відсторонювала урядників від влади. Імперія вміло скористалася антагонізмом у слобідських полках, аби засудити неефективність старої влади та створити Слобідсько-Українську губернію з такими самими адміністраціями, як і у внутрішній Росії.

Опис слобідського суспільства автор розпочав із XVII – початку XVIII ст., часу, коли російські воеводи претендували на контроль за містами та коли завдяки сусідству російських служилих людей успішно формувалася місцева ідентичність як «черкаська обикність». Її уособлювали соціальна мобільність – вільне переміщення населення, право вільного винокуріння, а також «шукання козацтва», що стало однією з форм боротьби, притаманної не лише Гетьманщині. Автор додає теж довгий процес легітимізації козацької старшини на етапі зрівняння її з російським дворянством. За критерій Є.Щербінін обрав тривалість обіймання посад, що ставало мобілізуючим чинником для поповнення кадрів місцевих державних установ. Ця частина монографії, зіперта на масовий архівний матеріал, виглядає достатньо переконливою, аби дійти висновків, якою важливою була позиція місцевої адміністрації, того третього актора на історичному шляху інтеграції. Державна служба ставала ще й важливим аргументом для отримання не лише особистого, а навіть спадкового дворянства. Натомість для держави вона була надійним засобом формування нової, залежної від верховної влади, бюрократії.

Творення третього стану у слобідських містах відбувалося за дещо іншим, ніж у Російській державі, сценарієм. Спершу спостерігався рух до запису в купці й міщани, а згодом розпочався зворотний процес – відтік військових обивателів із купецтва та міщанства. Автор, спираючись на численні приклади, запропонував пояснення: обивателів не влаштовувало відбування натуральної повинності, сплата коштів за внесення до обивательської книги, необхідність записуватися у цехи, відмова козацькій старшині у праві займатися торгівлею. Проте тільки-но почалася російсько-турецька війна формування третього стану призупинилося, адже міщан було зараховано до Катеринославського козацького війська.

Характеристика будь-якої спільноти буде неповною без означення прав власності. Саме тому два підрозділи монографії присвячено землеволодінню, зокрема слобідськими лісами, а також зайнятості місцевого населення. Щодо землеволодіння, то автор детально зупинився на його громадській формі, зазначивши недостатню вивченість цієї проблеми. Сам же дійшов висновку про зміщення громадської й державної думки у бік приватної власності, яку поділяла й Катерина II,

оголосивши її «священною». А щодо зайнятості, автор з'ясував, що винокуріння займало поважне місце в господарстві слобідчан та було виявом їх привілейованого становища, яке спершу верховна влада Росії, а потім і місцева адміністрація почала обмежувати. Збіжжя мало йти на потреби армії, а не на виготовлення спиртних напоїв. Одним із засобів обмеження стала заборона вільного продажу горілки та запровадження 1783 р. відкупів, котрі передавалися в розпорядження магістратів. Спостереження за чинним законодавством, яким держава регулювала цю занятість, дозволило авторові стверджувати, що саме вони спричинили поступове руйнування цієї галузі господарювання, яка вже на початку XIX ст. не гарантувала прибутку. А разом із тим це свідчило про занепад колишніх вольностей у військових обивателів.

Третій, останній, розділ дослідження присвячено формуванню ідентичностей у Слобідській Україні. Тут автор послуговується порівнянням із Гетьманщиною. Як би це не здавалося парадоксальним, окремішність краю почала усвідомлюватися після скасування його автономного статусу. При цьому тісно перепліталися соціальні ознаки з етнічними. У цьому висновку В.Склокін не лише поділяє погляди В.Кравченка, В.Маслійчука, С.Плохія, а й суттєво їх доповнює характеристикою колективної ідентичності слобідських козаків та військових обивателів. І ті, і ті іншували себе, відштовхуючись то від колишніх прав і вольностей, то від їх пересмилення в ракурсі ідей природного права у «законній монархії». Ще до одного цікавого висновку доходить автор, коли стверджує, що козацька старшина не отожднювала імперію з «великоросіянами», а уважала її об'єднанням лояльних регіонів, котрі базувалися на контрактних стосунках із правлячою династією. Проте, як з'ясовує автор, перемогла орієнталізація, що призвела до меншовартості власної та засвоєння російсько-імперської культури. І все ж В.Склокін робить оптимістичний висновок, що попри успіхи асиміляції, козацька історична традиція, переломившись крізь ідеали просвітництва та романтизму, проявилася при формуванні модерного українського націоналізму.

Завершується монографія не менш цікавим підрозділом «У пошуках українського Просвітництва», в якому автор з'ясовує здобутки дослідників в осмисленні цього феномену. На його переконання, час уже відмовлятися від основного значення цієї дефініції як межі між традиційним і модерним суспільством. Натомість варто звертатися до розуміння Просвітництва людьми різного чину в їхній час, що дасть можливість виявити регіональні, національні, гендерні та інші його особливості. Така сходинка стає важливою для розуміння українського Просвітництва. Його хронологічні рамки автор визначає так: друга половина XVIII – початок XIX ст., причому інституціоналізація відбувається одночасно з відкриттям Харківського університету 1805 р. А щодо його української специфіки, на думку В.Склокіна, їй була притаманна поміркованість, відстоювання автономії, людської гідності та прав. Натомість імперська течія віддавала перевагу німецькій камералістиці, легітимації просвіченого абсолютизму з переважаючим значенням обов'язку людини перед її правами. Доволі продуктивне й авторське розуміння тих проблем, які необхідно ще досліджувати, як-от поява та поширення просвітницьких ідей і внесок українців у творення імперського Просвітництва.

Відзначаючи авторську обізнаність із працями з історії Росії як імперії, ідеями Просвітництва не можу не зауважити, що дослідник із незрозумілих причин

обійшов увагою доробок таких авторів, як В.Моряков, О.Каменський, О.Омельченко тощо, котрі успішно досліджували російське Просвітництво. Дехто з них зауважував, що сподівання на просвіченого монарха на троні вищі адміністратори імперії продовжували плекати ще й на початку ХХ ст.¹

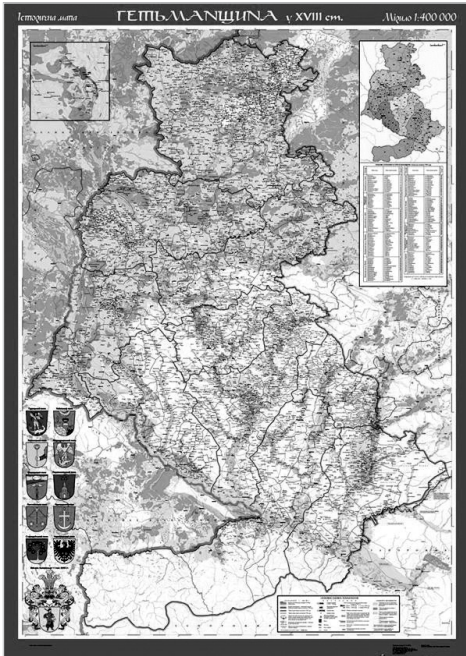
Певні запитання викликає назва книжки, адже на одну площину поставлено Російську імперію і Слобідську Україну як рівнозначні державні утворення, котрими вони насправді не були, особливо якщо говорити про слобідські полки. Автономний статус краю автор з'ясовує у складі Російської імперії. Та й саму її автономію він окреслює радше не в державно-управлінській системі координат, а в економічно-господарському вимірі як-от вільне володіння козаками займанщинними землями, вільне винокуріння та продаж горілчаних виробів, реміснична діяльність. Дефініція «автономія» натомість передбачає дещо інший набір ознак, головні з яких право на незалежність внутрішнього управління, на самоврядування. Тому варто було б більше уваги приділити питанню, які управлінські елементи козацька військово-адміністративна система втратила 1765 р. та які, можливо, набула при переході козаків у нову соціальну категорію військових обивателів. На думку В.Склокіна, Катерина II скористалася ідеями Просвітництва, ліквідувала автономію Слобідської України й перевела її на становище уніфікованої губернії. Це змушує засумніватися в достовірності запропонованої назви книжки.

Інші авторські сюжети, сповнені влучних спостережень та грамотного аналізу, спонукають читача до історичного заглиблення, і не лише у вивчення минулого Слобідської України, а й до нового осмислення та переосмислення становища решти історичних регіонів у складі Російської імперії.

Валентина Шандра

докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України XIX – початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), valshandra@gmail.com

¹ Див.: Феодосов И.А., Долгих Е.В. Российский абсолютизм и бюрократия // Очерки русской культуры XIX в. – Т.2: Власть и культура. – Москва, 2000. – С.12.

ГЕТЬМАНЩИНА у XVIII ст.:
Історична мапа (мірило 1:400 000,
розмір 162 x 115 см) / Упор. Ю.І.Лоза. –
К.: Мапа, 2018

Вихід друком історичної мапи «Гетьманщина у XVIII ст.», поза всяким сумнівом, став подією не лише для істориків, але й для ширших кіл шанувальників вітчизняної минувшини, краєзнавців, музейників. Фактично це – картографічний сингл із підготовленого спеціалізованим видавництвом «Мапа» другого тому «Історичного атласу України» (том перший, присвячений Київській та Галицько-Волинській державам, побачив світ ще 2010 р.). Хронологічно т.2 проекту охоплюватиме період із кінця XIV до кінця XVIII ст., і одним з його змістових осердь має стати картографічна тематика, пов'язана з

історією Гетьманщини середини XVII – кінця XVIII ст. Історичний атлас, так само, як і рецензована мапа, належать авторству відомого українського географа та картографа Юрія Лози.

Мапа виконана в масштабі 1:400 000. Її зручно використовувати під час аудиторних занять в університетах, на презентаціях, наукових конференціях тощо. Поліграфічний рівень виконання, простота й чіткість експлікаційної частини максимально полегшують читання, пошук, ідентифікацію об'єктів – одним словом, роблять карту якнайзручнішою в користуванні. Варто віддати належне видавництву та впорядникові – вони втрималися від спокуси ввести до планшетної мапи максимальний обсяг інфографічної інформації, зупинивши свій вибір на найважливіших складниках: характер місцевості, гідрографічна сітка, адміністративні межі полків і сотень, мережа поселень. Зокрема останні представлено за хронологією згадок їх у джерелах і позначено за адміністративною (столиця гетьмана, центри полків, сотень) й типологічною (міста, містечка, села, слободи, хутори) ознаками. Окрім цього, на карті відображено монастирі, найважливіші транспортні артерії регіону. Такий продуманий підхід у дозуванні інформації дозволив уникнути переобтяження символами та позначеннями, зробив подачу легкою й доступною. Мапа також має дві тематичних врізки: «Київ та околиці» в масштабі 1:100 000, картосхема адміністративного устрою Гетьманщини XVIII ст. із зображенням усіх полків і сотень.

Не буде перебільшенням сказати, що з огляду на ступінь дослідженості Гетьманщини у сучасній історіографії вихід такого роду карти цілком логічний, ба більше – довгоочікуваний. Не секрет, що візуалізація студій з історії війн, адміністрації, економіки, зокрема торгівлі, міст гетьманської держави на сьогодні впирається у проблему відсутності якісних мап. Це позбавляє дослідників можливості сутнісних узагальнень і спостережень над масовим статистичним матеріалом, подією канвою, адже метод картографування по сьогодні залишається не тільки інфографічним атрибутом наукових студій, але й важливим інструментом осмислення видобутої з джерел інформації. До недавнього часу фахівці послуговувалися

переважно або мапою Лівобережної Гетьманщини з «Опису Чернігівського намісництва» О.Шафонського (1786 р.), або ж картами, створеними за радянської доби (найкращу з них, присвячену адміністративному устрою Гетьманщини 1648–1654 рр., було підготовлено за редакцією І.Крип'якевича в 1964 р.). Нещодавно також з'явилася низка спеціальних мап, об'єднаних тематикою козацької доби, виконаних для багатотомної «Енциклопедії історії України» Д.Вортманом.

Утім, так чи інакше, ступінь картографованості студій з історії гетьманату все ще залишає бажати кращого. Тож вихід чергової мапи спонукає не стільки до критичних роздумів над нею, скільки до міркувань відносно подальших перспектив картографічних проектів у цій ділянці історіографії. Ідеться в першу чергу про підготовку узагальнюючого атласу з історії Гетьманщини впродовж усього періоду її існування, передумови укладення якого, на нашу думку, уже цілком наявні. Почати з того, що відобразити в одній масштабованій карті всі перипетії, пов'язані зі змінами лише адміністративного устрою (кордони полків і сотень, виникнення нових адміністративних одиниць і центрів) у XVIII ст., практично неможливо. Окрім трансформацій внутрішніх меж полків та сотень також відбувалося вилучення з-під гетьманської юрисдикції окремих периферійних територій, переданих під військовій колонії Новосербія (1752–1764 рр.), Слов'яносербія (1753–1764 рр.), будівництво прикордонних ліній – Української (1731–1764 рр.), Дніпровської (1764–1768 рр.).

Не секрет, що в Гетьманщині не існувало уніфікованого адміністративного устрою у сучасному розумінні. Підтвердження цього – наявність територій з особливим статусом та юрисдикцією, наприклад шести так званих засеймських сотень у Ніжинському полку (Глухівської, Воронізької, Коропської, Кролевецької, Новомлинської, Ямпільської). Ще у XVII ст. доволі короткий час ці терени утворювали окремих Глухівський полк, згодом ліквідований і включений до Ніжинського (щоправда, на початку XVIII ст., за правління гетьмана І.Скоропадського, планувалося його відновлення, що, утім, так і не відбулося). Особливістю цього анклаву було те, що він був вилучений із-під полковницької влади й підлягав безпосередньо гетьманській юрисдикції. Засеймські сотні фактично утворювали окрему військову одиницю, перебували таким чином на привілейованому становищі. Іншою подібною гетьманською юридикою були села Спаське та Жолдаки в тих-таки засеймських сотнях, з оселеними там гетьманськими жовнірами. Вони також не підпорядковувалися ані ніжинським полковникам, ані місцевим сотенним правлінням, перебуваючи в безпосередній владі гетьманів і Генеральної військової канцелярії.

Власний територіально-адміністративний устрій мали гетьманські рангові маєтності. Від часів козацької революції середини XVII ст. наданнями «на булаву» традиційно ставали староства – адміністративні одиниці ще річесполитського устрою, а також поодинокі замки, довколишня шляхта й поспільство яких були зобов'язані служити «під бунчуком» козацьких гетьманів. У Лівобережній Гетьманщині масив гетьманських рангових маєтностей істотно розширився у другій половині XVII ст. за рахунок так званих «вільних військових маєтностей» із числа компактних господарських комплексів колишніх власників – шляхти, магнатів. Села та слободи об'єднувалися в них у ключі, а ті своєю чергою у волості, адміністративними центрами котрих були дворці. Об'єднання дворців і волостей підпорядковувалися адміністраторам замків, а вони – гетьманському двору та його служителям на чолі з господарем і маршалком. Кордони гетьманських юридик були чітко окресленими, а їх дотримання робилося приводом для протистояння між придворною адміністрацією та місцевими полковними владами. Із кінця XVII ст. гетьманський двір розрісся, перетворившись не лише на важливий владний інститут Гетьманщини, на арені

якого відбувалися всі значні події політичного життя, але й величезну структуру з власною адміністрацією та ієрархією, котра просторово контролювала істотну частину території краю. Зрештою нашому сьогоднішньому усвідомленню цього феномену в історії козацької державності бракує саме просторового вираження, яке може оприлюднити картографічний формат.

Весь цей устросвий та юрисдикційний партикуляризм, цілком властивий не лише гетьманату, але й навіть більш централізованим західноєвропейським державам, вартий картографічного відтворення не тільки самим фактом свого існування. Не варто забувати, що юрисдикційна належність, а отже підсудність судам вищої інстанції, наявність соціальних привілеїв та економічних імунітетів, істотним чином впливали на господарський розвиток і соціальні реалії цих мікрорегіонів.

Не менш важливе створення діахронних карт право- та лівобережних полків. Як відомо, вони не лише змінювали свої зовнішні кордони, територіальний склад, але й адміністративний поділ. Головною тенденцією в останньому випадку було парцелювання територіально великих сотень на декілька дрібніших. Здебільшого це стосувалося полкових сотень, міста й села в яких в економічному відношенні розвивалися швидше, ніж решта регіону, населення зростало, а місцеві адміністрації вже не могли впоратися з валом управлінських питань.

Варто також згадати, що свій територіальний устрій мала також організація судочинства після реформи 1763 р. Територія Гетьманщини була поділена на 20 судових повітів, по 2 в кожному полку (примітно, що цей матеріал, попри стабільний інтерес до нього істориків, ніколи не мав картографічного відтворення).

Спеціальних мап потребує також історія господарства гетьманату. Уже за наявними в історіографії даними на карті можна прокласти найважливіші внутрішні або транзитні торговельні шляхи, показати ярмаркові центри, форпости й митниці, облаштовані російською владою у XVIII ст., міста з ратушним і маґдебурзьким управлінням. Очевидно, уже зараз доцільно ставити питання про можливість картографування земельних володінь великих старшинських родів, добре досліджених істориками, а саме Апостолів, Кочубеїв, Галаганів, Лизогубів тощо. З іншого боку, не менш цікавою та показовою може бути й історія земельних володінь в Україні російських можновладців, серед яких окремої мапи безумовно заслуговує відома Почепська волость, що за неї вів уперту боротьбу князь О.Меншиков. Картографування промислів – селітроваріння, поташництва, металургії, ливарництва тощо – обіцяє бути помічним у подальшому розвитку студій з історії економіки, котрі нині опинилися на маргінесі історіографічного процесу.

Окремий блок карт мав би бути присвячений ранговим маєтностям – гетьманським, про які вже говорилося, і «генеральних» відомств (наприклад, належних до Генерального суду або Генеральної артилерії), полкових правлінь, магістратів, ратуш, а також російських адміністраторів – президентів Малоросійських колегій, «міністерського правління» та ін. Перші з перелічених нами категорій були зосереджені переважно в економічно розвинених регіонах, де процвітали промисли, ремесла й торгівля, – Ніжинському та Стародубському полках. Натомість полкові рангові землі були суцільним «дискомпаком», до того ж їх перелік часто змінювався через поступове «перетікання» в дідичне володіння, що стало важливим явищем соціально-економічного життя. Зрештою саме картографічне вираження цього процесу увиразнить його масштаби.

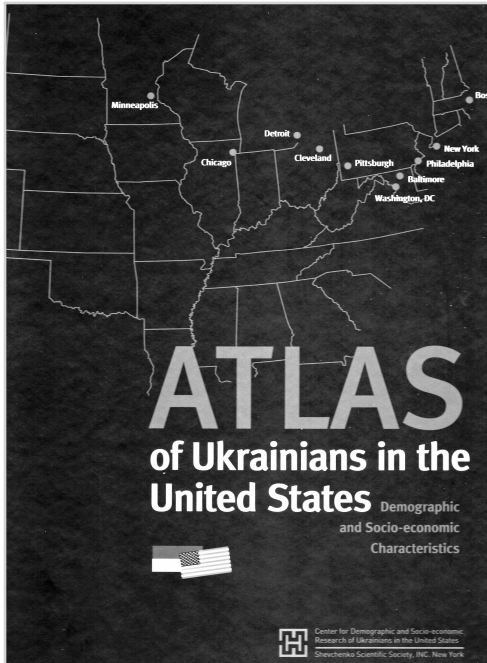
Важливе прикладне значення також матимуть карти з історії православної церкви в Гетьманщині – з межами Київської митрополії (у тому числі її «закордонною частиною», локалізованою на теренах Речі Посполитої), єпархіальним устроєм

тощо. На сьогодні вже картографовано низку монастирів (у тому числі на рецензованій карті), а також посвята парафіяльних храмів XVIII ст. Високий рівень вивчення монастирського господарства вможливило картографування і їхніх маєтностей та промислів. У сукупності такий комплект карт мав би стати результатом колективної роботи вітчизняних істориків церкви.

На нашу думку, важливим є також картографічне відтворення російської військової та адміністративної присутності в Гетьманщині, починаючи від середини XVII ст. Найперше це стосується місць розташування гарнізонів і центрів воєводського (пізніше губернського) управління, впровадження губернського устрою в 1708 р., провінційної реформи 1719 р. тощо. Після 1711 р. можливим і потрібним є також картографування районів дислокації полків польової армії та їхньої інфраструктури – польових аптек, провіантських складів і магазинів, арсеналів, ремонтних майстерень, кінських заводів, котрі розміщувалися на території козацьких полків і значною мірою користувалися їхніми ресурсами. Безумовно, візуалізація цієї системи імперського контролю, її розвитку ще виразніше оприявнить процеси нівеляції автономії Гетьманщини особливо в період XVIII ст.

Олексій Сокирко

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), sag@univ.kiev.ua

WOLOWYNA O.
ATLAS OF UKRAINIANS IN THE UNITED STATES: DEMOGRAPHIC AND SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS. – NEW YORK, 2019. – 264 P.

ВОЛОВИНА О.
АТЛАС УКРАЇНЦІВ США: ДЕМОГРАФІЧНІ Й СОЦІОЕКОНОМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ. – НЬЮ-ЙОРК, 2019. – 264 с.

Географічна мапа є одним із найважливіших цивілізаційних здобутків. Можна довго викладати на письмі суть будь-якої проблеми, але ця розлога інформація здатна лягти на один-єдиний аркуш карти, одразу перетворюючись на візуально доступну в усіх деталях.

Мені, як і багатьом іншим співробітникам Інституту історії України НАНУ, довелося брати участь у створенні

«Історичного атласу України». Для нього розроблялися формуляри обсягом у десятки, інколи сотні сторінок машинопису, і кожний із них зусиллями картографів перетворювався на аркуш карти. Десятки таких аркушів склалися в атлас, що містив у собі ключові теми минулого нашої Батьківщини. На жаль, цей атлас не побачив світ, тому що на початку «лихих дев'яностих» не знайшлося коштів для його публікації. Єдиною втіхою було те, що наші напрацювання допомогли створити солідний розділ «Історія» в Національному атласі України, виданому 2007 р.

Як правило, географічні атласи створюються великими колективами фахівців. Натомість присвячений українцям США створено зусиллями одного автора. Проф. Олег Воловина працює у Центрі славістики, Євразії та Східної Європи при Університеті Північної Кароліни (Чапел-Гілл, США). У фокусі його наукових інтересів перебуває проблема демографічних втрат, пов'язаних із Голодомором 1932–1933 рр. в УСРР. Тому він підтримує тісні зв'язки з фахівцями двох установ Національної академії наук України – Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи (Н.Левчук, О.Рудницьким та ін.), Інституту історії України. Мені не раз доводилося інтерпретувати під історичним кутом зору пов'язані з Голодомором демографічні показники, що їх виявляла команда О.Воловини. Однак тема Голодомору для нього – одна з порівняно недавніх. Упродовж кількох десятиліть він досліджує з демографічної й соціоекономічної перспектив проблему української імміграції до Сполучених Штатів Америки¹. Атлас українців у США можна вважати вершиною його напрацювань у цій сфері.

У передмові до видання доктор наук із Чиказького університету, у минулому помічник президента США Дж.Форда та член комісії Конгресу з розслідування

¹ Див., напр.: Ethnicity and National Identity: Demographic and Socio-economic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in United States / Ed. O.Wolowyna. – Cambridge, MA, 1986; Wolowyna O. Recent Immigration from Ukraine to the United States: Levels and Characteristics // Journal of Ukrainian Studies. – 2006. – Vol.31, 1/2. – P.27–63; Wolowyna O. Demographic-Historical Analysis of Persons of Ukrainian Ancestry in the United States // Annales Universitatis Paedagogical Cracoviensis: Studia Sociologica. – 2018. – Vol.1. – P.142–163 та ін.

українського голоду 1932–1933 рр. М.Куропась розповів, що йому вдалося в 1977 р. зібрати конференцію з участю близько 100 лідерів національних меншин, присвячену обговоренню програми переписів населення США. Дж.Форд позитивно поставився до висунутих форумом рекомендацій доповнити програму перепису 1980 р. і наступних років детальною характеристикою стану національних меншин. Отже О.Воловина мав у своєму розпорядженні доволі деталізовані дані переписів 1980, 1990, 2000, 2010 рр., які в динаміці висвітлювали стан української національної меншини. Зрозуміло, що в основу атласу українців США було закладено перепис 2010 р.

Хоч атлас є авторською працею, до його створення причетні багато людей. Перш за все, це колектив Центру демографічних і соціоекономічних досліджень, створений при Науковому товаристві ім. Шевченка (США) в 2010 р. О.Воловиною й В.Лопухом. У вступному слові О.Воловина підкреслив, що при роботі над атласом йому істотно допомогли дані про українську національну меншину, зібрані цим колективом.

Директор-адміністратор НТШ В.Лопух – учень проф. В.Онїкієнка (1923–2013 рр.), котрий в останні роки працював у Раді з вивчення продуктивних сил України і створив наукову школу демографів та економістів. Під його керівництвом В.Лопух захистив у 1990 р. дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук, а після переїзду в Нью-Йорк спеціалізувався на вивченні української діаспори в її демографічних та соціоекономічних вимірах. Підготовку атласу він започаткував разом із О.Воловиною.

До створення видання причетний також проф. Р.Сосса, який у 1994–2015 рр. очолював державне науково-виробниче підприємство «Картографія», а пізніше створив картографічний департамент у складі Національного університету «Львівська політехніка». Упродовж багатьох років він працює за сумісництвом провідним науковим співробітником Інституту історії України НАНУ. Р.Сосса і його співробітники по ДНВП «Картографія» В.Куренков, Н.Кравченко, В.Франчук та інші виготовили карти атласу за формулярами О.Воловини.

Основну частину витрат, пов'язаних із підготовкою та публікацією атласу, узяв на себе нью-йоркський банкір Б.Курчак.

Робота над виданням розпочалася після оприлюднення матеріалів перепису населення США 2010 р. і завершилася в 2019 р. Завдяки залученню відомостей, зібраних у Центрі демографічних і соціоекономічних досліджень при НТШ, атлас дуже інформативний. Можливо, це найбільш фундаментальна праця серед видань, присвячених характеристиці етнонаціональних груп у Сполучених Штатах.

Кілька слів про створений у 2010 р. Центр демографічних і соціоекономічних досліджень. Необхідність у такому дослідницькому осередку була обумовлена тим, що в наукових виданнях США не існувало вірогідної квантитативної інформації про українську діаспору. Можна сказати навіть більше: українці як етнічна спільнота практично не побутували в американському науковому світі, що негативно позначалося на політичних позиціях діаспори. Завдяки діяльності центру, підтриманій Науковим товариством ім. Т.Шевченка у США, було опрацьовано точну дефініцію українця в діаспорі на підставі його самоусвідомлення й побудовано базу даних згідно з матеріалами переписів населення, починаючи від 1980 р. (вони проводяться кожні десять років), а також щорічними опитуваннями з ключовим запитанням щодо родоводу або етнічної належності особи (American Community Survey). Центр має веб-сайт зі змістовними таблицями й мапами, з яких можна отримати уявлення про соціоекономічний стан американських українців, їхні досягнення, появу нових громад, мовну асиміляцію, кількість та освіту фахівців тощо.

Кількісні параметри української діаспори визначаються трьома чинниками: динамікою асиміляції, природним рухом населення, сальдо міграційного балансу. Асиміляція є природним процесом для всіх етнічних груп іммігрантів, який впливає на скорочення чисельності громади. Приріст населення в діаспорі майже нульовий або навіть від'ємний (в окремі роки). Тому її зростання може відбуватися тільки за рахунок імміграції.

Історики виділяють чотири хвилі імміграції з деякими різночитаннями стосовно хронологічних рамок. Окремі роки не включаються у жодну з хвиль з огляду на невелику кількість прибулих. О.Воловина буде розрахунки в таких хронологічних рамках міграційних хвиль: перша (1890–1914 рр.), друга (1922–1936 рр.), третя (1945–1953 рр.), четверта (з 1989 р.). За даними переписів населення, чисельність українців у США становила в 1980 р. – 700,1 тис. осіб, у 1990 р. – 720,8 тис., у 2000 р. – 882,6 тис., у 2010 р. – 931,3 тис. За даними ACS, у 2017 р. вона дійшла до 1077,7 тис. осіб, тобто українська діаспора вийшла на мільйонну відмітку.

У 1990 р. ті, хто народився у США, становили у сукупній чисельності діаспори 85,9%. Четверта міграційна хвиля істотно знизила поріг народжених в Америці: до 71,5% в 2000 р. і 68,0% в 2010 р. Вплив останньої міграційної хвилі позначився й на збільшенні відсотка тих, хто розмовляє у сім'ї українською мовою: від 13,0% в 1990 р. до 13,4% у 2000 р. і 15,3% в 2010 р.

Основу атласу становить карта США з позначенням 50 штатів і федерального округу Колумбія (м. Вашингтон). Демографічні й соціоекономічні характеристики української національної спільноти вміщено або на контурних картах у межах кожного штату, або на картах окремих штатів, або на картах, де показано великі міста з передмістями. Виділено 56 міських агломерацій, в яких проживають більш-менш значні групи українців.

Розділ 1 (8 карт) присвячено історії заселення США українцями в різні історичні періоди (від 1899 р.). Розділ 2 (9 карт) показує розподіл українців між штатами за переписами населення 1980, 1990, 2000, 2010 рр. Останній перепис показав, що третина українців зосереджена у трьох штатах – Нью-Йорк (129,6 тис., тобто 14% від їх загальної кількості), Пенсильванія (112,1 тис., тобто 12%), Каліфорнія (92,9 тис., тобто 10%). Наступні три штати з найбільшою чисельністю українців – Нью-Джерсі, Вашингтон, Іллінойс. Разом у цих шести штатах зосереджено 54% всієї чисельності українців. Розділ 3 (8 карт) демонструє кількість українців за переписом 2010 р. у великих містах з передмістями. Найбільша кількість зосереджена в Нью-Йорку, Філадельфії, Чикаго.

Прибуваючи до США, українські іммігранти нерідко переїжджали з одного штату до іншого в пошуках кращих умов роботи й життя. Розділ 4 (8 карт) показує напрями внутрішньої міграції за період із 1995 по 2010 рр. Натомість розділ 5 (10 карт) досліджує напрями четвертої хвилі імміграції в діапазоні 2000–2010 рр. Найбільше українців осіли за цей час у Вашингтоні, Каліфорнії, Нью-Йорку.

Розділ 6 (12 карт) характеризує вік і стать української спільноти у штатах і міських агломераціях за переписом 2010 р. Виділено три вікових категорії: до 17 років, середній вік, від 65 років і більше. Українці мають вищу перевагу жінок над чоловіками, ніж усе населення США – 106,2 жінок проти 104,7, і дещо вищу кількість людей старшого віку.

У розділі 7 (8 карт) простежується походження й місце народження представників української спільноти. Понад половина українців (53%) задекларували своє походження від обох батьків української національності. Більше половини в усіх штатах, за винятком Південної Дакоти, Вашингтону й Аляски, народилися у США.

У розділі 8 (8 карт) тему громадянства і здатності розмовляти англійською мовою простежено в динаміці. У США легальні іммігранти можуть не бути громадянами, але це не заважає їм користуватися майже всіма правами та привілеями громадян. Натуралізація, тобто набуття громадянства, є вирішальним показником інтегрованості іммігрантів в американське суспільство. Ті, хто з'явився на світ у США, стають громадянами країни за правом народження. Серед тих, хто прибув у 1948–1952 рр., громадянами стали понад 90%, а серед іммігрантів четвертої хвилі (1988–2010 рр.) – лише 53%.

У розділі 9 (18 карт) детально аналізується послуговування українською мовою у сім'ї. Частка таких осіб знизилася з 16,1% в 1980 р. до 13,0% в 1990 р. Міграція з України тимчасово стримала процес мовної асиміляції, на 2010 р. доля україномовних зросла до 15,3%. Останніми роками міграція з України до США впала до мінімального рівня і невдовзі процент україномовних почне знову знижуватися.

Як правило, українці США – високоосвічена спільнота. У віці 25 років і старше, як показує розділ 10 (4 карти), докторський науковий ступінь мали 2,5%, освіту в обсязі від мастера до доктора – 20,6%, а освіту в обсязі середньої школи (в тому числі незакінчену) – 99,2% осіб.

У розділі 11 (12 карт) демонструється, що українці мали високий рівень задіяності у праці – 66%. Цей показник варіювався від 50% в Арканзасі до 93% у Вайомінгу. Частка тих, хто займався індивідуальною трудовою діяльністю, була доволі низькою – 11,5%. Нью-Мексико й Канзас мали більшу долю – 27% і 22% відповідно. У Вайомінгу всі 100% українців працювали за винаймом.

Тему доходів і бідності висвітлено в розділі 12 (8 карт) на підставі обстеження 2009 й перепису 2010 рр. Поріг бідності в 2009 р. було встановлено для стандартної сім'ї з чотирьох осіб, яка включала двох дітей віком до 18 років, у 22 тис. доларів доходу на рік. Частка бідних українських сімей виявилася найвищою на Алясці – 69%. Понад 20% бідних було зареєстровано у штатах Вашингтон, Орегон, Кентуккі, Південна Кароліна.

У розділі 13 (6 карт) охарактеризоване житлове питання. Перепис 2010 р. показав, що майже 70% українців мали власне житло: від 40% на Алясці до 100% у Вайомінгу.

У розділі 14 (7 карт) дані щодо української спільноти за переписом 2010 р. зіставляються з відповідними показниками всього населення США. Бачимо, що українська громада за цими важливими маркерами випереджає середньоамериканські дані:

	Українська спільнота	Усе населення США
Відносна частка осіб із науковими ступенями від мастера до доктора	21%	10%
Середній дохід сім'ї у 2009 р. (тис. дол.)	59	51
Частка тих, хто живе за межею бідності	10%	15%
Частка власників житла, в якому проживають	70%	67%
Частка тих, хто працює менеджером	10%	9%

У 2018 р. у Кракові О.Воловина опублікував статтю², в якій використано статистичні відомості American Community Survey за 2015 р. Вивчаючи показники перепису 2010 р. та ACS 2015 р., можна побачити, які зміни відбулися у зіставлених даних лише за п'ятирічний період завдяки впливу освічених і благополучних іммігрантів четвертої хвилі. Особи, які мали науковий ступінь (від найнижчого – мастера до найвищого – доктора) в діаспорі становили 23,8% її складу, а в усьому американському суспільстві – 11,8%. За межею бідності перебували 6,2%, а у цілому по країні – 13,5% громадян. Можна порадити за українську громаду США, але й одночасно замислитися щодо проблеми «відпливу мізків» з України.

Атлас відзначається високим рівнем як наукове видання, має практичну цінність у справі поліпшення соціоекономічних характеристик української спільноти у США. Утім певною вадою є те, що дані вже застаріли, адже аналізується 2010-й рік, а тепер маємо 2020-й і, відповідно, – черговий перепис населення. Тому слід побажати проф. О.Воловині або самостійно, або із залученням молодих колег обробити матеріали нового перепису, коли вони стануть доступними, за програмою атласу. Опрацювання його вимагало багатьох років напруженої роботи, проте доповнення вже наявних таблиць даними 2020 р. не потребуватиме великих зусиль. Труднощі як технічного, так і матеріального характеру можуть бути при перевиданні атласу. Однак певним виходом стала б серія наукових і науково-популярних статей.

Станіслав Кульчицький

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), s_kul@ukr.net

² *Wolowyna O. Demographic-Historical Analysis of Persons of Ukrainian Ancestry in the United States // Annales Universitatis Paedagogical Cracoviensis: Studia Sociologica. – 2018. – Vol.1.*

ОДВІЧНІ СЛОВА
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Мех Н.

Одвічні слова української культури:

Словник з історії української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст.: базові концепти. – К.: Фоліант, 2020. – 472 с.

«Слово, як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення», – такий вислів І.Огієнка, що став крилатим, обрала епіграфом до своєї книги професорка Наталія Мех. Слово – нетлінне та вічне, витримує історичні бурі й незгоди, утримує в історичному часі та просторі народ. Це вогонь, носій національного духу народу. «Я тільки у слові жила», – пише Ліна Костенко. Слово виявляє сутність народу. Знання слова й бережливе ставлення

до нього – запорука сили та могутності кожного народу, його національно-культурного, духовного поступу, нерозривної єдності з людством і цілим Усесвітом.

Українська мова має дуже давню і складну історію. Склавшись у глибоких надрах народної культури Київської Русі, вона пододала нелегкий шлях розвитку й боротьби за існування та стала тим консолідуючим чинником, який нині цементує націю, визначає її національно-культурне обличчя.

Важливу роль у розвитку національної духовної культури відіграють словники – на сьогодні масовий жанр лінгвістичної літератури. Поява їх у великій кількості в культурному просторі України в останні десятиріччя засвідчує динамічність і природність розвитку мови як системи. Відповідно лексикографічні праці, представляючи одну з найцікавіших проблем лінгвістики, постійно залишаються в полі зору дослідників.

У контексті сказаного значний інтерес становить рецензована праця. Передусім відзначу вдалу назву. По-перше, лінгвокультурологічно вартісні одиниці – «одвічні слова», що найширше пов'язані з культурою народу й відбивають специфіку його колективної свідомості, привертають нині особливу увагу лінгвістів. По-друге, серед усіх синонімів слово «одвічне» найбільш точно відповідає змісту словника, його духовній наповненості.

Словник «Одвічні слова української культури» Н.Мех – це логічне продовження її багаторічних досліджень слова ще від брошури «Семантичне поле зі значенням “слово-мова” у “Кобзарі” Тараса Шевченка» (1997 р.) та індивідуальних монографій «Структура лексико-семантичного поля “мова-слово” в українській поетичній мові XIX – початку XX ст.» (2001 р.), «Наскрізні концепти Григорія Сковороди» (2005 р.), «Інтерпретація концептів “слово”, “мова” в українській культурній традиції» (2008 р.), «Лінгвокультурологема Логос у науковій, релігійній та художній картинах світу» (2011 р.).

Обговорення та подальше затвердження в 2019 р. нової редакції українського правопису у черговий раз актуалізувало суспільні та наукові дискусії про історичний розвиток української літературної мови. У таких умовах додаткової актуальності набуває рецензований словник Н.Мех, в якому представлено фаховий аналіз наукових, релігійних, художніх текстів кінця XVIII – початку XXI ст. як інструменту для послідовного вивчення історичної змінності літературної мови.

Наукове видання має чітко виражену форму авторської лінгвокультурологічної рецепції базових концептів у лексикографічному та текстовому вимірах. Уведене

в лексикон поняття «одвічні слова» перебуває в тісних синонімічних зв'язках із такими лінгвокультурними одиницями, як «культурні концепти», «константи культури» тощо. Показово, що авторка відверто визнає, що представлений лексикон, як і будь-який словник, є результатом суб'єктивного відбору одиниць.

Структура праці Н.Мех продумана, логічно обумовлена. Вона складається з передмови, реєстру словника, трьох розділів: «Логосвіт», «Мікросвіт», «Макросвіт», алфавітного покажчика реєстрових одвічних слів, списку лексикографічних джерел, використаної літератури. Структура словника дала можливість авторці реалізувати її концептуальний задум і є результатом осмислення наукових, релігійних та художніх текстів літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст. як фрагментів лінгвокультури різних часових зрізів у міждисциплінарному вимірі. Реєстр одвічних слів, базових концептів української культури, структуровано з метою відображення їх текстової реалізації в діячності та синхронії відповідно до історичної змінності й сучасного стану мовної свідомості, а також з урахуванням тенденцій у лексикографічній практиці.

Джерельну базу праці Н.Мех становлять опубліковані словники, що містять українську лексику, одвічні слова української культури. Лексичні одиниці взяті авторкою із загальнономовних тлумачних і перекладних лексикографічних джерел, до яких віднесено «Словарь російско-український» (1893–1898 рр.; М.Уманець, А.Спілка), «Словарь української мови» (1909 р.; Б.Грінченко), «Словник українсько-російський» (1927 р.; А.Ніковський), «Російсько-український академічний словник» (1924–1933 рр.; А.Кримський, С.Єфремов), «Російсько-український словник» (1930 р.; О.Ізюмов), академічний «Словник української мови» в 11 т. (1970–1980 рр.), «Словник української мови» (2012 р.; В.Жайворонок). Видання загалом презентативні й високої наукової та інформативної вартісності. Зокрема «Словарь української мови» Б.Грінченка у XX ст. перевидавався вісім разів. А російсько-український академічний словник, який було укладено в 1920-х рр. за редакцією академіків С.Єфремова і А.Кримського, професор Ю.Шевельов уважав неперевершеним за якістю.

Блок «Словникова реалізація концепту» включає тлумачні та перекладні лексикографічні джерела, які є особливо знаковими та інформативними. Натомість блок «Текстова реалізація концепту» – послідовно групує використану широку та різноаспектну джерельну базу на декілька часових зрізів: кінець XVIII ст., XIX ст., кінець XIX – початок XX ст., XX ст., кінець XX – початок XXI ст. Кожен із них сприймається як певний мовний культурний пласт зі своєю системою цінностей і дозволяє простежити на конкретних текстових прикладах зміну аксіологічної рецепції досліджуваної проблеми. В основі роботи – наукові, філософські, літературознавчі та історичні тексти, релігійні (Біблія), богословські й художні тексти Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, П.Тичини, В.Сосюри, М.Рильського, М.Стельмаха, О.Гончара, Л.Костенко та ін.

Багата й різностильова джерельна база дослідження, творче використання методу моделювання базових концептів української культури в текстах художнього, наукового та релігійного стилів літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст. дало змогу авторці зробити нові акценти у трактуванні поняття міжкультурної комунікації, яка, зокрема, мотивує історичну змінність літературної мови.

Реєстрові одиниці словника – концепти, згруповані в названі вище розділи, мають свої особливості. Так, концептосфера розділу «Логосвіт» представлена поняттями, що пов'язані з духовною сферою, із вірою та моральністю людини. Розділ

охоплює наскрізні концепти релігійної картини світу «ангел», «Бог», «благодать», «віра», «душа», «дух», «істина», «любов», «правда», що функціонують у літературній мові в текстах різних часових зрізів.

Концептосфера розділу «Мікросвіт» представлена поняттями, що пов'язані з людиною, її діяльністю. Розділ охоплює такі одвічні слова, як «батько», «мати», «баба», «дід», «дочка», «син», «дитина» тощо.

Концептосфера розділу «Макросвіт» представлена поняттями, що пов'язані зі світом загалом. Розділ цілком логічно поділено на два підрозділи: «Природа» (поняття «вода», «земля», «небо», «море» та ін.) та «Суспільство» (поняття «державна», «історія», «культура», «народ»). Усі ці поняття репрезентовані як у лексикографічних джерелах, так і в досліджуваних текстах різних часових зрізів. Простежено взаємодію стилів, їх певний взаємовплив, підкреслено явища переходу абстрактних значень у конкретні та навпаки.

Н.Мех справедливо наголошує на цінності культурних продуктів минулих століть, а також на ролі видатних осіб, знакових історичних, культурних постатей у процесі формування сучасного розгалуженого культурно-інформаційного поля. Саме це поле, з одного боку, розширює горизонти нашого пізнання, а з іншого – дає можливість зануритися у глибини нашої історії та культури.

Словник Н.Мех демонструє практичну реалізацію зв'язку наукової та освітньої площин життя суспільства. Сучасна освітня сфера потребує подібних лексикографічних праць нового покоління, що виступають як своєрідні культурологічні дайджести, ідеографічні лексикони, а також авторських словників, які формують уявлення про історію літературної мови та її стилів як феноменів, тісно пов'язаних із розвитком національної свідомості. Авторка справедливо констатує, що її словник не вичерпує означену проблему, тож варто продовжувати дослідження й урізноманітнювати джерела та реєстрові одиниці.

Працю Н.Мех присвячено, як зазначалося, базовим концептам української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст. Це важливо й цінно. Однак є надія, що дослідниця продовжить свою наукову роботу та заглибиться в більш ранні періоди історії української мови, «збільшить вік» її одвічних слів. Предметом уваги можуть бути відомі авторці словники живої української мови Лаврентія Зизанія (1596 р.), Памви Беринди (1627 р.) та ін.

Вартий уваги і перший словник сучасної української мови, складений зачинателем нової української літератури й нової української лексикографії І.Котляревським до його поеми «Енеїда», а також невеликий (понад 1 тис. слів) словник, виданий у Москві 1823 р. І.Войцеховичем.

Загалом дослідження Н.Мех має новаторський та цілісний характер, важливе наукове й суспільне значення та заслуговує на високу оцінку. Історія становлення словників української літературної мови – незмінно актуальна для наукового світу тема. І поява кожної нової праці такого роду – це подія. «Одвічні слова...» – це одвічність української історії, української культури й української мови. Словник, без сумніву, стане у пригоді науковцям, учителям, студентам.

Віктор Даниленко

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України другої половини XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), viddil@email.ua

Геннадій Корольов (Київ)
Віталій Скальський (Київ)

Міжнародна наукова е-конференція «Союз Пілсудського – Петлюри з погляду століття»

Організований зусиллями Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр., Інституту історії України НАНУ та Центру східноєвропейських студій Варшавського університету захід відбувся 21 квітня 2020 р. Науковий форум, проведений на платформі відеоконференцій Zoom, мав на меті обговорити актуальні дослідницькі й теоретичні проблеми союзу Пілсудського – Петлюри. Конференцію привітали директор Інституту історії України НАН України академік *Валерій Смолій*, керівник Центру східноєвропейських студій Варшавського університету *Ян Малицький*, голова Українського інституту національної пам'яті *Антон Дробович*, очільник Бюро історичних досліджень польського Інституту національної пам'яті професор *Влодзімеж Сулея*.

Зокрема *В.Смолій* відзначив історичну вагомість події сторічної давності, яка вимагає уважного і спокійного дослідження. Він також підкреслив, що над інтерпретацією українсько-польського альянсу завжди тяжітиме «галицький синдром». *Я.Малицький* висловився за важливість наукової та просвітницької популяризації союзу 1920 р. *А.Дробович* наголосив на аналізі його в контексті нинішньої гібридної агресії проти України. *В.Сулея* зазначив, що у квітні 1920 р. з'явився реальний шанс для розбудови потужних і дружніх українсько-польських відносин. Усі промовці відзначили актуальність нового осмислення обставин укладення Варшавського договору 1920 р., детального вивчення передумов і результатів українсько-польського військово-політичного альянсу. Загалом висловлювалося переконання, що дослідження історії двосторонніх відносин має спиратися на академічну ретельність, широке знання джерел, розуміння історичного контексту.

У першій сесії було заслухано доповідь *Яна Яцека Бруського* (Ягеллонський університет) «Союз з Україною в концепціях Юзефа Пілсудського». Краківський історик зазначив, що Україна перебувала у центрі уваги лідера Польської держави досить недовго – близько двох років. При цьому для нього це питання було безпосередньо пов'язане з вирішенням російської проблеми у широкому вимірі. Доповідач резюмував, що Ю.Пілсудський був прихильником існування сильної й незалежної Української республіки, розглядаючи її як ключ до створення «сфери безпеки» для Польщі. Поза тим, в уявленнях польського лідера відносно України треба також відзначити сильний «елемент патерналізму, що не мав на меті поневолення українсько-сусіда». У дискусії над доповіддю *Я.Я.Бруського* взяли участь *Оля Гнатюк* (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), *Варшавський університет*) і *Валентина Піскун* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України). Зокрема польська дослідниця порушила важливе питання про те, чи у візії Ю.Пілсудського (та й польських еліт загалом) ішлося передусім про рівноправне партнерство, а чи про розуміння України як буферної держави? *В.Піскун* продовжила розвивати цю тезу, висловивши думку, що для Ю.Пілсудського інтереси Польщі (зі зрозумілих причин) мали більшу вагу, а тому він розглядав відносини з Україною доволі прагматично. Окреме місце дискусіоністка присвятила проблемі Східної Галичини з ідеологічної та економічної перспектив.

У наступній сесії було заслухано доповідь *Владислава Верстюка* (Інститут історії України НАН України), присвячену Варшавському договору 1920 р. та міжнародним аспектам української державності. Фахівець звернув увагу на те, яке місце цей акт зайняв в історії, як держави-переможниці ігнорували українську справу та чому український провід на чолі з С.Петлюрою знайшов у відродженій Польщі союзника в боротьбі за національну

державність. У цьому контексті В.Верстюк сформулював до кінця не вирішене вітчизняною історіографією наукове питання про те, чому Україні не вдалося втримати державність у той час. Він наголосив, що країни-переможниці, які освячували в Парижі новий світовий порядок, досить скептично дивилися на Україну, перебували в полоні російських стереотипів щодо неї. Саме тому Варшавський договір викликав неприхильну міжнародну реакцію, водночас не ставши національним консолідуючим чинником ані в Польщі, ані в Україні.

Дискутуючи з доповідачем, *Влодзімеж Менджецький* (Інститут історії Польської академії наук) зосередив свою увагу на важливості деміфологізації подій 1920 р. та українсько-польських відносини того часу загалом. Власне, після підписання між УНР і державами Четверного союзу Брестського договору українське питання у загальноєвропейському вимірі перестало сприйматися як суто російська проблема. В.Менджецький закликав подивитися на альянс 1920 р. як на етап осмислення України в Польщі та Польщі – в Україні. Думку варшавського історика продовжив *Геннадій Корольов* (Інститут історії України НАН України), запропонувавши поглянути на Варшавський договір під кутом зору міжнародного права та деконструкції історіографічних міфів про «польський імперіалізм» і «більшовізацію» українських еліт у 1920 р. На його думку, це могло би змінити концептуальні перспективи з дослідження «сварок і війн пігмеїв» до війн та співробітництва нових націй у Центрально-Східній Європі.

У третій сесії *Ян Пісулінський* (Жешувський університет) детально розповів про роботу над фундаментальним джерельним виданням «Союз Пілсудський – Петлюра», яке щойно вийшло друком. З українського боку співредактором тому став *Віталій Скальський* (Інститут історії України НАН України). Збірник містить 121 документ. Це протоколи українсько-польських дипломатичних перемовин, звіти, доповіді, повідомлення преси в період із серпня 1919 по червень 1920 рр. Як зазначив доповідач, більшість матеріалів українського походження. Видання містить 22 раніше неопублікованих документи з польських та українських архівів. Крім того, до збірника включено досі невідомі історикам 2 рапорти розвідувального відділу Волинського фронту, які за незрозумілих обставин опинилися в колекції відділу історії воеводського комітету Польської об'єднаної робітничої партії у Жешуві, а після 1989 р. – у місцевому державному архіві. Я.Пісулінський зазначив, що цю публікацію ініціювала Українсько-Польська комісія дослідження взаємин 1917–1921 рр., вона стала можливою завдяки обговоренню концепції і структури, підбору документів й інших джерел під час трьох засідань комісії.

Леонід Зашкільняк (Львівський національний університет ім. І.Франка) як рецензент згаданого видання підкреслив його важливість для фахівців, широкого кола читачів, адже воно сприятиме спростуванню великої кількості стереотипів щодо Варшавського договору та змістить акценти дослідників і публіцистів із повторення тогочасних політизованих оцінок у більш широкий контекст. Л.Зашкільняк підкреслив, що у збірнику документів уперше цілісно представлено український погляд на союз із Польщею в усій різноманітності – від схвалення до огульної критики.

Другий рецензент – *Мирослав Шуміло* (Інститут національної пам'яті, Університет М.Кюрі-Склодовської) наголосив на якісному вступі до збірника, де представлено фаховий аналіз опублікованих матеріалів. Також було висловлено думку про доцільність продовження роботи над темою, зокрема на необхідності видання документів щодо реакції на Варшавський договір не лише польської та української політичних еліт, а і представників інших країн.

У підсумковій сесії *Ян Маліцький* презентував сигнальний примірник видання «Союз Пілсудський – Петлюра», розповівши про нюанси процесу його підготовки до друку й подякувавши за добру роботу редакторам збірника Я.Пісулінському та В.Скальському. Також Я.Маліцький відзначив, що у впливовій польській газеті «Жечпосполита» вийшов нарис Я.Пісулінського, присвячений С.Петлюрі та його політиці. Окрім того, у день проведення е-конференції в українському інтернет-виданні «Історична правда» з'явилася стаття В.Верстюка на тему Варшавського договору 1920 р., а в польській щоденній «Газеті виборчій» – інтерв'ю з Я.Я.Бруським.

У заключній дискусії основні доповідачі – *Ян Яцек Бруський* і *Владислав Верстюк* – відповіли на запитання учасників е-конференції, обговорили дискусійні аспекти Варшавського договору, а також перспективи проведення запланованого на цьогорічну осінь міжнародного наукового форуму, присвяченого українсько-польським відносинам у 1920 р.

**III Всеукраїнська науково-практична конференція
«Український визвольний рух першої половини ХХ ст.:
краєзнавчі контексти (до 90-річчя створення
Організації українських націоналістів
та 110-річчя від дня народження Степана Бандери)»**

Формуванню багатомірної палітри всебічних досліджень українського визвольного руху сприяють численні форуми істориків у нашій країні та за кордоном. Не залишився осторонь цих процесів і Дрогобич, де 8 листопада 2019 р. відбулася III Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена регіональним виявам національно-визвольного руху. Подібні наукові зібрання започатковано у цьому місті 2002 р. Тоді, а також 2007 р. у Дрогобицькому державному педагогічному університеті ім. І.Франка (ДДПУ) відбулися конференції до 60-ї й 65-річчя Української повстанської армії. У 2012 р., із нагоди 70-ї річниці УПА, за ініціатииви дрогобицьких науковців пройшла конференція в Рожнятові (Івано-Франківська обл.). Продовженням традиції стало проведення 24 квітня 2015 р. на історичному факультеті Дрогобицького педуніверситету Всеукраїнської науково-практичної конференції «Український визвольний рух (перша половина ХХ ст.): краєзнавчі контексти (до 100-річчя від дня народження Миколи Фриза)». Починаючи з 2015 р., ця конференція відбувається щодва роки.

Традиційно організаторами наукового форуму виступають викладачі ДДПУ – професори Надія Скотна, Василь Ільницький, Петро Іванишин, Василь Футала, доценти Олег Баган, Микола Галів, Руслана Попп. Цьогоріч до організації і проведення заходу долучилися також Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (директор проф. Ігор Соляр), музей «Дрогобиччина» (директорка Алла Гладун), Український інститут національної пам'яті, Науково-ідеологічний центр ім. Д.Донцова (доц. Олег Баган). У конференції взяли участь понад 50 дослідників із різних куточків нашої країни. Зокрема до Дрогобича завітали фахівці з історії українського визвольного руху зі Львова, Житомира, Івано-Франківська, Луцька, Мелітополя та ін. Захід проходить у режимі пленарного засідання і трьох секцій.

У привітальному слові ректорки ДДПУ *Надії Скотної* було підкреслено актуальність вивчення історії українського визвольного руху, трагічні та героїчні сторінки якого мають так багато співзвучного з сучасним моментом...

Д-р іст. наук, проф. Львівського національного університету ім. І.Франка *Олексій Сухий* класифікував сучасні наукові розвідки, присвячені національно-визвольному руху періоду Другої світової війни, відзначив помітний поступ у дослідженнях після відкриття доступу до Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України проф. *Ігор Соляр* розповів про участь Д.Левицького у визвольній боротьбі (1914–1939 рр.), закликавши присутніх до формування проукраїнського бачення історії нашої країни. Докторка іст. наук *Галина Стародубець* зупинилася на теоретико-ідеологічному наповненні українського національно-визвольного руху першої половини 1940-х рр., наголосивши, що провідні ідеологи націоналістичного руху були добре обізнаними з конфігурацією міжнародних відносин 1944–1953 рр. За умов збройного протистояння з радянською владою їхнє завдання полягало, по-перше, у підготовці аналітичних висновків щодо актуального та прогнозованого розвитку міжнародної ситуації в Європі крізь призму її впливу на український національно-визвольний рух; по-друге, в озвученні та популяризації його зовнішньополітичних прагнень як серед українського загалу, так і поза межами військово-політичного впливу ОУН.

Професорка Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки *Оксана Каліщук* зазначила, що розуміння такими теоретиками, як М.Сціборський, важливості для державотворення соборності в усіх її вимірах є тим дороговказом, який вони залишили сучасним державним діячам. Наукова спадщина знаного оунівця доволі різноманітна,

але й донині видана далеко не повністю. Керівник відділу історії Товариства наукових викладів ім. Петра Могили д-р іст. наук *Ігор Гаврилів* наголосив, що для об'єктивного висвітлення історії України загалом, і національного визвольного руху 1920–1940-х рр. зокрема, слід застосовувати відповідну методологію, яка дозволяла б належно подати фактологічний матеріал, розкрити причинно-наслідкові зв'язки та сутність явищ, показати закономірності історичного процесу, охарактеризувати історичні факти й роль у них визначних осіб у повній виразності та індивідуальності.

Проф. *Микола Литвин* (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) наголосив, що українська влада та науковці намагаються знову актуалізувати український наратив інкорпорації Східної Галичини до складу УРСР, прагнуть знайти порозуміння з польським суспільством, висвітлюючи з неантагоністичних позицій складні сторінки спільної історії. Натомість для нинішнього польського наукового й суспільного дискурсу цей край і надалі залишається ностальгійним простором «східних кресів» – колишніх окраїн історичної Польщі, сферою пограничної культури, тереном «радісного міжвоєннє» і трагічних подій Другої світової війни. У польському історієписанні не сприймається ані радянська, ані українська етноцентрична візія регіону новітньої доби.

Д-р іст. наук *Олександр Ситник* (Мелітополь) зауважив, що за умов сучасної російської агресії проблема утвердження української незалежної держави має вирішальне значення. Тому особливої ваги набуває ідеологія «чинного» («вольового») націоналізму Д. Донцова та його бачення напрямів розвитку української нації, учення про значення національно-духовних лідерів, спроможних перетворити пригноблений народ з аморфної маси на націю. Думки доповідача, екстрапольовані на характеристику сучасних внутрішньо- й зовнішньополітичних реалій, викликали жваву дискусію.

Обговорення в режимі секційних засідань точилися довкола таких питань:

1. Теоретико-методологічні, історіософські, джерелознавчі аспекти досліджень (*Василь Футала* – «Український націоналізм 1920–1930-х рр. на порівняльному тлі інших європейських націоналізмів: історіографічні оцінки та судження»; *Богдан Теміров* – «Ключові стереотипи сприйняття постаті Степана Бандери»; *Олег Баган* – «Воєнна доктрина українських націоналістів М. Колодзинського в контексті розвитку геополітичних ідей українського вольового націоналізму міжвоєнної доби ХХ ст.»).

2. Боротьба ОУН та УПА: регіональний і національний виміри (*Ігор та Оксана Дрогобицькі* – «Особливості формування збройних сил під егідою ОУН(б) (1941–1943 рр.): між теорією та практикою»; *Руслана Попп* – «Ставлення населення до діяльності ОУН і УПА у перші повоєнні роки (на матеріалах підпільних звітів)»; *Галина Кравцова* – «Українські народні пісні про підпільників: історичні колізії періоду ОУН і УПА та фольклорні константи (на матеріалах, зібраних у Стрийському районі)»; *Микола Галів* – «Репресії проти вчителів у 1939–1941 рр.: на матеріалах Дрогобищини»).

3. Постаті українського націоналістичного руху та його ідейно-культурні контексти (*Віталій Манзуренко* – «Трагічна доля першого директора Станіславського історико-краєзнавчого музею Корнія Купченка»; *Роман Хоменець, Микола Посівнич* – «Життя та діяльність Андрія Шукатки-“Шрама”, “Гліба” в структурах ОУН(б)»; *Василь Гльницький* – «До питання методології дослідження діяльності адміністративно-територіальних структур ОУН»; *Лідія Лазурко* – «Образ Василя Вишиваного у сучасній історіографії»).

Учасники конференції також відвідали презентацію нових книжок львівського видавництва «Левада», які представляв головний редактор *Богдан Горбовий*. Вони з'явилися в рамках просвітницького проекту поширення культурної спадщини України Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили. Зокрема було представлено розвідку д-ра іст. наук *І. Гаврилів*а «ОУН-УВО в боротьбі за українську державу». Надзвичайний інтерес викликав підготовлений ученими і громадськими діячами Львова історико-мистецький альманах «За Україну, за її волю: 2018–2019», присвячений 100-річчю ЗУНР, 100-річчю УГА та Акту злуки. Видання ілюстроване картинками художників, безпосередніх учасників бойових дій зі складу легіону УСС та галицької армії. Також було презентовано книгу *Б. Лотоцького* «Борисова Одиссея» в перекладі з англійської *Б. Горбового* і *М. Джури* – про сім'ю знаного політичного діяча, посла УНР в Османській імперії.

Упродовж конференції тривали гострі, але плідні дискусії, за підсумками яких було ухвалено спільне рішення наукового засідання: продовжувати пошук, опрацювання й видання нових джерел з історії українського визвольного руху першої половини ХХ ст.; вивчати та аналізувати історіографічні здобутки щодо краєзнавчих аспектів історії визвольного руху; досліджувати краєзнавчу проблематику окресленого періоду; на часі студії з історичної антропології, усної, соціальної, гендерної історії українського визвольного руху, яких в історичній науці сьогодні бракує; рекомендувати адміністраціям закладів вищої освіти за можливості ввести до навчальних планів дисципліни варіативного характеру з тематики українського визвольного руху першої половини ХХ ст.

Матеріали конференції опубліковано у черговому випуску фахового видання «Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка» (серія «Історія»; гол. ред. проф. В.Ільницький; Дрогобич, 2019 р.). Дослідник історії українського визвольного руху знайде тут цікаві, фактологічно насичені й водночас концептуально-аналітичні статті знаних авторів: О.Сухого («Національно-визвольний рух періоду Другої світової війни в сучасній історіографії»), І.Соляра («Дмитро Левицький у визвольних змаганнях українців (1914–1939)»), І.Гаврилів («Проблема методології в історіографії діяльності Організації українських націоналістів»), О.Мушти (Кам'янка; «Антипоміщицькі акції в Кам'янській волості у 1917 р.»), В.Футали (Дрогобич; «Український націоналізм 1920–1930-х рр. на порівняльному тлі інших європейських націоналізмів: історіографічні оцінки та судження»), О.Каліщук («Ідея соборності та шляхи її реалізації у доктрині Миколи Сціборського»), І.Хоми («Євген Коновалець і початки УВО (серпень – листопад 1920 р.)»), В.Стефаніва («Ставлення єпископа Григорія Хомишина до ідеології і практики українського радикального націоналізму у 1920–1930 рр.»), О.Пагірі («Роззброєння членами Карпатської Січі чехословацьких військ в умовах агресії Угорщини проти Карпатської України (14–16 березня 1939 р.)»), Ігоря та Оксани Дрогобицьких (Івано-Франківськ; «Особливості постановня збройних сил під егідою ОУН(б) (1941–1943 рр.): між теорією та практикою»), Я.Антонюка («Микола Козак (“Смок”, “Чупринко”, “Вівчар”): неоднозначна постать крайового референта СБ та провідника ОУН на ПЗУЗ»), Г.Стародубець («Концептуальні засади становлення нового міжнародного порядку у висвітленні теоретиків української підпільної думки середини 1940-х рр.»), Р.Попп («Ставлення населення до діяльності ОУН і УПА у перші повоєнні роки (на матеріалах підпільних звітів)»), Б.Темірова («Ключові стереотипи сприйняття постаті Степана Бандери») та ін.

III Всеукраїнська науково-практична конференція «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019»

Захід, який відбувся 25–26 жовтня 2019 р., третій рік поспіль стає можливим завдяки плідній співпраці одного з переміщених закладів вищої освіти – Горлівського інституту іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету та Бахмутського краєзнавчого музею. Починаючи з минулого року, конференція проходить під егідою Інституту історії України НАН України, її співпартнерами є Національна спілка краєзнавців України, Донецький національний університет ім. В.Стуса, відділ історичної спадщини «Укрзалізниці».

За три роки суттєво розширилася географія учасників та зріс статус конференції: перша проходила як регіональна, друга здобула рівень всеукраїнської, а третя визначається як всеукраїнська з міжнародною участю, оскільки до форуму долучилися представники зарубіжної наукової спільноти – із Білорусі, а також з Киргизстану.

Безумовним стимулом для учасників конференції став інтерес до неї з боку зарубіжних колег, який дедалі зростає. Так, високо оцінив значення цього наукового форуму фахівець з історії Донбасу, американський дослідник японського походження *Г.Куромія*. Під час пленарного засідання присутнім було представлено відео з його привітаннями та міркуваннями щодо значення історії Донецького регіону для сучасної української гуманітаристики. Також він підкреслив наукову вагу збірників матеріалів попередніх конференцій «Бахмутська старовина».

Після слів привітання учасникам зібрання від співorganizаторів та партнерських організацій відбулося інформативно насичене пленарне засідання. Серед виголошених доповідей слід виокремити виступ директора Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І.Франка *В.Кметя*, присвячений знаному бібліографові Ф.Максименку, чия біографія пов'язана як із Бахмутом, так і зі Львовом. З огляду на соборне значення його постаті під час конференції лунали пропозиції організувати в Бахмуті Максименківські читання.

Не менш цікавою виявилася робота у секціях, у рамках якої результати своїх досліджень презентували співробітники Інституту історії України НАН України, дослідники з Києва, Львова, Вінниці, Харкова, Дніпра, Сум, викладачі та студенти Горлівського інституту іноземних мов, працівники Бахмутського краєзнавчого музею, відділу історичної спадщини «Укрзалізниці», місцеві краєзнавці.

Учасники конференції представили доповіді з теоретичних питань регіоналістики та проблем історичної пам'яті, джерелознавчого й історіографічного спрямування, історії повсякденності, усної історії, музейної справи, історії залізничної справи. Уперше працювала секція «Проблеми зарубіжної регіоналістики», у рамках якої можна було ознайомитися зі збрутками колег з інших країн та вітчизняних дослідників.

Родзинкою першого дня конференції став показ експериментального театралізованого проекту «Силуети минулого» у форматі «історія, що оживає», розробка якого ведеться в рамках екскурсійного проекту «Маршрути старовинного Бахмута», що також є наслідком співпраці інституту та музею. Слід відзначити, що завдяки майстерній грі студентів ожили постаті іноземних і місцевих промисловців, підприємців, міщан, селян Бахмутського краю на рубежі XIX–XX ст.

Наступного дня робота продовжилася у стінах Горлівського інституту іноземних мов у форматі семінару-практикуму «Національно-патріотичне виховання учнів засобами козацької педагогіки та туристсько-краєзнавчої роботи».

Учасники конференції в офіційному й особистому спілкуванні засвідчили високий рівень організації та наукових результатів, підтвердили важливість продовження цієї традиції в подальшому як для наукового, так і суспільно-політичного життя Східноукраїнського регіону.

Незважаючи на всі труднощі сьогоденного буття, організаційний комітет знайшов можливість видати збірник матеріалів конференції, в якому кожному авторові вдалося відшукати та висвітлити власну грань історичної дійсності.

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

To the 100th Anniversary of the Treaty of Warsaw Concluded by Poland and UPR

Verstiuk V. (Kyiv). Piłsudski – Petliura Alliance in the History of the Fight for Ukrainian Statehood	4
Bruski J.J. (Kraków, Poland). The Idea of the Ukrainian-Polish Alliance in Ukrainian Political Thought 1918–1920: Pro et Contra	22
Mędrzecki W. (Warsaw, Poland). The 1918 in the History of Poland and Ukraine from the Perspective of a Century	38

Rychka V. (Kyiv). “Joyfulness of Rus’...”: Drinking as a Social Phenomenon of Ancient Rus’ State	46
Sas P. (Kyiv). Anti-Epidemic Measures of the Authorities in Volyn (Early Seventeenth Century)	60
Borodenko O. (Poltava). Age Features of the First Marriage Among the Population in Left-Bank Ukraine According To the Materials of Registers of Birth and Church Searches in 1783–1820 and 1836–1860	78
Matiasz I. (Kyiv). Ukrainian-Swiss Relations 1918–1926: Diplomatic Presence Features	94
Sokyrka V. (Uman). The 1920s Economic Zoning of UkrSSR as a Means of Unification the “People’s Economic” Space	107
Vronska T. (Kyiv), Stiazhkina O. (Kyiv). Minusnyky in the Space of the Soviet Terror (1917–1953) (<i>end of article</i>)	121
Bortnikov V. (Lutsk), Bortnikova A. (Lutsk), Pavlikha N. (Lutsk). Polish Factor in the Policy of the Russian Power in Right-Bank Ukraine (the End of the Eighteenth Century – 1830s)	142

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Yaremchuk V. (Ostroh). Did “Hrushevskiana” Exist in Ukrainian Soviet Historiography?	152
Borovyk M. (Kyiv). Who Created the “Soviet Nations”? (Theoretical and Historiographical Notes) ...	169
Mandryk-Melnychuk M. (Chernivtsi), Kotsur A. (Kyiv), Sharavara T. (Poltava). Historical Interpretation of the Past: The Way of Mental Enslavement or Liberation?	187

PERSONALITIES

Shapoval Yu. (Kyiv), Ryzheva N. (Mykolaiv). Participant and Chronicler of the Ukrainian Revolution: Pavlo Khrystiuk (To the 130th Anniversary of the Birth)	198
--	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Sklokin V. Russian Empire and Sloboda Ukraine in the Second Half of the Eighteenth Century: Enlightened Absolutism, Imperial Integration, Local Society (V.Shandra, Kyiv)	217
Hetmanshchyna in the Eighteenth Century: Historical Map (O.Sokyrko, Kyiv)	222
Wolowyna O. Atlas of Ukrainians in the United States: Demographic and Socio-economic Characteristics (S.Kulchytskyi, Kyiv)	226
Mekh N. Eternal Words of Ukrainian Culture: Dictionary of the History of the Ukrainian Literary Language of the End of the Eighteenth – the Beginning of the Twenty-First Century: Basic Concepts (V.Danylenko, Kyiv)	231

CHRONICLES

Korolov H. (Kyiv), Skalskyi V. (Kyiv). International Scientific e-Conference “Piłsudski – Petliura Alliance from the Point of View of the Century”	234
Ilnytskyi V. (Drohobych), Lazurko L. (Drohobych). 3rd All-Ukrainian Scientific-Practical Conference “Ukrainian Liberation Movement of the First Half of the Twentieth Century: Local History Contexts (To the 90th Anniversary of the Organization of Ukrainian Nationalists and the 110th Anniversary of the Birth of Stepan Bandera)”	236
Molchanov V. (Kyiv). 3rd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Bakhmut Antiquity: Regional Studies – 2019”	239